ОСИП МАКОВЕЙ

2

Осип Маковей

торрент-трекер
оцифровано
Hurtom
www.hurtom.com

ОСИП МАКОВЕЙ

ТВОРИ В ДВОХ ТОМАХ

ТОМ ДРУГИЙ

ХУДОЖНЯ ПРОЗА

КИЇВ. ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО». 1990

ББК 84УкІ
М16

До другого тому творів класика української літератури (1867—1925) ввійшли оповідання, нариси, фейлетони, в яких письменник змальовує життя на Буковині та Галичині за часів панування там австро-угорської монархії, з великим співчуттям пише про тяжку жовнірську долю, картає інтелігенцію за її відірваність від народу і байдужість до громадських інтересів, гостро виступає проти імперіалістичної війни.

Во второй том произведений классика украинской литературы (1867—1925) вошли рассказы, очерки, фейлетоны. В них писатель изображает жизнь на Буковине и в Галиции времен властвования там австро-венгерской монархии, с большим сочувствием пишет о тяжелой солдатской судьбе, бичует интеллигенцию за ее оторванность от народа и равиодушие к общественным интересам, выступает против империалистической войны.

Упорядник, автор приміток *О. В. Мишанич*

М $\frac{4702640102—054}{М205(04)—90}$ 54.90

ISBN 5-308-00585-0(т. 2)
ISBN 5-308-00586-9

© Упорядкування та примітки.
О. В. Мишанич, 1990.

ОПОВІДАННЯ, НАРИСИ, ФЕЙЛЕТОНИ

ІЗ ЗБІРКИ «НАШІ ЗНАКОМІ» (1901)

ДВА СТАВКИ

(Весняна ідилія)

Великий кохінхінський когут у панському курнику злопотів крилами і товстим басом заспівав: «Ку-ку-рі-ку!» Його сильний голос збудив когута на приходстві, і сей заспівав так само басом: «Ку-ку-рі-ку!» Почув се когут в учителя і відповів обом високим тенором, що й він також не спить. А за сими трьома когутами стали відзиватися різними голосами селянські когути в цілім селі, так що «ку-ку-рі-ку» тяглося з півмилі, з одного кінця села аж на другий. А потім знов усе затихло.

Ціле село спало.

Була ясна і тепла ніч навесні. Місяць стояв саме над панським ставком, приглядався собі у воді, як у дзеркалі, і від часу до часу заслонював очі хмаркою: поганий ставок, повен жаб! Аж немило дивитися! Він перейшов понад панським огородом і заглянув у громадський ставок: тут очерети, і болото, і жаб ще більше. Закутавшись у хмарку, місяць пійшов далі своєю дорогою і аж над лісом за селом знову роз'яснив своє бліде повне лице.

Річка, що випливала з лісу і загачена в панському огороді, творила панський ставок, а загачена вдруге на громадській толоці творила громадський ставок, блисла тепер проти місяця сріблом. Небо і повітря стало темно-синє, тілько ліс чорнів оподалік.

Так у сю місячну весняну ніч дивні речі заподіялися в обох ставках. У панському ставку жили польські жаби, бо пан був поляк, а у громадському ставку жили руські жаби, бо громада була руська.

Спершу громадський ставок дрімав: чи втомилися руські жаби після денної жари, бо їх ставок лежав, як простерта плахта, на сонці, чи, може, ждали на що,— тихо було у ставку, тілько троща і шувар шуміли ледви замітно.

Один лише самець Жабур не спав і не дрімав; виліз на листок водяної лілії, надувся і думав важку думу. Там, у панському ставку, о кількасот кроків, діялося щось незвичайне. Чути було поодинокі голоси жаб, але ціла польська жаб'яча громада не верещала, як се було в її звичаї і вдачі. Дивується руський Жабур, що таке сталося галасливим польським сусідам; він зіскочив із листка у воду

і помаленьки річкою підплив під польський ставок. Виліз на берег, роздивився і зрозумів у чім діло: панський ставок у тім місці, куди ще місяць кидав своє проміння на воду і на берег, аж кишів від жаб, що збіглися докупи і, очевидно, приготовлялися до великого концерту.

На жабуринні був концертовий поміст. На нього вискочив жваво шляхтич, пан Жабчинський, і почав промову, звісно, по-польськи:

— Куми і кумове! Святкуємо сеї ночі пам'ять нашого поета Адама, що у своїх поезіях геніальним способом описав не тілько людей і інших звірів, але й нашу жаб'ячу громаду. Хто з вас не знає чудового уступу з «Пана Тадея», посвяченого нашим жаб'ячим концертам! Сей уступ додає нам національної гордості, кожда польська жаба повинна знати його напам'ять. Описуючи вечірній концерт, наш перший і найславніший у слов'янскім світі поет призначив найбільше місця нам, польським жабам. Вечірній або нічний концерт навесні без нашої участі не був би концертом; ми найкращі на світі співаки, бо недаром наш геній описав нас такими віщими словами:

Na finał szmerow muszych i ptaszecej wrzawy
Odezwały się chórem podwójnym dwa stawy;
Jako zaklęte w górach kaukazkich jeziora,
Milczące przez dzień, grające z wieczora.
Jeden staw, co toń jasna, i brzeg miał piasczysty,
Modrą, piersią jęk wydał cichy, uroczysty;
Drugi staw, z dnem błotnistem i gardzielem mętnym,
Odpowiedział mu krzykiem załośnie namiętnym;
W obu stawach piały zab niezliczone hordy,
Oba chóry zgodzone w dwa wielkie akordy.
Ten fortissimo zabrzmiał, tamten nuci zcicha,
Ten zdaje sie wyrzekać, tamten tylko wzdycha:
Tak dwa stawy gadały do siebie przez pola,
Jak grające naprzemian dwie arfy Eol'a.[1]

---

[1] Нарешті, як фінал симфонії живої,
Стави прокинулись,— і на відмінні строї
До ставу дальшого озвався ближній став.
Як ті два озера, що чарівник закляв
Поміж кавказькими похмурими шпилями:
Удень мовчать вони, а грають лиш ночами,
Став, що між луками прозорчасто блищить,
В акордах радісних виспівує-бринить,
А заболочений та завжди каламутний
Рокоче з глибини понуро, глухо, смутно,
Як голос розпачу і давньої журби:
Концерти почали і в тім, і в тім жаби,
Сказати б — не стави озвалися в долині,—
Дзвенять Еолові дві арфи старовинні.

Міцкевич, «Пан Тадеуш», переклад з польської М. Рильського.

Мої куми і кумове! Скілько признання для нас у сих словах безсмертного поета! Чим для покійних греків був сам бог Еол зі своїми інструментами, тим для польського народу є ми, польські жаби! Як кавказькі озера, ми мовчимо за дня, розважаємо свою славну минувшину, згадуємо свою вітчизну, в котрій жаби могли переплисти з одного моря в друге; зате вечорами і ночами співаємо про свою недолю: і fortissimo і pianissimo [1], і ридаємо, і зітхаємо. А в нашім співі є нечувана, чисто польська гармонія, наші жаб'ячі ставки складаються в божеські акорди, показуючи, що одно в нас серце і один ідеал; великий став від моря до моря, себто одно велике море, але без солоної води, в котрім ми гуляли би собі без остраху перед бузьками і іншими ворогами нашої вітчини! І ми собі такий став знову заложимо і будемо в нім горою над усіма іншими жабами: московськими, українськими і німецькими, горді на свій давній шляхетський рід, на нашу гармонію і організацію суспільної праці, горді на те, що наш найбільший поет признав нам першенство у вечірніх концертах як найкращим польським співакам, так що, мало що змінивши слова генія, ми можемо покласти на всіх своїх нотах девізу:

W stawach sobie nucimy, jak arfy Eolskie:
Żadne żaby nie grają tak cudnie, jak polskie! [2]

Бесідник скінчив, і по цілім польськім ставку розляглися нараз грімкі рехкання і квакання. Почався концерт польських жаб на честь Міцкевича, зложений з патріотичних декламацій, співів, гри на сопілках із трощі і з гімнастики жаб'ячих соколів. Соколи вилазили на стрімкий, високий берег і скакали стрімголов у воду, не розбиваючи собі притім нічого. Крик був такий, що аж до села було чути.

Руський Жабур сидів спершу спокійно на березі, приглядався всему і слухав. Але гадка про вищість польських жаб страшенно гризла його і обурювала тим більше, чим довше думав він над нею; вкінці крикнув він з обурення: «Овва!» — і, не чекаючи на конець польського концерту, скочив у річку та поплив у громадський ставок. Найшов тут у трощі ученого професора, доктора Жабського, збудив його носом і спитав наляканим голосом:

---

[1] Найсильніше і найніжніше *(латин.)*.

[2] В ставах собі ночами, як арфи еольські:
Жодні жаби не грають так чудово, як польські *(пол.)*.

— Чи Шевченко не писав нічого про руські жаби?

Д-р Жабський думав кілька хвилин. Підніс очі до неба і почав говорити поважно:

— Наш батько Тарас, заким запалив лучницю правди, волі і науки, мусів перше уродитися, і він справді уродився в часи Наполеона Великого, коли в Європі...

— Я не про се питаюся, тілько чи він писав що про жаби?

— Почекай, я тобі скажу: то все треба брати історично, генетично і критично, треба показати зв'язь...

— Ет! бузько тебе бери!

І Жабур поплив дальше, до громади менше вчених жаб. Збудив усіх голосним окликом: «Куми! куми ех-ех-ех!» Виліз на листок і ждав.

— Квак! квак! Що таке? — спиталася його громада.

— Кривда нам! — зверещав Жабур. Ви спите, а там у польськім ставку наші сусіди величаються, що нема понад них, що вони найкращі співаки, порівнюють себе з богами, а нас не мають і за комарів! Мої куми і кумове! Чи ж є на світі краще як українсько-руська пісня, як наші руські жаб'ячі концерти! Нехай поети величають нас або й ні,— ми скромні і співаємо не для людей і не для слави,— але наша пісня, наша дума не вмре, не загине! Наші пісні кращі як польські, наші концерти мають європейську славу! Тілько що ми не вміємо так надуватися, як польські жаби! Але нехай вони собі й не знати які мрії снують про одно море, ми в се їх море не поліземо, ми не дамось, нас більше тут! Нехай собі польські поети величають свої жаби, а ми все-таки горою! Наша девіза:

Польських жаб най поїдають
довгоногі бу́зьки;
жодні жаби не співають
так гарно, як руські.

— Жодні жаби не співають так гарно, як руські! — заспівав ставок.— Славно, куме! Хе-хе-хе!

— Співаймо, браття! Покажім, що ми знаємо!

І руський ставок почав співати. Спершу жалібно, так жалібно, що аж серце краялося, на нуту: «А ти поїхав, мене понехав!» Потім виступив мужеський квартет і заспівав «Реве та стогне Дніпр широкий», пісню дуже відповідну до нічного концерту на ставку. Далі панна Жабківна, вилізши на трощу, співала чудовим сопрано «Ой одна я, одна!», збуджуючи загальний смуток у серцях жаб'ячих кавалерів.

Вкінці цілий ставок заспівав potpourri [1], зложене по руському звичаю з похоронних і весільних пісень. Хор був прегарний і разом з ясною весняною ніччю впливав на жаб'ячу душу так, що вона розпливалася по цілім ставку.

Проспівавши так кільканадцять пісень, руський ставок утомився і затих. Коли чує, а в польськім ставку сусіди як почнуть співати: «Jeszcze Polska nie zginela» — аж луна йде! Гей, як прокинеться руський ставок, як загримить «Ще не вмерла Україна!» — настав такий вереск, що й розібрати було годі, що співали одні, а що другі.

І не вмовкали вже оба ставки аж до самого досвіта, коли на крайнебі зачервонілося сонце. І були би співали привітну пісню самому сонцю, але з села надлетіли три бузьки, стали кружляти понад обома ставками, всі жаби пірнули у воду і замовкли.

Конюх, що лежав на пасовиську і зовсім припав росою, піднявся помалу і закляв:

— А грім би вас побив, прокляті жаби! Цілу ніч спати не дали!

1898

НЕЩАСНА ПРИГОДА

Зовсім несподівано був я при кінці 19 століття свідком нещасної пригоди, яка навчила мене не маловажити нашої літератури. Така пригода вже, може, не лучиться нікому з українців-русинів у 20 столітті, і тому я розповім її на пам'ятку щасливим внукам і правнукам.

Я потребував книжки п. з. «Колоски з рідного поля» і прийшов до одного товариства купити її. Се товариство двадцять п'ять літ друкувало різні книжки і складало їх у своїм магазині. Показник книжок ріс і ріс, так що по 25 літах потрібний був цілий аркуш друку на вичислення самих заголовків книжок. Сей показник, розсиланий від часу до часу зі столиці на провінцію, будив там величезне патріотичне одушевлення; кождий народолюбець показував його в потребі противникам народу і казав притім гордо: «Дивіться! Наша література! Скілько її!» І потім заховував показник у столику, щоб при вільній хвилі прочитати хоч заголовки.

---

[1] В'язанка пісень *(іт.)*.

— Праця невелика, а може придатися. Ану ж спитає хто:
— Читали ви «Зелену леваду»?
А патріот вивчив показник і каже:
— Читав! Се вийшло 1890 року і коштує 1 зр [1].
— Що ж ви думаєте про сі оповідання?
— Оповідання? Нічого собі! Гарні. От не пам'ятаю добре! Все забуваю. Здається, їх написав Пупченко.
— Так.
— От бачите! Хоч автора пам'ятаю.
У показнику вичитав і я, що в товаристві можна дістати «Колоски». Приходжу до урядника товариства.
— Маєте ви ще «Колоски»?
— Ви хочете купити? — спитав він мене здивовано і недовірчиво подивився на мене крізь окуляри.
— Авжеж!
— Є! Є того ще сотки примірників. Дам вам за півдарма. Ходіть.
Урядник підсунув окуляри з середини носа вище, засвітив свічку, і ми пішли до магазину товариства. Магазин складався з двох комор, одної — неясної, а другої — темної, і був заложений книжками знизу вгору аж під стелю. Колись, певно, було тут літератури менше, але в останніх кільканадцяти літах вона так зросла, що вже не містилася на полицях і лежала стиртами на підлозі. Під самими дверми тяжким муром, зложеним з грубих книжок, лежала «Слов'янська держава сперед 3000 літ»; мур був високий на півтора метра, а грубий на метр, і ніяка людська сила була би не звалила його, хіба розкидаючи по книжці, як по цеголці. Коло «Слов'янської держави» то мурами, то чотиригранними стовпами лежали «Байки», «Снопи», «Квітки з рідних нив», «Зільник», «Церковні відносини», «Ранішні зорі» і «Підлісся». На них лежав порох давно не змітаний, але ще гриби не росли. Інші мури книжок подалися в сей або в той бік, декотрі й зовсім розвалилися — і магазин виглядав, як руїни старинного замку.
Урядник поставив світло на «Слов'янську державу» і зайшов в уличку поміж «Історію Русі» і «Вінки». Як заліз у сю уличку і схилився, то й зовсім щез мені з очей. Але небавом, як із ями, витяг він оберемок книжок, поставив на «Вінки» і придивився заголовки:
— Е! Се «Гірка жіноча доля»! — сказав він, зігнувся

---

[1] Золотий ринський — грошова одиниця в Австро-Угорщині.

і знову щез мені з очей. Витяг інші книжки і знову придивився. «Зелені левади»! Де ж ті «Колоски»? Десь тут я їх бачив! Лежали за «Хатою» коло «Малої менажерії». Я пам'ятаю!

Урядник шукав далі і зі щораз більшим завзяттям. Я взяв свічку в руки і посвітив йому ближче. Він до кількох хвиль обставив перше мене «Хатами», «Долинами», «Менажеріями», «Нивами», «Ланами», «Загонами» і «Снопами», а нарешті кинув мені під ноги «Зорі». Я сів на «Хату» і терпеливо дивився на роботу урядника. Він за хвильку окружив і себе «Хмарами», «Лунами», «Соняшними промінняими», «Громами», «З півночі» і «З полудня», «Довкола світа» і вже верх себе поставив «Зорю з місяцем».

— Нема! — чув я тільки його голос.— Де ж ті «Колоски» до біса загубилися!

І він уже з пересердям став викидати з дивної ями «В народ!», «За народ!», «Для народу», «Маруся», «Оксана», «Пріська», «Вишивки», «Жіноча неволя», «Руська кухарка», «Молитовник», «Монастир на горі Афоні», «Гній — душа в господарстві», «Чернець», «Зоологія», «Апокрифи»...

Я просто остовпів.

— Нема! — чув я тільки крик урядника.— Певно, на полиці вгорі!

І по хвилині я бачив, як він виліз з ями, став ногами на «Оксану» (драма в п'ятьох діях і 13 відслонах) і на «Руську кухарку», поковзнувся, зліз черевиком у «Жіночу неволю», видряпався знову наверх і став твердо на «Апокрифах». Уже простяг руку до горішньої полиці, як отут і склалася нещасна пригода; полиці стояли перше твердо на книжках і ними також сильно підперті, а тепер, підкопані з усіх боків, не могли встоятися при стіні, під вагою українсько-руської літератури похилилися — і шур-р-р! звалилися на урядника. Він упав в яму поміж «Оксану», «Марусю», «Руську кухарку», «Молитовник» і «Черця», а зверху прикрили його інші книжки, що злетіли згори. На книжки впали полиці. Я ледви мав час відскочити і заховатися за «Хатами» та «Левадами».

Опам'ятавшися з переляку, я почув крик: «Рятуйте! Забила мене наша література!» Крик лунав, як із глибокої ями. Чим скоріше вискочив я з-поміж книжок, став на «Зорю з місяцем», припер полиці до стіни і як стану кидати «Хмарами», «Громами», «Лунами», «Хатами», «Долинами», «Менажеріями», «Снопами», «Оксанами» та «Руськими кухарками» — аж засапався. З-поміж «Жіночої неволі»

сторчала рука нещасного урядника. Я вхопив її і давай тягнути! За рукою з'явилася небавом голова урядника, без окуляр, потім з-поміж книжок, як з-поміж цегол, вирнули плечі, далі друга рука — тепер я схопив його за обі руки і насилу витяг чоловіка з українсько-руської літератури.

Він стогнав і нарікав.

— Нема,— каже,— «Колосків»! Чорт знає, де вони поділися. Тільки окуляри згубив.

— А не болить вас ніщо?

— Ще не знаю. Я в яму впав — полиця не вдарила мене... Щось у голові тільки шумить.

Але се не було так добре, як урядникові здавалося. Вернувши до канцелярії товариства, я зараз побачив у нього синяки на лиці. Потім нараз заболіло його в боці, далі не міг рушити лівою рукою, а й до того щось у нозі йому сталося...

Не було іншої ради; його відвезли додому. Два тижні лежав він у ліжку і трохи не вмер. Але дав бог, що підвівся, і я побачив його знову.

— Знаєте,— казав він мені,— що мені найбільше догодило? Там на полицях лежало «Нещасне кохання» І воно-то мені трохи костей не поломило! А «Правда» набила мені такого гудза на голові, що я тепер і знати її не хочу...

1898

КАЗКА ПРО НЕВДОВОЛЕНОГО РУСИНА

Під якоюсь нещасливою планетою вродився Невдоволений Русин. Скоро тільки прийшов на світ, зараз зазначив своє опозиційне становище пискливим плачем, котрого ніхто з родини і прислуги не розумів. Та ще коли б він був сином бідака, то ся опозиція не дивувала б нікого; а то мав усякі панські вигоди, всі коло нього ходили на почіпках, а він плакав кілько літ ревними сльозами. Так уже, видко, було йому на роду написано.

Велося йому дуже добре: в гімназії вже належав до паничів, на університеті до золотої молодіжи, по університеті до найкращих женихів. Він любив панни дуже, а панни любили його ще більше,— все йшло йому як із

платка, а Невдоволений Русин, проте, вічно був невдоволений.

Вкінці він оженився, став адвокатом і патріотом, календар «Просвіти» помістив його портрет, потім попався в «Альбом заслужених Русинів»,— а йому все ще здавалося, що не має причини до вдоволення. Селяни, котрі мають сю добру прикмету, що процесуються, вибудували адвокатові каменицю, а він так чувся невдоволеним.

«Що за біс лисий! — думав він собі.— Здається, нічого мені не хибує, а радості в серці не чую...»

І ось раз засів він собі на вигіднім фотелю, закурив дороге цигаро і після давнього клича: «Русине, пізнай себе, буде з тебе» став думати про свою вдачу. Думав, думав, нічого не видумав.

Надійшла жінка, він її питається:

— Не знаєш ти, серденько, що мені справді хибує? Вже й каменицю свою маємо, вже й купки діточок доховалися, вже й бочка вина стоїть у пивниці, а моє серце не має спокою.

— Тобі, мій любий, тепер гонорів би треба. От якби ти послом був,— зітхнула жінка.

Невдоволений Русин аж підскочив.

— Господи! — каже.— Які сі жінки здогадливі! Адже справді мені ще тілько гонорів треба! А я так ломив собі голову... Правда, мене вже видрукували в календарі «Просвіти», але що се мені за честь! Там поміщають портрети й американських шинкарів і хлопів,— і вже так перебрали всіх патріотів, що не знати, звідки їх більше і взяти...

Отже, як помогла жінка Невдоволеному Русинові себе пізнати, він мов на світ народився. Зараз уложив собі нову програму життя. Став уряджувати у своїм повіті різні віча і збори, щоби «хлопи» завчасу його пізнали й добре зміркували, що він один зможе їх вивести з єгипетської неволі і з дому роботи.

— Хлопи! — говорив він грімким голосом на вічах.— Ви всі дураки!

Голоси вічевиків:

— Певно, певно! Звідки нам усе знати?

— Лише я один мудрий,— казав меценас далі. (*Віче співає бесідникові «Многая літа»*).— Дякую вам за довір'я! За се я буду всюди за вами обставати. (*Голоси:* «Славно!») Нам діється велика кривда (*голоси:* «Кривда нам!»), зайці ходять у нашу капусту, а ми не сміємо їх стріляти... Так,

чи ні? (*Крик:* «Кривда нам!») Дністер пливе через наш край і виливає, а ніхто не старається скасувати його! (*Голоси:* «Загатити його! На Венгри пустити!») Так є! Треба постаратися, аби не шкодив нам. Крім того, від панів треба відібрати грунти і роздати хлопам. Цісарська каса має заплатити всі довги за хлопів, (*Загальні зітхання:* «Подай господи!») Гуска солі має коштувати тільки три грейцарі! Коли хлоп дасть сина до школи, має за се дістати сто ринських. Суди і нотарів скасувати! Податки за поле до десятьох моргів скасувати! Хлоп повинен у війську служити так само лише один рік, як паничі. На старість кождий хлоп повинен діставати пенсію з цісарської каси. Держава повинна асекурувати всіх від огню, граду, тучі, злої пригоди, від мишей, повені і від смерті. І коли хто виходить з війська, повинен дістати цісарський мундир додому і «гвер», аби мав на зайці... (*Всі вічевики такі одушевлені, що просто не можуть добути із себе ніякого голосу*). Та й багато дечого іншого потрібно ще нам: от хоч би се, що хто сміє заборонювати нам мочити у потоках коноплі під час холери? (*Голоси:* «Ади! Та, бігме, правда!») От якби я був послом, то я би о те все постарався. Бо теперішні наші руські посли то самі зрадники — чи правду кажу? (*Голоси:* «Святу правду! Зрадники! Повісити їх!») Були в нас перше посли-священики, були потім посли-професори — ті дбали про церкви і школи, а про вас, хлопів, ніхто не дбав. (*Голоси:* «Кривда нам!») Аж тепер, коли настануть посли-адвокати, буде вам добре! Як станемо процесуватися, всі справи для вас виграємо. (*Загальне зітхання*). Ми не будемо на нікого оглядатися, будемо все жадати того, чого не хотять наші любенькі сусіди-поляки; як не схочуть давати, то видремо, а все для вас, милі браття хлопи, що вас кождий обдирає (*один тихий голос:* «І ви також!» *Меценас дивиться згірдно в сей бік і каже дальше*), а ніхто вам не помагає...

Вічевики одні кричать «славно» і плещуть у руки, інші хапають бесідника на плечі, обносять його довкола зали і співають довге, дяківське, празникове «Многая літа».

— А тепер, хлопи, може би, ми дещо перекусили? — говорить меценас ласкаво з висоти селянських пліч. Одушевлення зростає ще більше, і в гурті роздається нове «Многая літа», панське, що починається від басового соля: «Сотвори, господи!»

З сих віч були всі справоздання в «Дѣл-і». Писав їх депендент адвоката. «Всякі були вже патріоти,— читали

люди в часописі,— і великі і малі, і голосні і тихі, але такого ще не було. Той-то як скаже слово, то хлопи з одушевлення аж волосся рвуть на собі. Останнє віче показало, що хлопи вже знають, хто їм брат, а хто їм ворог; то сила, котрої і «врата адова не одоліють». І т. д.

Заходи Невдоволеного Русина не осталися без успіху: його вибрали послом. Там, правда, за нього одного виборця закололи, а тридцять і сімох продержали по кілька місяців і по рокові у в'язницях; але се вже таке право природи: кождий політик пожирає скільки там людей, щоб сам міг жити,— хто би там журився і десятками зруйнованих селян, де справа йде про мільйони?! «Жертви мусять бути!»

Невдоволений Русин не сим був невдоволений, тілько чим іншим. Ото показалося до кількох місяців, що посольство — се зовсім не така честь, що могла би його заспоїти. Він був невдоволений з усіх послів і з усіх властей, краєвих і державних. Він і сказав раз се усім в очі, а за причину свого невдоволення подав,— правда, на все те, що казав селянам,— все ж таки подав зайців у руській капусті, дорогу сіль, мочення конопель під час холери і повені.

Успіх сеї промови у галицьких русинів був величезний! Її надрукували у часописах, передрукували у книжечці і розкинули тисячами примірників по селах. Проте все Невдоволений Русин не був вдоволений; ходив смутний і щораз частіше почав опускати засідання. Товариші посли не дивилися на нього, як на нового пророка, і се його найбільше гнівало. «Що з дураками говорити? — сказав він собі.— На мене ще не прийшов час!»

Коли прийшли нові вибори, Невдоволений Русин кандидував знову, але передвиборчі збори зовсім не давали йому тепер вдоволення; йому завдавали селяни зовсім нерозумні питання: чому ще панських грунтів не поділено між людей, чому не скасовано ще податків, чому Дністер пливе собі як перше через Галичину і т. п. Меценас відповідав, як міг, але не був із своїх відповідей вдоволений.

Коли ж до того не вибрали його вдруге послом, Невдоволений Русин остався уже таки навіки невдоволеним. Лише свідомість, що він ніколи не буде вдоволеним, додавала йому такої гордості і певності, що він деколи майже був вдоволеним з того, що ніколи не може бути вдоволеним.

1895

ЯК Я ВИДАВАВ ГАЗЕТУ

Ще як я був на університеті, вичитав я у якійсь книжці чи часописі, що кождий порядний чоловік повинен бути хоч кілька літ редактором. Навіть король Гумберт казав, що якби не був королем, то хотів би бути редактором. Легко-то королям говорити такі масні слова; Гумберт, певно, не чував нічого про долю руських редакторів. Та й я не знав про неї багато, а що вважав себе порядним чоловіком, то був редактором кілька літ.

Кілька літ життя в руських редакціях! Воно врешті не так багато, але все-таки досить, щоби любі земляки відобрали редакторові віру в себе. Доки я не був редактором, то був глибоко пересвідчений про свої добрі наміри, про свою чесноту, словом, про те, що я порядний чоловік. Але як я по кількох літах редакторської кар'єри зачав видавати в Чернівцях політичний дневник, то до двох літ зміркував докладно, що такий святий та божий я не є, як я собі думав; бо мої політичні противники повторяли безнастанно, що я не лише редактор, але ще й панський лакей, котрий найбільше вдоволення находить у лизанню панських лаб і ніг та наставляє руку на Trinkgeld-и, що я чийсь підніжок, неписьменний письменник, глупий патріот, зрадник, що свій народ хоче доконче втопити в ложці води, що я наймит єзуїтів, агент польської шляхти для ширення ягелонської ідеї, що я гадюка, яничар, донощик, блягер і т. д., а славний руський поет і політик Грубописький посвятив мені вкінці у гумористичній «Стрілі» геніальну епіграму:

Чи се не новий Орфей?
Ні, се славний Маковей!
Заспіває — чути свист,
в його слові — п е с і й хист.

От ще чого мені хибувало! Таким-то дивним сотворінням буває часом руський редактор...

Всі ті свої титули я знав напам'ять, бо чув їх сотки разів і привик до них так, що слухав їх уже з таким вдоволенням, як мелодійних віршів віщого поета Грубописького про «Велику Маму». До всего чоловік привикне...

Але прийшов раз день, і русини так мені догодили, що я почув страшний жаль до них. У «вінку такої слави», як я описав, у люту спеку липневу, коли вже ті, що «роблять» політику, відпочивали на лоні природи, а я в поті не лише

чола, але цілого тіла, сидів у комнаті, мов у парні, та сповняв свій «песій» обов'язок — у таку-то днину редакційний слуга приніс мені з пошти часописи, а листонос кілька листів.

Став я читати часописи і листи і ось що вичитав у них:

1. Лист від о. пароха Лизуновича:

«Впв. пане редактор! Прошу мені посилати дальше свою газету, без котрої я не можу обійтися. Я читаю її дуже радо, але із заплатою за минувший і теперішній рік ще почекайте. Наших москалів ви побиваєте з а м а л о. Сю породу треба знищити з лиця землі, нехай не заваджає! Люта стаття, хоч би щодня против них нам, певно, не пошкодить.

2. Отвертий лист був без підпису:

П. Т. панский лакей і доносчик! Как тебе не обрыдло писать день в день всяческие вздоры на москалефилов! За последнюю статью ти заслугиваешь самого большого протрепания. Вор ты и Геростратрусский, какого свет не видал. Подлец!»

3. В «Батьківщині» вичитав я, що «панські лакеї вміють лише на москвофілів гавкати, хоч між москвофілами є також порядні люди, так звані «староруси», з котрих ще можуть бути руські народовці, коли тілько схочуть. А ось на польське правительство накинутися, так як ми се вміємо, то штука!..»

4. В «Ділі» товстий меценас-фейлетоніст посвятив мені такий уступ: «Жидівських сім братів Маковеїв згинули за свій нарід, дали із себе шкіру дерти і виривати язики. А наш руський Маковей умудрився і не хоче дати із себе шкіру здерти; тримається панської клямки і лиже панам ноги. Так-то низько упадає теперішня наша молодіж, що не знає ніякого пожертвування, лише аванси і посади».

Я аж за голову вхопився, прочитавши се: одно не знав я, нащо кому здалася моя шкіра, з котрої ледви чи були би хоч сильні черевики; а друге: мене просто здивував мій аванс і моя посада р у с ь к о г о р е д а к т о р а!.. Опам'ятавшися троха із надмірно сильного враження, бо се вже не переливки,— діло йшло про мою власну, рідну шкіру — я взяв у руки лист.

5. Лист від д-ра Льва Масненького, мого дописувателя: «Дорогий! Вичитав я нині вечером у «Ділі» напасть звісного меценаса на Вас. Не дайте відстрашити себе тим від чесної роботи, яку ведете. Не щадіть нікого, лупіть противників по головах, щоби їм аж очі заступило. Опозиційники — ідіоти! З такими людьми нема що делікатно обходитися!

Добре зробили Ви, що чіпили так «файно» о. декана Розбишацького — добре йому так! Всім се дуже сподобалося».

6. Моя газета, звернена retour [1], а в ній новинка про о. декана Розбишацького, зачеркнена синім олівцем, із заміткою: «Остання підлота! На що ви зійшли, редактор?! На донощика! А ми такі надії мали на вас!»

7. Лист від читателя: «Ваші «Образки з села» прекрасні! Вони навели мене на думку, що у нас ширення антисемітизму було би дуже поплатне. Жиди з русинами не мають нічого спільного, лише визискують нас. Геть із ними до Палестини!»

8. Стаття у волоському часописі «Bukowiner Post»: «Тутешні українці спровадили собі з Галичини на редактора правдиве галицьке зіленько. Сей заволока їздить разом із руськими послами по вічах і агітує проти жидів, котрі є одиноким культурним елементом по селах. Так само тепер у статтях п. з. «Образки з села» ширить він завзятий антисемітизм. Дуже сумніваємося, чи русини добре вийдуть на такій небезпечній грі».

9. Лист із села від відпочиваючого посла: «Бійтеся бога, редактор! Пощо ви помістили ці «Образки з села»? Тепер готові мене жиди з нашого клубу чіпнути у соймі. У нас ще антисемітизм не на часі, не треба дразнити жидів. Замажіть якось ту справу. На інше годжуся. Отже, ви справді по-європейськи поступаєте собі, що стараєтеся станути понад обома церквами, православною і уніатською, а упоминаєтеся лише, щоби обі церкви сповняли свою задачу. Таке становище найрозумніше! І се добре, що часом духовенству виказуєте його хиби. Се у нас дуже потрібне!»

10. Лист від каноніка, що писав звичайно у «Душпастирі»: «Ми обурені! Ваша стаття про нові вибори до ради державної п. з. «Що робити»? написана зовсім у р а д и к а л ь н і м дусі! Того ми по вас не сподівалися... Про нашу опозицію пишете також так, як би з нею хотіли числитися або її поважати. Се скандал! Мушу Вам признатися, що від якогось часу Ваша газета мені чимраз менше подобається. Обстаєте за православієм, а про обхід Берестейської унії і про католицьке віче подаєте лише холодні справоздання! Мусите станути виразно на католицькім становищі, против провославія; інакше на нашу поміч не можете числити.

---

[1] Тут: повернена від читача *(фр.)*

Духовенства не чіпайте і похибок його не виволікайте на божий світ! На духовенстві опирається вся Русь. Світські русини — що інше, про їх блуди можна говорити прилюдно...»

11. Уступ із «Галичанина» п. з. «Жалкие типы отрицательного достоинства». Отвратительно смотреть на то, як черновецкий орган новоеристов кокетничает с иезуитами и с польско-панскою политикою, обчисленною на исковеркание нашей св. Руси. Те соболезнования достойны типы, исполнены самых низких инстинктов,— те агенты, работающие в пользу иезуитско-польско-ягайлонской идеи, пренебрегают наши исторические начала» і т. д.

12. Уступ із радикального «Громадського голосу»: Панські лаболизи, з чолом, як у бика, а лицем, як підошва, і їх органи (тут названа і моя газета), що на хлопських справах розуміються так, як свиня на перцю, удають від часу до часу, що їм хлопська доля також лежить на серці. Одна з рептильних часописей у статті п. з. «Що робити?», від котрої лизунством аж смердить, поважилася також заговорити про п'яту виборчу курію, коли ми тим часом сю справу вже роз'яснили найліпше з усіх. Чого їм мішатися до наших хлопських справ, коли тільки ми розуміємося на тім найкраще, а їм лише аванси і посади в голові?! Врешті такі самі дурні і редактори «Діла»...

13. У «Страхопуді» найшов я образок: «На медведя наскочили собаки і гавкають страшенно. Але се не собаки, тілько часописи. Моя газета нарисована, як якась собака із свинським рилом і «бреше» на весь голос...»

Прочитавши те все, я почув до русинів несказаний жаль, котрий разом із страшною жарою зовсім розбив мене. «Боже мій, думаю собі, як тут русинам догодити? Всі добрі, всі мудрі, а кождий говорить інакше. Мушу я раз їм усім догодити».

От я усів, написав і того-таки дня надрукував дуже гарну статтю під заголовком, узятим із поезій п. Грубописького:

«Воскресення Великої Мами».

На дворі страшенна спека. Вакації. Політичне житє на Русі на хвилину притихло; також має вакації. Наші дорогі посли спочивають у холодочку і набирають сили до дальшої праці в хосен безталанної матері-Русі. Дай їм, боже, витримати! У таку пору варто роздивитися по руськім горизонті, чи на нім не збираються деякі хмари, і порадити, що дальше робити.

Призадумавшись глибоко над нашими відносинами, ми бачимо, що найрозумнішою партією у нас є радикальна партія; хоч годі заперечити, що дуже розумні є й опозиціоністи, а вже понад партію реалістів розумнішої нема! Яка одна, така друга і третя, всі себе посполу доповняють: одні тягнуть, другі пхають, а віз поступу, на кормі сидить Заплакана Мати, все посувається статочно наперед.

На церковнім полі ми собі рідні браття, так уніати як і православні. Одні мають свою єдиноспасительну церкву, другі свою єдиноспасительну церкву, і обі сі церкви повинні себе любити, бо хто як хто, а церкви, що стоять на сторожі любові ближнього, повинні передусім себе посполу любити.

Ціле наше духовенство без виїмки дуже красне і патріотичне. Без нього не остався б і слід із русинів на землі. Навіть о. декан Розбишацький — се правдивий учитель народу, бо він показує своїми власними поступками, як люди не повинні робити, а ся наглядна метода науки уживана, як звісно, тепер у всіх школах. Так само всі ті чесні і високоповажані священики, що за минувший і за сей рік завинили нам звиш 5000 зр. «передплати» — то також патріоти, бо вони з пожертвованням читають усяку газету, хоч за неї не заплатили.

Москвофіли дуже тверді патріоти; нищити їх не годиться, бо то найдорожча спадщина по наших розумних батьках, дорогоцінний антик, правдивий руський «раритас». Але щоби вони були ще більшими патріотами, як є, то ми радимо заплатити їх провідникам більше, ніж їм платять москалі, а тоді вони позбудуться деяких своїх хиб, що могли декого з нас разити.

З жидами радимо обходитися делікатно. Коли Мошко обідре дурного Івана так зручно, що не може дістатися до криміналу, то Мошка варто за се поцілувати; такий проворний і здатний до життя елемент потрібний усюди. А дурного Івана випадає також погладити по головці за те, що жив стілько літ і не навчився нічого; він же наш «менший брат»...

Руській молодіжі радимо, аби чимскорше давала із себе дерти шкіру, як кору з берези, бо інакше поросте в пір'я і буде могла літати. А вона не сміє літати, тілько стояти коло своєї Мами після слів віщого поета Грубописького, котрий каже, що як молодці

«стануть поуз себе сміло,
як підіймуть вільні рукн,
вкінчать святе, велнке діло,

утихнуть стони болю-муки
і серед слави фіміаму
воскреснеш нам, Велика Мамо!»

Видрукувавши таку патріотичну статтю про Велику Маму у своїй газеті, я чекав нетерпеливо на відзиви руських часописей і на признання. Але тут я гірко розчарувався і побачив, що всім русинам ніхто на світі не годен догодити. І не то всім, але навіть десятьом у рівній мірі не догодиш! Даремна праця!

Що по сій статті прийшлося мені почути, з того можна би зложити цілий словар самих кріпких слів. Усі руські часописи приписали мою статтю не моєму доброму серцю, що я всім хотів догодити, лише наслідкам спеки і моєї бездонної глупоти,— так що я аж по тім усім прийшов до розуму і, щоби не затроювати собі дальше життя, рішився поїхати далеко, аж за море до Канади. Там заміню перо на плуг і буду орати тамошні степи, а до «старого краю» верну аж по літах з мільйоном. Тоді я у всіх русинів буду мудрий...

1896

НОВІТНІЙ ПЛУГ

З того часу, як у хаті Сенька Гримали між образами появилася оправлена в рамки членська грамота товариства «Просвіти», Гримала немов відмінився. То був чоловік, як інші люди, а тепер нараз згордів, як би великого розуму доскочив. Довгі часи і сам він ставав перед сею грамотою та любувався нею, і людям, що приходили до нього, показував її та не забував при тім сказати, що на ній він написаний: Сенько Гримала, господар в Голодній Ямі. Люди оглядали грамоту і дивувалися. Що за образ! Такого вони ще не бачили. Святий не святий, бо звідки ж Грималі бути на святім образку, а таки тут і церква і якийсь ангел із смолоскипою і, мабуть, злий дух з крилами на землі — а збоку «Сенько Гримала, господар в Голодній Ямі». Та коли б ще він сам лише, але тут і синя печатка і підписи якихсь панів зі Львова. Чудний образок, та й годі, такого на ярмарках не продають. І звідки Грималі прийшло на думку запізнатися з тими панами зі Львова? Послав за порадою дяка одного ринського, а вони єму звідтам і грамоту, і книжечки, і «каляндар» — все за того одного ринського...

— Наші люди нічо не розуміють,— говорив Гримала перед дяком, з котрим від часу своєї приналежності до «Просвіти» частіше сходився і читав газети.— Хто з них, наприклад, знає, що тепер діється в Болгарії? Як же там, пане реєнтий, найшли вже тих, що вбили Стамбулова?

— Ні ще,— відповів пан реєнтий,— в газеті стоїть, що й не найдуть тих розбійників.

— Ото вам порядки! І де вона є, та Болгарія? — питався Гримала цікаво.

— Під турком.

— А турок де?

Дяк також не знав, де є турок, але се не шкодило ні єму, ні Грималі живо займатися болгарськими справами. Гримала знав справу убивства Стамбулова так, що раз і жінці став її розповідати; але жінка слухала його дуже неуважно, він махнув рукою, сказав: «Де жінкам до політики!» — і вже більше з нею в політичні розмови не вдавався.

Вичитав раз Гримала в газеті, що товариство «Просвіта» устроює господарське віче і запрошує на нього всіх своїх членів. Гримала уважав тепер за свій обов'язок поїхати на се віче, тим радше, що й дяк мав охоту.

— Ти куди знов? — спитала жінка, побачивши, як чоловік запрягав коні.

— На господарське віче.

— Се що таке?.. Тілько дармо худобу змучиш.

— Ет, що ти знаєш! — відворкнув Гримала, взяв із собою хлопця, щоби було кому пильнувати воза, забрав дяка і поїхали.

В магістратській салі міста, де відбувалося віче, повно селян з різних сторін. Сидять собі, як пани, на кріслах і слухають науки. Між ними й Сенько Гримала сидить разом з дяком, дивиться та слухає, що пани від «Просвіти» говорять. Вийшов один старий панотець і каже, яка то «Просвіта» славна і як вона дбає за селян. Гримала згадав свою грамоту — і промова панотця йому сподобалася. Був би плескав в руки, так, як якісь люди недалеко нього, але йому видалося, що се дитяча робота плескати в руки, так він і сидів мовчки. Вийшов другий пан і каже: «Поздоровляю вас, мої панове, що приїхали з різних сторін, не жалували труду... Могло вас з'їхатися більше, але й так добре!» Гримала був дуже рад, що ніхто не міг мати до нього жалю, що не приїхав. Вийшов третій пан і став говорити про крамниці. Гримала слухав якийсь час і промову зрозумів так,

що всі селяни повинні поробитися крамарями. Він подумав собі, що не має потреби крамарювати, розсівся вигідніше на кріслі, склонив голову і став згадувати війському музику, що чув її на улиці, як ішов сюди на віче. Прийшли йому на думку його літа служби у війську — і він задрімав. Досвіта встав був, і сон ломив його. Не довго дрімав і не коротко, але як пробудився від оплесків, то вже того пана, що говорив за крамниці, за столом не було, а деякі селяни виходили із салі. Гримала встав і пішов за ними, лишаючи дяка в салі. Вийшов в місто, походив по ринку, оглянув склепові вистави, пішов подивитися до коней, випив горілки, перекусив дещо і знов вернувся до магістрату. Селян було тут уже не так багато, як перше, але ті, що були, вже не сиділи, а стояли, приступили ближче до стола, за котрим сиділи пани, і, натягнувши шиї, щось оглядали та слухали. Перед столом і на столі стояло кілька коловоротів, щепи, насіння трави в мішечках, млинок до чищення збіжжя, кінський сапач і плуг. Жвавий панок стояв коло плуга і говорив поважно:

— Плугом оремо землю. («Ну, ми се знаємо!» — подумав собі Гримала). Плуг старший, як перо, котрим пишемо, і хто знає, чи не вартніший. («Певна річ! Перо дістанеш за крейцар, а плуга ні!» — обізвався Гримала до дяка, що стояв коло нього, але так голосно, що се почув і бесідник). Се не так треба розуміти,— говорив пан дальше,— плуг вартніший тим, що він для нас всіх оре землю, на котрій росте хліб, а пером землі не зорете. Що би то було, якби не було плуга? (*Голоси*:«Біда!») Чим би тоді люди землю орали? (Гримала аж розняв руки з дива: «Справді, чим би люди землю орали, якби не було плуга?») Отже, бачите, мої панове господарі, який важний є плуг. Але сей плуг, що тут стоїть, не такий, як ви уживаєте. Ви уживали донедавна деревляних плугів, тепер уже маєте залізні, але такі, що тільки одну скибу ріжуть, а отсей плуг ріже вам відразу дві скиби, бо в нього два чересла. (Гримала став на почіпках, аби ліпше побачити плуг: справді, у нього були два чересла). Такі плуги повинні ви у себе завести, бо з ними половина роботи; за півдня можна зорати поле, що ви орете цілий день. («Хитро!» — обізвалися деякі голоси.) А тепер, коли я вам уже об'яснив, як уживати млинка, сапача, коловоротів і плуга, приступимо до роздавання премій. Будемо лосувати, хто ті речі, що тут стоять, виграє. Хто виграє, той може забрати їх собі додому задармо. А забравши їх, най другим показує і шанує їх, бо декотрі

з них дорогі; сам такий плуг коштує сорок зр. («Ов! — не втерпів Гримала,— отсе би варто дістати!»)

Стали льосувати: одна читальня дістала млинок, друга коловорот, деякі господарі подіставали господарські книжки, щіпи, по кварті насіння купчатки, один дістав сапач, дяк із Голодної Ями дістав також коловорот — лишився ще плуг. «Ох, коби-то я його дістав!» — подумав собі Гримала, і чи він в таку годину сказав, чи так уже бог дав, вийшов пан за стіл і каже:

«Плуг виграв господар Сенько Гримала з Голодної Ями!»

— Я тут! — крикнув Гримала і став протискатися помежи люди до свого плуга, як би боявся, щоб хто не забрав його.

— Можете собі плуг забрати,— сказав пан.

— Дякую вам, паночку, за ласку,— промовив зворушений Гримала і хотів пана поцілувати в руку.

— Не мені дякуйте, а «Просвіті», що за вас дбає,— відповів пан поважно.

Гримала був би з радної душі подякував «Просвіті» і був би поцілував її в руку, навіть оглянувся, так як би сподівався найти її в салі, але не побачив її, отже, станув коло плуга і почав його оглядати. Сорок ринських коштує! Такого плуга, як Гримали Грималами, в їх роді ще не було. Гримала схилився і пробував підняти плуг. «Ов! та й тяженький собі! Підняти годі!»

— Кілько він важить? — осмілився ще Гримала спитатися в пана, що говорив про плуг.

— Вісімдесят чотири кілограми,— відповів той.

— То се кілько буде так по-нашому?

— Близько два сотнари. От як би два кірці проса.

«Гм! — подумав Гримала.— Ну, побачимо! А забрати треба; не лишу його».

Пішов по віз, заїхав перед магістрат і при помочі сина і дяка з тяжкою бідою зніс плуг по сходах із першого поверху вниз на віз.

— Се що за плуг такий? — питався син.

— Ну, плуг на два чересла, дві скиби відразу кладе.

— Та як-таки: цілий залізний? Чепіги залізні, гряділь трохи не весь залізний, чересла, леміш...

— Е, що ти знаєш! Їдьмо!

Дяк поставив коло плуга свій коловорот, сів поруч Гримали — і поїхали. Дяк не дуже тішився своїм коловоротом, не знав добре, що з ним і починати, та кривдував собі, що дістав таку дешеву премію; зате Гримала був дуже

рад, що йому трапилася така дурничка. Одного ринського дав «Просвіті», а вона йому за те і грамоту, і книжки, і календар, і плуг за сорок ринських... Добра ота «Просвіта», дай їй, боже, здоровля!

Приїхавши до Голодної Ями, дяк поніс свій коловорот додому, а Гримала скинув плуг до шопи і постановив собі зараз при першій нагоді спробувати його. Жінка відраджувала йому се, щоби люди з нього не сміялися, що якісь новини заводить, але Сенько не думав жінки слухати. Дві скиби класти відразу — се полегша велика, половина роботи, як казав той пан на вічу.

В тиждень потім, скоро світ, зайшов Гримала до шопи. Тут у куті лежав старий плуг з одним чересломи, з деревляними чепігами і деревляним грядільом, а коло нього недалеко новий плуг з двома чересламі і майже цілий із заліза. Лежали вони мовчки, як два чужинці, один із селянського, другий з панського роду, що зовсім не мали охоти себе пізнавати. І Грималі прийшла до голови якась незвичайна думка, коли поглянув на сі два плуги, бо притім усміхнувся. Він не без глуму в погляді приступив до старого плуга, поставив його грядільом на землю, а чересломи догори, і повернув ним сюди-туди, мов легеньким пером, завдав собі його на плечі і спер потім о стіну. Се іграшка, не плуг, а отсей новий, то се що інше. Гримала, правда, підняв його з землі, але зараз і поставив, аби не подвигатися. Прикликав жінку, аби помогла йому винести плуг на віз.

— Чому ж не причепиш його до теліжок? — питається жінка.

— Ще нині не хочу з ним так через село їхати, радше, в полукішок сховаю, перше мушу спробувати. Кладім його на віз!

Висадили плуг на віз і старі деревляні теліжки до нього. Сі теліжки ніяк не годилися до сего панського плуга, але завдання їх невелике, міг і на них спочивати гряділь новітнього плуга.

Разом зі своїм хлопцем поїхав Гримала на ниву під ліс; з тяжкою бідою стягнув знову плуга з воза, причепив до нього сворінем теліжки, запряг коні і почав уставляти чересла. Нелегко воно йому йшло; він аж засапався, переносячи плуг під межу ниви. Притиснув чепіги і: «Вйо!» — крикнув на погонича і на коні.

Коні шарпнули, оба чересла зарилися гладко в землю. Та не вспіли коні увійти з десять кроків, як станули, відсапуючи тяжко.

— Чому не поганяєш? — питається Гримала і дивиться на дві рівні скиби за собою.

— Вйо! — крикнув погонич і вдарив коні батогом.

Коні знов рушили, потягли плуг на два кроки і станули.

— Що таке? — дивується Гримала.— Поганяй, бий сиву, то вона така лінива!

Під ударом бича сива так шарпнула, що сворінь вихопився з гряділя і теліжки відскочили від плуга.

— Треба іншого своріня, тут дірка завелика,— домірkувався Гримала, засадив знову залізний сворінь, а крім нього всадив ще деревляний кілок, аби сворінь придержував.

— Ано! поганяй!

Плуг поступив знов зо два кроки і станув.

«Ага! Се ще треба тою кермою вміти орудувати, аби чересла йшли влад»,— подумав Гримала, витяг чересла з землі і подивився, як вони стоять. Здається, добре, тілько землі набилося поміж них, тому так тяжко йде. Вибив землю істиком, засадив чересла знов у землю і казав поганяти. Коні натягаються, як струна, сопуть та оглядаються, що за морока з плугом; давніше так тяжко не йшло.

— Аж коні впріли! — замітив погонич.

— Ну-ну, ти не питай, лише поганяй!

Погонич ударив знов сиву, а та, почуваючися до тяжкого обов'язку, так щиро потягла плуг, що урвала обі шлеї і стала собі обіч плуга ні в сих, ні в тих.

— На, маєш! — промовив з резигнацією Гримала, покинув чепіги і став в'язати посторонки. Та вже брала його троха злість, що так йому не ведеться.

Зв'язав шлеї, як міг, знову запряг сиву і казав поганяти. Коні знов не слухали; вже й давали себе бити, а не йшли.

— Та-бо ти, хлопче, не знаєш поганяти! — угнівався вже Гримала і як крикне на коні: — Вйо! — ті мов у нестямі рвонулися і — нараз розлетілися теліжки; зломилося одно колесо.

— А щоб тебе смага втяла та з новим плугом невиданим! — промовив Гримала і безрадно розвів руками.

— Та-бо то, тату, плуг на наші коні затяжкий! — замітив погонич.

— Гм! — воркнув Гримала.— Се правда! А я гадав, що се так буде, як з нашим плугом.

Відчепив теліжки і глянув на плуг такими очима, як би мав до нього жаль.

— Шкода, що такий дорогий! Та вже нема іншої ради, берім його на віз, або вертай, сину, по старий плуг. Ба, правда, теліжки поломані! Головонько ж моя бідна! Ото наорав подвійних скиб!

При висаджуванні плуга на віз хлопчисько підсадив так незручно руку під гряділь, що аж скричав і з болю і пустив плуг. Той скрутився на драбині вбік Гримали і зсунувся так нагло на землю, що трохи Гримали не роздавив.

Гримала відскочив впору і нарушив притім прокльоном всю плугову родину:

— Ну, та певно, як же його, бісового сина, мої коники можуть тягнути при оранню, коли він такий тяжкий! — замітив по хвилі з пересердям.

Другим разом пощастилося висадити плуг на віз без пригоди. Гримала сів із хлопцем і повернув віз на дорогу до села. Соромно було йому, сам не знав, від чого і за що. Сидів похнюплений і злий. І треба було, що в таку хвилю на дорозі переймив його дяк, побачив на возі плуг і поломані теліжки і, як на глум, спитався у Гримали:

— То ви вже так рано зорали ниву?

— Ага, зорав, щоб його...

— Що ж таке? Недобрий плуг?

— Та нічого, плуг добрий, але не на мої коні. До нього би волів треба, та ще й неабияких, або двірських коней...

— Як же тепер буде?

— Не буду ж я до нього купувати двірські коні і залізні теліжки! Ще чого не бувало! Тільки шлеї мені порвав, теліжки поломив, хлопця придавив і мене самого трохи не забив. Та се вам ціла машина, а не плуг!

Дяк усміхнувся вдоволено, і від сего усміху дуже заболіло в Гримали. Щоб відплатитися, він спитав у дяка:

— А що ж ваш коловорот? Добре нитки суче?

Дяк скривився.

— Жінка каже, ані думає в руки його брати. Як треба... то й веретеном нитку всуче. От тілько діти мають забаву. Вже й попсували.

Розійшовся Гримала з дяком, поїхав додому. Тут йому ще й жінка досолила так, що він із пересердям закинув новий плуг аж у сам куток шопи і взявся ладити теліжки.

Потім витяг свій старий плуг, закинув його на плече, виніс перед шопу і поклав обережно на землю. Чересло старого плуга, мов лице селянина, котрого люди пошанували, блиснуло радісно на сонці. Сам Гримала дивився тепер на старий плуг так, як би найшов на нім щось досі невидане.

Два роки лежав новітній плуг у темнім кутку шопи в поневірці, поки Грималі не прийшла думка викинути його, бо без потреби заважав. Заніс його нишком до коваля на продаж.

— Що ж вам за нього дати? — спитав коваль.— Та й хто відкупить його від мене? Ніхто з наших не потребує таких плугів.

— Та вже дайте що-небудь,— відповів Гримала,— а цвяхи з нього будуть добрі.

І коваль відкупив новітній плуг на цвяхи...

1898

ЯК Я ПРОДАВАВ СВОЇ НОВЕЛИ

Не знаю, що мені торік було сталося. Я захотів стати славним і заробити на русинах гроші та й видав своїм власним коштом свої новели під патріотичним заголовком: «На святій Русі». Новел було десять, всі незвичайно гарні і цікаві, як се признали славні критики з газет: «Місяць», «Чин» і «Русь». В новелах тих рішив я кілька дуже важних суспільних питань, як питання релігійне, соціальне, жіноче і інші; також подав я читачам ідеальні типи: руського священика, що на народні цілі призначує щороку по 200 зр.; московофіла, що не говорить дома по-польськи; панни русинки, що дуже бажає вчитися на університеті філології; руського посла, що через цілий рік їсть тілько картоплю і борщ, а всі свої доходи відступає на народні цілі; руського письменника, що своїми творами заробив у русинів 200 000 і купив собі село,— словом, вивів я на світ божий русинів таких, що не сором показати їх цілій Європі. Особливо вдалася мені одна новела з романтичною закраскою, котра багато панночок довела до гарячих сліз і до того, що мене на вечірках, коли дами мали вибирати до танцю, аж з буфету тягнули на салю танцювати. Вправді, я в танцях далеко не такий зручний, як в орудуванню пером, але сей об'яв жіночої ласки доводив мене також до гарячих сліз вдячності. Нема вдячнішого «народу», як панни. Коли прийшов prima aprilis [1], я дістав кількадесять листів, писаних жіночою рукою, в котрих одні дякували мені особливо за новелу «Моя мила», другі казали, що люблять мене. Але що поміж

[1] Перше квітня *(латин.)*.

таким великим числом панночок було забагато гарних і мудрих, то я не міг рішитися, котру з них вибрати собі, і досі жию кавалером.

На друк новел видав я 250 зр., т. є. весь свій заощаджений маєток, який відложив я собі на чорну годину. Вже-вже почав я був економічно жити і складати гроші на старість, як прийшла мені отся охота похвалитися перед русинами своїми новелами. Всі ті видавці, що попарилися на русинах, відраджували мені викидати дармо гроші; казали, що у нас не тільки ніхто не купує книжок, але й дарованих не читає; але я у своїм патріотизмі не міг уважати русинів таким некультурним народом, щоби не розкупили тих 500 примірників моїх новел, які я видав. Я собі числив так: на півчверта мільйонів австрійських русинів є письменних коло 800 000 (так статистика каже); з тих 800 000 письменних є щонайменше 80 000 настільки заможних русинів, що їх стане на книжку; з тих 80 000 є щонайменше 8 000 таких, що інтересуються всім, що друковане; а поміж ними є, певно, 800 таких, що куплять мої новели. А я видав свої новели лише в 500 примірників, назначив на книжку ціну лише 75 кр.[1] і мав надію, що хоч яку сотку зароблю за то, що писав у поті чола. Чей мізерних сто зр. мені належалося за мою працю — а вже про славу й не говорю.

П'ятдесят примірників роздав я даром поміж знакомих. Виписав на них гучні присвяти й усміхався вдоволено, що можу людям роздавати такі дарунки, яких не дасть звичайний смертельник. Десять примірників розіслав я редакціям, котрі мене за то назвали многонадійним молодцем. Чесні редакції «Місяця», «Чину» і «Русі» зачислили мене навіть до першорядних талантів. Почисливши передплатників тих часописів, я побачив з радістю, що реклама про мої новели розійшлася в 5 000 примірників. А що у нас одну часопись читає щонайменше п'ять осіб, то про мене довідалося 25 000 русинів. Двадцять п'ять тисяч! А з тих лише 440 потребувало купити мої недорогі новели.

Жду я місяць від того часу, як видав новели,— не зголошується ніхто. Як добрий батько на свої діти, так я дивлюся на тих 440 книжок, що в порядку лежать собі на полицях моєї шафи. Щодня стираю з них порох та придивляюся, як чепурно виглядає моє видавництво. Титул зло-

[1] Кр.— крейцар, австрійська дрібна монета.

жений прекрасними орнаментаційними буквами, з котрих звисають китиці квіток. Моє прізвище, видруковане скромними малими буквами, запхалося в куток у самім низу, бо я не люблю виставляти себе. Папір прекрасний, сторони позазначувані елегантно внизу. Коректа, що трохи мене очей не позбавила, вийшла прекрасна; за кожну похибку плачу 50 крейцарів, коли хто найде. Словом, видання таке, що якби його ще оправити гарно, то може сміло лежати в салоні на оріховім столі побіч домашніх альбомів, і заслужених русинів, і кошика з бажаннями іменин та Нового року.

Так чекаю я місяць, не зголошується ніхто по мої новели, так прославлені часописами. Ов! гризе мене се! Думаю собі: треба дати на продаж до книгарні. Приходжу, кланяюся, і так кажу:

— Прийміть мої новели в коміс, дам вам 25 процент рабату, так як усі видавці.

Управитель книгарні скривився:

— Коли,— каже,— думаєте, що ваші новели купить хто в мене, то помиляєтеся. Др. Храмко який новеліст, а його новел таки не купують. Німці читають їх по-німецьки, поляки по-польськи, москалї по-московськи, а русини — по-руськи не хотять читати.

Але я не хотів тому вірити.

— Прийміть,— кажу,— до себе; все у вас хтось зголоситься.

— Та мені вже й місця нестає на книжки, все лежить,— випрошується управитель.

— Я багато не принесу; сто примірників, се багато місця не займе.

— Ну, нехай! Принесіть!

Приніс я в книгарню власними руками сто примірників і з вірою в руську суспільність віддав у руки управителя книгарні.

Жду місяць. Не випадає якось авторові допитуватися, чи розходяться його новели, отже, я й не навідувався в книгарню. По місяці прихожу:

— Як же там мої новели?

— А що? Як лежали, так лежать. Ніхто і словом не допитувався.

Смутку ж мій! А для кого ж я їх написав?! Ну, нехай! Дорога до слави терниста... Були таланти не такі, як я, а люди таки не хотіли їх довгий час знати. Якось-то вже буде...

Порадив мені один товариш зібрати адреси щонайлуч-

ших патріотів, таких, що при своїм патріотизмі мають ще й гроші, і розіслати новели на їх адреси. Послухав я, зібрав адреси 150 щонайлучших і найголосніших патріотів і розіслав їм свої новели. Казали мені: «Люди купували б, але їм треба книжку в руки дати». Так я й зробив, дав 150 патріотам книжку в руки.

Жду місяць, патріоти мовчать, Жду другий місяць — нема «ні вітру, ні хвилі», патріоти не відсилають ані книжок, ані грошей. Сто п'ятдесят примірників: адже то 112 зл. і 50 кр. страти! Звідки ж я приходжу такі дарунки робити зі своєї бідної кишені! На третій місяць відіслав мені один патріот мої новели; очевидно, перечитав їх, бо були порозтинані, посмаровані, поцапані свічкою і подерті. Написав на книжці: «Гарні новели! Дякую вам, що прислали перечитати» — і відіслав мені. Гарний патріот!.. А 149 примірників так і пропало по нинішній день.

Сумував я з місяць після такої страти, а далі думаю собі: «Що впало, то пропало». Поступив я собі непрактично; годі людям накидувати в такий спосіб книжки. Вони ж не просили. Вправді повинні були відіслати книжки, хоч би на мій кошт, але коли не відіслали, то, може, хоч прочитають їх, і з того вже для мене хосен.

Стрічаю я знакомого, що знає руську суспільність. Нарікаю я перед ним на свою біду: 250 зр. як у болото кинув і навіть певності не маю, чи читав хто мої новели.

— Не дивуйся,— каже він мені,— що русини не купують книжок. Наші книгарні не мають кольпортерів, а без кольпортажі немає нічого. Тепер надходять ферії, весілля, празники. Найди собі метких знакомих, що виїздять на село, дай книжки; вони розпродадуть.

Думка знаменита! Справді так треба зробити. Повинаходив я собі знакомих і дав їм на розпродаж сто примірників. Тим, що не мали охоти прийнятися продавати, обіцяв я по 25 кр. від примірника рабату. Поїхали мої новели зі знакомими на села.

Жду два місяці. Знакомі вертаються у столицю. Стрічаю одного.

— Не гнівайся,— каже,— що не дам тобі зараз грошей за новели, бо не маю при собі.

— Отже, ти продав їх? — питаюся з радістю.

— Продав, але, знаеш: гроші минулися. Я тобі їх зверну колись...

Стрічаю другого знакомого: я мовчу про новели, соромно якось самому про се питатися. Але він сам починає:

— Ти, певно, будеш на мене гніватися за ті новели. Неприємно якось продавати, то я роздарував 15 примірників, а п'ять десь там у мене лежать. Ти чей не гніваєшся за се на мене?

— Але ж ні! Борони боже!..

Стрічаю третього знакомого. Він сам починає розмову про мої новели.

— Дуже гарні твої новели. Я читав їх у родині і вони дуже сподобалися; сестра аж плакала над оповіданням «Моя мила».

— А продав ти хоч кілька примірників?

— Ні! Я віз їх тобі назад, та — не гнівайся! — забув у корчмі в Недопитові і опам'ятався аж на залізниці, що їх там лишив... Годі було вертатися, бо поїзд від'їздив...

— То, може би, ще туди написати, шкода двадцятьох примірників.

Написали ми письмо до властителя коршми; прийшла відповідь, що в його коршмі ніяких книжок ніхто ніколи не бачив. Ну, певно...

Пішов я до четвертого знакомого в гості. Балакаємо з годину — не згадує ні словом про мої новели. Прикро мені самому допитуватися; ходжу по кімнаті, аж дивлюся: лежить купка книжок, обвинених папером, на підлозі. Я схиляюся: мої новели! Та які ж вони нещасні, немов тиждень лежали у воді, о потім тиждень у болоті, замаргані, заболочені, спліснілі.

— Що їм сталося? — питаюся з жалем.

— Замокли в дорозі, як я їхав на феріі. Можеш собі їх забрати...

Забрав я двадцять примірників і приніс зі смутком додому. Розгортаю, придивляюся — ніхто не схоче їх і задармо; зовсім знівечені.

Інші мої кольпортери, здається, новели попродали, але грошей за них я донині не бачив... Що ж робити?.. Пропало! скаржити не буду знакомих; самі порядні люди...

Осталося мені ще 90 примірників новел дома. В книгарні не купив ніхто ані одного примірника. Забрав я книжки звідтам і лишив тільки 10 примірників, у надії, що таки хтось зголоситься. Сто вісімдесят примірників пов'язав шнурами і виніс у пивницю, бо заважали мені в хаті.

Моя надія на гроші і на славу щезла, і я вже зовсім не заглядав до сих новел. Нехай їх миші з'їдять, я вже більше писати не буду! Русини народ некультурний, для них

видавай єгипетські сонники і небесні листи, а не новели! Вони так розуміються не красних штуках, як я на єгипетських ієрогліфах. Шкода часу тратити.. Досада мене взяла,— не дивота!

Півроку не заглядав я до пивниці, став дуже примірним робітником у своїй канцелярії, ходив собі щовечора на пиво і все, що заощадив, обертав на гулянки. Не варто шукати вдоволення в якихось ідеальних змаганнях; життя змарнуєш, а русинів не поправиш. Така вже нація... Краще переживати день за днем, так як вони се роблять, краще не ставити собі великих цілей перед очі... Сього року вліті за чимось-то заглянув я у пивницю. Приходжу зі свічкою та й розглядаюся. Лежать мої бідні новели так смирно у кутику, не ворухнуться, такі тихі! Ні сонечко на них не гляне, ні чоловік до них не навідається, хіба, може, миші. Та ні! І миші їх не рушили, бо, мабуть, папір був несмачний. Так мені жаль стало моїх бідних новел, що я трохи не заплакав. «Боже мій! — думаю собі.— І будь тут у русинів літератом! Та краще каміння товчи, як для русинів писати...»

Розгорнув я купу книжок, чую носом: стухли мої новели; цвіллю від них заносить. Треба, думаю собі, їх пересушити. Повиносив я їх з пивниці на світ божий і рішився порозкладати на сонці.

А в тім домі, де я мешкав, був великий город, дуже вигідний до пересушування книжок. Там на сухім місці розложив я проти сонця свої новели, замкнув хвіртку огорода і, безпечний, що ніхто не зайде, пішов у хату.

За годину вийшов я подивитися. Справді нікого з людей не зацікавили мої книжки, але п'ять собак старої панни, що жила в тім самім домі, де я, мали з моїх новел велику потіху. Крізь штахети залізли в город і гарцювали собі по моїх новелах, аж любо. Один пес держав том новел у зубах, другий, якийсь штукар, обернувшись догори ногами, підкидав книжку у повітря, третій і четвертий дерлися о мої новели, розуміється, зубами, а п'ятий грівся на книжках до сонця.

Ах! Собаки прокляті! Чи то я для вас написав «Мою милу»?! Підходжу я нишком до них, а вони так тішаться моїми новелами, що аж мені волосся дуба стає! Як прискочу, як стану метати в собак моїми новелами, летить книжка за книжкою, як бомба, собаки скавулять, кривають, ховаються, але я не питаю: мечу і мечу, поки прогнав собак аж на вулицю... Тоді аж утихомирився.

Так-то собаки і тішилися моїми новелими і плакали з їх причини, а ні один з русинів над моєю літературною долею ані не скривився... Нехай їх бог милує, коли у них таке тверде серце.

1895

ВИКЛАД ПРО КРАМНИЦІ

(Після стенографічних записок)

Після дневного порядку голова збору уділяє голос справоздавцеві від крамниць, котрий починає:

— Дорогі мому серцю менші брати! Коли бог сотворив Адама і Єву в епосі ділювіальній, то дав їм усі продукти, яких они потребували; они мали кав'яр і устриці, перець, цибулю, і сіль, і цинамон, і бібки, отже, крамниці не потребували... *(Загальне зітхання)*. Але капіталістична продукція захопила небавом усі жерела доходу, і економічний побит селян погіршився; вийшло таке, що пани солію і вівці годували, а селяни не мали чим і своєї страви посолити, через що іменно повстали всі ті египетські язви, о котрих говориться в біблії. Уже цар Соломон казав: «Коли би я не був царем, то хотів би бути крамарем» (*голос:* «Недармо Соломон! якби не був царем... гм!..»), а наш премудрий князь Мономах, що мав за жінку святу Ольгу, писав у своїх мудрих поученіях синові: «Сину мій дорогий! Мав би ти колись бути редактором на Русі, то волиш бути крамарем». (*Голос:* «Та що редактор?! От сяде та пише або корбу від машини крутить!») З того бачите, дорогі браття селяни, що крамарство вже давно високо у нас цінили. І не диво, бо борба о життя витворює ривалізацію, в котрій беруть участь різні елементи і індивідуа, котрих моральна вартість сягає не раз нижче ніво пересічного гуманного чоловіка, через що та борба спроваджує руїну селян і дає домінуюче становище капіталістам, тим п явкам людськості, що ссуть кров, мов вампирі на американських преріях, котрі суть знані як найбільші п'явки людськості. (*Голос селянина:* «Файно говорить!»).

Хотів би я вам, дорогі мому серцю брати, пояснити докладно значення крамниць, бо економічний добробит — то грунт, а все решта — дурниця. (*Голос:* «Так єсть! Грунт насамперед!») Щоби се осягнути, то потрібно роз'яс-

нити вам значення крамниць після сих точок: 1. Крамниці а всесвітня історія. 2. Крамниці а історія Русі. 3. Крамниці а Австрійска Русь. 4. Вплив крамниці на побожність і моральність народу і т. д. (*Голоси:* «Ой-ой-ой! та аж тілько?») Не дивуйтесь, панове браття, що «аж тілько», бо що ви знаєте? Ви не доросли до того, щоби розуміти слова інтелігентного чоловіка, відносини крамниць до історії цілого світа і Русі та відносини світа і Русі до крамниць. Правда, що ви до того не доросли? (*Голоси:* «Та де нам до того?! Звичайно, ми не пани!») Ну, але щоби не забирати вам дорогого часу, то я о тім напишу окрему книжечку для «Просвіти», а вам тепер скажу коротко одно: давніше дух купецький і крамарський жив у душах руських; наші купці їздили до Грѣції, їздили до Швеції а видали їх і у Франції. Славні були купці, ходили в соболях, а пили мід і вино. Чому ж ви тепер не купці, не крамарюєте так, як ваші батьки? Чому ви соромитеся торгувати покладками, телятами і т. п. (*Голоси селян:* «Або ми жиди?! Торгуй ти сам покладками, коли в тебе жидівська голова. Ми люди! Не подоба нам!») Чому ж вам не подоба заніматися крамарством та торговлею? (*Голоси:* «То жидівська річ, не хрістиянська! Також щось!.. Так нас паплюжити!»)

Отже, бачите, що культура і цивілізація не осінила ще вас своїм святим сяєвом, а величава ідея самопомочі не запала в вашу душу і не піднесла ще її у сфери вищого розуміння життя. (*Голоси:* «Славно!») О темні люди! і у вас то «славно»? Власть тьми зловила вас у свою сітку, а вампир темноти виссав у вас весь розум. (*Голос:* «Опир?! Пек тобі!»).

(Голова збору взиває бесідника, щоби держався річі і говорив про крамниці).

All right! [1] Як же мені вас жаль, панове браття! Ви наша надія і підпора! Корабель наш народний пливе по бурливім морю; страшні хвилі б'ють об него, вивертають його, заносять на мілину; а ви стоїте безпомічні на березі та придивляєтеся. На кораблі везеться саме добро для вас, а ви не можете з него користати. Як би то добре було, якби ви на духових водних велосипедах могли приїхати до корабля, витягти єго з мілини і причалити до берега! У тьмі погибаєте, голодні та босі, діти ваші мруть, брат

[1] Ну, гаразд *(англ.)*.

повстає на брата, син на батька... *(Селяни плачуть).* Схаменіться, будьте люди, бо лихо вам буде! Suae quisque fortunae faber![1] (*Голос селянина:* «Таки так!») Кождий мусить дбати про себе, інакше пропав!

Кажуть про вас, дорогі мому серцю брати, що ви невдячні і нерете́льні: взяти гроші знаєте, а віддати і не мислите. (*Голос:* «Та же так!») Ні, мої браття, не тому не віддаєте ви грошей, що би не хотіли, тілько тому, що не маєте!.. Бо жиди забирають. А чому жиди ваші гроші забирають? (*Голос:* «Бо на то жиди!») Чому ж ви жидам більше вірите, як нам, нашим старшим братам? *(Пауза. Селяни мовчать.)* Чи для того, що жиди з вас шкіру деруть? Цілі села посходили на біду через лихву і п'янство, славні господарі стали жебраками, а прийдеться їм порадитися, що робити,— ідуть до жида, свого ката. Чому ж ви не слухаєте тих рад, не читаєте тих книжок, що ми вам подаємо? (*Голоси:* «Ви, пани, нам не пара! Жийте з нами, то послухаємо, а так що? От!..»)

(Голова збору звертає вдруге увагу бесідника, щоби говорив про крамниці).

А се ж до чого я говорю, як не до крамниць?! Іде о впоєння в людей ідеалу самопомочі. Помагайте собі, браття, самі; тоді й ми вам поможемо! (*Голос:* «Не велика штука!») Штука є, то що значив би темний нарід без нас, без інтелігенції? Був би, як кисле молоко без сметани... Ми ваші учителі, ми вам хочемо добра!

Але коли вже мушу говорити про самі крамниці, то треба зачинати. Ціль крамниці велика! Не в тим її вага, що подає консументам сіль та перець, але в тім, що може і повинна подавати селянам і кав'яр, і устриці, і сардельковe масло, аби й селяни знали, який у тім смак, бо то здобутки культури, з котрими й ви повинні познакомитися. Що ви їсте? Борщ, хамулу, чер, горох, біб, фасолю, голоюшку, капусту, кашу, киселицю, кулешу, квас, лемішку, мамалигу, начинку, поливку, саламаху, стиранку, смук, сумішку, жур — самі страви неестетичні, шкідливі, замулюючі жолудок. (*Голос:* «Ади! Як знає!») Що ви п'єте? Просто сивуху, а що то таке коняк, то ви, певно, не знаєте! (*Голос:* «Знаємо! Коник — то малий кінь, так щось як лошак»). Отже, бачите, що не знаєте. Коняк — то така смачна горівка з вина, дуже здорова! Її повинні ви пити, а не сивуху!

---

[1] Кожен є ковалем своєї долі *(латин.)*.

Отже, на мою думку, ідеальна сільська крамниця повинна мати у себе для людей коняк, вино, кав'яр, сардинки, шпроти, завивані оселедці в оливі, не такі прості, як ви їсте, що від них на милю дух іде, дальше перфуми, цитрини, помаранчі, помадки, чеколадки — бодай для дітей треба не раз купити,— а кромі того, ще сіль, цукор, перець, всі ті звичайні домашні приправи.

(Голова звертає тихцем увагу бесідника на те, що має говорити про крамниці на селі, а не в столиці. Тим часом кождий селянин прикладає вказуючий палець до чола і мислить. Бесідник сперечається з головою і каже до него):

— Я вже знаю! Ви мені не кажіть і не перебивайте мене! *(До селян).* Селяне! Дорогі мої браття! Чи ви не хотіли би пити коняк і їсти кав'яр?! *(Багато голосів:* «Лиш дайте! Чому ні?») — Бесідник звертається до голови і каже тріумфуючо: — А бачите?! *(До селян дальше).* Благородні напої впливають ублагороднюючо на чоловіка; ніколи не пошкодить так добре мадейра, як сивуха з вапном і тютюном. (*Голоси:* «Таки так!») Отож, щоби довго не розводитися, бо я о тім напишу окрему книжечку для «Просвіти», дуже поучаючу,— скажу коротко: крамниця повинна впливати ублагороднюючо, а не деморалізуючо на селян, повинна їм відкривати нові горизонти, незнаний світ, повинна зближати їх до цивілізованих людей, познакомлювати їх зі здобутками культури і цивілізації!

(*Голос:* «А дьоготь там буде?»)

О люди, темна, непросвічена масо, блукаюча в єгипетській тьмі кромішній не то без електричного світла з рефлекторами, але й без каганця! І ви ще не знаєте, що дьоготь — то документ некультурності, який ви носите на своїх чоботях і забиваєте памороки всім тим, що хотіли б до вас приступити. *(Бесідник нюхає воздух).* Коли не помиляюся,— ні! Я таки певний, що й тут ви прийшли з дьогтем на чоботях, тут, до столиці краю, де кождий на вас дивиться як на сінгалезів.

(Селяни сміються. Бесідник змішаний. Пауза. Один старий селянин піднімається помалу, кланяється на всі сторони; его тягнуть сідати, але він борониться: «Я тілько одно слово... Прошу ласки вашої, ясні панове, та й ви, чесні газди; все то файно і красно, що нам той пан каже, та от, може би, він сказав: звідки гроші взяти на ті витребеньки?». *В залі настає великий крик, оклики «славно», візвання до бесідника, щоби сказав, звідки гроші взяти).* Бесідник нетерпеливиться і питає:

— А хіба ви грошей не маєте? (*Голоси:* «Та звідки?!») Ну, в такім випадку, без устриць можете обійтися, бо й я їх сам не люблю, але на коняка то таки вас стати? (*Голос:* «І того нема чим годувати! Паші нема!») Що ж я вам пораджу? (*Бесідник мислить хвилю*). Чекайте! Маю пречудну ідею! Та ні, я вам сегодня її не скажу, а напишу все в книжечці «Просвіти». А поки що, дорогі мому серцю брати, не забувайте моїх слів, що я перше сказав: слухайте ви інтелігенції, не дивіться на те, що ми в сурдутах, бо під тими сурдутами б'є для вас щире серце, що бажає вам добра і гаразду. Чи не правду я кажу? (*Інтелігенція:* «Святу правду!!») Коли ми так спільними силами возьмемося до роботи, видвигнемо наш корабель з мілини, розпустимо вітрила і цілою силою пари причалимо до зеленого берега рідної нашої земленьки України-Русі! Dixi!.. [1]

(*Бесідник сходить із естради. Оклики:* «Славно! Многая літа!» *Голова збору обтирає спітніле чоло...*)

1895

ЗУБ МАМУТА

Мій приятель дарував мені на пам'ятку черенний зуб мамута, найдений десь там над Прутом.

— Ним добре притискати папери,— сказав мені притім,— і, головна річ, оригінально: замість звичайних мармурових притискачів — зуб, що має з десять тисяч літ або і більше. Се навіть не без поезії...

Приятель говорив правду: зуб мамута здався і мені поетичним, і я зараз мармуровий притискач сховав у шафу, з зубом притиснув свої рукописи, що лежали в мене на столі. Новий притискач був не такий вигідний, як справді незвичайний і не без такого чару, який має всяка старина.

Цілий тиждень я дивився на нього по кілька годин на день. Правда, я мав притім і іншу роботу: сидів за столом і писав, але що простягнув руку, аби замачати перо в чорнило, то все кинув оком на свій новий притискач. Не раз і покидав я на хвилю писати, брав зуб у руки і оглядав його. Чудний зуб — нічого казати... І коли я так на нього дивився, мені приходили різні-різні думки, звичайно сумовиті.

---

[1] Я сказав! (*Латин.*).

В неділю я не мав пильної роботи, ходив по лісі, лежав у холодку та думки думав, і вернувся вечором додому в настрої дуже пригожім до писання поезії. Сів за столом і кинув оком на зуб мамута. Він лежав на моїй недокінченій повісті. Дивне порівняння прийшло мені нараз до голови: зуб мамута лежав на моїй повісті, мов пам'ятник на могилі мерця. Се порівняння мене дуже зворушило. За ним явилися цілі стада думок, і я зараз почав писати поезію:

Лежить у мене на столі,
в печері найдений в землі
над водами старого Прута,
великий зуб мамута.

Лежав він десять тисяч літ —
змінилася земля і світ,—
а він остався цілий нестлілий,
пожовклий, скаменілий.

Тепер він починки дрібні,
мої рукописи марні,
притис, приляг, як велет сильний,
мов камінь намогильний.

Ні, се не буде добре! Тут форма поезії не відповідна до думки, яку хочу виповісти, до могильного настрою, який хочу навіяти на читача. Може, так буде лучше, більше поважно і таємничо:

Зуб мамута,
стара пожовкла пам'ятка забута,
дрібний атом в історії всесвітній,
лежить на моїй праці довголітній.

Зуб мамута,
добутий з ріняків старого Прута,
дрібний останок велета старого,
німий апостол суму гробового.

Він могучий:
у допотопний темний бір дрімучий
насилу тягне думку сумовиту —
в минувшість темну, мріями сповиту...

Ах, боже! І так недобре! Що з того, що сей «апостол суму гробового», котрим мамут гриз траву, насилу тягне мою думку в минувшість, мріями сповиту, коли я ніяк не можу вбрати його у поетичну форму? Зуб мамута... стара пам'ятка по старім велеті... зі старого Прута... дрібний атом і німий апостол... з темного бору, з темної минувшості...

ов, забагато поезії! Проклятий зуб мамута! Я знаю, що хотів би виповісти у своїй поезії; у першій формі мені досить гладко складається моя думка:

І зуба зуб часу не згриз,
мої папери він притис,
приляг думки мої і тру́ди,
мов та могила груди.

Щодня на нього я дивлюсь,
у вічність глянути боюсь;
там всяка твар забута,
як зуб важкий мамо́та...

Була би се думка не зла і, оскільки до неї дав причину черенний зуб мамута, досить оригінальна, але форма! форма! Що за біс лисий, що для нього форми найти не можу! Такої форми і таких слів, щоби читача за одним замахом перекинули за десять тисяч літ у минувшість, мріями сповиту! Правда, що форма мала, а зуб завбільшки як селянський чобіт і важить зо два кілограми, але і на нього повинна найтися поетична форма!

Гей, думко, в давній час полинь,
у темних пралісах спочинь,
у допотопних диких борах,
в карпатських тихих горах!..

Думка послухала мене і полинула в давній час у допотопний дикий бір; я сів собі в тіні папороті і з доброго дива кличу людей у пралісі. Людей не видко, зате:

Луна гуде ярами гір,
аж тут страшний понурий звір
ступає тяжко, мов стовпами,
грубезними, як пень, ногами.

Мамут, мамут: старий мамут
зайшов над синій бистрий Прут,
блукав тут сотню літ і згинув,
на знак мені свій зуб покинув...

Ні, і в пралісі не можу найти поетичної форми, відповідної до зуба мамута. І зуба зуб не згриз... і так далі. На знак мені свій зуб покинув... гм! врешті може бути. «Звізда» зараз видрукувала би сю поезію, але я вже тепер не стою на тім, аби чимборше дру́кувати все, що напишу; мені треба, щоб я сам був із сего зуба вдоволений. Десять ти-

сяч літ — тисяч літ менше або більше тут справи не змінює — так стільки літ пролежати в землі і вкінці опинитися на моїй недокінченій повісті, зворушити мене і за те все не діждатися порядної поезії, поезії, що була би повна сумних, цвинтарних думок, саме таких, як я їх серцем відчуваю,— се просто для мене тяжка мука... Сі думки у відповідній формі я мушу виповісти! Адже ж се факт і то сумний факт, що моя повість, притиснена зубом мамута, нехай я її й докінчу, десять тисяч літ жити не буде, і п'ять тисяч літ жити не буде, і тисяч ні, і сто літ — може, ні... Ні, вже дальше не спущу, сто літ мусить моя повість прожити, інакше не варто її кінчити. А сей проклятий зуб лежить на ній, «мов камінь намогильний». Повість іще і світа божого не побачила, і я вже поклав на ній, мов пам'ятник, зуб мамута, котрого і зуб часу не згриз за десять тисяч літ. Мамут лишив знак по собі, а я не лишу. Боже, що за мука! Чи варто жити на божім світі, коли по чоловіці і такий порядний зуб не останеться, як по тім мамуті? Пощо вганяти за хлібом, пощо журитися, пощо мучитися для ідей, пощо так тяжко терпіти, коли з того всього не останеться і сліду? Перекопуючи за кількадесять літ цвинтарі, найдуть твій череп, в котрім крилося стільки надій і журби, кинуть його в кут і приложать домовиною з новим покійником. А за твою працю ніхто тебе тоді вже й не згадає, настануть нові люди з новими думками, куди їм тебе згадувати!

Так мене загриз сей зуб мамута, що трохи на плач мені не зібралося. Все, що скочу думкою у допотопний бір дрімучий, то звідтам лечу двадцять тисяч літ наперед, шукаю себе по дорозі і зовсім не можу віднайти:

Зуб мамута...
Гей, праце, радості життя затрута!
Безслідно в безконечності ти згинеш,
ніякого сліду на пам'ятку не кинеш...

Боже! Як же се сухо сказано, занадто просто, а я би хотів виповісти свій сум так, щоб він темною хмарою наляг на двадцять тисяч літ, бо се такий великий біль душі, такий глибокий! Як же се так може бути: у другій половині 19 століття родився, а в першій половині 20 століття уже й пішов спати у землю... Довше, певно, не прожию...

Я взяв зуб мамута в руки і став його оглядати, вже не знаю, котрий раз. Не замітив на нім нічого нового — він, певно, виглядав так само і тому тисячу літ, як тепер у моїх

руках — але не минула ще хвиля, як мені прийшла дуже холодна думка, і я відразу, як сидів у тіні величезної папороті в допотопнім пралісі, так у ту мить опинився у своїй хаті, і на свій стіл, і на лампу, і на застиглий чай у склянці, і на попіл у попільничці подивився зовсім не тими самими очима, що перше... Адже коли я і вся моя праця пропаде без сліду, то, очевидно, пропаде і ся моя поезія про зуб мамута, що я даремно над нею мучуся вже чотири години. Коли ж так, то пощо мучитися, радше піти спати; і так уже перша година попівночі...

Думка була найрозумніша із усіх тих, що я продумав за чотири години, і з далекої дороги, з допотопного пралісу я вернувся просто до свого ліжка. Ще півгодини бачив я перед собою страшенного мамута, як він ішов пралісом, ломив дерева, ступав так, аж земля дудніла, аж поки заснув я, утомлений тяжкими думками.

Кілька днів я мав спокій і про мамутів зуб не думав... не хотів думати. Я бачив його щодня, але дивився на нього, як на ворога: мав жаль до нього, бо розчарувався в його поетичній силі. Адже я писав поезії про цілу землю — і вийшли добрі, писав про всі звізди на небі — і були також не злі (про місяць написав навіть чудову поезію: за неї від десятьох паннів дістав листи з подякою),— а тут із простим зубом, хоч і мамутовим, але все ж зубом, не міг дати собі ради! Видко, що або сей зуб не заслуговує ніякої поезії, або я не можу... е, ні! Я мушу щось про нього написати, як не поезію, то новелу, як не новелу, то повість, як не повість, то філософічну поему — що-небудь, аби лише виповісти сю думку, що мені засіла в голові. Але до сего вже зараз не візьмуся... колись іншим разом... при добрім настрої.

Сей добрий настрій прийшов на мене небавом, до тижня, і я рішився писати новелу про зуб мамута. Але що до новели замало самих цвинтарних думок, а треба вже хоч трохи й живого життя, то я заглянув до зоології, прочитав собі життепис мамута і придивився добре його портретові, бо я сего добродія знав дуже недокладно і боявся написати які небилиці. В новелі гадав я виповісти ту саму думку, якої не міг одягнути в поетичну одежу, гадав зручно затягнути читача в допотопний праліс, там його поводити трохи по ярах та по дебрях, а потім гладко завернути в нинішні часи і неясно-таємничо сказати йому се, що, правда, він знав і сам, що «всяческа суєта». От я й почав знов писати про зуб, та вже тепер прозою. Сей зуб мав відіграти дуже філософічну роль в житті двох молодих закоханих людей, хлопця

і дівчини. Вони вже мали побратися, як нараз дістали сей зуб в подарунку. Дістали його і як почали гадати про вічність та безконечність, то й відійшла їм охота йти до шлюбу. Не варто й побиратися! — сказали і розійшлися. Він забрав нещасний зуб із собою, держав його кілька літ у себе, але що все дуже сумував, коли тільки на нього глянув, то вкінці викинув його — і так зуб мамута дістався мені...

Тема просто чудесна. Цвинтарних думок можна тут виповісти, скільки схочеш, не так, як у малій поезії! Треба писати!

ЗУБ МАМУТА

(Новела)

«Лежить він у мене вже десять літ на столі, свідок давніх-предавніх допотопних часів, величезний, тяжкий, темно-жовтий зуб мамута. Я уживаю його до притискання своїх паперів. Селянин найшов його припадком на березі синього Прута і дарував на нещастя моїм знакомим, уважаючи його якимсь дивним каменем, подібним лише до великого, невиданого, черенного зуба. Не знав, сердешний, якого лиха накоїть своїм подарунком...

Дивний справді сей скам'янілий зуб, з жилами склистої емалії від споду; таких великих черенних зубів тепер уже не має ніякий звір на світі. В уяві своїй я бачу допотопного мамута з довжезними, каблукуватими іклами і з двома рядами таких зубів, як отсей, один у мене на столі — правдиві великі жорна до розтирання поживи; бачу, як він блукає по безлюдній пущі над Прутом — самітній, понурий, тяжкий велет...

Змарнілі потомки сього колишнього велета, слони, покинули північні, холодні сторони і поселилися ближче осередка землі, щоби вигріватися до жаркого сонця. А по їх предках в далеких північних печерах та безоднях, сховані перед людськими очима, забуті і людською пам'яттю, лиш де-не-де ще спочивають кості, тривкі, жовті кості, котрих і всемогучий зуб часу не вспів згризти, котрих земля не стерла на порох і не сполокала вода.

Коли я дивлюся на сей зуб мамута, бистрою думкою лину у допотопний старезний праліс, кладуся в тіні великої папороті на зелений, пухкий мох, мов на перину, і, вдивившися очима в небо, з сумнівом в душі, з забобонним страхом, шукаю даремно відгадки загадки життя...

Скрізь пусто...

Аж ось ліс тріщить, дерева подаються набік і ломляться: поважним, тяжким ходом іде проти мене кривозубий мамут... Який же я малий і слабий супроти сего велета-силача! Я, homo sapiens [1] — пан усього сотворіння».

Тут я на хвилю перестав писати і прочитав собі те, що написав від початку. Нічого, початок не злий, поважний. Тепер би лиш зручно перейти від сего мамута до моїх видуманих знакомих, до їх пригоди, такої великої, як сам мамут.

---

[1] Людина — розумна істота *(латин.)*.

Я сперся о поруччя крісла і вдивився на стіну. Стіна мовчала і я мовчав — і в хаті було так таємно-тихо... Надворі гудів вітер і завивав так сумно... Сонце сховалося за хмари...

Передо мною зуб мамута, лежить на моїх творах і також мовчить. Який він поважний! Кілько думок криє в собі...

Сиджу і думаю, аж чую: нараз не сей мамутів зуб на столі, а мій власний, маленький зуб мудрості у кутку мого рота починає обзиватися, скимить так легенько, немов проситься, щоб я йому позволив сильніше відізватися. Натуру сего мого зуба мудрості я знав уже від року дуже добре; хоч він і був собі зубом мудрості, але вже кільканадцять разів устроїв мені такі дурниці, що я його ніяк не міг назвати мудрим. Я йому догоджував, як маленькій дитині: щодня змивав його пахучим кальодонтом і дірку в нім затикав біленькою ватою, аби його делікатна душа не стикалася з усякими світовими квасами; а він, проте, не раз такі заводив жалі, що мені не давав ні їсти, ні робити, ні спати. Отсим легеньким скимінням, яким тепер відізвався, він звичайно давав знак, що загадує виявити цілу свою скорботну душу, але не відразу, помалу. Се була така його увертюра до драматичної опери, в котрій я грав найважнішу роль, виспівуючи не раз найтяжчі мольові і сентиментальні пісні з правдивим артизмом з глибини душі.

Слухаю тепер: справді мій власний черенний зуб скимить. Певно, бажає собі нової порції вати, вже третій раз сьогодні. Добре, дам тобі, мій любий! Лише сиди тихо, бо я тепер маю клопіт з іншим зубом, не таким, як ти, маленьким. Зарядив я свій зуб свіжою ватою і слухаю: ба, він уже не скимить, а сіпає порядно. Ще хвиля: як заболить! Мені аж свічки в очах стали. Раз, і другий, і третій... Ов, біда! Мабуть, холодно бідакові? Я обвинув голову теплою хусткою, сів за стіл, замочив перо і беруся писати дальше про зуб мамута.

Що лиш написав кілька слів: «І от сей велет-силач, мамутів зуб...», нараз мій зуб як заболить знов, аж мене поти вдарили. Я прикусив щоки і заскреготав зубами,— нічого: всі мої зуби скреготали, а сей зуб мудрості аж коріння рвав під собою з розпуки.

Нема ради, кладуся, як стою, в ліжко, притулюю щоку до одної подушки, на голову кладу другу подушку і жду. Душно мені, але терплю, щоби тільки премудрий зуб утихомирити. Здається мені, що переконую сим свого мудрагеля, як я про нього дбаю, бо вже лище скимить і сіпає і тілько

часом немов кинеться з болю. Скоро він на хвильку втихне, я давай дальше думати про зуб мамута. Так гарно почав новелу, в такім відповіднім настрої був пишучи, обнімав такі широкі і далекі горизонти, ставив загадку життя на десятитисячолітній основі,— і саме в ту хвилю мій карлик-зуб осмілюється виводити свої жалі і то перед лицем свого велета-товариша, з котрого могла би бути ціла літра таких зубів, як він. Се таке самолюбство, що просто обурює чоловіка...

Ах! немов у відповідь на таке лихословлення як заболить мене мій зуб! Я забув і зуб мамута, і широкі горизонти, і всю загадку життя. Зарився у подушки і ледви дишу, трохи не вдушуся.

Саме в ту хвилю увійшов до мене приятель, що дарував мені зуб мамута. Замкнув двері і станув, здивувавшися, що я сплю з подушкою на голові. Але я ногами задригав, і він по тім зміркував, що не сплю.

— Тобі що таке? — питається.

Я виставив ніс з-під подушки і з жалем кажу:

— Ах, дай мені спокій! Болять в мене два зуби, один мамутів, другий мій.

— Як? мамутів зуб тебе болить?

Отсе питання приятеля навело на мене в ту мить таку думку, що я, аби її роздумати, не мав навіть часу йому відповісти — така була вона незвичайна... І потішила мене ся думка так, що я скинув подушку з голови і з гарячими щоками усів на ліжку, усміхнений.

— Приятелю,— кажу,— се ж правдиве щастя, що я не маю таких зубів, як мамут, а то якби такий велет-зуб почав боліти, прийшлось би чоловікові на голові ходити і по стінах дряпатися, а лікар від зубів мусив би цілу парову машину приставити до мене, щоби такого зуба витягти! І що би то був за біль, боже!

Мій приятель зовсім не зрозумів моєї глибокої думки і дивився на мій щасливий усміх здивовано.

— Котрий же, властиво, зуб тебе болить: зуб мамута, чи твій власний?

— Ах! мій власний зуб мудрості, від котрого я, звичайно, дурнію!

— То чому його не вирвеш?

Справді, чому б його не вирвати? Рада була знаменита і головне дана в добру пору. Я зараз пішов до лікаря, сів на крісло, повторив собі раз, і другий, і третій: щастя моє, що не маю зуба, як мамут, сею думкою загіпнотизував себе

і незчувся, як мій зуб мудрості покинув ряди своїх товаришів, мов несовісний дезертир. Не чув я й болю, коли лікар мені рвав його, утратив я зуб мудрості, і мені аж в очах розвиднілося.

Спокійний і вдоволений вернув я додому. Сів за стіл і дивлюся знову на зуб мамута. Коло його лежить почата новела п. з. «Зуб мамута». Думав її дальше писати, але не почував себе вже в такім настрої, як потрібно, і початок новели мені не сподобався. Тепер мав я до сего зуба ще більший жаль, як перше, бо не міг його упхати і в новелу, але заразом я й оправдував його: не він же винен, тілько я; за своїм зубом я забув про нього і змаловажив його. Так не годиться... Треба буде написати про нього фантастичну поему з пралісами, смоками, іхтіозаврами і потопою світу. Тут я його встромлю... і враження буде чудове!

І знов дивлюся я на зуб мамута, що лежить на моїх творах, як пам'ятник на могилі, знов думаю про загадку життя, поки мене другий зуб мудрості, мій власний, не заболить...

1898

НАРОДНИЙ ДІМ

Доки Народний Дім не був Народним Домом, тілько домом лікаря д-ра Фушера, ніхто про нього не думав і не займався ним, хіба сам Фушер і ц[ісарсько]-к[оролівський] уряд податковий. Тоді-то сей дім прожив свої найкращі літа.

Се був звичайний старосвітський партеровий дім, побитий гонтами, зі сходами і широчезним ганком до подвір'я, з різними коморами і закамарками на кури, качки, гуси і голуби, і з окремою стайнею на коні та возівнею на карети. Дім невеликий, але з однаковими вікнами, одностайною краскою на надвірних стінах, з цілим дахом, цілими комінами, одним словом: назверх порядний. І всередині у довгім ряді кімнат видко було не лише порядок, але і заможність — не даром же доктор Фушер лічив хворих із сорок літ.

До сего дому належав і огород, до котрого входилося з подвір'я. Невеликий огород, але з него була і користь, і приємність: тут росла і всяка добірна садовина, і виноград, і оріхи волоські та ліскові, і синій боз, і жасмин, і квітки, а попід дерева м'яким зеленим килимом стелився

розкішний моріжок. До того була в огороді і крита кругольня з мурованою альтаною в мавританському стилі — на літо прекрасне місце для тихого спочинку або забави. Гарно було тут, і затишно, і приємно. Тільки десять минут ходу від ринку міста, а властитель дому міг жити мов на селі.

Але сталося: прийшов час, і Фушер помер. Його наслідники жили ще якийсь час у сім домі і господарили так, що дім мусили продати. От тоді й лучилися на нього незвичайні купці: кілька руських патріотів задумало купити його на власність народу. Дім коштував двадцять тисяч, а патріоти мали в руках тілько п'ять тисяч, зібраних за довгі літа патріотичної роботи. Вони сказали собі: «Купувати дім за готові гроші — невелика штука, а от штука купити його без грошей або з п'ятьма тисячами в руках. Решту зложить народ». І вони купили сей дім, уживши при купні різних адвокатських способів, позичок, векселів і т.п. Купивши, назвали його Народним Домом, а місцева «Руська газета» привітала його великою вступною статтею, де між іншим було сказано: «Маємо вже тепер свою власну народну палату, свою кріпость для оборони руських душ, своє гніздо, де будуть виховуватися молоді вірлята України,— маємо свій власний Народний Дім. Дім на три фронти до трьох вулиць; мури грубезні, можна на них ставити перший поверх. Тут буде саля на збори, концерти і бали; тут будуть товариства, казино, бурса, друкарня і т. п. Народний маєток збільшився о Народний Дім. Відзиваємося тепер до тебе, руський народе: складай гроші, аби дім сплатити, розширити, прикрасити і віддати тобі на службу».

З того часу, як дім Фушера став Народним Домом і збільшив собою народний маєток, а «Руська газета» так прославила його, він як би відмінився, став славним у руськім народі і покрився немов якоюсь авреолею. Тепер уже всі знали, що се не який-небудь дім, а Народний Дім з трьома фронтами і з грубими мурами, що двигнуть не тілько дах, але ще й перший поверх. А відколи на його стінах блисла синя таблиця з золотим написом: «Народний Дім», то люди з міста і з сіл не раз ставали перед ним і з повагою вимовляли слова: «Ага! се Народний Дім. Ну... на палату або на кріпость він не похожий. Але добре і се!..»

І так звичайний дім Фушера дочекався на старість великої слави. Треба признати, що ся слава спершу зовсім не змінила його зверхнього вигляду; він який був за часів Фушера, такий на погляд був і тепер, коли належав до руського народу. Будівничий казав, що дах «витримає» ще

кілька літ, ганок треба поправити подекуди, бо спорохнявів, а мури — ті постоять ще й сотку літ. Лише всередині дім змінився дуже: замість колишніх дорогих меблів стояли тут тепер прості столи, шафи та крісла, в потребі і ще простіші ослони, а блискучі колись помости втратили небавом свою ясність і затоптали їх патріотичні ноги інтелігенції, а ще більше селян. Але Народний Дім бачив тепер у своїх мурах самі патріотичні сцени: збори, наради, вечірки зі співами і танцями і т. п., а його головна саля заясніла небавом від портретів Шевченка, Федьковича і різних інших патріотів, що різними поглядами дивилися із стін в сей або той бік салі.

Так тяглося зо два роки. Виділ Народного Дому не спішився з направками, які казав поробити будівничий, бо патріоти і так не могли дати собі ради з векселями, які попідписували і які треба було в пору сплачувати. Хоч «Руська газета» в кождім числі грубими буквами відзивалася до народу: «Складайтеся на Народний Дім! Не забувайте при жадній нагоді на Народний Дім!» — та нарід, очевидно, не відчував так дуже сильно потреби думати при кождій нагоді про Народний Дім, і встаючи і лягаючи, і ходячи і танцюючи, і їдячи, і спочиваючи. Хоч се нікому іншому, тілько цілому народові дісталася така палата в руки, але нарід не дбав за неї навіть так, як дбав колись Фушер. Там десь котрий русин прислав на Народний Дім одного золотого або і два і потім пильно шукав свого імені в часописі у «виказі впв. патріотів, що зложили складки на Народний Дім», а коли не найшов, то питався в редакції, чи не пропали в кого його гроші,— але таких високоповажних патріотів було небагато, так що виділ, а радше тілько три виділові на гарних посадах і властителі камениць, не мали просто вільної години з векселями. Інші виділові були, правда, щирі патріоти, але їх патріотичних підписів на векселях був би навіть ніхто й не приймив...

Народний Дім привик помалу до свого нового властителя, хоч і посумнів троха зверху. Ще мешкали в нім, крім товариств, і чужі люди, котрі платили за мешкання і від часу до часу допоминалися енергічно у виділу о порядок. Виділ не міг викрутитися і латав то сходи, то вікна, то старі груби або підлоги. Але на третій рік ті добрі люди мусили забратися, бо виділові Народного Дому прийшла до голови патріотична думка заложити в Народнім Домі бурсу для учеників. Люди випровадилися перед феріями, і два мешкання, зложені з кількох кімнат, лишилися на час

ферій порожні і замкнені. Патріоти в більшій часті виїхали також на ферії — і в кімнатах товариства часом не було і живої душі. З того часу і почалася недоля Народного Дому.

Він почув нараз страшенну порожнечу у своїм нутрі, так як голодний чоловік. Темними ночами щось у нім скрипіло, шелестіло, бігало по підлогах, у коминах стогнало,— він сам не знав, що йому хибує. Подує сильніший вітер, крокви стогнуть, гонти злітають на землю, від коминів відриваються цегли, і двері та вікна скриплять так жалібно, що ані заснути. А вже, що йому найбільше не подобалося, то миші, що бігали йому по животі і залазили чорт знає куди. Десь-то перше того мерзенного сотворіння і не було видко, а тепер ось як лазять! Та й скілько того!

Народний Дім не раз прислухувався вночі, що в нім діється, і мороз проходив по його мурах. Миші завели собі гнізда в бібліотеці Народного Дому. То, бувало, ніч настане, у всіх кімнатах нема ані одного патріота,— мишам воля. Вони вибігають з бібліотеки, проходжуються по читальні та по інших кімнатах і сумують над своєю гіркою долею.

— Десь перше,— каже одна,— хоч і треба було пильнуватися, але можна було тут запопасти якусь їду: масло в комірці, муку, хліб... а тепер хоч гинь: самі книжки!

— Ох, правда,— нарікає друга миш,— я от з'їла троха поезій Панька Хванька та й так мене у животі ріже, що сама не знаю, що собі робити.

А третя миш на те:

— Сестриці любеньки, а хіба ж я не відхорувала тяженько, з'ївши «Досліди над руською мовою» професора... як же він називається?.. ну, пусте! Нехай його чорт побере!

— А мій тато так вмер, покуштувавши габілітаційної розправи доктора Поклонського про генезу казки «Дід як в'язку дров підвів, то під нею аж присів». Там таке понаписував про Індію, Візантію, Британію і Японію, куди ся казка ходила, що бідний тато мусів умерти наглою смертю. Кому смерть, а професорам по чотири тисячі пенсії за те...

— Ох, гіркий наш світ! — плакали всі миші хором.

А Народний Дім і сам не знав, що думати: і мерзко було йому, і жалко нещасних. Але небавом годі було йому журитися мишами, бо йому самому буря вибила очі. На даху до фронту були від поду два круглі вікна, зовсім як очі. Одної ночі буря напосілася на сі вікна, термосила ними дві години і таки вибила. Притім позривала цілі плати даху і позаносила бог знає куди. Народний Дім став як сліпий.

Перше-то у його очах на даху хоч сонце мерехтіло, а тепер вони випали, як у чашки, тілько ями лишилися. По бурі тої самої ночі прийшла довга злива і вода лилася на під, а з поду крізь стелю у салю з портретами.

Шевченко у кожусі і в шапці саме тоді приглядався мишам, що танцювали, мабуть, коломийки по салі, коли чує, а йому вода за ковнір ллється.

— Гей, Федьковичу, рятуй! Вода ллється мені за ковнір. Здійми мене із стіни!

— Не можу, братчику солодесенький! І мене повісили тут, не знати за яку провину. Прибили до стіни...

— Се що за лад у вас такий? — сердився Шевченко.— За моє добро така мені подяка?

— Ех, Тарасе, не знаєш ти нас! Ще ти не маєш чого нарікати...

Тарас загорнувся ліпше у кожух і замовк. І Федькович не відзивався, тілько думки думав: «От як придався мені гуцульський сердак, усю воду втягає в себе!»

В кілька днів по бурі залатали дах Народного Дому. Будівничий уряд заборонив латати гонтами, казав ужити бляхи. «І так,— казав урядник,— гонте майже в середині міста се анахронізм. Та й другим домам небезпечно».

— Не журіться,— відповів йому виділовий, що не виїхав на ферії,—ми ще вимуруємо таку палату з такою блясхою, що ну!

Урядник покинув журитися, а тим часом Народний Дім дістав зверху дивні білі, бляшані латки на чорних збутвілих гонтах. Ті латки так блищали до сонця, що люди аж не могли дивитися. Та й Народний Дім не міг спокійно дивитися на ті бляхи. Часом потішав себе, що се ордери за довголітню службу, а часом й сердився, коли чув, як перехожі люди говорили: «Ну, та й полатали ж стару руїну». Справді дах виглядав дивно, так як би хто чорний, дірявий капелюх полатав білим полотном зверху.

«Старість не радість!» — думав собі Народний Дім і куняв на сонці до кінця ферій. У перших днях вересня ожив троха. До бурси прийняли сорок хлопців, жвавих хлопців із сіл, що мали стати колись також руськими патріотами. Поки що вони їли здоровенно, вчилися і збиткували. У городі Народного Дому була осіння садовина,— до кількох днів її не стало. У куті города росла прекрасно щіпа,— бурсак зрізав її при самій землі, бо потребував бучка до пилки. Виноград ще не достиг, але він смакував бурсакам

дуже добре. Мураву столочили, де лиш яка була. І коли вони те все зробили, виділ Народного Дому не міг збагнути і не знав, кого карати як — вибачив молодим патріотам усі їх провини і тільки журився, звідки взяти на ту саранчу грошей, бо селяни, хоч обіцяли платити що-небудь за синів, але з платнею не квапилися.

Народний Дім не міг дивитися спокійно на таке спустошення і рішив помститися на бурсаках: доки сходи, що вели на подвір'я, держав при собі, то держав, а раз, на злість бурсакам, пустив сходи саме в хвилю, як бурсаки по них ішли. Злетіли молоді вірлята України не угору, тільки на долину, потовклися троха, але се на них небавом присохло, а Народний Дім мав потіху, що помстився. Якийсь примхуватий зробився старий: дітей не любив! І то ще яких дітей: надію Русі, будучих великих патріотів!

Зроблено нові сходи, і Народний Дім утихомирився на кілька місяців. Привик до голосу молодих і старих та до гусей, качок, курей і пантарок, які завели собі господиня бурси. Сей дріб ходив за дня по подвір'ю, а на ніч мусив він іти у велику пивницю, саме під салею Народного Дому. То не раз бувало Народний Дім аж стрясеться досвіта, як у нім запіє десь у самій глибині когут, або скричать проклятущі пантарки. Сі пантарки найбільше йому досолили: голос їх так і ріже пилою усякого по серці.

Осінь перебув Народний Дім без особливої пригоди, аж як по йордані прийшли м'ясниці, зміркував старий, що приходить на нього тяжкий час. Він знав, що веселий руський нарід має деякі свої і чужі танці, від котрих уся хата мусить трястися, хоч би не хотіла. А Народний Дім був уже такий слабий у своїм тілі, так боявся, що не вдержить усіх своїх костей при купі, що на м'ясниці ждав, як на свою смерть.

Перший вечерок минувся без пригоди. Одно лише замітили веселі гості, що під час танцю і стара велика груба при стіні також танцювала. Коли запалили у ній усередині і вона розігрілася, а потім придивилася, як молодіж танцює, як руські молодці присюдами ходять, мов раки лазять, не втерпіла стара, давай і собі хитатися то в сей, то в той бік. Се розсердило матерів дочок, і вони зажадали від виділу, щоби прив'язати грубу грубим дротом до стіни, бо ще готова вибігти в залу і побити дівчата. Виділ зрозумів, що мами добре кажуть, бо груба справді була собі здоровенна, хоч і стара, і прив'язали її дротом до стіни. Спересердя

груба остигла і вже потім не гріла ніколи, хоч ти у ній пали цілий день. І коли б не те, що в салі бували звичайно самі г а р я ч і патріоти і патріотки, то тут би взимі не можна було і всидіти.

Другий вечерок до самої півночі ішов добре. Гості так розбавилися, що аж любо було дивитися. Мами попід стінами ще не спали, тільки радо згадували давні часи та пильно зиркали за своїми доньками, з ким танцюють.

Прийшов польський танець мазур. П'ятдесят пар стануло в салі. «Ну-ну,— думав собі Народний Дім,— чи видержу я сей танець до кінця? Не досить їм руської скаженої коломийки, від котрої мене за кождим разом три дні кості болять,— треба їм ще такого самого скаженого польського мазура. І се руські патріоти!»

Отсе воркотання старого дому чути було виразно під час танцю, особливо в місці коло груби. Звідтам звичайно кожний панич розпускав свої ноги, як крила, або там спинявся і бив зап'ятками черевиків об себе, та ставав так твердо на підлогу, що аж портрети на стінах хиталися, і груба хиталася, і цілий Народний Дім трясся. Півгодини терпів Народний Дім тяжкі удари в се болюче місце коло груби та думав: чей уже раз буде кінець тому скаженому мазурові? Ні! Ще ждало кільканадцять пар! Народний Дім ще чекав із чверть години, але коли потім усі п'ятдесят пар пустилися відразу підскакувати та вигопкувати, старий не втерпів, у всіх суставах так його заболіло, що він половину підлоги саме довкола груби пустив із рук, і вона провалилася в пивницю. Прив'язана груба дивним дивом стояла далі, а підлога так чудно навскісь запалася в пивницю, що з кільканадцять танцюючих пар зісунулося вниз просто між гуси, качки, кури і пантарки бурсацької господині.

Ой, то не білі гуси загегали рано-вранці до схід сонця, се кричали білі лебідки-красавиці у пивниці; то не когути закукарікали, лопочучи крилами на плоті, то руські паничі заверещали різними голосами на дні Народного Дому, лопочучи руками і ногами у темноті. А білі гуси і качки, чубаті кури і перлисті пантарки не могли перекричати тих, що на них упали; погибли деякі, придавлені білими дівочими грудьми та танцюристими ногами патріотів. Сам аранжер танців забив когута, сівши йому на голову, мов на канапу. Котрі ж не погибли, злетіли з криком бистрими крилами вгору, у салю, у ясний світ,

у мир хрещений. Скричали мами, стоячи над пропастю, темною і незапашною; збіглися батьки з буфету, похилилися, стогнучи, над безоднею і простягли руки, але не могли нікого досягти.

— Дайте драбини! — скричало кілька нараз.

— Відчиніть пивницю! — кричали інші.

І драбину принесли і пивницю відчинили: витягли всіх наверх, хто тілько був упав. Дехто потовкся, дехто носа розбив або руки обдер троха, але більшого нещастя не було. Останній вилазив наверх аранжер, загально люблений усіма паннами. Але тілько він виліз на півдрабини, так що впало на нього світло, всі жінки розбіглися, а мужчини стали зловіщо шепотіти:

— Не вилазіть! Не вилазіть! Вам роздерлося дещо... там, де не треба.

Аранжер оглянувся на «дещо» і сумний зліз у пивницю та вийшов дверми на подвір'я. Сеї ночі уже ніхто не бачив його в салі. І всі інші пішли чимскоріше домів. По двох годинах було в Народнім Домі тихо, тілько господиня бурси плакала над своїм добром та дорізувала недобитків. З отсих недобитків найбільше поплило крові,— погибли, нещасні, за землю руськую, за Народний Дім. І ніщо не прийшло їм з того, що їх на другий день поїли будучі патріоти, голодні бурсаки. Тілько кілька курок лишилося — бідні вдови по нещаснім когуті...

Руська патріотична душа — то загадка нерозгадана. Здавалось би, що після такої пригоди, де Народний Дім вимовив свому народові службу, бо нарід не дбав про нього, виділ сього Дому і сам утратив віру в нарід. Отже, ні! Віра в нарід спасла їх і Народний Дім. Вони рішилися будувати нову палату. Думали будувати дім за 25 тисяч, але склалося так дивно, що вибудували за 50 тисяч. Коли вже дім був готовий і вони зчислили всі позички та векселі, покивали сумно головами, подумали хвилину, а там і потішив один виділовий другого:

— Сплата на тридцять літ! Чого нам журитися? Або ми доживем?

— Правда! Нехай журяться трохи і ті, що прийдуть по нас.

Таким способом стали руськими патріотами уже й ті, що були тілько в колисках або ще і не вродилися.

1898

ЕМАНЦИПАЦІЯ МУЖЧИН

Роман Сидорів, один з редакторів «Руського дневника», вернув сегодня по обіді з кав'ярні в дуже поганім настрої додому. Замкнув двері своєї комнати на ключ, вийняв з кишені малий пакетик і поклав на стіл, потім скинув із себе пальто і сів на крісло. Все те робив він з очевидним пересердям, яке не щезало з його лиця і тоді, коли він закурив собі папіроску і, мов від нехочу, взяв у руки книжку, що лежала перед ним на столі. Книжка мала заголовок: «Дівочі сльози. Історія терпінь дівчини». Роман перекинув кілька карток і чимскорше запхав книжку під купу різних часописів на столі,— видко, не хотів на неї й дивитися. Але невдоволення і після того не щезало з його лиця. Він дивився хмарними очима на малий пакетик, брав його кілька разів у руки і клав обережно наново на стіл, так як би у нім було щось небезпечне: яка отруя або револьвер...

Уже з самого ранку Роман почував себе недобре. Якась порожнеча взялася в його голові і в серці, так що цілий світ йому опротивів. Одно лише знав він добре, що жде його гірка чаша, яку раз треба випити. Вже від двох місяців бачив він, як се лихо зближається, росте щораз більше і з цілою ватагою чорних думок сунеться на нього, мов чорна хмара. Йому було щораз прикріше являтися між людьми, бо кождий зараз пізнавав його недолю і оглядав його з милосердним усміхом. А вже перед жіноцтвом годі було йому і показатися: воно дивилося на нього і з глумом, і з жалем, і з докором та щептало поміж собою таємно...

— Треба раз тому зробити конець! — сказав собі Роман сегодня рано, і отсе прийшла тепер хвилина, коли він мав виконати свій намір. Він піднявся з крісла, попробував ще раз, чи двері замкнені, приступив потім до стола і помалу розгорнув зловіщий пакетик. У нім були нитки, голки і гудзики...

Усів на крісло і поклав на колінах своє пальто. Почав числити, кілько гудзиків відорвалося. Цілих сім гудзиків не доставало з одного і другого боку, лишився тілько один, як сирота...

Роман із суворим лицем заложив нитку у голку, поклав недокурену папіроску у попільницю і почав пришивати перший гудзик.

* *
*

На душі було йому прикро, а хатня тишина вражала його гірше найбільшого галасу. Тільки будильник тікав собі правильно та замучував спокійно і немилосердно на своїх колісцятах хвилину за хвилиною, як давні інквізитори чарівниць. Більше ніхто й ніщо не відзивалося в комнаті, і ся тишина наводила на Романа самі невідрадні думки. Коли б хоч сиділа коло нього Зоня, донька Павловської, ся люба щебетушка, то не було би йому так сумно. Тим часом її тут нема,— він сам сидить у своїй хаті, як сидів сам учора, передвчора, тому тиждень, тому місяць, тому рік і протягом останніх десятьох літ.

Коли б хоч Зоня сиділа ось тут коло нього на софі та щебетала про всяку всячину! Він приніс би їй з міста різних помадок та чеколадок, а вона за те — як звичайно се робить дома — співала би йому що-небудь, декламувала, казку казала, або в доміно грала з ним, або й поцілувала би його. Люба дівчина! А яка розумна! Просто дивує всіх своєю мудрістю, хоч притім у неї в деяких справах — просто чудова наївність, якою і натішитися годі. «Я люблю її! — приходить Романові на думку.— І вона любить мене. Се явна річ, і ми з сим не криємося перед ніким. Коли б вона була так уже на порі, я взяв би її за жінку, але вона має тілько шість літ і кличе мене вуйком, хоч я зовсім не її свояк, отже, ніщо з того».

Або коли б хоч сидів тут у хаті Гектор пані Павловської. Се просто розкіш — мати такого великого і розумного собаку дома! Він на привітання подає передню праву лабу, а як з ким у великій приязні, то стає на задні лаби і цілує в лице або в руки, коли до лиця не може досягнути. Роман, коли тілько буває у пані Павловської в гостях, завсіди вітається з Гектором і притискає його щиро, як приятель, до своїх грудей. За то Гектор цілий час не зводить з нього погляду, ласиться коло нього, кладе свою голову на його коліна і не хоче відступитися від нього. Такого собаку мати!.. Але се лиш ідеал, котрий і багато коштує, і багато їсть, а Роман не має грошей...

Пані Павловська все запевняє Романа, що він мусить бути добрим чоловіком, бо його люблять діти і собаки. Роман не перечиться з нею, бо і сам справді не знає, за що міг би хто назвати його злим чоловіком. Він має деякі свої примхи, але їх кождий має.

Трісь! зломилася голка. Але перший гудзик був уже майже пришитий, так що Роман тілько зав'язав вузлик, спокійно

взяв другу голку і другий гудзик і почав пришивати. Таку просту роботу годі робити, не думаючи про що-небудь; Роман закурив нову папіроску і думав. Та хоч як силкувався прогнати від себе навісні думки, які наводило на него саме пришивання гудзиків, сі думки не відлітали, інші не прилітали,— папіроска в зубах Романа загасла, і він думав.

* *
*

Здавалось би: чи може бути менше поетична річ, як пришивання гудзиків, а проте ніхто не знає і не вгадає тайн душі; вона, як ся таблиця на стрільниці до забави; ти стрілиш шротом або хоч гудзиком, поцілив і бачиш: вискакує із-за таблиці панна з хоругвкою, а схована катаринка грає тріумфального марша.

Роман згадав панну Стефанію.

Було се у вечір під Новий рік. Пані Павловська, давня знакома Романа, справляла у себе гостину на привіт Нового року. Запросила і Романа до себе. Він прийшов, привітався з людьми і з Гектором, Зоні дав помадки і вступив з господинею дому до салону, де були ще інші гості.

— Пан Роман Сидорів. Моя бабка, моя кузинка Стефанія, пан радник суду Скрутинський.

— Дуже мені приємно, дуже приємно.

— Прошу сідати.

Роман присівся до громади познакомлених з ним гостей. Був тут ще і Павловський.

— Я перешкодив у розмові,— відозвався Роман,— прошу дальше її вести. Я зачув щось про ідеальну жінку. Тема дуже цікава.

Бабка *(з окулярами на носі і з солодким усміхом)*: Власне, я хотіла сказати, що ідеальна жінка повинна бути побожна, господарна, салонова, повинна любити мужа, але не мішатися в його справи. Розумна жінка, себто розумніша від мужа,— то нещастя. За моїх часів таких не було.

Павловська: Ну, я не сказала би, щоб розумніша жінка шкодила у чім своєму мужеві. Мій муж...

Павловський *(настрашений)*: Але ж, Олю, що ти мене?..

Пан радник суду: Я тої самої думки, що поважана старша пані.

Стефанія: А я думаю, що тепер уже зовсім інші часи і вимоги. Рівне право як для мужчин, так і для женщин!

Усі повинні бути розумні. І мужеві, і жінці краще з розумним згубити, як з дурним найти.

Роман глянув на Стефанію — прегарна дівчина! Він чув про неї не раз, бачив її фотографію у тітки Павловської, але не думав, щоб вона була справді така гарна і така розумна!

Бабка *(з ласкавим усміхом)*: Га! Тепер інші часи. Вже моя Оля вчилася більше, як я, а ти *(до Стефанії)* ще більше, як тітка. Чого тільки вона не вчилася: і господарства, і музики, і гігієни, і фізики — всего вчилася. Навіть посади шукала собі, аби заробляти на хліб; тільки ми відрадили їй, бо не потребує мучити себе.

Стефанія: Багато вчилася я, а мало що знаю.

Пан радник суду: Панна Стефанія дуже скромна.

Стефанія: О ні! Нема прикрішого компліменту, як когось хвалити за скромність. Що се таке скромність?

Бабка зітхає.

Радник дивується.

Павловська: А ви, пане Романе, як думаєте: яка повинна бути ідеальна жінка?

Роман: Жінку повинно тішити, смутити і взагалі займати те все, що її мужа. Вона повинна розуміти його, а розуміти не може без освіти. Вона, в потребі, повинна вміти обійматися без його помочі і ласки, повинна знати заробляти на життя. Не повинна кривитися, коли він іде на пиво або чорну каву, тільки повинна з ним пійти.

Радник *(з глумливим усміхом)*: Пан Сидорів дуже поступовий.

Стефанія: Пан Сидорів сказав дуже розумно.

Павловська: Прошу до вечері!

Павловський: Се також розумно сказано.

Всі встали, щоби перейти до їдальні. Романові прийшлося вести панну Стефанію попід руку.

— Дякую вам, пане, що обстаєте за нами.

— О пані! За вами я готов...

— Ви з компліментами? Се вам не до лиця.

— Що ж, коли чую потребу сказати комплімент.

— Заховайте його для іншої панни, я не люблю компліментів.

Роман зачудувався. Прегарна дівчина — просто розкіш! І де вона виросла така розумна і гарна!

— Уже більше не скажу вам ніякого компліменту, хоч би й було за що.

— Згода! Будете на вечерках? Я приїхала трохи забавитися в м'ясницях.

— Буду.
— Танцювати любите?
— Як з ким.
— Наприклад, зі мною?
— Дуже радо.

Сіли вечеряти поруч себе. З другого боку панни Стефанії сидів радник, але вона розмовляла з ним мало. Зате з Романом не могла наговоритися, головно про жіночу справу. Роман зовсім годився на її думки, а вона на його.

Вечір минув як гарний сон, а коли вдарила дванадцята година, Роман і Стефанія привітали Новий рік як добрі приятелі.

Потім Павловська оповідала йому, що він дуже сподобався панні Стефанії. Роман був щасливий. Давно глядав такої дівчини і найшов...

Нитка замоталася так, що годі було дальше шити. Але гудзик уже й так тримався сукна страшенно сильно. Роман урвав нитку і зробив вузлик. Другий гудзик був пришитий...

* *
*

Розглянувшись у своїй гардеробі, Роман зміркував, що на м'ясниці доконче потрібно йому нової фракової одежі. Видаток був незвичайний, він не мав стілько грошей. Отже, написав до свого батька по гроші. Тим часом уже й замовив у кравця одежу. Ждав цілий тиждень — відповіді не було, і гроші не прийшли. Але по тижні приїхав до нього батько, і перші його слова, якими привітав сина, були такі:

— Чи ти вже забув, як брав замолоду в шкіру? Дивись: отсе палиця! Якби не те, що ти сам здоров і сильний, як медвідь, я пригадав би тобі хлоп'ячі літа... Такий старий хлоп, що йому вже тридцять чотири роки а він у мене грошей просить! Се просто сором! Я мушу раз тому всему зробити конець! Я тебе оженю!

— З ким, тату?

— Менше о те, з ким; будеш мати гроші і можеш до смерті остатися тим проклятим газетярем! Я вже умовився з її батьком.

— Вже умовився!

— Що ж ти, йолопе, дивуєшся! Коли ти не думаєш нічого, то я за тебе мушу думати. Не буду ж я тобі вічно посилати грошей! В мене є ще донька!

— Pardon[1], тату! Ви на мене, по правді, видали дуже мало. Я сам заробляв і заробляю на себе! Великими видатками на мене не можете мені дорікати. Донька, певно, коштує все більше, не рахуючи посагу, який складаєте для неї.

— Мовчи! Одягайся, поїдемо! Завтра вечерок у стрия, там буде вона. Вона тебе знає і вийде за тебе.

— Хто ж вона така?

— Не скажу тобі, але ти її знаєш.

Поїхали. Романа переймало і гарячкою, і морозом на згадку, що так торгують його серцем, але він справді лякався тяжкої будучини і думав собі, що взяти добрий посаг за жінкою кому як кому, а йому дуже придалось би. Його суспільне становище було незначне, виглядів на будучину ніяких,— нехай прийде на него недуга, і він — жебрак у шпиталі. Батько-мати — вони помогли би, але дітей у них більше, а доходів небагато. І треба продати себе, хоч серце болить. От його сестрі Наталці добре: зросла пещена і не бита, не так, як браття; від 16 року бавилася, а тепер, у 20 році, має судженого, котрого любить; за кілька місяців вийде за него заміж — усе йде в неї старим, утоптаним шляхом, без тої борби, яку перейшов Роман. Чи ж думав він коли бути публіцистом?! А житє зложилося так, що він по всяких гірких невдачах і розчараннях опинився в редакції. Колись думав дорівняти Шекспірові і Шевченкові, а сего дня пише про Дрейфуса і про смілу крадіж у церкві в П'ятигорбах.

«Ох-ох! Чому я не вродився дівчиною! Нехай би моя сестра була Романом, а я Наталкою! Я очевидно люблю Стефанію і маю повне право любити єї, але не маю ніякого права взяти її! А тепер їду, як ягня на заріз».

Вечерок у стрия. Він привітався з різними паннами, але не знав, котра йому призначена. Віднайшов матір і питається її, з ким то думають його сватати.

— Що ж ти не знаєш? Батько тобі не сказав? З Ганчаківною.

— З Ганчаківною! О боже! Бувайте здорові, мамуню, я зараз вертаюся до Львова!

— Що тобі? Ти здурів? Хто ж таке видав? Тілько сорому нам наробиш.

— Мамо, мамо! Чому ви мене не втопили дитиною?!

— Іди між панни! Не роби дурниці. Ти не студент.

---

[1] Пробачте *(фр.)*.

При вечері посадили Романа коло Ганчаківної. Вона сиділа коло него несміла, як 16-літня панна, хоч уже мала, певно, стілько літ, що Роман. А він скулився так, що найменше половина з його великої постави кудись поділася. Обоє не дивилися на себе, мовчали, тілько вона часом усміхалася так, що Романові аж мороз ішов поза плечі. Раз тілько глипнув він на її припорошене чимсь волосся і побілене лице — і з великим завзяттям випив подану чарку горівки.

Розмова при шинці:

— Пані, нап'єтеся вина чи пива?

— Я не п'ю нічого, тілько каву.

Роман думав-думав, що далі сказати, і не видумав нічого. Його фантазія мучилася, як мотиль на шпильці, але злетіти не могла.

При полядвиці:

— Ви читали «Дівочі сльози»?

— Ні. Кажуть, що то не випадає паннам читати сю повість. Мені мама заборонила.

Роман їв завзято полядвицю і думав, що далі казати, але знову не видумав нічого. Просто порожня була голова, як бочка. Що за нещастя?!

При індику:

— Та напийтеся, пані, вина або пива!

— Ні, дякую!

Роман знову їв, думав і дивувався, що не годен нічого видумати. Але то зовсім нічого? Він, що писав не раз такі веселі фейлетони під неділю! О боже, що за мука? І для чого мужчини мають обов'язок бавити жінок? Звідки такий гіренький обов'язок?

Роман глянув на матір з жалем, але вона поглядом показувала йому бавити сусідку. Він зрозумів сей погляд, але, на щастя, подали морожене, і його сусідка зайнялася мороженим більше як чим іншим; не треба було її й бавити.

Вечеря скінчилася. До Романа прийшла мати:

— Ти мусиш з нею танцювати! Рушся, хлопче! Ти сегодня зовсім до нічого.

— Мамо, кажіть мені зрубати сажень дров, кажіть розвалити хату, що-небудь,— все зроблю, а танцювати з нею не буду.

— Мусиш!

Роман сів і задумався. Що діяти? В його душі переверталося, як у горшку з кип'ятком. Такої муки він уже давно не зазнав.

Вкінці він рішився. Поглянув на годинник, забрав нишком пальто і капелюх, вийшов на город, перескочив пліт, трохи не побіг на дворець залізниці і за півгодини був уже в дорозі до Львова. Аж відітхнув легше, коли поїзд виїхав у поле.

Потім батько прислав йому лист, в котрім писав, що вирікається його, але Роман сказав собі, що краще таке нещастя, як те велике, що його ждало. Рівночасно писала йому сестра, що його утечу витолкувала мати гостям наглою слабістю — отже, все в порядку.

Згадка на се сватання, а особливо на Ганчаківну, так його зайняла, що коли він притис до стола голку, щоби її ще раз перепхати через тісну дірку гудзика, замітив нараз, що разом з гудзиком пришив і кишеню впоперек до верхнього сукна і до підшивки. Роман не думав довго, що тепер робити; він спробував, чи можна запхати руку в кишеню, і як побачив, що можна, хоч і невигідно, лишив її пришиту. Шкода відривати гудзик, пришитий так гладко і сильно.

Роман закурив папіроску і вдоволено глянув на свою роботу. Аби себе як-небудь нагородити за неї і набрати сили до дальшого шиття, він на спирті за кілька хвилин зварив воду і запарив чай. Небавом у склянці червонівся чай і Роман, попиваючи його, шив далі.

* *
*

От щастя, що тепер хоч уміє зробити собі чай, а перше й того не знав. І в думку йому не приходило, що можна щось таке дома зробити, і то без помочі жінки чи взагалі жіночих рук. Протягом двох років сторожиха камениці, що послугувала в нього, приносила йому щорана до ліжка каву. Він тілько пробудився, а кава стояла вже коло нього готова. Вигода була незвичайна. Але склалося раз, саме по пригоді з Ганчаківною, що він, скупавшися і випарившися у парні, зважився потім на автоматичній вазі і з перестрахом побачив, що важить не 78 кілограмів, як давніше, тілько 68. За два роки втратив десять кілограмів на вазі. Коли б так він що два роки тратив по десять кілограмів, то за яких 14 літ міг дійти до 0 ваги і зовсім щезнути з землі, не доживши і 50 літ віку.

Се застановило його і налякало. Він став думати над тим, що їсть і п'є, бо досі не зважав на се. І з того часу, як він почав придивлятися їді і напоям, він почув себе хорим.

В реставрації, де харчувався, він не раз думки думав над розсолом так довго, поки той не покрився верствою лою, або ждав, поки сос застигне на студенець, і краяв його потім ножем, придивляючись йому з недовір'ям, у великій непевності, чи сос повинен так зараз застигнути, чи ні. І він не раз, і не пообідавши, ішов додому голоден, а радше не голоден, лише байдужний на їду.

Рівночасно звернув він увагу і на каву, що йому щорана приносила сторожиха. Він почав її порівнювати з кавою у кав'ярні, і здалося йому, що вона не така сама. Мав охоту зараз висварити свою послугачку, але, щоби її не чіпатися задармо, дав перше розібрати сю каву знакомому товаришеві — хімікові. Хімік розібрав і просто переполошив Романа аналізом.

— Знаєш,— каже,— що ти п'єш? Ти п'єш замість кави чорнило до черевиків, чорнило до писання, муку, масло, смалець і воду, забілену молоком і осолоджену цукром.

— Справді? — спитався здивований Роман.

— Ну, того всего в тій каві нема, бо се задорого коштувало би твою господиню, але як ти можеш пити таке паскудство? У тій каві все є, тілько кави нема. Чи ти вже смаку не маєш?

Се відкриття дуже зажурило Романа. Була се, правда, велика вигода, ще у ліжку пити каву, але ся вигода, очевидно, також причинилася до того, що він утратив на вазі аж десять кілограмів!

На другий день рано, ще сторожиха не прийшла із сніданням, як Роман зірвався з ліжка і став робити порядки на своїм столі. Не хотячи перевернув каламар і розлив чорнило. Очевидно, треба було його стерти. Роман пішов до шафи, вийняв сорочку і вже збирався стерти нею чорнило, коли в ту саму хвилю надійшла сторожиха з кавою.

— А ви що хочете робити? — майже скрикнула вона на Романа.

— Чорнило стерти.

— Та новою сорочкою?

— Яка вона нова? От дивіться: дірка прорвалася, ковнірця не вдержить.

А сторожиха глянула на нього так, як би то вона справила йому ту сорочку, вирвала йому її з рук і поклала знов у шафу.

— Ви,— каже,— певно, не знаєте, скілько у вас сорочок?

— Двадцять чотири; торік числила прачка.

— Двадцять чотири! Ану, порахуйте!

— Та нащо?

— Порахуйте, бо ще будете думати, що я вам покрала.

— Добре, добре, я почислю потім.

— Ні, ви зараз почисліть!

Сторожиха говорила таким тоном, що Роман не міг їй відмовити. Показалося, що всіх сорочок було тільки тринадцять, а де поділися інші, ніхто не знав і не міг сказати.

— Ех, ви! — замітила сторожиха з таким маловаженням, що се Романа аж обурило, і він, як би бажав їй відплатитися за маловаження, сказав:

— Я вашої кави не буду пити.

— А то чому?

— Ви чорнилом чорніть мої черевики, а не мій жолудок.

— А се що знов таке?

— Ви мене хочете отруїти своєю кавою. Тут нема і зеренця кави,— говорив Роман, показуючи на принесене сніданя, не то з жалем, не то з докором.

— Хто вам се казав? — уже аж кричала сторожиха.

— Я вже знаю напевно.

— Отже, неправда і ще раз неправда! Я купую щонайліпшу каву: сама її п'ю, і дітям даю, і вам... Се неправда!

— Ну, то пийте її, здорові, я не можу, бо я хорий. Я вам так дорого платив за сю каву, а у вас нема сумління...

Він сказав се таким жалісним голосом, що яка була сторожиха язиката, а проте замовкла, дивуючись, що він спізнався на її каві. Вона собі дешевим способом заробляла кілька гульденів на місяць, а тут — по двох роках — маєш! розпізнав! Треба справді не дурити його хоч якийсь час.

Пригода із сторожихою, а потім обід, якого і не рушив, зовсім прибили Романа. Котлета, здавалося, чистенька, свіжа, рум'яна та прибрана гарненько всякою всячиною, викликала у нім таку відразу, що він зараз мусив вийти на свіже повітря, щоби прийти до себе. А пополудні зараз пішов до лікаря. Лікар оглянув його докладно. Він стукав, слухав, випитувався, оглядав язик — і вкінці сказав Романові, що він просто заморений голодом або ослаблений нездоровим харчем. На відході сказав йому усміхаючись: «Найліпше зробите, коли оженитеся!»

Лікар думав, що подав добру і дотепну раду, тим часом він тільки гірше прибив Романа. Оженитися! Легко сказати! Взяти багату, а без любові — не годиться, та й чи вийшла би яка багата за нього?! Брати бідну з любові — також

невелика потіха! Як зійдуться дві біди, то з того вийде тільки одна велика біда! «От якби Стефанія хотіла за мене вийти заміж,— було би прегарно! — думав собі Роман.— Вона подобається мені дуже, до того, має гроші, крім того, вона еманципантка, що повинна би практично доказати вільний вибір мужа і по своїй вподобі, а я, мабуть, сподобався їй!»

Пригоди дня і невідрадні думки настроїли Романа дуже лірично; він чув виразну потребу родинного огнища, при котрім і сам міг би загріти свою душу, і жінка могла би варити здорові страви,— і в такім настрої він майже несвідомо зайшов до пані Павловської.

Ішов сходами сумний і зів'ялий, як старий; куди-то й сила його поділася! Але, вийшовши на перший поверх, у саму пору пригадав собі, що годі ж йому таким зів'ялим показувати себе перед панною Стефанією — вона за маринованого оселедця не схоче вийти заміж! І він яку мав силу, таку зібрав разом та відчинив двері. Стефанія була у прихожій і тілько пурхнула, як пташка, до сусідньої кімнати — не була відповідно одягнена, хоч мала на собі все, що треба.

При підвечірку — яка чудова була кава роботи пані Павловської! — Роман першим ділом завів розмову про свою недолю. Він був блідий, і Павловська разом із Стефанією (бабка від'їхала) питалася його, чому се. Він не розповів пригод того дня, лише нарікав загально на зависимість мужчин від женщин.

— У школах,— казав він,— ми учимося кільканайцять літ і то всякої всячини: логарифмів, аналітики, тригонометрії, грецьких і латинських нісенітниць,— а марного котлета зробити або каву не навчать. Кілько часу пропадає мужчинам марно на кав'ярні, на реставрації! За сей час вони могли би зварити собі самі чи снідання, чи обід,— тим часом ся штука — то лише привілей жінок, а ми засуджені на ласку і неласку реставраційних кухарок, що нам подають отрую за дорогі гроші.

Панна Стефанія усміхалася, але Роман говорив далі з очевидним пересвідченням:

— Ми повинні вміти так само всі жіночі роботи, як жінки! Се просто нечувана несправедливість, що нас того не вчать. Адже наш мозок зовсім не гірший, як у жінок, і ми так само могли би навчитися варити, шити, вишивати, пироги ліпити і т. п. Тим часом тисячі літ жінки таїли сі штуки перед нами, щоб ми тілько не могли без них обійтися. За що

нам така зависимість, така неволя тепер, коли всяка твар говорить про волю і бажає її? «Мужчини, кажуть жінки, вольні». Спасибі за таку волю! Із жінок жодна не потребує заживати реставраційних отруй, лоїв, сосів і як там ті всі присмаки звуться. Кожда дочка вчиться змалку сих найпотрібніших до життя відомостей, а нам кажуть учитися «витягати коріння» з чисел, що ми потім з коренем забуваємо.

— То се ви що задумуєте? — спиталася панна Стефанія.— Еманципацію мужчин?

— А хоч би! Як еманципація, то еманципуймося всі! Нехай кождий зазнає волі, і нехай йому на тій волі буде добре!

— Ет! — сказала на те пані Павловська.— Замість таке говорити, ви радше оженіться, се буде найліпше!

Але Роман боронив справи:

— Я не кажу про тих, що можуть оженитися, але що мають робити ті нещасні, що з різних причин не можуть оженитися? Адже й вони мають право на життя, на любов і на всякі приємності!

— Не журіться ви другими, тільки самі оженіться — і вже!

Роман тілько ждав на такий зворот у розмові і жалісним голосом відповів:

— А котра ж мене схоче? Сегодня жінки шукають не мужчин, тілько становища. Говорять про любов, потребу взаїмної любові, а люблять по правді тілько себе і тілько про себе й думають. Виходячи заміж, кожда питається: «А що буде, як муж помре?» Жодна не хоче вмерти скоріше від мужа. Се таке немилосердне, жорстоке питання, що якби моя суджена виповіла таку гадку, а я про се дізнався, то ще від престола я завернувся би до кавалерського життя.

— Ви очевидний ворог жінок! — замітила панна Стефанія.

— Противно, я так їх люблю і вважаю потрібними на світі, що рад би не бачити на них ніякої скази.

Роман був дуже вдоволений із себе за свою промову, і він трохи не сказав уголос: «А тепер ти, панно Стефаніє, бери на розум!» Стефанія справді передумувала його гадки, і се було видко з її слів, які сказала Романові на відході:

— Коли ми так поагітуємо енергічно за еманципацією женщин і мужчин, то прийде час, що всі мужчини перенесуться, напр[иклад], до Америки, а всі жінки — до Європи і Азії, будуть собі жити окремо, відділені океанами. Але чи ви прийдете на бал?

— Прийду.

Вона на прощання стиснула його руку, як стискають мужчини-товариші, кріпко і щиро.

Нагадуючи собі сю розмову, Роман так задумався, що з половину голки запхав собі у палець, скрикнув і аж підскочив з болю. Кров виступила з пальця. «Ну, от проклята робота! — думав він собі.— Треба наперсток собі купити. Тільки на який палець його накладається? Коли я вколовся у палюх, то, очевидно, на него наперсток потрібний. Мушу при нагоді спитати про се яку жінку...» А поки що Роман зав'язав вузлик — четвертий гудзик був пришитий! Він зітхнув вдоволено і випив чай, що зовсім уже застиг у склянці. Помалу, але з явною полегшею на серці і з роз'ясненим поглядом він шив дальше.

* *
*

Приходив бал. Роман ждав його нетерпеливо. Нову одежу вже мав у шафі, але ще не мав шапокляка, рукавичок, білої краватки, шовкової хустинки, перфуми, лакерків, калошів і — грошей. Все те він мав колись і зужив, і вже від двох літ думав, що, крім грошей, нічого з того не буде потребувати. Аж ось вийшло: треба знову! Видатки страшенні, і то на один вечір! Найменше з рік треба буде те все сплачувати ратами. Та ще коли б хоч виплатилося! А правда: ще й букет для панни Стефанії! Який-будь не можна дати: треба заімпонувати... В якій-то вона буде сукні?

На грошові клопоти поміг Романові знакомий жидок, а в справі букета — хто би сподівався?! — стала Романові у великій пригоді маленька Зоня. Вона розповіла йому, яку сукню буде мати Стефанія, ще й пробку матерії дала. Роман сховав сю пробку і дав зробити гарний букет з відповідним манжетом і лентами. Стефанія здивується, звідки він знав, яка в неї сукня. Роман був дуже рад із себе, але був і нетерпеливий, як панна перед балом. Цілий тиждень перед забавою він спав з перев'язаними вусами, щоби виглядали краще. Решта лиця здавалася йому менше важною і інтересною для жіночого роду; впрочім, не мав чого й лякатися; його лице від реставраційного харчу було дуже інтересне: бліде, як у панночок, що їдять зернята кави, оловці, уголь, цитрину або й глину із груби. А чуприна була у нього здоровенна, густа, як щітка, і зачесана з фантазією вгору, так що високе розумне чоло ціле було відкрите.

Але на день перед балом склалася пригода, яка на хвилину сколотила його тихе щастя. Прийшов він до пані Павловської, бо просила його, щоб зайнявся деякими орудками; аж тут він тільки привітався, а Павловська з Стефанією просто напали його з гратуляціями.

— Гратулюємо! Ви заручені, а нам нічого не кажете!

— Хто вам казав? І з ким я заручений?

— Вже ми знаємо. Сегодня лист дістали ми з сеї околиці, де ваша панна. Кажуть, що дуже багата.

— Я нічого не знаю.

— Не вдавайте! А Ганчаківна що?

— Ганчаківна!

Романові аж дух заперло. А тут Стефанія з докором до нього:

— Ви здавалися мені такими щирими, тим часом виходить...

І в тім докорі Стефанії було стілько смутку і жалю!

— Але ж, мої ласкаві пані! Присягаюся, що я незаручений!

Дами не зважали на його присягу. Вони в таких справах не вірять присягам.

— Чи хоч гарна вона? Молода? Розумна? — питалися обі цікаво.

— Покажіть нам її фотографію, що носите, певно, на серці! Чи буде завтра на балу?

Роман був просто оголомшений сими питаннями: одну тілько мав потіху, що у словах Стефанії чув виразно заздрість; було видко, що займав її. Він боронився, як лев, але йому не вірили. Тоді він став просити бога, щоби прислав Ганчаківну на бал,— нехай би її Стефанія побачила і його не підозрівала... Його молитва була така щира, що бог його справді послухав.

На балу була Ганчаківна: приїхала! Побачивши її, Стефанія усміхнулася, але в ту саму хвилину і споважніла. «Хто знає?» — сказала до Романа, і Роман не знав, як сі слова розуміти. Коли ж, до того, побачив на салі і радника, його серце переповнилося дивними почуваннями. Для відваги він випив чвертку вина в буфеті, і йому стало троха легше на серці. Перетанцювавши вальса із Стефанією, він походжав з нею по салі (Ганчаківна трохи не з'їла їх обоє очима, а Стефанії се, очевидно, дуже сподобалося) і бавив її веселою розмовою. Йому було так приємно!

— Ви читали «Дівочі сльози»? — питалася панна Стефанія,

— Читав.

— Правда, чудова річ?.. Що, ні? Ну, розуміється! Ви всі, мужчини, однакові. Коли ми упоминаємося о рівноправність з вами, то вам се не подобається. Ви все хочете бути панами з повним правом на життя своє і наше, на працю, на любов, а нам ніяких прав не признаєте.

— Бо ви всіх наших обов'язків не хочете на себе прийняти. Прав хотіли би, а обов'язків ні. Наприклад, у війську не служите,— відповів Роман так тілько, для суперечки.

— Я служила би, якби мене взяли.

— Розуміється, при гусарах і відразу офіциром. Уніформ багатий, нічого казати!

— Ет, ви всі думаєте, що ми тілько за уніформами пропадаємо.

— Ну, то візьмем, коминарем згодились би бути? Подумайте собі, що ви бідні і приневолені бути коминарем, чорнити немилосердно своє біле личко сажею, але зате вилазити комином на дах, на те найвище становище, яке тілько мужчини займали досі. Не схотіли б? От бачите!

— Все ж таки ви маєте волю, а ми невільниці!

— Звісно, звісно: ми маємо волю любити панну і дістати гарбуза. Ми вибираємо, а ви, бідні, тілько ждете... Право на гарбузи ми вам любісінько відступимо. Поміняймося раз ролями. Вибирайте, наприклад, мене; я буду сидіти в городі на лавці, а ви прийдете несмілі, зажурені і почнете говорити про бодяки, місяць, соловіїв, жаби і т. п. поетичні речі, потім скажете: «Люблю вас!» — а я, почервонівшись, відповім: «Спитайте тата!» або «Моє серце належить уже до Ганчаківни!» Коли ми, мужчини, діждемося такої волі?

— Глузуйте собі здорові! Ви всі тілько глузуєте собі з нас і не хочете зрозуміти. Того не бачите, які ми безпомічні, які беззахисні.

— Знаю, знаю: се стоїть у «Дівочих сльозах». Ну ви, мабуть, маєте з чого жити?

— Я не про себе, а про інших.

— Але ви...

Роман не договорив, се вже було би занадто сміло. Букетом, який він подав Стефанії при котильйоні, він зовсім здобув собі її серце. Вона чудувалася його бистроумності і різним іншим гарним прикметам. Потім, коли дами вибирали мужчин до танцю, Стефанія вибрала його, сказавши притім важні слова: «Се наше одиноке виборче право, і то ще на команду мужчин».

А Роман сказав на те не менше важні слова: «Я вам признаю і всяке інше право вибору...»

Обвішаний ордерами і оголомшений чарами балу і прихильністю Стефанії, він зовсім не зважав на те, що і радник Скрутинський танцював з його милою — годі ж було Романові все тілько з нею танцювати. Зате зайняв його один план, яким він думав раз назавсіди прикувати панну до себе. Звісна річ: жінки страшенно люблять відважних мужчин. Вони дивуються їх відвазі і за неї нагороджують найкраще. Роман знав уже, яке геройське діло має вчинити, але справді і він застановлявся добру хвилину, чи відважитися на таке діло, чи ні.

— Все одно! — сказав він собі вкінці, сміло перейшов салю і попросив до танцю — Ганчаківну...

Враження було незвичайне: Ганчаківна була би танцювала дві години, якби Роман був витримав, і що більше: вона сказала в розмові цілих сімнадцять слів; він упрів, як би не знати при якій праці; а Стефанія своїм очам не вірила, так здивувалася. Однак замість похвалити Романа за відвагу, вона сказала йому: «Вас таки щось тягне до неї...» З такої замітки Роман не був рад, але потішив себе небавом знаним спостереженням, що логіка у жінок інша, як у мужчин.

Зате знов як любо вона усміхнулася до Романа по двох днях, коли у «Руськім дневнику» прочитала опис балу; там, очевидно, ніхто інший, лише Роман, назвав її королевою балу. Він не виписав цілого її імені і прізвиська, але букви «Стеф. Черк.», очевидно, не означали нічого іншого, як її саму. При найближчій нагоді вона сердечно стиснула його руку: друкованих компліментів для себе вона ще не читала ніколи в житті.

Були се гарні часи...

— А чорт би тебе побрав! — скрикнув Роман несподівано; се бажання його відносилося до голки, що, притиснена до стола, зломилася аж на три части. Через те якийсь час його уява була зайнята гудзиком і голкою, але вже небавом п'ятий гудзик сидів твердо на своїм місці і не було ніякої перешкоди згадувати далі гарні часи.

* *
*

Чи ті часи були справді гарні?

Ось хвилина радості. Роман сидить у Павловської на софі; з одного боку коло нього Зоня, а з другого на землі Гектор.

Більше нема нікого: Павловська приготовляє вечерю, панна Стефанія пішла на ховзанку, Павловський ще не вернув з касина. Нахилившись до уха, Зоня шепче Романові:

— Тітка Стефка казала нині, що ви їй снилися.

— Справді?

— Справді. Казала, що ви їй сподобалися, що з вами бавилася дуже добре.

Роман з радості обняв і поцілував Зоню та погласкав Гектора.

А потім знов і смуток, і радість. Раз вечором іде він улицею на ховзанку, де мала бути Стефанія. Іде задуманий і не зважає на людей. Потрутив якусь паню, дивиться: пані така молоденька, чепурна, гарно одягнена.

— Pardon,— сказав він, здіймаючи капелюх.

— Ніщо не шкодить! — відповіла вона.— Ходім разом!

Роман почервонівся по самі уха, серце йому закровавилося з сорому, обурення заволоділо його душею — і він, як опарений, відскочив і давай утікати! Що вона собі гадає? То невинний мужчина не може вечором перейти спокійно улицею? Жінки нарікають, що не мають волі,— а вони от що починають із мужчинами! Кожда немов відгадує, що Роман нежонатий, і думає, що се вже достаточна причина зачіпати невинного кавалера на улиці. Прикро було Романові, ще більше прикро, ніж героїні «Дівочих сліз», коли їй таке саме лучилося з мужчиною. Передумуючи свою пригоду, Роман дійшов до висновку, якого жінки не признають, що «яке їхало, таке здибало», жінки і мужчини однакові.

Він хотів сю свою бистроумну замітку сказати Стефанії, але коли прийшов на лід і побачив її при світлі електричних ламп на нікелевих лижвах, засоромився і говорив зовсім що інше. Він ховзався разом з нею, тримав її за руки, і йому було дуже тепло. Раз, закруючи нею, мусив її хопити в обійми, бо була би впала. Її лице облив ще гарячіший рум'янець, а очі блиснули так, що сей блиск здався Романові яснішим від лукових електричних ламп, що висіли над замерзлим ставком. Потім він навмисне впав перед нею на одно коліно, але зробив се так зручно, що Стефанія могла цілий тиждень думати, чи се зробив він навмисно, чи ні, і не здогадатися. Військова музика грала польки і вальси, по ставку крутилися сотки пар і поодиноких людей — крім музики було чути тільки лижви на леду і веселі розмови.

Був се гарний вечір. Роман не змерз анітрохи, хоч мороз був кавалерський. Невидимий огонь, що горів у його серці, зогрівав його цілого, як добра груба.

Потім він відпроваджував Стефанію додому. Була, може, восьма година вечором. В дорозі прийшло йому на думку запросити її до цукорні. Вона обурилася:

— Що ви собі думаєте?

— Я думаю собі,— відповів Роман,— що ви як розумна панна не повинні зважати на людські язики і не обмежувати своєї волі. Чи соромно вам зі мною?

Питання було таке, що Стефанія й не могла відповісти інакше, як лише згодитися вступити до цукорні.

— Рівне право для всіх! — сказав Роман і, чи забувся у своїм щастю, чи справді думав, що вже тепер настали інші часи, перший увійшов у двері.

Стефанія покрутила носом, але мовчала; увійшла за Романом — і обоє сіли коло стола. В цукорні були гості, і з них дехто цікаво оглядав молоду пару, але вони не зважали: Стефанії було соромно піднести очі, а Роман тим часом припрошував її брати тіста з кремом.

Він думав, що приятельськими запросинами до цукорні, чаєм і тістами з кремом зробить хоч маленьку приємність своїй панні, тим часом з отсего вечора і почалося нещастя, яке йому і не снилося. Був хтось у цукорні, що доніс Павловським цілу пригоду: і те, як він перший відважився вступити в двері, чим зневажив даму, і те, як її частував,— усе знали Павловські. Коли при найближчій нагоді Роман відвидів Павловських, Стефанія не хотіла з ним бачитися, її нібито боліла голова. Зате Павловська обсипала його докорами, як градом:

— Що ви зробили? Хто ж таке видав? Що ви собі думаєте?

В розпуці Роман одно лише хотів знати: хто се доніс Павловській: женщина чи мужчина? Роман не хотів знати імені сеї особи, тілько її рід. Павловська не хотіла спершу сказати, вкінці виявила тайну, що се женщина. Романові від того аж на серці полегшало.

— Отже, не мужчини обмежують волю жінок, тілько самі жінки! — сказав він твердо і був рад у душі, що хоч гірким досвідом дійшов до такого висновку.

Тепер він сам не знав, що робити. Він ждав — і се, не рахуючи його писання в редакції, була одинока його робота і думка. І встаючи з ліжка, і лягаючи спати, він розважував свою провину і не знав певно, як дивитися на неї. Цукорня, чай, тіста з кремом — се, звісно, речі не заборонені. Що він перший увійшов у двері, а вона за ним — се ж не повинно бути провиною в очах еманципованої жінки. «Се

нечемність!» — шептало йому сумління і серце. «І через що нечемність?!» — відповідав розум, і Роман не міг ніколи скоро заснути, так думав. Чи, може, се провина, що без опіки тітки вечором завів її до цукорні? Адже цукорня одна з перших, пора не пізня, свідків було багато. Чого ж хотять люди від нього? На добрий лад — се ж зневага не для неї, тілько для нього, се підозріння, що він міг щось злого зробити панні Стефанії!

І отся гризота зовсім розбила Романа. Він дістав страшенну інфлюєнцу і мусив покластися в ліжко. Лежачи — ж д а в. Якраз зовсім так само ж д а в, як героїня «Дівочих сліз». І не знати на що ждав, але ждав. Йому здавалося, що коли він справді сподобався Стефанії — а про те всі говорили,— то вона, як розумна жінка, не з тих старосвітських, повинна вибрати його. Гроші має, значить: мужа з декретом не потребує, будущина її не лякає, може вибрати собі Романа за мужа, і буде прегарно. Вийшло би, правда, таке, що жінка годувала би мужа,— ну, та чому ж би раз не мало і так бути? Врешті і він заробляв би на життя, а як би він жінку любив!

І коли йому інфлюєнца зовсім забила голову, як оловом, і він лежав, здавалося, без думки сам-один у своїй хаті, навіть без опіки своєї послугачки-сторожихи,— привиділося раз йому, що прийшла до нього Стефанія. Прийшла сама, сіла собі на ліжко, поклала свою маленьку руку на його гаряче чоло і сказала:

— Бідний ти! Лежиш, як Лазар, сам-один, і ніхто тебе не пожалує. Старих паннів усе-таки тепер дехто жалує, плачуть над ними, упоминаються о права для них, а старих кавалерів ніхто не жалує, всі думають, що їм з їх «волею» страх приємно. Навіть податок хочуть на них наложити!.. От чекай: скоро виздоровієш, поберемося; будемо мати з чого жити — я маю право вибору і вибрала собі тебе.

Романові мимо інфлюєнци в голові прояснилося і серце на радощах забилося сильніше, він усміхнувся щасливим усміхом дитини,— але по хвилині отворив очі: в комнаті пусто, нема нікого! І його взяв такий гіркий жаль, що не міг настарчити хустинок на обтирання сліз і носа, бо рівночасно і ніс плакав. І він зітхав: «О боже!» — і ті зітхання повторяли німі стіни його кавалерської кімнати. «Коли б хоч хто приніс фляшку горівки, бо горівка, кажуть, добра на інфлюєнцу!» — думав він собі, і гіркий усміх скривив його уста, бо у голову прийшла йому й інша думка: «Горівка помогла би мені й на що інше». Але горівки не приніс ніхто.

Він ждав, нещасний, засипляв, будився і знову ждав; аж вкінці сам устав, пійшов у місто і випив чарку горівки. Зараз йому легше стало: і в голові, і в серці. Випив другу. Дивувався хвилину, що під час інфлюєнци горівка хоч би тобі троха забаламутила голову — нічого не шкодить,— потім закусив і випив третю чарку,— і йому світ роз'яснився, якось легше стало на душі. Там десь тільки на самім дні серця таївся у нього гіркий жаль до світа і до людей, але він про се не думав. Він все ще ждав і мав надію, покладаючись на ніжне жіноче серце, що як розум мовчить, то воно за нього думає, і то думає краще, як він.

Одного лише не знав Роман, чи випадає йому тепер шукати Стефанії, чи ні. Але на те найшов він зараз раду. Не треба її й шукати, а треба просто пійти на другий бал, який небавом має бути,— кождому ж вільно ввійти,— і там шукати доброї нагоди до розмови із Стефанією.

— Так! — сказав Роман.— Ну от, один гудзик пришив гладко і без пригоди! Троха, правда, не в простій лінії з другими, але се ніщо не шкодить. А тепер остатній...

* *
*

Шостий гудзик був пришитий. Хоч голова і серце Романа були повні сумних споминів, але почуття порядку, який він заводив отсе у своїм житті і на пальті, наповняли його відрадою. Він закурив папіроску і пускав з димом свої думки.

Яка то нудна робота — таке пришивання гудзиків! А все лише через те, що мужчин сего не вчать, що сю роботу загарбали здавна жінки у свої руки. Сповняючи таку нікчемну роботу, жінки думають, що вже задля самих гудзиків вони мужчинам потрібні; тим часом, як себе перемогти, то можна притім сміло обійтися без жіночої помочі. Робота, щоправда, неприємна сама по собі, та все ж не трудніша як ведення якого-небудь уряду або хоч би редагування газети. Мало того: до пришивання гудзиків не потрібно й великих студій; треба лише зломити кілька голок, уколотися кілька разів у палець — і вже чоловік навчився. І за таку марницю жінки беруть не раз мужчин у свою неволю!..

«Ет!» — махнув Роман рукою, витягаючи з сукна голку з ниткою так, що зачепив голкою о стіл і вона зломилася. Але він не зважав на се; на те ж він і купив відразу цілу пачку голок, щоб не журитися такими дурницями. Взяв нову і шив далі.

Тепер уже не дратують його такі речі — привик з потреби і привчився, а голки недорогі,— але перше страшенно було йому прикро: коли гудзик відорвався, то він купував нову одежу; потім платив кравцеві окремо за сильне пришиття гудзиків; а тепер уже обходився без кравця, вмів собі порадити.

Але буває часом, що прийде на нього «слаба хвилина», і йому жалко, що мусить сам займатися такою роботою. Прикро йому не для того, щоб соромився такої роботи, а так тільки думає собі: ось що в цілім житті потрібно знати; а він тим часом учився цілими роками багато таких речей, що вже давно їх забув і не має ніколи потреби пригадувати їх собі.

Коли б хоч ту ученість Романа вміли були оцінити жінки! Правда, з ними ніколи не можна було поговорити, н[априклад], пр[о] тригонометрію або про аористи, але й без того вони могли зміркувати, що Роман знав немало. Стефанія казала навіть, що він розумний чоловік і ніколи не забуває язика в роті. А проте — ох боже, боже!

Сей бал, що прийшов, порішив цілу справу. Роман прийшов на бал непевний і задуманий. На салі був радник, і Ганчаківна, і інші гості. Він привітався зі всіма,— Стефанія подала йому руку так холодно, що він аж змерз і не знав, що робити. Під дзеркалом сиділа бабка Стефанії. Він присівся до неї, знаючи, що вона у справах Стефанії має важний голос. Стефанія танцювала з радником, а він розмовляв із бабкою її.

— Ви не танцюєте? — питалася бабка.

— Якось не маю охоти.

— І не сором вам? Подивіться, як радник танцює! Він же грубо старший від вас.

Роман подивився на радника, він справді був старший: трошка грубий, трошка лисий на самім тім'ю, але лице мав повне і рум'яне. Роман бачив його багато разів, та ще ніколи не придивився йому докладніше. Тепер він замітив, що Стефанія була вища від нього і, очевидно, витриваліша, бо радник потився танцюючи, як при тяжкій роботі, а по Стефанії і знати не було ніякої втоми.

І коли він так задумався, оглядаючи радника, бабка нараз аж наполохала його ніби невинною заміткою:

— Чую, що ви заручені, багату панну берете.

— Ні, пані, я не заручений, але жду на заручини.

— Чому ждете?

— Бо ще панни не маю!

Бабка усміхнулася дипломатично і ні з того ні з сего заговорила про радника:

— Чи не знаєте ви його ближче?

— Чому не знати? Знаю!

— Що ж він за один?

— Так собі радник, що віддавна глядає жінки. Дуже добра партія.

— Партія справді добра.

А Романові після сих слів як би в голові блискавиця блиснула і потім зайшли чорні хмари: він зрозумів наміри бабки, зірвався, як опарений, і скоро замітив, що радник, уже змучений, тільки ждав, коли він пустить Стефанію, і зараз узяв її до танцю. Але музика в ту саму хвилю перестала грати. Він ще більше був рад і став проходжуватися із Стефанією по салі.

— Ви гніваєтеся на мене? — спитався.

— Ні.

— Чому ж такі холодні?

— Бабка казала.

— Бабка казала! — трохи не скрикнув Роман.— А ви що сказали на те?

— Знаєте що, пане Романе? Не випитуйтеся! Я вас поважаю, будьмо добрими приятелями! Добре?

— Я приязні не хочу, я маю право на любов так, як і жінки.

— Ніхто вам сего права не відбирає. Любити можете, кого хочете.

— Не так, панно Стефаніе! Я ставлю справу так, як у «Дівочих сльозах».

— Як же то?

— Право на любов — се у жінок таке право, щоб їх кождий мужчина любив, а вони нікого. Ми повинні мати таке саме право і готові ще й любити тих, що нас люблять.

В сій хвилі приступив до них радник, і вони пішли далі втрійку. Роман не знав уже, що говорити...

Вже в кілька днів потім Роман дізнався, що радник жениться із Стефанією, а ще перед великодним постом відбулося весілля. За цілий той час від заручин до весілля Роман з розпуки випив більше пива, як за ціле своє життя, але се йому небагато помогло, тільки прибільшило йому довгів. З того часу пам'ятає він лиш одну розмову з Павловським. Павловський стрітив його і спитався, чому до них не приходить. Потім пішли оба на снідання і снідали

від десятої рано аж до шостої години вечором. Про що вони не говорили! Була, очевидно, мова й про Стефанію.

— Я любив її! — говорив Роман з жалем.

— І що з того? — питався Павловський.

— І я подобався їй!

— І що з того? — питався знову Павловський.

— Як то, що з того? Могла ж мене вибрати!

— Вас?! Що ж ви є? Ви не гнівайтеся за таке слово; ви знаєте, що я вас високо поважаю, але з жіночого становища...

— Що я є? Я мужчина!

— Мало того.

— Я освічений мужчина!

— Мало того.

— Я денникар, учитель тисячі людей дорослих, а не дітей.

— Ой, ой пане Романе, які ви дитинні! Вона з таким маєтком вийшла би за нашого денникаря замуж! Знов же, ви хотіли би жити на ласці жінки?

— Чому ж би ні? Чи жінки все мають жити на нашій ласці? Врешті я заробляю, доки можу.

— Становище, пане Романе, становище! Багаті панни не виходять замуж за бідних, а коли виходять, то їх називають ексцентричними. От випиймо, пане Романе!

І вони оба випили.

А потім Роман відпровадив Павловського додому, а Гектор відпровадив Романа до його дому. Гектор як би розумів горе свого приятеля, доти не покинув його, доки Роман не опинився у своїй хаті. І тут склалася сцена, якої Роман і досі не може забути. Гектор піднявся на задні лаби, щоби Романа поцілувати, а Роман обняв його за шию і поцілував у чоло, примовляючи гірко: «Приятелю мій вірний! Собаче в тебе серце, але краще як...» Він не міг дальше промовити слова, лише гірко заплакав. Гектор сів на землю, зняв морду до Романа і став жалісно вити. Був се дует, що серце роздирав; такого дуету жодна панна — чи стара, чи молода, як жиє, не чула.

Очунявши з жалю, Роман глянув на свого приятеля і погладив його сердечно по голові. Потім тяжкою ходою, як зломаний, ледви дійшов до шафи, де складав свої віктуали, вийняв звідтам півметра ковбаси і дав Гекторові. «Їж, мій єдиний приятелю, а не забудь відвідати мене ще коли!» Гектор, уже з ковбасою в зубах, подав Романові лабу, блиснув

вдячними очима, потім пішов до дверей, отворив собі лабою двері і забрався.

Роман аж засміявся:

«Хитра бестія!» — промовив він; замкнув двері і поклався спати, бо мав великий наклін до горизонтального положення.

З того часу Роман від не одного відвик а не одного навчився. Відвик танцювати, а навчився дещо варити. Він справив собі кухарську книжку і побачив, що варення — се не така велика штука. Читання сеї книжки давало йому не раз величезне вдоволення, як, напр[иклад], спосіб на відсвіження баб, де сказано, що завивається бабу в мокру бібулу і саджається в піч. Подібних приписів було у книжці більше, і він чимраз краще розумів, що їсть. З того часу поправилося й його здоровля і втрачених десять кілограмів він наново придбав собі. Крім того, він сам стелив постелю, зміняв правильно і впору пішви і простирала, стирав порохи, справив собі квітки і заслони на вікна, знав, кілько має сорочок (лише щодо хустинок не мав певності),— одним словом, у його кавалерській хаті був порядок і без жінки.

* *
*

Роман пришив остатній гудзик, і в нього як би дух вступив. Кого не тішить яке-небудь прив'язання,— всякого тішить! Як же ж не мало Романа тішити не то прив'язання, але пришиття гудзиків! Він попробував їх, чи сильно держаться,— вони держалися так, що тілько разом з сукном можна було їх відірвати. Його лице роз'яснилося від великої радості, і очі блиснули огнем. Він почув себе о п'ять літ молодшим і о десять літ шиковнішим. Що за радісне почуття, яка певність себе вступає в серце, коли чоловік свідомий, що гудзики не покинуть його ніколи!

І Роман, як новонароджений, узяв палицю і еластичним кроком пішов на прохід, знявши голову гордо вгору.

Сонце клонилося до заходу і позолочувало парк. В парку грала музика; сотки людей проходжувалися та балакали весело.

В одній алеї Роман стрітив радника з жінкою. Радник по весіллі якось раптом постарівся і посивів, а жінка його зблідла. І тепер ішли вони мовчки поруч себе і кожде дивилося собі в іншу сторону.

— Моє поважання! — поклонився Роман.

— Моє поважання! — відворкнув радник, але зате жінка усміхнулася до Романа так мило і тужно, як би просила його, щоби прилучився до них.

Але Роман запняв усі гудзики на своїм пальті і почув на грудях мов панцир, що охоронював його серце від ударів. Він гордо пішов далі.

Львів, 14 січня 1899

ЗБІРКА «ОПОВІДАННЯ» (1904)

КЛОПОТИ САВЧИХИ

I

Ви собі що хочете кажіть, а різничка Катерина Савчиха, а по-панськи Савкова, таки собі неабияка — славна на ціле місто та й мати дітям одна з найліпших. Кажуть люди, що в неї язик трохи загострий та й обмовити любить — ну не велика то ще хиба, бо от Миляниха — також різничка і таки ціла пані: дві каменицї має і поля з п'ятдесят моргів, а доньки її то вже навіть не признаються до міщанок і на великдень гагілок разом із ними грати не хочуть,— а проте обмовити любить, та ще й як: так, що те зараз ціле місто Яворів знає, з кінця Великого передмістя аж по рогачку Малого передмістя. А різничка Савчиха собі проста жінка, не пані, на місті м'ясо продавати не стидається, з хлопами, як треба, вголос висвариться і безрогу сама додому на шнурі приведе, коли чоловік купить,— одним словом, їй, як простій жінці, і не гріх, і не сором когось обмовити. А хіба її саму не обмовляють, не прозивають? Ну от чоловік її пишеться у всіх письмах Петро Савка, а чого ж його так ніхто не зве, тільки все Улан та й Улан? Колись, правда, служив Савка при уланах — ба, але ж то ще не причина ціле життя звати його Уланом, а його жінку Уланихою! Яка ж вона уланиха, коли при війську не служила, та й за Савку вийшла заміж тоді, коли той вже вислужив свої літа при війську?

Або от кажуть люди, що Савчиха скупа,— така, кажуть, скупа, що аж сором людям сказати. Нібито дітям

не жалує нічого, але так деінде, то страх скупа! За три крейцари горілки собі жалує, хоч би який мороз був!

Ба! Добре людям казати — скупа, та як же Савчисі й не бути скупою? Одно, що чоловік зробився недбалий, затовстів дуже, не їсть майже нічого, але зате п'є! Десять «гальб» пива — то йому нічого, а п'ять фляшок вина — то так, мовби склянка води. Ну, а не треба вам казати, скільки на те грошей йде. Що заробить, то половину з того проп'є; дітям привезе мізерного обарінця, а сам п'ятку лишив за пиво. І не сам тільки п'є, а ще й других напуває, ставиться, а тут щоб хоч було з чого! І має ж Савчисі серце не боліти? Має ж вона не душити гроша?

А друге знов — коли вже на те пішло, чому вона скупа,— самі знаєте, що часи тепер тяжкі. От пішла пошесть на безроги, границю замкнули, продавати безроги нема кому, отже, й купувати нема потреби — заробітку нема, а так дома що заробиш? З поля жити? Та який там прожиток із тих кільканадцятьох моргів поля, що Савка має?! З готових грошей? Або їх так багато у скрині? Савчиха тримає щось певно в зеленій скрині, але скільки, то один господь та й Савчиха знає, бо людям тим не хвалиться і до щадниці не дає — небезпечно: ще б пропали, та й нащо людям знати? Все ж таки нема тих грошей так багато, щоб із них можна було вижити,— заробляти треба.

А вже коли так, то ще й третю причину має Савчиха рахуватися з крейцаром. У неї ж четверо діточок! Найстарший Михась, чотирнадцятилітній син,— бог знає, що з нього буде? Таке-то якесь никле, слабе,— до ремесла не придасться, до латинських шкіл посилати — дорого коштує,— от клопіт та й тільки! Хорував, бідачисько, довгі літа, аж мати на Кальварію на відпуст ходила і постановила собі через ціле життя в понеділок скорому не їсти — та й якось дитині помогло. Але все ще сили в нього небагато, хоч і збитошний собі. А друга дитинка, донечка Гелєнка,— як мальована: така гарна вдалася, що люди вже кілька разів зурочили, та й Савчиха мала клопіт. А третя дитина, то знов син Стасьо, файний хлопець, буцматий, вже до першої кляси ходить — сім літ минуло йому на Теплого Олекси. Бутний вдався, як тато. Все, коли тато вп'ється і прийде до хати, то Стасьо ховається під ліжко і кричить: «Тато пияк!» — а Савка тільки регочеться. Любить хлопчиська і все йому то ріжків купить, то бонбонків або помаранчу принесе. А людям хвалиться:

— Нема,— каже,— як мій Стасьо мудрий! Там-то вам штудерна голова! Що вже кому, а він мені каже: «Тато пияк!..» Аякже, кажу вам!

І є ще у Савків трилітній син Яньо, за котрого мама суботу постить із того часу, як він тяжко хорував цілий місяць.

Ну, а діточки коштують,— не треба вам казати, що коштують; чим довше ростуть, тим більше видатків. Ще хлопці як хлопці; що на одного замале вже, те другий доносить; а от на Гелєнку і се і те треба справити; вже до школи ходить, та й якось не випадає дитину пускати в лахах на місто. А ще до того Гелєнка — мамина пестійка; таке-то й ладне, і слухняне, і в школі вчиться; сама професорка хвалила собі її:

— Нема-то,— каже,— як ваша Гелєнка! — так нібито до Савчихи мала казати, а чи справді так казала, знати певно не знаю: може, й казала, а може, й ні. Але що правда: Гелєнка таки ладна дівчина! А як її мати прибирає, як би яку панну! І парасольку їй від сонця, і рукавички на руки, і золоті сережки на уха, а як на свята, то мама з своїх грубих коралів наложить їй один разок на шию,— най люди бачать і знають, най їх в очі коле!

Та вже то люди і без того знають, що Савчиха — страх як вона свої діти любить! Прийшлося, знаєте, по святім Петрі поз'їздилися студенти з латинських шкіл додому, одні з Перемишля, а другі зі Львова: і Микола Сторонський, свояк Савчихи тітки син, тої, що на Великім передмістю — він уже найвищі школи скінчив, на професора вивчився,— і бурмистрові три сини, і сусіда Мойки два сини, і Крукичів один, і Милянів один... але хто б їх там зрахував? Стільки їх! Ходять собі вони, ті студенти, по місті та все-то співають вечорами — страх як гарно! То купатися ходять, збиткують, от як на вакаціях — що мають робити?

А Савчиха те бачить, та їй дуже маркотно,— не того маркотно, що людські діти вчаться, а того, що їй прийшло на думку, може б, і Михася дати також до латинських шкіл? Сама думка про те дуже її зажурила, бо їй дуже жаль розлучатися з Михасем. Він такий слабенький: нібито збиткує і веселий, але що то — муха з нього, а не хлопець. Зріст великий, а сили мало. А хто ж його на чужині так припильнує, як мати?

І як отаке прийшло Савчисі на думку, то вона не спала довго, аж перші півні заспівали. А не спала тому, що

думки думала — чи посилати сина до Львова до шкіл, чи ні. То вона собі мислить, як би то гарно було, коли б Михась був «ксьондзом», або «професором», або «адукатом» — вже чим би там йому бог позволив бути; а то знов так їй жаль випустити Михася з-під свого догляду, що сама думка про те лякає її. Порадилась би з своїм чоловіком, та що «туман» знає! Або він що розуміє? Хіба пиво пити та цигара курити... Треба самій Савчисі рішатися.

І рішилася вона. Зараз на другий день, у неділю по-полудні, пішла до тітки Сторонської на передмістю, до тої, що її син на професора вивчився. Прийшла:

— Дай, боже, добрий день!

— Дай, боже, здоровля!

— Я до вас, цьоцю, в гості.

— Просимо, просимо. Сідай, Касюню! Чим же мені тебе пригостити?

— Ні, дякую, цьоцю!.. Я отак хотіла поговорити з вашим паном... Миколою.

— Та він десь у садку, я його зараз покличу.

Покликала тітка сина Миколу, і він прийшов. Так і так,— починає Савчиха,— хотіла б Михася посилати до Львова, радьте, що робити, та не відраджуйте.

— А що ж,— каже Микола,— як посилати, то посилати. Свідоцтво Михася маєте?

— Маю! Я принесла з собою.

Взяв пан Микола свідоцтво, дивиться.

— Ну,— каже,— не дуже воно добре, але від біди вистарчить.

А Савчиха аж схопилася!

— Як,— каже,— недобре? Адже він щось там учився; я професорові перед Петром дві шинки занесла, а він іще не дав доброго свідоцтва! Ану, читайте ліпше!

А Микола на те:

— Вже ви, сестро, не гнівайтеся, я добре читав. А коли не вірите, то самі перечитайте.

— Ба, коли я не вмію! — так Савчиха йому і сідає помалу на крісло.

— То дайте кому іншому перечитати і пересвідчитеся. Я не маю причини вас дурити. Кажу одверто, що з таким свідоцтвом можуть Михася і не прийняти до школи. Думаєте, що мало хлопців записується? Отож із-поміж них вибирають щоліпших.

Зажурилася Савчиха дуже.

— Отже, що ви мені радите робити? — питається по хвилі.

— Я б вас перше спитався таке: чи ви конче хочете Михася посилати дальше до школи?

А Савчиху таке питання аж вкололо.

— Та коли,— каже,— вашого тата стати було на те, щоб вас давати до шкіл, то й мене стати.

— Не в тім річ, сестро Касюню! То правда, що ви багатші від мого тата, але ж бо тут не йде про те, тільки про що інше. Правда, кождий чоловік хоче бути щасливий?

— Таже так!

— Ну, а як ви мислите, чи до того треба кінчити високі школи?

— Все панам ліпше, як нам, уже ви мені не кажіть... От ви собі пан будете.

Микола гірко усміхнувся.

— Такого панства я б нікому не зичив. Замолоду в негоді й недостатку чоловік стратить здоровля й веселість, і коли вже доробився хліба,— йди землю гризти або ходи по світі, як снодоха! Подивіться на мого брата та й на мене. Я ходив до школи, та й який я? — як тріска! А брат лишився на господарстві — хлоп, як дуб! А у вашого Михася й так здоровля нема. Думаєте, що школа помагає здоровлю? Якби лишився дома, набрався б іще сили, виріс би, був би добрий господар чи різник, міг би бути далеко щасливіший, ніж потім по школах та науках.

Така мова анітрохи не подобалася Савчисі, ані не переконала її. Злість узяла її, і вона, не балакаючи довго, зараз попрощалася й пішла. Не пішла ж вона додому, а повернула по дорозі до своєї сестри Христини Дутчихи — тої, що за столяром. Тут без довгих заходів вилляла весь свій гнів та Миколу.

— Він хоче, щоб тільки сам був пан, а мій Михась ні! Радить мені, аби я його дома лишила! Нібито мене не стане на школу! Людські діти які бідаки, а вчаться, а мій що? Та я його приберу, як панича, дзигарок йому справлю, заплачу професорів — і таки буде пан! Чи чувала ти таке, Христино? Заздрісний! Нічого інше, тільки заздрісний! Та й цьоця така сама. Хвалиться своїм сином: «А мій син! А мій син!..» — а коли я такого хочу, то вона нічого! «Най тобі Микола порадить! — так вона до мене,— він те ліпше знає...» Ні, не буде воно так, віддам Михася до школи! Міг Микола вчитися, що йому мама не мала часом що їсти

післати, то буде і мій вчитися; я йому не дам голодувати...

А сестра Христина те слухає-слухає — і нічого.

— Та що,— каже жалісно,— ти пані, посилати хлопця можеш. Ти не те, що я. Мій Андрусь до «лацінських» шкіл не піде.— Та й з тим словом обернулась, нібито думки сестри її нічого не обходять.

Посиділа Савчиха в сестри ще хвилину, замислилась. І не думала вона вже про те, чи посилати Михася до Львова, чи ні, бо вже рішилася посилати, тільки нагадала собі слова Миколи, що свідоцтво Михася кепське, що можуть його не прийняти до школи. Ану ж то правда? Треба кого іншого спитати.

Йде Савчиха з тою думкою додому, аж здибує дяка з передміської церкви. Не старий ще той дяк, ще лиш недавно прийшов зі Львова, де в самім св. Юрі вчився на дяка. Дуже він розумний дяк, і голос у нього красний, і таки вчений, правду сказавши: як Дутчисі написав до суду скаргу на Воронячку, що її остатніми словами на місті зганьбила, то Дутчиха в суді виграла. Отже, просить його Савчиха до себе перечитати свідоцтво.

Приходять обоє до хати. Савка спить на «банкбетлі» — випив уже дещо,— а слуга діти бавить. Михася десь нема.

— Йди, Ганко, до кухні, я вже сама забавлю дитину,— приказує Савчиха старій слузі.

Слуга виходить, а Савчиха тоді виймає свідоцтво й подає дякові. Дяк читає, читає...

— А що? — каже.— Свідоцтво добре! До школи приймуть. Чому б не мали прийняти? Мій брат не мав ліпшого, та й його прийняли.

— А ваш брат у котрій клясі?

— Вже до п'ятої піде. Знаєте, що б я вам порадив? Візьміть ви мого брата, най трохи Михася привчить,— буде певніше. Дасте йому ринський-два, та й привчить хлопця.

Ся думка сподобалася Савчисі так, що вона зараз таки замовила дякового брата, щоб приходив учити Михася. А ще й заспокоїла та думка її так, що вона, опріч жалю до тітчиного сина Миколи, не чула нічого злого, тільки саме вдоволення. Що більше — такий важний намір навів її на думку, що годі тепер пестити Михася, а треба до нього добре взятися, щоб не пустував і з татом по ярмарках не ходив, тільки вчився. Лиш десь там на дні серця Савчихи

сиділа приспана сильною волею туга, яка все будилася від думки про розлуку з Михасем.

Дяк відійшов, а Савчиха нагодувала дітей і стала варити воду, щоб запарити січку для худоби та дещо приготовити також для сімох штук великих, товстих безрог, які, не знаючи своєї сумної долі, спокійно вилежувались на соломі в хлівці зараз за хатою та тільки від часу до часу тяжко відсапували або рохкали. Упоравшись із худобою, Савчиха вернулася в хату й сіла на лавку біля дитини. Страх хотілося їй з ким побалакати про Михася, набратись пересвідчення, що її намір добрий, але не було з ким. Савка спав твердо на лаві, зовсім не прочуваючи, що з його сином задумує жінка зробити.

Сиділа так Савчиха з добру хвилю, аж поки її лють взяла на чоловіка. Він спав, а тут вона рішає долю дитини!..

— Стасю, ану збуди тата! — попросила вона сина, бо сама чогось не хотіла будити.

Стасьо, хлопець жвавий, приступив до батька, взяв за плече і став термосити його з усеї сили.

— Тату, встаньте! А що будете вночі робити? Миші лапати? — Але тато не збудився, тільки захропів сильніше. Тоді хлопчина потермосив його ще сильніше, ще й за вуса потягнув. Савка захропів іще раз і розплющив очі.

— А, то ти, ледащо! — скрикнув він, але без гніву в голосі.— Татові спати не даєш? — питався він, підводячися помалу з лавки.

— Ой, тату, як від вас горілку чути! — скривився хлопець.

— Не горілку, дурню,— поправив батько,— тільки вино, бо я горілки не п'ю.

— Все одно! — відповів хлопець.

— Не все одно,— відрізав батько,— бо горілка дешевша і її хлопи п'ють, а вино дорожче і тільки пани його п'ють. Шукай-но ти, Стасю, в моїм «іберцігері» в кишені; там щось найдеш!

Стасьо навискоки вхопив «іберцігер» і з кишені вийняв цукорки. Савка був у незлім гуморі, і тому жінка відізвалася:

— Може б, ти, Петре, дечого з'їв? Вепровину маю добру.

— Не хочу,— відповів Савка сухо.

— Адже ж ти нині нічого не їв! — падькалася жінка.

— Ну що тобі за кривда, що я нічого не їм? — боронився пан Петро.

Савчиха знала з досвіду, що до їди не вміє чоловіка намовити, отже, подумавши хвильку, почала говорити про студентів.

— Студенти приїхали зі Львова і з Перемишля, так файно співають...

Савка мовчав і позіхав.

— Аж приємно слухати,— говорила Савчиха помалу, вижидаючи, чи чоловік сам не здогадається, до чого вона річ веде. А коли той мовчав, вона відразу сказала:

— Я думаю Михася посилати до Львова до школи.

— Що? — спитав Савка, не довіряючи.

— До «лацінських» шкіл буду посилати.

— Кого?

— Ну, адже не тебе, тільки Михася.

— Михася? — повторив Савка помалу, помахав головою й рішучо сказав: — Ні, того не буде!

— А чому ж ні? — плаксивим голосом спитала Савчиха.

— Його дід і тато були різники, і він мусить бути. Всі ми не вміли ані читати, ані писати, а якось нам жилося, а він же й якусь школу скінчив! До різництва цікавий, вже й порося купити потрафить... Ні, жінко, я не позволю!

— Коли я так хочу! — відповіла жінка рішуче.

— Ти собі хоч чи не хоч, а я не позволю! То вже моя в тім голова...

— Побачимо! — закінчила жінка розмову й вийшла з хати, розсерджена.

II

Того дня, коли Савчиха рішила долю дитини, її син Михась не прочував нічого злого. Побігавши по місту, віднайшов свого тіточного брата Андруся Дутку, і обидва разом пішли до тітки Сторонської на передмістя, бо у неї були дуже добрі яблука в городі. Тітка прийняла хлопців пирогами і сметаною й пустила їх у город, тільки просила, аби гілля не ломили. І були б собі хлопці добре погуляли по городі, але на біду застали там пана Миколу Сторонського, тітчиного сина, що читав якусь книжку. Прийшли до нього обидва, хотіли його поцілувати в руку, але він не дався. Погладив лиш обох хлопців по лиці і відізвався до Михася:

— Чую, що твоя мама хоче тебе післати до Львова до школи?

Михась здивувався:

— Я ще про те,— каже,— не чув.

— Була нині мама в мене й питалася, як би те зробити.

— Я не піду до Львова! — сказав хлопець твердо.

— Чому ні?

— Бо там б'ють.

— Хто тобі казав таке?

— Я вже знаю.

— А ти, Андрусю, до Львова пішов би? — спитався Микола другого хлопця.

— Пішов би, вуйцю, та нема за що,— відповів Андрусь та й притім і почервонів, і засумував.

— Ти вже тут скінчив школу? — спитався ще Сторонський.

— Скінчив.

— Ідіть же собі нарвати яблук, тільки гілля не ломіть,— закінчив вуйко розмову з сестрінками.

Хлопці відійшли, та вже не такі веселі, як прийшли, а Сторонський подався в хату. Приходить, а там Христина Дутчиха, й батько, й мати.

— Як ся маєте, пане професор? — привіталася Дутчиха.— Що, ви ще й тепер із книжками возитесь? Ще вам мало?

— Така вже моя доля!..

І обоє подали собі руки і поцілувалися в уста — не так, як Савчиха, що не знає до людей слова промовити, але так, як між панами водиться. Бо Дутчиха хоч і бідна, але гонор чоловікові вміє віддати та й таки, ніде правди діти, і чоловіка має розумнішого. При війську був фірером, а тепер до читальні належить і газети читає.

Пішла розмова довга про все: і чому пан Микола Сторонський не ласкавий зайти в гості до Дутчихи — вже б вона його вміла прийняти! — і чому його в місті взагалі не видати? Тепер би пора йому вже жінки шукати, а найліпша була б бурмистрова панна Ольга. Там, правда, у бурмистра дітей щось із дванадцятеро, ба, але які маєтки — і млин, і поле, і будинки які! На всі діти стане! А далі зручно зводить Дутчиха розмову на школярів і незамітно, здалека закидає щось про Михася і свого Андруся. Микола Сторонський сидить і тільки усміхається: здогадується, до чого сестра річ веде.

— Маєте ви, сестро, може, свідоцтво Андруся при собі? — питається нараз, аби помогти сестрі в розмові.

— Та десь тут маю,— відповідає Христина й шукає свідоцтва так, як би не була певна, що його взяла; але таки находить його.

Пан Микола Сторонський читає свідоцтво й каже, що добре. А Дутчисі те страх подобається!

— А я,— каже,— і шинок професорам не носила, і на вино їх не просила, так як Улан, а от свідоцтво добре.

— Так уже бог дав,— каже стара Сторонська.— Або я за своїм носила? І сама не знаю, як він ті школи скінчив.

— Коби-то мені таке бог дав! — зітхає важко Дутчиха.

— Посилайте й ви! — радить коротко старий Сторонський, що чнтає якусь книжку від сина та й не рад тому, що йому перебивають. Тільки тої вільної хвилини, що в неділю, та й то перебивають.

— Та я б того страх як хотіла, коли нема за що! — відповідає мати Андруся.

А «пан» Микола Сторонський слухає того та й думає.

— Може б, Андруся до бурси прийняли? — каже.— Свідоцтво має добре.

Лице Дутчихи проясніється, як сонце. Вона присідається ближче до Миколи і давай його випитувати, як то з тою бурсою, чи б сина цілком даром прийняли, чи треба доплачувати,— все випиталася дочиста, бо розумна була жінка і знала, як і що. Стало на тім, що Микола Сторонський має написати просьбу до заряду бурси, щоб прийняли Андруся Дутку, коли можна, задармо, а як ні, то за малою доплатою.

— Ви у Львові маєте знайомих панів, то вже якось зробите! Правда, пане професор?

А «пан професор» на те: «Буду старатися»,— каже. І Дутчисі поки що більше нічого не треба; вона така щаслива й рада, як би її хто на сто коней посадив. А що її найбільше тішить, то се, що могтиме сестрі Касюні похвалитися і своїм Андрусем: не лиш її Михась піде до «лацінських шкіл», але й Андрусь. Андрусеве свідоцтво добре, не таке, як Михасеве, його приймуть до бурси, а там уже — боже поможи! — якось-то буде.

І коли вона про те думала, вертаючись додому, їй конче хотілося вступити до сестри Савчихи і сказати їй все-все. Але ні! Вона, як розумна жінка, не вступила, бо мала в тім свій рахунок. Ще Савчиха пішла б до Сторонського й казала б подати і свого Михася до бурси, а те могло б

вийти їй на зле, бо скорше приймуть сина, коли хлопців зголоситься до бурси менше.

Увечері ще поговорила про те з своїм чоловіком — той сказав, що сам мав таку думку,— і обидві сестри, Савчиха і Дутчиха, в ту ніч із неділі на понеділок думали довго про своїх синів, поки не заснули.

І було б із того всього не вийшло ніякого лиха, якби була Савчиха не довідалася зараз на другий день від тітки Сторонської на місті, що й Христина хоче посилати сина до Львова та що Микола обіцяв навіть подати її Андруся до бурси. Не знати від чого зробилося їй дуже гірко, і хоч як їй було ненаручно покидати роботу дома, пішла таки ввечері на хвилину до своїх родичів, стареньких поважних міщан Чупських, що, поженивши трьох синів і повіддававши чотири доньки заміж, доживали віку при двох синах іще нежонатих. Лихо надало, що там у ту саму пору були в гостях Микола Сторонський і Дутчиха... Прийшла, видко, за тим самим, що й Савчиха.

Сіла собі Савчиха коло печі і слухає, про що мова. Дутчиха замовкла також, розмовляють тільки старі Чупські про своїх унуків, Михася й Андруся, випитуються, а їм відповідає або пояснює справу Сторонський. За бурсу мови нема. Слухає-слухає Савчиха, і бере її злість.

— А з бурсою що? — каже нараз, обертаючись до Сторонського.— Хіба я не знаю, що ви Андруся хочете до бурси задармо дати, а мого Михася не хочете? А що то, чи мій син гірший як Христинин? Або чи я вам гірша сестра як Христина, що ви її сторону тримаєте?

Сторонський здивувався дуже; вже збирався відповісти, та випередила його Христина Дутчиха.

— Що ж ти кажеш, Касюню? Та чию він сторону тримає? Знає, що я бідна, та й хоче помогти мені й Андрусеві.

— Або я багачка? — обурилася Савчиха.— Найшли багачку! Більшої не виділи...

— Але ж, Касюню! Адже то всі видять, що мій на тих тріскаx не заробить, і сама ти знаєш, що з столярства грошей не зложити.

— А її син добре свідоцтво має, а її сина до бурси, а їй те, а їй се,— говорила ображена Савчиха,— а я багачка невидана, мій Михась і зле вчиться, і задармо його до бурси не приймуть, тільки аби я платила... А в мене є інші дрібні діти...

— А хіба в мене нема? — вже гнівно спитала Христина.— В тебе четверо, а в мене п'ятеро!

— А твій чоловік заробить, а мій п'є: не додому, а з дому виносить...— падькалася Савчиха.

— То най не п'є! — сказав старий Чупський.

— Най по шинках не ходить! — додала Дутчиха.

Аж тут Савчиху заболіло серце за чоловіка; вона зірвалась і крикнула:

— А вам що до того? Як п'є, то за свої гроші! А вам зась! Що мені випоминаєте?

Тут вмішалась до суперечки мати Савчихи:

— Касюню, що тобі бог дав? Чого ти сердишся? Піде Андрусь до Львова, то най з богом іде. І Михась піде, і Андрусь піде — боже їм поможи...

— Аби-сьте знали, що піде! — потвердила Савчиха.— Дам Михася до школи, заплачу, а твого до бурси; хто знає, чи приймуть...

А в Дутчихи знов заболіло серце за сина; сама думка, що можуть її сина не прийняти до бурси, запекла її, і вона гірко заплакала, притуливши запаску до очей.

— Та де мені з багачками мірятися?! — приповідала вона крізь сльози.— Зросла дитина в недостатку та й мусить гинути в біді. А людські діти панами будуть...

Та й таке наговорила, що не знати, що на те й казати. Хотів їх усіх помирити Сторонський — не вдалося: ні за що ні про що сестри посварилися. Аж коли Микола сказав, що подасть і Михася до бурси, настав трохи мир у хаті.

Як він те сказав, старому Чупському прийшла нараз до голови дуже розумна думка, яку тільки досвідна, стара голова могла видумати. Сказав він таке, що у Львові живе його братаниці сестра за кондуктором від «трамбалю». Всі її знають. І жінка добра, і чоловік її добрий. Отож, якби до неї дати Михася на станцію і довозити йому їсти та все, що потрібно, то хлопець мав би догляд ліпший, як у бурсі. Все то бурса, як касарня, а Михась хлопець слабовитий, потрібує догляду дома. В бурсі дають їсти три рази, а він би не раз хотів і четвертий раз укусити, а не було б чого. Звичайна річ, як задармо.

Сі слова старого Чупського переконали Савчиху відразу; їй було жаль сина, і така будучина, яка, по словам її батька, ждала Михася в бурсі, налякала її. Справді, Михась потрібує догляду; піде з дому, де так йому добре діялось, і в бурсі готов змарніти. Яка ж користь із цілої школи, якби хлопець, із яким так тяжко набідувалась, знов — не дай боже — захорував?

— А може б, і я так зробила? — спиталася Дутчиха, якій нараз здалося, що нема чого за бурсою тужити.— Ліпше дитині дещо посилати, та най би голоду не знало.

— Почекайте лиш! — вмішався тепер у бесіду Сторонський, радий, що розмова на таке зійшла.— Ще п'ять неділь часу; маєте час надуматися.

— Я свого до бурси не дам! — рішила зараз Савчиха.— Шкода дитини...

— Добре й так! — говорив Сторонський, втихомирюючи розбурхані уми.— Побачимо, якось-то буде. Аби тільки хлопці екзамен поздавали; от най тепер учаться трохи...

І так помалу-помалу настала добра злагода в хаті; але вже Савчиха до сестри Дутчихи серця не мала і чулася ображеною, хоч не знала чим. Так само й Дутчиха скоса дивилася на сестру...

III

Отут би я вам, люди добрі, хотів щось сказати, і не знаю, звідки почати, бо мені стидно. А сказати мушу, хоч би не знати що, бо як те і Савчиха, й Савка, і її син Михась дуже шанували, дуже коло того ходили, то й мені не можна його оминути. Ще якби то була корова, або кінь, або вівця, то нічого б мені і стидатися, а то вам, знаєте, був — даруйте за слово — веприк, як корова. Може, й не такий завбільшки, як корова, але що зросту такого, як добра ялівка, то б і присяг. Тільки що грубший як ялівка; такий уже грубий собі, що ноги його щезли зовсім у череві і він, бідолаха, ні в кут, ні в двері; ані йому рушитися як треба, ані навіть до цебрика підійти. Тим часом ступить, нещасний, кілька кроків по хліві, засапається та й приляже на соломі спочивати.

Де його такого Савка придбав, то не знати; був собі зразу худий, тільки ребра виставали. Привіз його звідкись Савка й каже Михасеві:

— Ото для тебе, аби-сь його пильнував. Потім собі чи продаси, чи заріжеш і справиш собі убрання.— А Михась,— звичайно, як різницька дитина,— дуже собі вподобав того веприка, зараз його назвав Зіркатим, бо мав чорну зірку на чолі, а сам був білий, та й як став його разом із мамою пильнувати, годувати то мукою, то грисом, то чим мали,— вигодували до півроку Зіркатого так, що йому не то ребра, а й ноги щезли під солониною, так що тільки ратиці було видко.

Зіркатий знав так свого добродія, Михася, що все радісно рохкав, коли той приходив до хліва. Тяжко було йому зводитися з соломи, але він, що сили мав, так піднімав голову і протягав рило за листям капусти чи за буряком у руках Михася. Вибагливий зробився дуже: чого-небудь не їв, бараболі й не рушив. Отож і подасть йому Михась буряк чи що там, а Зіркатий тільки рохне раз і другий, ніби дякує. Звичайно, німа твар, не знає інакше дякувати. То Михась за таке пошкрябає Зіркатого по щетині, а він тільки сопе, так йому любо та мило. Дивляться на те інші безроги в хліві, і дуже їх заздрість бере, чому-то їм не так добре. Прибіжать до Михася, кочуть йому вхопити з руки буряк чи капусту, а він їх чоботом та в рило так і заїде, що ті аж не знають, де собі місця шукати. Копне, кажу вам, других у рило, а потім добуде з кишені яблуко і, сам хоч який ласий на яблука — звичайно, хлопець! — візьме, перекроїть, половину собі візьме, а половину Зіркатому в самий писок запхає, і той собі, сердега, гризе помаленьку та тільки моргає дрібненькими оченятами ласкаво на Михася. Воно-то ніби й німа твар, а свого таки знає.

А був Зіркатий варт — так собі, аби не помилитися,— як на доброго купця, яких сто ринських — може, без двохтрьох, але таки варт був. І як то погана людська натура у всіх, так і в Савки зараз десь по святім спасі де не взялася погана думка, аби Зіркатому смерть зробити й ті гроші за нього взяти. Прийшов до хліва, обмацав Зіркатого з одного й з другого боку, вдарив його немилосердно по рилі, коли той шукав чогось у руках, і, вернувшись до хати, каже до жінки:

— Зіркатого треба б уже різати; вже більше не потовстіє.

Як те почув Михась, що був у хаті й щось читав, бо мама казала,— кинув книжку, припав до тата й ну його просити:

— Не ріжте ще, тату, Зіркатого; він мій, най ще годується.

— А чого буде дармо їсти? — так батько на те.

— Так він уже й так мало їсть,— відповідає син,— а ми його восени заріжемо, і я собі кожушок справлю.

А Савчиха, дуже тепер до сина прихильна, обстала за Михасем і каже:

— Та най там іще в хліві лежить; тільки потіхи для Михася. Він тепер, бідненький, вчиться... Най-но ще.

— Як най, то най,— відповів Савка і, нагостривши довгий ніж, вийшов у сіни, закликав парубка, вивів іншу товсту безрогу з хліва, звалив її з ніг і вправною рукою затопив відразу ніж у серце. Ніколи було безрозі й заквичати, як випадає. А Михась вибіг із мискою в сіни та й підставив її на кров, що бухала з безроги. Інша дитина, може б, і не дивилася на таке, а Михасеві байдуже, він до того звик. Упоравшись із тим, скочив до хліва подивитися на Зіркатого; а Зіркатий, видко, і не знав, із якої біди вирятував його Михась,— запхав рило в солому і дрімав собі, як би нічого. Подивився на нього Михась, пожалував і вийшов.

Навкучилася йому книжка — страх як надоїла! Мама нічого не розуміє, а все каже: «Вчися та вчися!» Дяків брат спокою йому не дає, щодня приходить. А вуйко Сторонський скличе не раз Михася й Андруся докупи та й випитує їх,— ба се, ба те, а того ще не знаєте, а сього навчіться! І вже за тою наукою ні на торг мама Михася не пускає, ні на улицю — ніде. Одна ще тільки надія — на тата, що не пустить його до Львова та й він лишиться дома. А маму то вже й переговорити годі. Мусить,— каже все татові,— йти! Що ти, пияк, розумієш. Раз була й сварка за Михася: тато був п'яний та й трохи не вбив мами поліном. І все каже, що сина на чужі руки не пустить: у нього дітей не копиця, хліба не голодні, розганяти їх із хати по світі не годиться, най дома роблять. Жінка от-от буде мати поміч із Гелєнки, а йому ніким буде колись виручитися, за всім сам ходи та й ходи!

Все те Михась чув не раз і не два і добре розумів, що батько за ним, а мама проти нього. І хоч мама тепер під час вакацій дозирала його ще більше, як іншими часами, справила йому навіть комірчики до сорочки, яких перше ніколи не носив, і червону красну краватку, а збиралася справляти нове убрання, черевики й нові сорочки, щоб мав у Львові цілу виправу, все ж він чув якийсь жаль до мами, а тато був йому миліший.

Раз мами не було, а тато прийшов трохи підпилий додому; прийшов та й став собі над Михасем. А Михась щось писав. Стояв-стояв так Савка з добру хвилю, а потім як візьме Михася в обійми і ну його цілувати, жалібним голосом примовляти, а сльози йому аж на вуса капають. Михась те бачить та й собі в плач. А Гелєнка собі, й Стасьо собі, й найменший синок також — так усі розревілися, що господи! Здавалось би — самі свої, то їм жаль за Михасем,

нема дивоти; але ж бо й стара слуга Ганка, як зрозуміла, про що йде,— і собі фартухом дрібні сльози втирає. І їй жаль зробився, що панич от-от від'їде. А тут приходить на те все сама Савчиха в хату, дивиться — чоловік Михася обіймає, з кишені цукорки вийняв, дає синові, а сам тільки хлипає. І діти також. Подивилася Савчиха, зрозуміла все, прискочила до Михася, зняла його з колін тата та ще й крикнула:

— Чого мені дитину розпускаєш?.. Най учиться! Зараз професор до нього прийде.

Сів Михась, як туман, за книжку, а Савка схилив голову на кожух, виложив ноги на «банкбетель» та й зараз заснув із великого горя. Втихомирила Савчиха розплакані діти, а сама пішла до стодоли за половою для худоби і там як сіла на снопи, то сама з півгодини плакала так жалісно, що господи! Дуже вона любила того Михася, як і всі діти свої.

Чим ближче надходив день від'їзду сина до Львова, тим Савка робився щораз більше мовчазним; бодай про сина з жінкою не говорив. Розмовляв він про нього з іншими людьми, міркував собі і сяк і так, і виміркував, що раз — жінці не потрафить відрадити, а друге — може б, і не треба відраджувати дати Михася до вищих шкіл. От Гринченків син «ксьондзом», а Заступи «ад'юнком», ну а хоч би тітки Сторонської син — буде вже від осені професором. Все те й для фамілії красно, і самій дитині не гірка година. Не буде потребувати мучитися, по ярмарках їздити, з хлопами сваритися,— все що готовий гріш на декрет, то не те, що зарібки: раз є, другий раз нема.

І як отаке Савка виміркував, то вже спокійно дивився на заходи жінки коло виправи для Михася. А навіть сам зняв із цвяха зіпсований старий дзигарок, заніс до годинникаря, дав направити, а по направі подарував його Михасеві, аби його удобрухати, щоб не боявся їхати до Львова. Нащо йому, Савці, буде без потреби висіти дзигарок на стіні, коли сам має новий, а дитині можна втіху зробити?

Михась, хоч і як рад був дзигаркові, почувся нараз безпомічним, побачив, що йому викруту нема. Перед від'їздом він що вийшов на місто, то зараз вертався смутний-смутний, аж Савчисі жаль було дивитися на дитину; що загляне у хлів до Зіркатого, знов вийде невеселий. І не можна йому ніякої радоньки дати, так дитина

зажурилася. Бачить те Савчиха й потайки сльози втирає, але перед хлопцем та перед чоловіком жалю не показує, аби їм жалю не завдавати.

На нараді у старих Чупських рішили всі, щоб сам Савка відвіз сина до Львова; все він у Львові борше визнається, він там уже бувалий, а Микола Сторонський, що треба, то покаже, як і куди. Що чоловік, то не баба; баба собі ради у Львові не дасть: іще загубиться з дитиною або її хто обкраде, так як обікрали раз Дутчиху. А до того Савка мав іще й інтерес до львівських різників, то йому і наручно. Дутчиха мала вибратися до «колеї» на другий день разом із Сторонським, бо ще Андрусеві сорочок не випрасувала і швець черевиків не зробив на час,— то припізнилася трохи.

Сонце щойно пішло з полудня, як Савчиха виправляла свого сина до Львова. Отак іще доки віз із кіньми стояв на подвір'ї, то ще мати держалася, не плакала. Та як побачила, що мама, стара Чупська, обтирає сльози, а парубок сідає вже на віз, так гірко заплакала, що вже сльозам не було ні впину, ні розради. Діти собі в плач, Савка тільки очима кліпає (випив уже дещо), бабуся благословить унука, а він усіх по руках цілує та й плаче гірко також. Уже парубок тріснув батогом і Савка примостився на возі, а мати ще стає на шпиці колеса та обгортає сина, аби не перестудився; каже чоловікові пильнувати його вночі, а бабуся з глибокої кишені витягає дві шістки і дає ще Михасеві «на горіхи»...

— Ну їдь уже раз! — приказує старий Чупський погоничеві нетерпеливо.

І погонич рушає. Віз викочується скоро з подвір'я, на якім остаються заплакані жінки й діти, мовчать якийсь час, а потім втихомирюються і входять до хати. Лише мати дивиться ще з дороги довго за від'їжджаючим возом.

Савка закурив собі сигаро і їде містом гордо. «Куди?» — питаються його знайомі. «До Львова Михася везу»,— відповідає Савка. «До шкіл?» — «Аякже!» — «Дай, боже, щасливо!» — «Дай, боже; дякую за добре слово».

А коні женуть скоро; от уже й рогачку минають. Михась сидить заплаканий проти батька, не знає, що з собою почати. Бере він виймає яблуко з кишені, їсть та й якось і плакати забуває. Все ще тато є коло нього, то й йому здається так, як би дома був.

— Як будете різати Зіркатого, то мені дасте знати: то гроші мої,— каже до тата.

— Добре, добре,— так батько,— я твого не хочу. Іно аби ти вчився. Кожушок тобі справлю.

— Але його б іще можна підгодувати,— завважає син.

— Кого? — питається задуманий батько.

— А Зіркатого. Він іще їсть.

— Ну-ну, якось-то буде; не журися ти ним...

А на небі сонечко пішло геть із полудня, і хоч то вже по першій пречистій, а пекло таки добре. На гостинці пил клубами в'ється довкола воза, залітає Савці в ніс і у горло, від чого воно йому дуже висихає. Так висохло воно йому, що він у Новім Яжові мусив злізти з воза і вступити до коршми. Пиво було недобре, та все Савка трохи захолодився, горло промив. Випив, заплатив, закурив згасле цигаро — й далі в дорогу. Їде він, їде, а тут трохи й вітер зірвався і порохом мете Савці просто в лице. Сплюнув Савка раз і другий і зараз-таки в селі Склі вступив знову до коршми. Найшов там знайомого й забалакався. Так забалакався, що казав погоничеві дати коням трохи сіна, отак лиш жменю, аби дармо не стояли, а сам випив зі знайомим по гальбі та й синові дав склянку.

Випив Михась склянку пива й вийшов із коршми. Дивиться в сторону додому — не видко нічого, йно гостинець і поля. Нагадав собі маму і зробилося йому дуже жаль. А як нагадав собі ще й незнаний Львів, то до того і страшно йому стало. От він, не багато думаючи, як дурний хлопчисько, тихцем, ніби так собі, гайда на гостинець, оглянувся раз і другий, чи батько не бачить або погонич, скочив у рів і давай чимскорше втікати додому. Біжить, біжить, аж задихався. Тут і страшно йому перед батьком, а вертати ніяк не хочеться, ні за які гроші. Там дома, певно, мама плаче за ним, а Михасеві жаль і за нею, і за Гелєнкою, і за Стасьом — ні! Треба вертатися додому. Може, то ще якось минеться; як прийде додому, як стане просити, то мамі зробиться жаль, і вона його вже не пустить до Львова.

Так та думка засіла хлопцеві в голові, що він біг та й біг не припочиваючи, аж добіг до Нового Яжова. А вже було смеркло, і ніхто його не бачив, а хоч і бачив, то яке там кому було діло до хлопця? Михась, що підбіжить кусень дороги, все оглядається, чи не здоганяє його батько кіньми, але батько не їде, воза не видко. Одначе страх таки бере хлопця, і він йде таким кроком, як старий. Минув уже Новий Яжів і вийшов у поле. Надворі щораз темніше, Михась добачає тут і там ніби заяців,

ніби якихось страхопудів — аж мурашки йдуть йому поза плечі,— але він не такий боязкий, щоб увечері лякався ходити.

Такі і подібні думки снуються йому по голові, мішаються одна з другою та підганяють його в ході. Втомився хлопчисько, аж піт йому виступив на чоло. Але хоч уже додому недалеко! От у пітьмі видко з горба світло в місті: ще з півгодини — і Михась буде дома.

Минає півгодини, і втомлений Михась стоїть перед вікнами своєї хати. Дивиться, що мама робить. Сидить під печею, наймолодший син на колінах, та й від часу до часу обтирає очі. А Гелєнка коло неї. Щось говорить, але надвір не чути. Що тут робити? Чи входити до хати, чи ні? Ану ж мама буде бити?

Думав так Михась хвилю-дві і входить тихцем у сіни.

— А хто там? — питається з хати Савчиха.

А Михась і боїться відповісти, і боїться двері відчинити.

— Подивися-но, Ганко!.. Там щось у сінях рушилося, чи що таке! — каже Савчиха до слуги.

Відчиняє Ганка двері, а Михась шусть — і сховався за бочку. А в Ганки аж душа захолола.

— Свят-свят-свят! — каже.— Чи не Михась то?!

— Що тобі бог дав! — завважила Савчиха, але садовить дитину на лавку і сама йде з лампою в сіни.

Аж тут Михась вилазить із-за бочки, скривився, та до мами; береться її в руку цілувати. Савчиха дивиться й очам своїм не вірить.

— А ти звідки тут узявся? — питається.

— Та я втік! — відповідає син несміливо і на місці встояти не може.

— А де ж тато?

— В Склі, пиво п'ють.

Розсердилася Савчиха так, що трохи лампою не вдарила об землю. І то не так на хлопця взяла її злість, як більше на «старого». Взяла Михася за руку і ввела в хату. А Михась як почувся знову дома, то й повеселів так, що йому аж очі світяться.

— Падоньку мій, що тут робити? — журиться Савчиха. Вибила б хлопця — жаль їй: вона, правду сказати, і сама трохи рада, що його має дома! Висварилася б із чоловіком, так він же в Склі. Ще десь коні затратить...

— Світку ж мій!..— нарікає Савчиха, бо і є чого; коні можуть пропасти. А хіба Мойкові не пропали так на Янівській Горі? Пропали на нинішній день...

З великої досади Савчиха вдарила Михася кулаком по плечах, але в тій же хвилі й пом'якшало її серце; вона добула з кухні печеню і дала синові їсти. Їсть Михась вечерю, трохи скривився, а мати ходить то сюди, то туди; тут кине ложку, тут миску посуне; от закричить на стару слугу, поміркує, що не було чого, і розсердиться на найменшого сина, що поплямив сукенку. Така її нетерплячка взяла, що страх!

Аж тут чує — на подвір'я в'їздить віз, чути голос парубка. Єсть! Приїхав Савка! Приїхав і, застрашений, прибігає в хату.

— Єсть Михась? — питається і, помітивши сина з печенею в руці, прискакує до нього, так як би його хотів бити.

Але Савчиха ловить його за руки, тручає з цілої сили на лавку й бере Михася в оборону. Савка сідає на лаві.

До пізньої ночі сварилися обоє, а Михась собі спав цілком спокійно, як би то ніякої провини не мав. Правда, що хлопець був здорожений...

IV

Страх які ті люди обмовні! Ніби що в тім таке велике, що хлопчисько втік із дороги? Втік, бо дурний, а якби розум мав, то б не втікав. Отже, не такі люди маломіські. Довідалися від Савкового парубка, як і що, і до полудня вже півміста знало про все. Ну, дізналися люди про пригоду — не велике лихо! Та-бо мало того, що знали, а ще й сміялися поза очі, не з хлопця, а з Савчихи. І не що вже чужі, а й сестра Савчихи, Дутчиха, велику радість чула у своїм серці, як довідалася, що Михась утік додому.

— Правда, ти не втечеш? — питалася свого Андруся.

— Ні, не втечу,— каже Андрусь.— Я сам хочу до школи йти.

Не стерпіла Дутчиха мовчати і розповіла сусіді за Михася й за Андруся, який то Михась не цікавий до школи, а її син цікавий.

Савчиха свому і дзигарки справляє, і комірці, як би якому паничеві, а вона, Дутчиха, того всього своєму не дає, бо не може, а проте в бозі надію має, що хлопець буде вчитися. А сусіда не така: взяла та й розповіла те дальше.

Воно-то, певна річ, яке б то материнське серце не радувалося б доброю дитиною, а проте хоч би й як — і Сав-

чихи син не такий вже недотепний, аби до шкіл не міг ходити. Втік раз, а тепер уже не втече, бо Савчиха сама повезе його до Львова. Видко, годі спуститись на чоловіка, треба самій відвозити. Дутчиха їде досвіта зі своїм сином до Львова, з нею їде Сторонський, то вона також поїде. Не возом на Янів до Львова, а до Судової Вишні на «колєю». Так ліпше. Дорожче трохи — то правда, та най уже! Що робити?.. Коли стало на юшку, то стане й на петрушку.

Як то буває між людьми: один світа звидить, аж йому навкучиться, а другий сидить та й сидить у своїм гнізді, аж здається йому, що поза його містом чи селом уже людей нема, а коли й є, то якісь не свійські. Савка в світі бувалий: був і в Кракові, і в Перемишлі, і у Львові, і в Тернополі, в Станіславові, аж по Галич засягнув раз, звичайно, що купець: їздити мусить; а й в Дрогобичі був також. А Савчиха як була на Кальварії коло Добромиля і в Янові на торзі, то більше світу й не бачила. Дутчиха так само: була на Кальварії на відпусті і в Краківці раз із скринями. Як же таким жінкам необізнаним і вибиратися до Львова? А вони таки вибралися з синами! Савчиха не вірила свому чоловікові, а Дутка знов мав якусь пильну роботу та й мусив жінку вислати. Добре ще, що їхав із ними тітчин син Микола; то він між бабами лад робив.

Приїхали до Судової Вишні, ще сонце не сходило. Чекали з годину, аж їм навкучилося. Савчиха вийняла ковбаси, частує Сторонського, а Дутчиха — що-то розумна жінка! — радить Сторонському не їсти рано холодну ковбасу, бо пошкодить, а от вона має добру горілку й тісточка, то можна перекусити. І послухав Микола Дутчиху, що Савчисі дуже не сподобалося.

Правду сказати, Дутчиха й спекти по-панськи вміла. Навчилася від чешки,— тої, знаєте, що по всіх весіллях варить і пече. Придивилася й навчилася. У неї чи з маком, чи з конфітурами спекти пиріжки, чи що там — то нічого, все уміє, так як би яка пані, а не донька різника Чупського. Така вже цікава була до всього. Бог так їй дав, таку натуру цікаву.

Їдять вони, частуються, аж тут дзень-дзелень! — приїхав поїзд. Треба збиратися. І не допильнуй же в ту хвилю всього, аби чого не забути,— ні! забула Савчиха у поспіху ковбасу, в папері завинену, на лавці; забула, сіла у віз, зложила коло себе, що мала, посадила й Михася й чекає. Оглядається сюди й туди,— дуже їй чудний видався той віз,

у якім мала їхати. Хата не хата, самі лавки й полиці; вікна, щоправда, є, але більше нічого. А вона ще, як жиє, таким возом не їздила, хоч і бачила,— то для того їй так чудно. Нібито, правду сказавши, Дутчисі також чудно, бо також на залізниці не їздила ніколи, але що розумна жінка була і знала, що випадає, а що ні, то не оглядалася на всі боки, тільки поклала, що мала, на полицю, посадовила Андруся коло себе, поспиталася, як випадає, Сторонського, чи йому вигідно сидіти, й чекала. А Савчиха своїх тлумаків на полицю не клала, тільки на колінах тримала і коло себе на лавці, аби не пропали,— так нікому не вірила.

Свиставка на паровозі засвистала так голосно, що хлопці, а й сама Савчиха налякалася. Перехрестилася і почала шепотіти якусь молитву. А Дутчисі від того смішно зробилося, що сестра така боязка, і вона про те шепнула Сторонському. Сторонський також усміхнувся. Дуже йому подобалася ота сестра Христина Дутчиха. Вже що хочте кажіть, вона таки й на вид була собі ще гарна. П'ятеро дітей мала, а шосте вмерло — то правда, але жінка була ще молода — яких тридцять літ мала, більше ні,— і цвіла собі, як рожа. А очі то такі мала веселі, що як та дитина. Подивиться — ніби сміється до тебе і — прости, боже, гріха! — звести з розуму хоче абощо — дарма що у неї свій чоловік є, а вона така вже з натури була до всіх привітна.

То «професор» собі коло неї сидить і балакає. Балакав про те, як там живеться в бурсі,— бо Андруся прийняли в бурсу за малу доплату,— каже, що, може, навіть сам обох хлопців буде вчити, бо його прийняли до руської гімназії на учителя і він готов іще мати Андруся й Михася під своєю рукою. Аби тільки вчилися... Балакають собі любенько, жартують, як би які молодята. Савчиха кривиться, аж нараз під Городком вона сюди-туди до ковбаси, а ковбаси нема.

Ну нема, то нема; забула, то забула, коли ж бо Савчисі великий жаль і страта; ковбаси було з п'ять фунтів, а то гроші не малі — якого півтора ринського! Де лишила? А де ж би, як не в Судовій Вишні на лавці під вікном! І як вона могла її забути? Був би мав хлопець хоч на тиждень що їсти, а тепер пропало. Так Савчисі жаль за ковбасою, що трохи на плач їй не збирається. Сама її робила для сина, а тепер хто її їсть? То злий знак... А тут іще приходить їй на думку, що сестра й Сторонський, певно, бачили, як вона лишила ковбасу на лавці, і навмисне їй

не сказали, аби мала страту. Ще потім на від'їзнім сміялися. То, певно, з неї!.. Туй-туй і вже була б те вимовила, але Львів був недалеко, і вона зрозуміла, що тепер не пора ображати Сторонського: він же потрібний і для неї, й для Михася. Сестра зубами світить до Сторонського — стиду не має, а він тому рад; годі ж тепер і їй починати яку суперечку. Пропали зо три лікті ковбаси, як у воду впали. На сам початок — і така страта!..

Приїхали у Львів на дворець. Сторонський радить їхати в місто електричним трамваєм; Дутчиха на те радо пристає — новина їй, а Савчиха не хоче: раз — боїться машини без коня і без пари, без нічого, а друге — шкода, каже, грошей: можна й пішки зайти. Але Сторонський на те не пристає, платить за всіх білети (Дутчиха йому потім звернула, а Савчиха ні) і садовить у возі. Дивуються жінки і хлопці, що за кумедія: віз їде, а тої «лєтрики» ніде не видно, ні спереду, ні ззаду, хоч Сторонський пояснює, що то таки «лєтрика» тягне, така сама сила, як блискавиці в хмарах. Та де то небувалим жінкам зрозуміти? Але щось таки віз тягне; фірман корбу крутить, а що воно є, бог те знає, а вони не розгадають: не така їх голова.

Приїхали у місто. Ну хвала бо! Ідуть, ідуть, дивуються: хлопців трохи віз не переїхав, а Савчиха трохи тлумака не згубила — тяжкий такий! Завів Сторонський Савчиху до кондукторки, а Дутчиху з сином до бурси. Лишили там свої тлумаки, а потім Сторонський пішов із хлопцями до гімназії, аби здавали іспит. Довго те протяглося, трохи не цілий день; мами чекали-чекали нетерпеливо, але якось, бог дав, хлопці поздавали іспит. Один лиш Сторонський знав, як мусив за Михася просити знайомих професорів, що не хотіли його прийняти до школи, а як знов був вдоволений з Андруся, що професорам сподобався. Але він того матерям не розповідав; казав, що обидва екзамен здали добре й тепер мусять лишитися у Львові. Дасть бог, і далі буде добре.

Так те сподобалося і Савчисі, і Дутчисі, що вони ніяк не могли від'їхати зі Львова, не запросивши Сторонського на пиво. Погостили його, зайшли ще до кондукторки, поплакали над синами та й від'їхали жидівським возом на Янів додому, бо то хоч і мука — їхати цілу ніч сім миль, але зате дешевше й безпечніше!

Поїхали смутні мами додому; Андрусь пішов у бурсу, а Михась сидить у кондукторки й плаче. Так уже плаче,

аж заводить. «Пані» його, що її тіткою кликали, потішає і так і сяк — не помагає. Аж у кінці змучився хлопець і заснув.

А рано, ще не світало, збудився, щось собі поміркував, убрався, вийшов на хвильку з хати — тітка й не гадала нічого,— вийшов із каменицї, і як бачив шлях залізниці електричної, так просто ним пішов на дворець. Такий був мудрий — добре за дня всьому придивився!.. Прийшов на дворець і питається, чи відходить тепер «колєя» до Судової Вишні. Сказали йому, що ось зараз відходить.

— А де б тут можна білет купити? — питається ще.

Показали йому, де купити; він купив, бо мав гроші від мами, і, за людьми йдучи, сів у вагон та й просто поїхав у Судову Вишню.

Такий був штудерний! Правда й те, що не такий уже був молоденький: чотирнадцять літ минуло йому на спаса, то розум уже мав. Приїхав у Судову Вишню, ще й розпитався, чи не найшов хто ковбаси, та, не відпитавши її, придибав якогось селянина, що їхав до Віжомлі, присів собі з ним, а від Віжомлі знов із якимось другим добрий кусень дороги проїхав, решта йшов і так перед полуднем був уже дома. Йде він загуменками, аби його люди не бачили, а тут у ту саму хвилю мати надходить із міста, щойно також приїхала зі Львова.

Дивиться Савчиха і не йме віри своїм очам.

— Чи то ти, Михасю? — питається його з острахом.

— Я, мамо! — так Михась.— Мені було дуже жаль, і я приїхав...

— Та як же ти приїхав? — дивується Савчиха, а тут із дива аж руки опустила.

— На колєї,— каже Михась.— Досвіта вибрався.

— А цьоця тебе пустила?

— Вона не знала, що я хочу їхати.

— Що ж тобі сталося? — питається Савчиха, а голос у неї тремтить із пересердя та жалю.

Аж тут на те надходить Савка з міста.

— А що? Певно, не здав? — питається.— Коли не здав, то ще ліпше. Він мені потрібний. Я аж плакав учора за ним.

— Але ж він здав і знов утік!

— Та як же втік? — дивується Савка.

Справа зараз вияснилася, і Савка, погнівавшись трохи, навіть тішиться, що його син такий мудрагель; дивувався йому, як би не знати кому.

Михась побув кілька годин дома, оглянув іще раз свого Зіркатого, але на місто не виходив, бо мати його не пустила. І так уже люди будуть мати про що клепати.

Але підвечір Савка казав запрягти коней, заїхав у Судову Вишню, а звідтам залізницею відвіз знову Михася до Львова, до затривоженої дуже тітки. І мусив уже тепер Михась остатися у Львові.

V

Гей, боже! Якби то в Савчихи чоловік такий, як у інших жінок, була б і рукам пільга, і голові розрада. В інших жінок чоловік і господарства догляне, і худоби, і в поле піде — всюди оком кине. А Савка ні! Там десь поїде часом на торг, купить що або й не купить, вернеться запитий і дармує. А ти, Савчихо, доглядай дітей і худоби, вари, печи, пери, коло молотильників ходи, бульбу копай, на місті м'ясо продавай — всюди сама ходи та дозирай, бо Савка — пан, йому не хочеться. І вже за тою роботою Савчиха ні спить, ні їсть — так стала, як «сотворіння». Подивиться не раз мама Чупська на неї і каже:

— Ти-бо, Касюню, пильнуйся трохи. Найми ще слугу! Та й на свого покричи!

А Савчиха більше слуг не хоче, каже, що й з тих, які має, користі нема, йно дарма хліб переводять. Петрові ж хоч кричи або й не кричи,— нічого не поможе: з того часу, як Михась від'їхав, іще гірше п'є. А тут до того всього журиться ще й Михасем, що він там робить у тім Львові; поїхати б треба, а нема коли. Вже тиждень минув, а йому б і те і се завезти треба, бо не має.

І хоч як Савчиха часу не мала, а поїхала до Михася. Приїхала, привезла, що треба, розвідалася, що Сторонський учить у інших класах, а не в тих, де Михась і Андрусь, походила трохи по місті, і що їй найбільше подобалося, то ті мундури, що їх студенти носять у гімназії. Давніше їх не було, а тепер настали. Ходять собі студенти, як би які кадети; подивишся на якого з них — і зараз пізнати, з якої кляси. В того три срібні пояски на комірі — видко, що з третьої кляси; а в сього три золоті пояски — зараз видко, що з семої кляси. А шапка з якимось знаком чи орлом — цілком так, як у молоденьких кадетів. Так собі Савчиха той мундур уподобала, що взяла та й замовила для Михася такий самий. І так на зиму треба буде йому «бурмуса» — най же має такий, як інші студенти. І вже собі міркувала, як

то буде красно, коли Михась приїде в такім мундурі на різдво додому. Перейдеться по місті сюди-туди, а мамі буде втіха.

Зорудувала Савчиха, що мала, і від'їхала. А на другу неділю знов приїхала. Не могла всидіти дома, мусила свою дитину хоч раз на тиждень бачити. А потім за два тижні ще раз приїхала. Стрів її Сторонський і питається:

— Чи не зачасто ви, сестро, приїздите? Хлопцеві все тільки дім пригадуєте, а йому книжка не в голові.

— Хіба він не вчиться? — питається Савчиха.

— Адже не вчиться! Лінюх такий — на цілу клясу перший. Йому Зіркатий в голові. Не писав до вас про Зіркатого?

— Та же писав!

— Ну, бачите,— його те обходить, а що кілька трійок одібрав, то йому байдуже.

Зажурилася Савчиха, питається, що робити. Порадив Сторонський взяти домашнього вчителя до Михася. Добре — взяли учителя.

Поїхала Савчиха додому і послухала Сторонського: не навідувалася до сина цілий місяць. Але на покрову таки послала свою маму Чупську до Львова, нібито на відпуст, а властиво, до сина — подивитися, чи йому чого не бракує. А з Чупською поїхала й Дутчиха до свого Андруся. По покрові ж і сам Савка при нагоді відвідав також Михася і розповів йому, що Зіркатого якогось там дня, певно, заріже. Стрів Сторонського і випив із ним дещо. Сторонський нарікав, що з Михасем зле — не вчиться; зате Андрусь пильний хлопець. А Савки те й голови не бралося; коли, каже, не вчиться, то верне додому; він і там потрібний. От змарнів лише хлопчисько!

Савка від'їхав.

І як би там то було дальше зложилося — знати не знаю, але сталося так, яке Савчисі й не снилося. Якогось там дня прийшов до Савки лист із Львова від самого директора гімназії. Не знала Савчиха, що в нім написано, дала перечитати доньці Гелєнці. Гелєнка читає, читає, і Савчиха не розуміє нічого. Пішла вона з тим до дяка, і той вичитав, що Михась не вчиться з латинської, німецької й руської мови та математики й обичаї має лихі. Смутку ж мій!

Порахувала Савчиха все, що досі видала на сина, й жаль їй зробився великий. Та-бо то вже до сотки доходило, не рахуючи того, що з дому вислала. Пішла вона до родичів і застала там Дутчиху.

— Чи ти дістала яке письмо за свого зі Львова? — питається сестри.

— Ні, не дістала,— каже Дутчиха.— Або що?

— Та нічого. Якби я так уміла підлизуватися тітчиному Миколі, то він би й за мого дбав, а так — то тільки про твого дбає,— впекла Савчиха сестру ні за що ні про що.

— Чого ж ти мене чіпаєшся? — питається сестра з жалем.

— Або я ні в кого ласки не маю; мій Михась і дурний, і не пильнується а твій і добрий, і вчиться; за ним усі, за моїм — ніхто.

— Та що ж я тому винна? — боронитьсяся Дутчиха, а вже голос у неї тремтить.

— Її сина до бурси запівдармо, а я за свого плати й плати — і ще не знати, чи варто.

А Дутчиха розсердилася й каже:

— Плати, коли хочеш пана мати! Вийми-но з твоєї зеленої скрині мошонку і потряси нею трохи. Не пошкодить тобі, маєш досить! А мені не кажи, що я підлизуюся...

А в Савчихи кров закипіла і, мов гороху висипала, таке наговорила-наплела:

— А тоді, на колеї, до нього ти зуби не шкірила? А на покрову з ним на пиво не ходила? Хіба я не знаю?.. А до моїх грошей тобі зась! Зуби собі порахуй, а не мої гроші, дурна столярко, з своїм сином, таким дурним, як ти сама...

А в Дутчихи заболіло серце, не так за себе, як за Андруся, і вона відгризнулася, що страх!..

— З мого,— каже,— Андруся будуть люди; а з твого... най не кажу! Бо мій вчиться, хоч і дзигарка не має, і мундура не носить, як фантерист, а твій...

Забагато то було Савчисі; прискочила розлючена до сестри і підсунула свій костистий кулак аж під її ніс. І не знати, що б із того було вийшло, але надійшов на той крик старий батько Чупський і розборонив сварливі доньки. Тоді обидві розплакалися, а поплакавши, розійшлися, постановивши собі твердо в серцю своїм ніколи до себе й слова не промовити.

Нагадала собі Савчиха, що чоловік мав Зіркатого різати, і захмарена вернулася до хати. Приходить, а Зіркатий уже висить у сінях, причіплений за задні ноги до дрючка; висить, бідолаха, неживий, а такий довгий, що хоч як його високо підтягнули, а він рилом трохи землі не досягав. Висить і не рушиться, і вже тепер йому хоч яблуко, хоч буряк, хоч не знати що давай та по щетині гладь,— не рушиться, нещасний, бо Савка йому немилосердно смерть зробив, так як

соткам інших товаришів Зіркатого. Якби був Зіркатий знав, що його така смерть чекає, був би втік у ліси та дебрі, там із дикими корінці їв, а не лакомився на ласощі в Савки. Та ба! Якби знати наперед свою долю...

Згинув Зіркатий тихо, без крику й без зойку. Витягли його, трохи не винесли з хліва, перевернули; він засапався, думав, що його хотять шкрябати по щетині, аж тут... Ну що багато й говорити? Згинув Зіркатий від ножа, бо така доля всього його роду. Не мав, бідний, і часу, і сили крикнути. Та вже, правду сказавши, і не дуже жаль було йому гинути, бо й життя стало йому немиле. Лежи та й лежи; з'їв би се — не смакує, з'їв би те — також ні; що ж таке життя варте?

— А ти де була? — питається Савка в жінки, розпорюючи Зіркатого від задніх ніг до передніх.

— А тобі що до того? — відворкнула жінка й увійшла в хату.

— Та мені нічого до тебе,— каже Савка,— але аби я сам воду наставляв для веприка та пильнував усього, то таки ще не бувало. Вечір надходить, а вона кудись волочиться.

Перемовилися так із хвилю з хати в сіни і з сіней в хату, поки Савчиха дверей не замкнула, бо зимно йшло. Порається Савка з кухаркою коло Зіркатого, а Савчиха щось коло дітей нишпорить; ніяка робота не береться її. Все їй Михась на мислі: і жаль їй хлопця, і лиха на нього — така лиха, що будь він тут, вибила б його, як не свого.

І чи вона в таку лиху годину помислила, чи що таке, дивиться — аж тут мама її, Чупська, веде Михася додому. Веде його, тягне за руку в хату; що лиш хотіла щось сказати, а Савчиха як не вхопить патика, а потім Михася, вибила його, вибила, аж люди на улиці приставали — такий крик звів Михась у хаті. Так била Савчиха, що, не хотячи, аж маму й чоловіка свого, що прибігли боронити, по руках ударила, а сина з рук не випустила. І щоб притім яке слово сказала, ні — не промовила нічого, тільки відтрутила одурілого хлопця від себе, а сама вийшла з хати, пішла в кухню по другім боці сіней, сіла на лавку й задумалася.

— А ти звідки тут узявся? — питається Савка сина.

— Та що такого великого? — боронить уже бабуся Чупська внука, бо їй жаль стало.— Приїхав додому, а ви його б'єте!

— Та-бо я й сам не знаю, за що його жінка била,— завважив Савка.

— Та за що? От за що,— каже Чупська,— казав мені дяк: прийшло письмо, що він не вчиться. А в мене обидві сварилися через те...

— Хто?

— Та твоя з Христиною, що її вчиться, а твій ні.

— Ну-ну! Не велике нещастя,— обернувся Савка ласкаво до Михася,— тільки мені хлопця збила... Якби не те, що... дав би їй за те! Коли ж ти, Михасю, приїхав?

— З полудня, на колеї,— відповів Михась заплаканим голосом.

— А з Вишні як?

— Пішки прийшов.

— І пощо тебе тут?

— Ви мали різати Зіркатого, а він мій... то гроші мої, я коло нього ходив.

— А чи я ж тобі гроші краду, чи що? — боронився батько.— На, маєш там Зіркатого в сінях, бери собі його до Львова. Ой не буде, видко, з тебе ксьондз, тільки козоріз...

— Прийшов, знаєш, до мене,— почала бабуся,— такий змучений, бідачисько, а до мами боявся піти. «І до мами не піду, і до школи не піду»,— каже.

— Та-бо я сам не знаю, пощо хлопця мучити,— закінчив Савка розмову і вийшов у сіни.

А тим часом із кухні надійшла Савчиха і мовчки поставила перед сином кусень ковбаси з капустою на тарілці.

Побув Михась дома два дні, бо нікому було його відвезти до Львова: в Савчихи була дитина хора, і сама не чулася здорова, а Савка не хотів їхати. Пустити ж самого хлопця мати не відважилася, не вірила, що вернеться до школи.

А з суботи на неділю сіла з жидами, що їхали до Львова, і на Янів поїхала разом з сином, хоч стара Чупська остерігала її, аби не їхали, бо вона тее... і в дорозі може трапитися — борони боже — яка пригода,,,

Не послухала Савчиха, поїхала.

VI

Якби ж то вона була знала, що їй таке у Львові трапиться, була б і не рушилася з дому. Але вона собі рахувала, що хоч би й як, а їй таке трапитись не може, бо ще не час... Але чекайте, то треба зачати з кінця.

Приїхала вона до Львова така змучена, як би цілих тих сім миль пішки йшла, а не їхала. Але що міцна жінка була, то не піддавалася. Відшукала Сторонського й попросила

його на вино. Не хотів Сторонський іти, отягався, казав, що не має тепер часу, що прийде потім до тітки кондукторки та й таке інше. Але Савчиха його спиталася:

— Хіба ви, може, стидаєтеся, що я в кожушку?

На таке питання Сторонський каже:

— Добре, ходім!

Пішли вони до Нафтули, до тих кімнат, що від подвір'я, сіли собі за стіл, казали дати вина й сидять. Михася не було, бо мама казала йому йти додому; якусь важну річ мала казати Сторонському, то аби хлопець не чув; що те його обходить?

П'ють вони собі вино, лиш Савчиха дуже помаленьку, бо не може, та й Сторонський видить, що намовляти її годі.

— То ви з Михасем приїхали? — питається Сторонський.

— Та приїхала,— каже Савчиха.— Прийшов, знаєте, з Вишні пішки і не знати пощо. По другу голову та по третій мозок! Але я йому дала! Відхочеться вже йому втікати!

— Мушу вам, сестро, сказати, що не подобається мені ваш Михась,— зауважив професор поважно.— Лінюх він великий, та й голова слаба...

— Я вже й сама не знаю, що з ним робити, пане професор! — нарікала Савчиха.— Я тягнулась би з останнього, аби тільки вчився, коли ж, видко, годі — як із каміння! Не маю щастя... Людські діти о голоді, о холоді до школи ходять, учаться, панами стають, а мій...

І Савчиха трохи не заплакала з жалю.

— Ви дістали зі школи письмо? — спитався Сторонський.

— Та дістала, дістала, бодай я його не видала...

— І знаєте, що там написано?

— Знаю!

— Що ж ви думаєте робити? Михась учитися не буде.

— Мусить учитися! — відповіла Савчиха рішуче.

— Але ж він не може, бо тупий і лінивий,— завважив професор,— натури не зміните!

— Зміню я йому так, що посиніє від синців, а таки буде вчитись!

— Ні, сестро, моя рада щира — не тратьтесь дальше надармо, візьміть собі його додому: буде господарем, різником, купцем, буде щасливим чоловіком,— пощо його силувати до школи, коли до того не здався? А бачу, що не здався!

Болить Савчиху така мова, страх як болить, аж серце ріже, але вона стримує свій жаль і з заздрістю питається:

— А як же Дутчишин Андрусь?

— Учиться дуже добре, порядний хлопець, такий слухняний...

— Але правда, що ви йому помагаєте? — питається Савчиха і дивиться допитливо в очі професора.

А професор нічого не здогадується.

— Ні,— каже,— я мало коли до нього й заходжу; зайду лиш отак десь-колись як до нього, так і до вашого, а так то волю їх обох закликати деколи до себе. Часу, знаєте, не маю; роботи по самі вуха...

Але Савчиха не вірила сим словам; то так було видко їй зараз з очей. Подумала трохи, а потім присунулась, нахилилась і, хоч у кімнаті в таку ранішню пору нікого не було, хіба кельнер один, стала півголосом говорити:

— Я мала би до вас просьбу...

— Яку?

— Просьбу таку, що ви з нею не будете мати клопоту, тільки аби ви схотіли.

— Та чого б я не хотів для вас зробити, аби тільки все можна,— відповів професор.

— Те, чого я хочу, можна легко зробити, бо ви собі з Михасевими професорами колеги...

— Ну, то що з того, що колеги? — спитався Сторонський.

А Савчиха тим часом сягнула в кишеню і так, як би приготовилась, попід столом стала всувати Сторонському якісь папери.

— Візьміть ви ту п'ятку,— шепотіла вона,— і запросіть Михасевих професорів на добре снідання, а притім їм дещо шепніть за сина, най би на нього око мали...

— Але ж то не можна, сестро Касюню! — говорив роздратовано професор, оглядаючи банкноти.

— Та коли то замало, то я ще п'ятку додам,— поспішила сказати Савчиха і вже рукою сягала в кишеню.

— Не давайте, сестро, нічого й ту п'ятку візьміть собі назад; ми, професори, присягаємо на справедливість і нікого не кривдимо навмисне. Підкупство — гріх...

— Присягаєте-присягаєте...— повторила трохи розгнівано Савчиха,— а чого від мене професор Венгерський дві шинки прийняв, а масло, а ковбаси?.. Також за Михася — та й йому клясу дав!

— Такі ваші професори, як Венгерський, можуть собі приймати, що хотять і за що хотять, але ліпше б зробили, якби таких Михасів пильнували більше, а шинок не брали! Нам не вільно приймати.

— Вже якби ви хотіли, то взяли б, і ніхто про те не потребував би знати... Адже в о н и не потребують знати, що за мої гроші п'ють,— завважила Савчиха.

— Коли так, то я їх за свої гроші погощу, а ваших не прийму.

— Візьміть хоч п'ятку!

— Не прийму, сестро, не намовляйте: шкода заходу...

— Виджу я, що ви мені й мому Михасеві не раді,— жалібно закінчила Савчиха й похилилася.

— Але ж, сестро, як же я маю до вас говорити? Кажу вам, що так не можна, і вже. Ми присягаємо перед богом.

Дивиться Сторонський на сестру, а вона так посоловіла і на лиці міниться... Прийшло йому щось на думку, і питається:

— Чи не зле вам, сестро?

— Слабо мені. До тітки мушу...

Кинув Сторонський кельнерові гроші, здержав на улиці фіакра, вивів Савчиху з шинку, посадив на фіакр і казав щосили гнати до тітки-кондукторки. А Савчиха так ослабла, що геть із сил опала. Приїхали, Сторонський трохи не заніс сестру до хати.

А стара тітка-кондукторка тільки подивилась і казала просто з моста забиратися Сторонському і Михасеві з хати...

Увечері того дня довідався професор, що Савчисі дав бог доньку... Взяв він Михася до своєї хати, бо в тітки місця не було, і сам зажурився, що з тим клопотом робити. Зателеграфував би зараз до Савки — прийде телеграма вночі, Савка налякається, буде собі бог знає що думати, стане будити когось, щоб перечитав телеграму,— а правду сказати, потреби так його лякати нема, бо — як тітка казала — і Савчиха, і донька маються дуже добре.

Аж рано Сторонський зателеграфував виразно, обережно, аби непривичних до телеграм людей не наполохати. Успокоїв Савку, що все добре.

Проте ж таки Савку та новина дуже вразила, і він того самого дня підвечір приїхав із мамою Чупською до Львова. Чи сподівався він коли, що бог дасть йому доньку у Львові? А воно, бачите, так зложилося, а все тільки аби Савчиха клопіт мала, аби не мала покійної години...

VII

Чотири дні перележала Савчиха у Львові, а на п'ятий, закутана в кожухи, залізницею і возом вернулася з мамою та з дитиною додому. Дав бог, що та дорога не пошкодила ні Савчисі, ні дитині — якось приїхали здорові додому. Тільки клопоту було багато та гризоти і страти, що не міра. Звичайно, у Львові за все плати та й плати і кінця-міри тому нема. А все через того Михася, бо якби був не пішов до школи, була б... та що? Чи потрібно вам два рази казати? Самі знаєте, що клопіт не по лісі ходить, а по людях.

Та й отаке-то, бачите, сталося, бодай не казати. Ну, сталося... що впало, те пропало. Коштувало воно Савчисі з тридцять ринських, а дома було б обійшлося за п'ятку. Але най там уже коштує, кільки хоче,— добре, що Савчиха здорова, та й дитина також. А, правду сказати — аби дитину не зурочити! — гарна дівчина буде, та наймолодша донька Савчихи. Очі такі сині, як у мами або в Гелєнки. Обидві в маму вдалися. Ну, най росте собі здорова мамі на потіху та на радість, дай їй, боже, що найліпше, аби не хорувала, аби мама не потребувала знов один день у тижні постити, бо як отак за кожну дитину стане постити по одному дневі, то ніколи й м'яса не покуштує, хоч сама різничка.

Минувся отой клопіт. Савчиха за маленькою дитиною й Михася трохи з пам'яті випустила; пройшло зо два тижні сяк-так спокійно, аж тут Савка встругав таку штуку, що ганьби і стиду наробив цілій фамілії.

Стрівся, знаєте, з Дуткою і його жінкою в шинку, а був торговий день. Сидів собі Дутка з Дутчихою й пили пиво, як голуб'ята. Любилися обоє так, аж то людям не подобалося. Він без неї не вип'є склянки пива, а вона без нього. Так сидять вони собі, кажу, за пивом. Приходить Савка.

— Дай, боже!

— Дай, боже!

Присів Савка коло них і по-п'яному, бо вже випив трохи, ні за що ні про що вчепився до Дутчихи.

— А у вас,— питається,— коли хрестини?

— Ще нема кого хрестити,— відповідає Дутчиха.

— Ну, але буде! — каже Савка.

— То що з того? — питається Дутчиха.

— Вип'ємо! — каже Савка.

— Випити можна й так, нащо хрестини? Напиймося, швагре! Хоч ваша жінка з моєю гнівається, але то бабська річ гніватися, а ми не маємо чого.

— Правду кажете, швагре! Дай, боже, здоровля!..

Почалося так гарно, як бог приказав. І якби був у Дутчихи розум, аби мовчала, не було б суперечки. Ні, не втерпіла баба, почала своїм Андрусем хвалитися, а все так, як би на притики Савці, що його син не вчиться. Та вже той син у печінки йому заліз зі своєю наукою та школою! Ліпше б й не згадувати про нього! Отже ні — нагадала Дутчиха Савці Михася і тим упекла йому. А він від жінки чув та й не розважив, що нібито Дутчиха має в Сторонського протекцію, і ні сіло ні впало — візьми та й виїдь із тим, як із чобітьми на стіл.

— Та що? — каже.— Аби моя стара вміла так коло професорів ходити, як ви, Христино, то й Михась мав би добру клясу..

— Як же я ходжу коло професорів? — питається Дутчиха, а вже їй очі світяться.

І тут, як-то в п'яного дурний розум, Савка вихопився з нерозумним словом: образив швагрову безвинно. А Дутка обстав за жінкою і сказав там якесь слово Савці. Савка на те все візьми та й гоп Дутку в лице, аж йому зараз напухло. Крик, галас, сварня...

Змовчав Дутка, не віддав Савці поличника, пішов додому і на другий день Савку заскаржив до суду. А в суді за два тижні засудили Савку на добу арешту. І такої ганьби набрався Савка, що ані на місто показатися. Як таки! Аби такий славетний господар та в арешті сидів! Ніколи ще там не був, хоч не одному в лице дав, а тут швагер його до арешту засадив. Ганьба на цілу губу!

Міркував Савка і сяк і так; злий був на себе, що п'яному сварку починав, а далі одного дня пішов і відсидів кару — ніхто й не знав, як і коли. Та вже його серце скипіло на Дутку, і на жінку його, і на діти його, він їх і на очі не міг стерпіти. Савчиха ж довгий час і на місто не показувалась, так їй було стидно. А що нагризлася, того ні списати, ні оповісти. Хіба жінці не має серце боліти, як чоловікові от таке трапиться? І вже тепер вона до Дутчихи не тільки «дай, боже, добрий день» не скаже, бо й так не відзивалася до неї від останньої сварки, але ще й плечима до неї обертається, як її де подибле. Так погнівались сестри.

Та най би вже на тім було скінчилося! Посваритися можна, те між людьми буває; а що чоловік добу сидів у арешті, то таки йому й на добро потрохи вийшло, бо сам прийшов на думку, чи б не заперестати пити, чи б не присягнути на

тверезість. Але по тім клопоті прийшов другий, ще немилі-ший для Савчихи.

Прислав був Андрусь Дутка до тата лист, і в тім листі — ніхто його не просив, ні за язик тягнув — узяв і списав пригоду, яку мав Михась Савка в школі. Розсердився був Михась на якогось там товариша в школі. Ну, розсердився, то не велика річ. Але ж бо мало того, що розсердився,— візьми, дурний хлопчисько, і вдар свого товариша по лиці, аж той на землю впав. Упав на землю і поскаржився професорові. А професор до директора — і замкнули Михася на чотири години арешту в школі.

Все те описав Андрусь у листі, як писар який, а Дутчиха зараз сказала те мамі Чупській, а Чупська понесла до Савчихи й загризла її тою вісткою тяженькою.

— На, маєш! — каже Савчиха.— Тепер і батько, й син кримінальники!..

Страх як Савчиха хотіла поїхати до Львова, аби вибити сина, але одно — годі було дитину при грудях покинути, друге — надходило різдво і Михась мав сам приїхати додому.

— Най він лише приїде! — грозила Савчиха.— Виб'ю псявіру, аби духа в собі не чув!

Легко було тоді Савчисі грозити; може, навіть якби був Михась під ту хвилю попався мамі під руки, то й дістав би трохи патиком; але прийшло різдво, Михась приїхав, як який кадет, у мундурі, аж люди зглядалися, а мама забула весь свій гнів: і те, що в арешті сидів, і друге письмо за сина, що дістала зі школи,— все чисто забула і тільки тішилася Михасем, що на свята приїхав. Дуже йому було в тім мундирі до лиця; достоту кадет молоденький, такий, як старостів син, що до кадетів записався і під час вакацій «спацирував» по місті. А ще й споважнів Михась, як старий; Гелєнці показував латинську книжку, а вона щось читала-читала і нічого не розуміла, аж їй мусив Михась роз'яснити, що те все значить. Таки, видко, щось навчився.

VIII

І вже Савчиха тільки всеї потіхи мала з сина, що на різдво. А потім прийшлося їй знову гризтися та журитися, Сторонський написав, що шкода кожного дня у Львові, плаченого за Михася; радше б його забирати додому. Але Савчиха не вірила; їй все здавалося, що то Сторонський тільки

з заздрості таке говорить та пише, а Михась таки дістане добру клясу. Ще надії не стратила, що хлопець попрaвиться.

Але швидко прийшлось їй гірко, дуже гірко розчаруватися. Скінчився перший півpік науки, і Михась приїхав додому на малі вакації з третьою клясою і злою нотою з обичаїв. Як зрозуміла Савчиха, що в свідоцтві Михася написано, вибила, вибила його патиком, здерла з нього «кадетський» мундур, вийняла якийсь старий і кинула йому в очі.

— Коли,— каже,— не хотів ти бути ксьондзом, то будеш у мене за свиньми ходити!

Таке йому мама сказала! Аякже! Сказала йому і сама, як подумала, яка то ганьба для неї, як люди будуть із неї сміятися, кільки грошей стратила, кільки ночей не доспала, кільки по дорогах намитружилася, кільки нажурилася та наплакалася,— штурхнула ще раз Михася у плечі і з дитиною пішла в кухню та там довго-довго плакала.

Не диво, що плакала! Кому б не був жаль?

А Савка нічого — аби слово хлопцеві сказав! Так як би рад був. Подивиться на Михася, усміхнеться в вуса, поклепає його по плечах та й тільки скаже: «Кадет»,— і більше нічого. А Михась хоч ніби й плаче, а проте скоро сльози витирає — таки радий він, іще й який радий, що останеться дома, що не буде мучитися в школі.

Навіть до хліва з батьком зайшов подивитися на безрогі. Оглянув одну й другу, а при третій став — подобалася йому — і питається в батька:

— Що ви за неї дали?

— Ану вгадай! — відповів батько.

— Гм! — задумався Михась.— А тепер добрий час на товар? Бо я був у школі й не знаю.

— Незлий,— завважив батько, всміхаючись.

— Ну, то як дали-сьте тридцять п'ять ринських, то певно більше ні,— відповів Михась.

А Савка як те почув, то аж у долоні сплеснув.

— Бодай тебе,— каже,— хліб напав! Таж ти на різника як вродився, а з тебе хотіли ксьондза зробити! Я дав тридцять п'ять і шістку на могорич. Відгадав! Бігме, відгадав!

— Та-бо вона більше й не варта,— додав іще Михась, вдоволений, що розуміється на купецтві.

Тішиться Савка своїм сином, а що жінка гризеться, йому не в голові.

Було те в неділю зрана, як Михась приїхав. У Савчихи тільки й думки було, що про свою гризоту й страти. Вона

щохвилі оберталася до Михася, аби його штурхнути, але чим далі, то стримувалася — жаль їй було хлопця. І так змарнів, бідачисько, у Львові. Мури там тягнуть силу з чоловіка — і годі добре виглядати.

Пішла вона до церкви. Молилася там, трохи плакала з жалю, аж людей то дивувало.

Виходить вона з людьми з церкви, а перед нею йде Воронячка, та баба пащекувата, і Козачка з Греблі. Савчихи за собою не видять і про неї розмовляють.

— Не знати, чого нині Уланиха так у церкві плакала? — питається Козачка.

А Воронячка, що то в неї язик, як у гадини пожаристої:

— З утіхи,— каже,— плакала, що її кадет уже лацінську школу скінчив!

— А Дутчишин,— каже Козачка,— чую, добру клясу дістав. Добре їй так, тій багачці...

Як те почула Савчиха, то під землю хотіла запастися, як би їй хто в лице дав, так їй стидно зробилося за сина. Вона обернулася, ніби когось шукала, а то лиш те, аби дальшої бесіди Воронячки й Козачки не чути. Закусила губи й пішла додому.

На вечерню не пішла, не хотіла. Просиділа дома коло дітей, а між людей вийти боялася. По вечерні прийшли до хати тато Чупський, прийшов Савка, надбіг звідкись Михась, сіли собі, балакають. А про кого балакають? Про Михася. І не рад би чоловік його зачіпати, а мусить, бо серце болить.

— Я на нього двісті тридцять ринських дотепер видала! — каже Савчиха з жалем.— Нині обрахувала.

— Але зате хоч наїздилася ти до Львова! — каже весело Савка.— За всі часи наїздилася і ти, і всі ми.

— А бодай він запався, той Львів паскудний! — закляла Савчиха.

— Чого клянеш, Касюню? Адже ти зі Львова ще й доньку привезла,— зажартував собі батько Чупський, вийняв із колиски дитину і став гойдати на руках та примовляти: «Львівська панна! Львівська панна!» А та «панна» так до діда усміхається любенько!.. Гарна буде дитина!

— Якби тітчин професор був хотів, то Михась був би добру клясу дістав,— говорила все своє Савчиха, чуючи жаль до всіх.

— Не журися, жінко! — каже Савка.— Най кобила журиться, що велику голову має. Що Сторонський винен? Тепер менше клопоту буде. Маєш же Гелєнку для себе,

а я буду мати Михася для себе. От тільки посварилися ми з швагром через кадета, а то без того б могло було обійтися.

— Не пий, то не буде сварки! — зауважив батько Чупський.

— Та я то й сам виджу, що біда мені з тим питтям... Мушу закинути, аби не знати що!..

А Михась тої розмови слухає і щось хоче сказати, а боїться. Але вкінці набирається відваги й каже:

— Мама повідають, що на мене двісті тридцять ринських видали. А за мого Зіркатого яких сто ринських хто забрав?

— Який він твій був, той Зіркатий? — питається батько.— Чиєю ж то мукою ти його годував? Га? Ади! Який мудрагель!

Михась замовк і не знав, що сказати.

В ту хвилю надійшла в хату стара Чупська. Прийшла така рада, аж старі очі світяться.

— Дутчисі,— каже,— дав бог тепер сина. Такий внук, як цванцігер!

А та новина дуже сподобалася старому Чупському; він зірвався і каже:

— Знаєш що, стара? То ми тепер маємо двадцять п'ять онуків разом. Цісарський нумер...

І тішилися всі, що Дутчисі дав бог сина, тішилися хто більше, хто менше.

Шість синів має тепер Дутчиха. Коли-то виховати? Де на них гроші взяти? Дай, боже, аби той наймолодший і всі вчилися так, як той найстарший, Андрусь, що мама за ним душі в собі не чує, так його любить...

1896

ВУЙКО ДОРКО

Зеленим лісом, що купався у промінях весняного сонця, переїздив грюкочучи залізничний поїзд, полохаючи безжурні пташки, що на гілках дерев своїм щебетанням величали чарівницю весну.

В переділі вагона третьої кляси сиділи двоє: один із них мав з тридцять кілька літ, другий був значно молодший.

— Яким любим холодком повіяло з лісу! — говорив

молодший.— Отут би тепер перебути весну, а не в столиці. Правда, пане директор?

— Авжеж! — відповів пан директор.— Що ж робити, коли годі?

Товариш директора виглянув крізь вікно, коли в сій хвилі розкотився проймаючий свист локомотива.

— Ось уже й моя стація близько,— замітив він.

— Нащо вам тут висідати, пане Іванський? — питався пан директор.— Справу свою завтра полагодите, а тепер їдьте зі мною на весілля. Адже мій брат просив вас. Ще кілька стацій — і будемо в Волі.

— Годі, мушу нині бути у родини. Тепер південь, може, до вечора впораюся, то ще приїду нічним поїздом на весілля, на сам бенкет. До Волі від стації далеко?

— Два або три кілометри.

— Може, приїду, не знаю. Боюся тепер всяких забав, бо після них чоловік два дні не може отямитись,— говорив Іванський,— а в мене, знаєте, робота, школа, іспит... Соромно вже слухати від кількох літ, як мене величають професором, коли я тільки заступник учителя.

— А там буде багато дівчат із округи,— заохочував пан директор.— Ви, мабуть, округу Волі трохи знаєте?

— Торік був я в Середліссю, недалеко Волі. Там учитель — мій свояк.

— А священик — мій свояк далекий,— говорив пан директор.— Давно вже з ним я не бачився.

— Має дуже милу доньку,— замітив Іванський.

— То вже, мабуть, доросла панна, бо я не бачив її кілька літ.

— О! Вже пора би їй заміж! — І пан Іванський усміхнувся.— Та ось уже поїзд став. Панна Маня буде, певно, на весіллі?

— Не знаю. Приїдьте, коли буде можна,— просив іще пан директор.

— Не обіцяю, але буду старатися. На всякий випадок поздоровіть від мене брата з весіллям.

Учитель Іванський попрощався з паном директором і вийшов із вагона.

Поїзд постояв хвилину і покотився дальше по лискучих проти сонця шинах, наповняючи воздух і грюкотом, і густим, немилим димом. Пан директор вийняв із кишені тютюн, закурив собі і став читати часопис.

На станції у Волі ждали на нього коні від о. Горе-

цького, в якого брат пана директора найшов собі товаришку життя.

— Там уже так ждуть на вас! — говорив парубок, що поводив кіньми, до директора.— Я ще рано приїхав по вас на станцію.

— Нічого не шкодить,— відповів директор, сідаючи на віз.— Ви курите?

— Або що? — питався парубок.

— Ось вам цигаро, закуріть — і вйо!

Парубок устромив грубе цигаро в рот і затяв коні. Дорога була недалека. Бистрі коні несли легкий візок по пухкім піску, мов глузували собі з такого малого тягаря. Не минуло більше як чверть години, коли на широке подвір'я о. Горецького заїхав візок із паном директором. На привіт його вибігло з дому кількоро осіб на ганок і прискочило зараз до воза.

— А! Вуйко Дорко! Вуйко Дорко! — вітали його.

— Ми вже навіть думали, що не приїдете.

— От, тяжко було старому кавалерові вибратися на село,— виправлявся вуйко Дорко, що, очевидно, у рідні не мав величного титулу пана директора.— Стілько роботи! Як же маєтесь?

Поки парубок виймав із воза тяжку валізу, вуйко Дорко вітався з братом та зі свояками.

— Отже, то ви — вуйко Дорко! — казав о. Горецький, цілуючись із паном директором, якого перший раз бачив у житті.— Я вже стілько про вас наслухався!

— Коли хто такий громадський вуйко, як я,— жартував директор,— то про нього і ціла громада знає дещо сказати.

— Просимо до хати!

— А зі мною не привітаєтесь, вуйку? — обізвалася якась весела панна, що появилася на ганку.

Вуйко видивився здивовано на панну, подав поважно руку, але так і видко було по нім, що не пізнав її.

— Не пізнаєте мене? — питалася вона.

— Ні...

— Я донька тітки вашої з Середлісся, Маня. Ха-ха! Як вуйко дивується!

— Ви змінилися дуже,— уважив пан директор.

— Вуйку, до мене не можна говорити «ви», бо я буду гніватися на вас. Кажіть мені «ти».

— Добре, але й ти мені мусиш «ти» казати, інакше я не пристаю.

— Згода. Отже, вуйку, скидай пальто і ходи обідати. Ні, якось мені не випадає вже казати «ти». Ви вже... не гнівайтесь...

— Ага, я вже старий, сивий! — усміхався пан директор.— Тільки ще ім'я Дорко нагадує давні молоді часи. Пора би вже мене Теодором звати.

— Та який ви старий, вуйку! Маєте вже з тридцять п'ять літ?

— Ого! Вже на тридцять сьомий пішло; волосся снігом припало. Біда мені з сією завчасною сивиною! — нарікав вуйко жартовливим, добродушним голосом.— Був чоловік чорний, як крук, а тепер уже стає білявий.

— Тепер ви, чи там ти — голубчик сивенький,— жартувала весела панна.— Ну, ходи, вуйку... Я вже буду тикати, так ліпше, правда? Обід для тебе вже готовий. Я тут заступаю господиню; знаєш, весілля занадто великий клопіт для одної господині...

Вуйко Дорко поговорив іще кілька хвиль то з ріднею, то зі знайомими і пішов за панною Манею. Ще не вспів сісти за стіл, коли вона принесла страву.

— Може, вип'єш горівки перед обідом? — питалася дівчина.

— Ні, я не п'ю.

— Що ж чувати, вуйку? Ми вже так давно не бачилися!

— Справді, вже з п'ять літ.

— Вже шість літ. Пам'ятаєш, як на різдво був ти в нас?

Панна Маня сіла собі коло вуйка.

— Пам'ятаю,— відповів вуйко.— Яка ти тоді була весела! Ти, видко, все така сама.

— І не зле мені з тим, хоч, правду сказавши, пора би мені вже споважніти.

— А то чому?

— Як-то чому? Адже я вже не підросток! Двадцять два роки маю; але ви... ти, вуйку, не кажи сього нікому, що я вже така стара панна. Якби хлопці дізналися, відцурались би мене, знаєш, які вони!

— Не бійся, не скажу нікому.

— Чому так мало їси?

— Не можу більше! Так душно.

— Що ж ти поробляєш? Видаєш книжки, «Письмо для народу»... Я читала дещо з того, що ти видав.

— Що можу, то роблю.

— Ба! Але то гроші коштує.

— А ти як хотіла — без грошей?

— Маєш який зиск зі своїх видавництв?

Вуйко Дорко засміявся.

— Зиск мати з видавництв у нас, у русинів!

— Пощо ж їх видаєш? — питалася Маня.

— Хтось же мусить видавати,— відповів поважно.— Література розвивається, читачів щораз більше. Що тепер заважають мені мої видавництва в хаті, то дарма. Помалу розійдуться.

— Не ліпше ж зложити собі сі гроші на старість? Адже ти не маєш певної посади! З сього, що ти директор інституту для учеників, грошей не зложиш.

— Про старість не пора ще думати, а тепер, коли чоловік може що доброго зробити, то чому ж не зробити? Знаєш, які в нас відносини: тисяча людей дармує, а один працює. Як уміє, так і працює, але не сидить згорнувши руки.

— А коли сил не стане тобі? — питалася Маня сумним голосом.

— Коли сил не стане...— сказав і пан директор,— воля божа! Зробив своє і забирайся, Федю!

В голосі вуйка Дорка чути було легеньку іронію.

— А женитися ти не думаєш?

— Де вже мені женитися? — махнув директор рукою.— І посади певної не маю, і літа вже не ті! Котра панна схотіла б мене?

— Е! вуйку, чому б не схотіла! — говорила панна все веселіше.— Всі кажуть, що ти такий добрий чоловік...

— Що то значить: добрий чоловік, коли родини не міг би удержати! В мене вже й примхи старокавалерські.

— Жінка відовчила б тебе від примх, а удержання... я певна, що ти тепер більше витрачаєш на себе, ніж тратив би на цілу родину.

— Помиляєшся, Маню, я жию майже скупо.

— Добре мені «скупе життя», коли сотки видаєш на видання книжок, які мало хто читає.

— Тепер мало хто читає, бо цікавих людей мало; але прийде час, що будуть читати. І хто візьме книжку в руки, подивиться, хто видав, згадає мене, прочитає книжку — от і буде для мене заплата. На се не треба жалувати грошей. Се видаток для громади, а не для себе. Оженившись, я мусив би покинути всі свої видавництва, мету їх, бо з них матеріального зиску нема. Родина... велике слово... та я й так маю у своїм інституті цілу копу хлопців.

Панна Маня слухала сих слів із похиленою головою і на хвилину задумалася.

— Знаєш, вуйку, я тобі скажу похвалу,— почала знов весело.

— Яку? — спитав вуйко цікаво.

— Ти добрий чоловік,— відповіла напів із усміхом, напівповажно.

— За таку похвалу мушу тобі дати цукорків, маю в валізі,— замітив вуйко весело.

— Ні, знаєш, цукорки не для мене, поважно тобі скажу. Я вже, бачиш, не нинішня і в своїм житті бачила і пізнала багато молодих людей. Все то сотворіння хисткі, без ідеалів... Часом лиш трафиться один-другий такий, що в його самолюбство на другім плані, а інші тільки про себе дбають; нема в них ні іскри прихильності до громадської справи, нема почуття вищого обов'язку, для дрібної своєї користі покидають справу громадську... Погана молода генерація!

Така несподівана мова здивувала дуже вуйка Дорка. Він глянув у сині очі панни Мані, і вона йому з сим запалом і повагою на рум'янім личку здалася незвичайно гарною.

— А ти звідки се знаєш? — спитав здивовано.

— Звідки знаю? Адже з людьми жию, часописи читаю, розпитуюся... Хіба не правду я сказала?

— Ти судиш людей занадто песимістично. Тяжкі часи, знаєш, куди людям до ідеалів! Аби мали що їсти, так досить із них.

— Отже ні, вуйку, се ти занадто песимістично дивишся на наші часи. Тяжкі часи! Се вічна байка, що давніше були ліпші часи. Були й тоді в нас бідні, були й багаті, але освічених було мало, а тепер їх таки значне число. Що ж вона, ся наша інтелігенція, тепер робить? Се глина! На твоє виходить, що тисяча дармує, а один за них працює для ідеальніших цілей. От наші сусіди... Ет! даймо спокій сій справі! Не поправимо світу!

Панна Маня була трохи розсерджена і енергічно махнула рукою. Відіткнула фляшку і налила вуйкові вина.

— Вино чей п'єш?

— П'ю,— відповів Дорко.— Чекай-но, Маню! Легко тобі нарікати на інших, а що ж ти робиш для громадського добра?

— Я? Коли б у мене були способи, велика освіта, то я вміла б працювати для інших; а так, із тим, що я маю і знаю.. Доки в Середліссі школи не було, я вивчила читати й писати двадцятеро дітей — знаєш, я вчилася в семінарії,— а за вишивки, гердани і т. і. дала вже своїм селянкам заробити кілька сот гульденів. Даю їм роботу, продаю їм, а сама з того

ані крейцара собі не беру. Не багато се їм помогло, та краще щось, як нічого. Нехай на мене селяне не нарікають, що ось то, мовляв, попадянка дармо їсть їх хліб...

— Добре, Маню! Я не знав, що маю таку розумну своячку! — похвалився пан директор.

— Ну-ну, вуйку, не хвали; і я в тім находила приємність.

— Хвалиш ти мене, то я мушу тебе! — відповів Дорко весело.— Хліб за хліб! А тепер, коли ми вже себе так розхвалили, подякуймо собі за гарні слова і ходімо до гостей!

— Чи ти привіз із собою які книжки? — спитала ще Маня.

— Маю повну валізу. Дам тобі.

— Я не хочу дармо.

— А я за гроші тобі не дам. Я рад, коли можу своїм роздавати книжки, а тим більше тобі, що читаєш і не кладеш книжку під лаву.

Вуйко Дорко був незвичайно вдоволений, коли вставав із-за стола; подобалася йому розмова з Манею. Звичайно трохи примховатий, нетерплячий та мовби невдоволений, повеселішав тепер, випроставшись, ішов до гостей з усміхом на устах. «Цікава собі дівчина ся Маня! — снувалась йому думка по голові.— Як вона говорить! А як змінилася за останні літа! Гарна дівчина!»

Поговоривши з гістьми, пан директор почув утому, яку чується по довшій дорозі, і, щоб себе розворушити, вийшов на прохід у село. Зараз на дорозі стрів пана директора якийсь хлопчина з села, поцілував його в руку, а той погладив хлопця по голові, вийняв з кишені якусь монету і обдарував його. Спитав, чи ходить до школи, і, дізнавшись, що се школяр, пішов собі дальше. Проходжувався з годину, розмовляв із кількома селянами та любувався весняною красою і погодою.

Вернувшися з проходу додому перед вечором, пан директор зайшов між панотців, що вже поз'їздилися з родинами. Між ними були знайомі його і незнайомі, то він із одними знайомився, а з другими вітався по старій знайомості. Знайшов навіть свого товариша шкільного, панотця Сулиму, чоловіка з кругленьким, мов налитим, лицем і добре заокругленим тілом. Худий вуйко Дорко з сивіючим волоссям і острокінчастою бородою виглядав при отцю Сулимі, як горстка конопель коло снопа пшениці.

Давні товариші, стрівшись по довгих літах, сіли поруч на кріслах і, поки молоді готувались до походу до церкви, гуторили про минувшину.

— Недавні часи,— говорив о. Сулима,— а як ти вже постарівся! Ми не бачилися вже тринадцять літ.

— А так, тринадцять. Ще як я був на теології, бачилися ми востаннє,— відповів вуйко Дорко.

— Де ж ти подівся, коли тебе прогнали з семінарії за якісь заборонені книжки?

— Я скінчив агрономічну школу у Відні.

— Ну, і чому не шукав посади?

— Такої посади, як я бажав, не було, а такої, як мені давали, не хотів.

— І ліпше зробив, що не прийняв ніякої?

— Ліпше не ліпше,— от я чоловік, що не трафив у свої двері,— говорив пан директор сумно.— Думав, що інакше складеться... А тут уже і старість приходить. А втім, мені дуже добре, і я нікому не заважаю.

— Авжеж, ти був завсіди характерний чоловік.

— Що ж у тебе чувати? Жінка твоя тут?

— Є, ось там, бачиш, на канапі під дзеркалом, ся скраю.

Дорко глянув і побачив худорляву жінку, убрану в яскраву сукню, що — на його думку — зовсім не була їй до лиця.

— Багато маєш дітей? — спитав директор о. Сулиму.

— Семеро, хвала-бо.

— Ов! — здивувався товариш-кавалер.

— Мають люди і більше,— зауважив отець, виправдуючись.— А ти не думаєш женитися?

— Ет! Я вже останусь старим кавалером і громадським вуйком. Чотирьох братів жонатих маю, нині п'ятий жениться, три сестри замужні; близької рідні стілько, що небавом сотка буде,— нащо ж і мені женитися? Волю бути для всіх вуйком...

— Мала втіха з сього. Женися, Дорку, ще можеш,— радив о. Сулима.— От я тобі найду панну таку, як рожу.

— Ну, наприклад, яку? — спитав пан директор, бо та розмова була чомусь до душі.

— Бачиш там коло печі стоїть панна Олімпія, донька Крамського, мого сусіда. Старий скупар, гроші має — го-го!

— Олімпія? — скривився Дорко на саме ім'я,— зависока для мене.

— Ет, що то значить! Ліпша висока, як низька. Вона вже повнолітня, якраз для тебе.

— Не хочу.

— То бери панну Маню, дівчина аж любо! Вона якась твоя своячка?

— Дуже далека. Колись жили ми в сусідстві з її родиною дуже приязно.

— Отже, що на неї скажеш?

Вуйко Дорко не знав нічого сказати.

— А бачиш, не маєш чим зганити. Грошей там у неї буде мало або й зовсім не буде, але за се еманципантка... Ти таку, мабуть, любиш?

Дорка вразило, що при слові «еманципантка» почув у голосі о. Сулими легенький глум, але не хотів сперечатися з ним про значення слова.

— Розумна дівчина,— відповів товаришеві,— тільки за мене не вийшла би.

— Чому ні? Перебирати не може, коли не має ані шеляга. Але резонувала б тобі в хаті, мов на вічу патріотів. Якби так на мене, я не брав би такої панни за жінку, що хоче бути мудріша від мене. Жінка до кухні і до дітей, а від політики здалека!

Пан директор став нетерплячий, скривився, піднявся з місця і махнув рукою.

— De gustibus non est disputandum [1],— каже.— Тобі така до вподоби, а мені еманципантка...

— Ого! Чи ти вже не закохався, бувало, в панні Мані?

Сі слова вже до краю розлютили директора, він сказав лиш: «Не такий вже я скорий»,— і відійшов невдоволений. Та не пройшов ще кілька ступнів, як нараз пригадав собі, що в рахунках одного часопису (а він порядкував адміністрацією того часопису) стоїть рубрика «о. К. Сулима з Т.», а коло сього прізвища — незаплачена пренумерата за два роки. Вернувся назад до панотця, взяв його набік і спитав тихо:

— Ти винен за два роки на газету. Може б, що дав тепер? Я адмініструю...

— Не маю, Дорку, тяжкі часи...

— Дай, дай! — просив Дорко.— Сядеш грати в карти і програєш, а так будеш мати хоч щось заплачене. Якось не випадає залягати з передплатою...

Панотцеві Сулимі було дуже немило, та таки вийняв п'ять гульденів і дав товаришеві.

— На рахунок,— каже йому.— Решту пізніше.

— Добре, добре,— відповів Дорко, ховаючи гроші.— А не гнівайся, бігме, ти не знаєш, як ми бідуємо. Люди стілько винні, а вважаються патріотами.

---

[1] Про смаки не сперечаються *(латин.)*.

Тепер о. Сулима відійшов невдоволений, а пан директор усміхнувся.

«Ось що з нього зробилося на селі! — подумав собі пан директор.— В нього жінка до кухні і до дітей! Жінка, товаришка життя, що має тішитися тим, чим муж тішиться, розуміти все, що він розуміє,— до кухні, до горшків!..» Ні, не так собі уявляє жінку пан директор. Такої еманципантки, що прилюдно вміє тільки папіроси курити, він також не хоче, бо хоч то не велике нещастя, та йому якось не до вподоби. А от коли жінка освічена і розуміє всі поривання і журбу чоловіка, не спиняє його в роботі для громади, а ще помагає,— така жінка Доркові подобається. В нього запал молодечий уже минув, кохання не вибухне, мов вулкан, мрії не затуманять здорового холодного розуму; життя пливе правильно, як лінивий потік на долах... До такого життя якби знайшлась яка розумна подруга,— Дорко згодився б. Але що тут і думати про се! «Минули літа молодії, холодним вітром від надії уже повіяло...» — нагадав собі слова поета.

Пощо кождий, а властиво тілько Маня і Сулима, питалися його, чому не жениться? Ну, не диво, що питалися. Всі брати його жонаті, а він один старий кавалер. Нині весілля наймолодшого брата,— несамохіть спадає всім на думку Дорко. Волосся вже мов борошном припало, у бороді сиві волоски біліють, мов срібні ниточки, на чолі з'явилося вже кілька зловіщих зморщок, а він іще не жениться! Та й що з того? Хіба він сам живе так самотньо? Не велика штука оженитися, але штука самому жити! — розважив себе пан директор такою сентенцією.

Однак думка за думкою снується дальше в голові його. Якийсь невизначений жаль чи туга квилить у серці його, мов дитина, що сміятися не хоче, а до плачу занадто лінива. Але вуйко Дорко чоловік уже не молоденький, уміє панувати над собою. Холодним розумом, мов морозом, в'ялить самолюбні почування і ясним поглядом дивиться на гостей.

Панна Маня приходить до світлиці.

— А ти де, вуйку, бавився?

— Ходив трохи на прохід.

— Я тебе маю щось порадитись. Як би тут намовити панну молоду, щоб на гостині збирала датки на будову театру? Намов її, а сам запроси гостей до складок. Усе щось збереться.

— Добре.

— А між грачів, що будуть у карти грати, я сама піду за податком. Мусять дати... правда?

— То ти й мене «обдереш»?..

— Певно.

— Ну, добре, добре, аби всі дали.

— Ти будеш танцювати?

— Ні.

— Адже ти колись танцював?

— Колись... А нині не буду. Чудно вже.

— То будеш нудитися.

— Не бійся, знайду собі потіху.

— Ні, вуйку, я буду тобі товаришувати, не позволю, щоб ти нудився. Я вже досить нагулялася, не тужу за танцями.

«Що вона так до мене причепилася?» — думає собі пан директор і вже підозрює, що панна Маня жартує собі з нього. Але в тій самій хвилині в душі сам собі докоряє, що важиться таку щирість називати жартом або, може, й залицянням, яке, будь-що-будь, доброї слави не має. Негарно так панни судити.

Визначивши так докладно поведення панни Мані, пан директор виймає папіросу з кишені, закурює і вдоволено розглядає гостей. На молоденьких веселих панночок дивиться вже як батько, якого часом веселять збитки дитячі; з молодиками розмовляє протекціонально, але ласкаво. Декотрий з них із погляду йому не подобається, та по Дорку сього не пізнати.

Так минає час аж до вечора. Гостей з'їжджається дедалі більше. Панна Маня, яко дружка, пришпилює гостям букети. Вибирає свому вуйкові найкращий, хоч він каже, що йому все одно і квітки не дадуть йому молодості.

Пізно ввечері іде вся дружина весільна до церкви. Священики і семінаристи співають, Дорків брат на лиці став рум'яний, як панна, а його суджена така поважна, як ніколи в житті не бувала. Присягають...

Доркові йде мороз поза плечі. Чогось його ті слова: «Я беру тебе і т. д.» — так уражають — чи мило, чи не мило — сам не знає. З хаосу думок, що рояться в тій хвилі в його голові, одна, мов оса, бринить коло уха: «А ти, Дорку? А ти, Дорку?..» — «Ого! — відповідає друга думка,— ти вже серце запечатав!» — «Що то значить запечатав? — питається третя.— Хіба ти ще не кремезний собі хлопець? Що волосся завчасу посивіло — не велике діло! Через те ти дівчатам іще інтересніший... Ти вже чоловік устаткований, молодечі збитки тобі не в голові, довгів не маєш...»

Голосне «Многая літа» перебиває Доркові думки. Задуманий, вертає він разом із гостями з церкви додому. Вже брат жонатий, хоч від Дорка молодший аж на дванадцять літ. Га, дійся воля божа! Оженився брат, менше буде клопоту Доркові. Напрацювався він на трьох братів, коли батько був немічний і помер, напильнувався їх, нажурився так, що годі було завчасу не посивіти, а от і прийшов уже час, що наймолодший має свій хліб і вже не буде Дорка просити о поміч.

Згадав Дорко минулі часи, і легше стало йому на серці. Якась відрада, тихе вдоволення обняло йому душу, на лиці явився незначний усміх щастя. Зробив своє, що повинен був зробити, вивів трьох молодших від себе братів у люди — як же тут не радіти? А сам? Ет! пощо й думати про се? А проте що ж то він сам — не чоловік, у нужді живе чи дармо хліб їсть? Хоч не жонатий, а чоловік загально поважаний, він се знає; хоч певної посади не має, але хліба не голоден, живе собі зовсім добре; і не може сказати — хоч би як річ брати,— що дбає про чужу ласку, що кому заважає. Адже працює за двох, за трьох!..

В найбільшій світлиці, яка була в домі о. Горецького, до вечері уставлено столи на взір підкови. Але господиня завчасу зміркувала, що не стане місця для всіх, і казала ще в другій, меншій, світлиці поставити два столи, принесені зі шпихліру, де вони довгі літа стояли без ужитку. При тих столах у меншій світлиці посідали веселі хлопці, що зараз зложили хор. Вуйко Дорко хотів собі присісти до них, бо дуже любив спів і сам трохи «потягав», але Маня, помітивши се, не дозволила йому.

— Вуйку,— каже жартом,— твоє місце поміж старшими. Тут будуть молоді паничі запиватися, ще й ти готов із ними.

— Не бійся, Маню,— виправлявся вуйко,— я п'ю дуже мало, бо мені шкодить: зараз спати хочу.

Але послухав своячку і пішов поміж старших. Ті «старші» не всі були старші від Дорка, наприклад, його три молодші брати, але вони були жонаті люди, то їх до молодіжі не тягло. А вуйко Дорко все ще чув за собою право лічитися до молодіжі, отже, часто волів товариство молодих, що між ними й сам молодів, коли не на тілі, то на душі. Однак Мані не хотів не послухати, бо й її рахував до тих, що відмолоджували йому душу. Бажав навіть сісти біля неї і сказати їй се.

— Дуже рада, вуйку, я сама того хочу,— відповіла Маня, сідаючи, і, усміхнувшись, додала тихше: — Ти вже, певно,

собі думаєш, що я завзялася тобі голову збаламутити. Не бійся, я не така небезпечна. Я так тільки.

«А най тебе хліб обсяде! — подумав собі пан директор,— яка здогадлива!»

— То ще питання,— додав голосно,— чи ти змогла б мене збаламутити? Сивий волос! Ти знаєш, що то значить? — і показав на свою голову.

— А добре було б, щоб ти справив собі яке чорнило та почорнив волосся! — порадила панна Маня.— Адже той іній від сонця може ще розтаяти.

— І сонця такого нема, і я вже без претензій.

— То зле. Тридцять шість літ — і вже без претензій! А лице ще молоде, як у панни...

— Тридцятишестилітньої,— додав вуйко.

Обоє засміялися.

Почалась гостина, тости, співи, як звичайно на весіллі. Панна Маня дбала дуже про свого сусіда і при п'ятій чарці вина, що лагодився її випити, спитала навіть:

— А не буде голова боліти?

— Такої вже слабої голови я не маю,— боронився вуйко.

— То випиймо вдвох. На здоровля твоє, вуйку! Щоб такі вуйки на каменю родилися!

— Ти знов із компліментами, Маню? Дай же спокій! От небавом почнуться танці, гостина вже кінчиться, іди приготуйся, може, якого хлопця собі вибереш.

— Один тільки тут сподобався, а більше жоден.

— А то котрий?

— Отсей правник, що промовляв від молодіжі. Ти бачив, який він поважний! А як славно говорив!

— То занадто молодий тобі. Правник із третього року. Коли він могтиме женитися?!

— Я ж не кажу, щоб я його зараз за мужа хотіла; так тільки кажу, котрий мені до вподоби.

— Що ж, чи тобі вже веселі хлопці надокучили?

— Досить мені сих вітрогонів із солодкими словами а порожніми головами. Але, вуйку, пора тобі сказати слово, щоб гості зложили дещо на будову театру.

Вуйко Дорко встав і коротко, але палко запрохав гостей до складки на таку гарну народну мету. Його нова братова поставила на стіл тацу, і туди посипалися щедро і срібні, і паперові гроші. Але панні Мані було сього мало; вона взяла тацу, занесла у світлицю, де сиділа молодіж, і там поставила на стіл. Сказала тільки «складка на театр» і до того так усміхнулася, що не один парубок витяг свої останні

гроші і кинув на тацу. Тоді, радіючи, вернулася зі складкою до вуйка і похвалилася перед ним, що з неї був би чудовий екзекутор, у що вуйко радо повірив.

По гостині прибрано і винесено столи на двір, заметено, поставлено крісла і ослони під стінами — і почалися танці. Жиди-музики грали, аж струни рвалися.

Вуйко Дорко, хоч і мав право рахувати себе до молодіжі, пішов тепер зі старшими грати віста. Якось не щастило йому. Русява дама дзвінкова здавалась йому — не знати чому — панною Манею, і він оглядав її, як фотографію. Тоді розлютувався на себе, що посмів такого страхопуда мальованого рівняти до гарної своячки, і зараз зайшов сю карту. Посидів так собі з півгодини і встав.

— Ні,— каже,— якось мені нині карта не йде. Піду подивитися, як танцюють.

І пішов, сів собі у кутику і дивився. Панна Маня танцювала з якимось семінаристом.

В той час у домі о. Горецького появився учитель Іванський. Перший помітив його Дорків брат, пан молодий. Спитав, чому так спізнився, познайомив зараз його з панею Горецькою і доручив її опіці. Пані Горецька доти не втихомирилась, доки не усадовила учителя за стіл та не поставила перед ним усяку їжу і вино. Іванський сів і, дякуючи, їв та пив, до чого господиня заохочувала його милим примусом, і куштував усе, що вона подавала.

Тим часом панна Маня у світлиці, де були танці, помітила вуйка Дорка.

— А, вуйко! — повітала його.— Як же ти собі тихо присів у кутику! Тепер панни вибирають, отже, я тебе вибираю до танцю.

— Дай мені спокій!

— Ні, мусиш. Ти мені гарбуза даєш?

Рад-не-рад мусив вуйко пригадати собі всякі «кроки», що ще замолоду вчився, і пішов зі своячкою в танець. Не дуже йому щастило, але Маня розважила його:

— Бачиш, вуйку, танцюєш, як двадцятилітній молодець, а ти вже себе в діди записав, у карти граєш!

— Але як я втомився! Аж піт виступив. Ну, вже досить, буде з мене! Відвик давно...

— То сідаймо.

Сіли собі на ослоні при стіні.

— Знаєш ти, Маню, сю пісню: «Де ся наші літа діли, літа наші молодії? Пропали, як гомін за горами...» Не тямлю добре слів, але голос пам'ятаю.

— І що з того?

Дорко спинився. Справді, і що з того? Минули літа молодії, і з тим треба погодитися. Адже кождому минають...

— Про що так, вуйку, задумавсь?

— От, щось у голові снується! Правда, що то гарно сказано: «Як гомін за горами...»? Було весело від радісних співів молодечих, аж лунало, а тепер уже і гомін пролунав.

— Може, ти, вуйку, поезії пишеш? — жартувала панна Маня, не розуміючи смутку вуйкового.

— Колись писав, іще в гімназії, а тепер і одного вірша не склею. Проза життя...

— Чи життя справді таке трудне? Мені дома так добре, і хоч я знаю, що люде бідують, та дуже часто забуваю про се.

— Життя справді трудне. Зацвіте замолоду, як кущ рожі, а тут і приморозок, і спека, і буря пообривають помалу листки, зв'ялять квітки, гілки — і не стямишся, коли з того всього останеться сухий кущ.

— Що на другий рік може знов зацвісти,— додала панна Маня.

— Зацвісти може, та вже не так, як перше, коли гілля було здорове. А проте, правду тобі кажу, я не знаю й досі, як на життя дивитися. Раз здається веселе, вдруге сумне... Одно тільки правда, що по розчаруваннях дуже трудно прийти до себе.

— А ти мав які розчарування? Правда, я сама знаю одно.

— Як мене прогнали з семінарії?

— Так.

— Ох, тяжко мені се було тоді. Ніхто не зрозумів чоловіка, не навчив... Прогнали — і роби собі, що хоч! Думали, що то добрий спосіб направити. А я тільки старався знати все, читав і те і се, бо як же ж можна щось судити, не знавши?

— А більше розчарувань ти не мав?

— Ще й кілько, моя Маню! — говорив Дорко розжалобленим голосом.— Розваж тільки: я мусив жити в Відні, а не мав із чого; скінчив агрономію, а посади не здобув; опинився сам безпомічним, а другим мав помагати... Ет, дурниці! Нині весілля,— що ми будемо свої жалі виводити?

Але панні Мані зовсім ті жалі не були нудні. Лице її свідчило, що вона їх глибоко відчувала, і се мовчання її по словах Доркових говорило більше, ніж багато слів.

— Ми, дівчата,— промовила вона по хвилині,— завидуємо мужчинам. Думаємо, що справді їм тільки житє,

а як придивитися їх щоденній боротьбі, аж страх бере! Хоч наша доля також не цвітом маєна.

— Знаю, знаю, Маню.

Вуйко Дорко спер руки на коліна і вдивився в землю. Музика грала, а пара за парою йшла, зачіпаючи часом і Доркa, і Маню, бо хата була тісна.

Що такого, що панові директорові так приємно розмовляти зі своячкою Манею? Розмовляв би, балакав би до самого рана. І випив нині понад свою звичайну міру, а таки ще спати не хоче і не нудиться. Але... але пан директор таки не зовсім щирий. Говорив, які мав розчарування, а про одно таки не згадав. А не було воно таке маловажне, щоб про нього можна забути. Якби так хто міг переглянути папери Доркові, педантично поскладані в його бюрку дома, найшов би там у окремій куверті кільканадцять листів, писаних жіночою рукою, а в листах сухий букетик квіток. Давня історія, ще з часів теології. На третім році зазнайомився був із одною панночкою, вже писали одно до одного в листах «ти», аж тут Дорко мусив покинути семінарію, а його суджена без найменшого романтичного одчаю пішла зараз за іншого заміж. Дорко — що ж він? Мусив скоритися долі. Та боляче йому було се, так боляче, що під тягарем туги зложив був раз елегію, повну невимовного смутку. Тепер ся елегія, листи і букет лежать собі спокійно в бюрку, не займані від довгих літ рукою Дорковою. Нащо й згадувати минуле? Його колишня суджена має вже сина в гімназії. Дорко бачив його кілька разів: гарний хлопчина, зовсім у маму вдався...

Несамохіть, розповідаючи Мані свої розчарування, нагадав собі він і сю пригоду і так задумався, що й не звернув уваги, як Маня нишком відійшла собі. Оглянувся: її вже не було в світлиці, але зате перед собою побачив Іванського.

Іванський приїхав нічним поїздом і прийшов пішки зі стації до Волі, бо о. Горецький не сподівався вже ніяких гостей і не вислав коней на станцію. Не велика се дорога, два чи три кілометри, отже, пан Іванський міг пішки прийти.

Привітавшися з паном директором, що щиро зрадів із приїзду нового гостя, Іванський склав руки на грудях і, певний себе, дивився на пари, що перед ним проходили.

— Панни Мані з Середлісся нема?

— Є! Де ж вона поділася? Була тут перед хвилиною.

Ждали ще якийсь час, але Маня не приходила. Іванський задумався, а вуйко Дорко злучив в умі появу Іванського

з утечею Мані, вважав, що се, мабуть, була причина і наслідок, і, зацікавлений, став глядати своячки.

Чого не бувало — панна Маня приглядалася, як старші гості при трьох столах грали в карти. Хоч, видимо, не розуміла гри, але слухала окликів грачів і дивилася на всяке кидання карт.

Вуйко Дорко зайшов її тихцем.

— А ти відколи стала до карт цікава? — питав її.

Вона, мов дитина, зловлена на злім учинку, почервоніла.

— Я... я...— і не знала, що дальше казати.

Вуйко дивився зі значучим усміхом, як зачервонілося її личко, і байдужно сказав:

— Маємо нового гостя — професора Іванського.

— То й що з того? — спитала Маня.

— Гм... що з того? Звісно, нічого.

Зловився вуйко! Не знає, що дальше казати. Йому здавалося, що приніс своячці гарну новину, вже підозрював і те, і се, а вона: «І що з того?» Коли нічого, то нема що більше й говорити... Маня дивилася дальше на грачів.

Та от за вуйком Дорком прийшов небавно і Іванський, поважний, як на вчителя пристало.

— Добрий вечір вам, панно Маню!

— Добрий вечір!

— Я трохи припізнився, не міг перед вечором приїхати.

— Дуже добре, що тепер приїхали.

— Але, на жаль, мушу вже о восьмій рано від'їздити. Можу вас просити до мазура?

Панна Маня пішла танцювати мазура. Вуйко Дорко, що стояв біля них і чув їх розмову, не помітив ні в їх поглядах, ні в словах нічого надзвичайного. Щось трохи Маня здавалася йому як би неспокійна, але більше нічого. Може, воно так справді тільки здавалося?

Найшов своє пальто, кинув на себе і вийшов у садок, бо в хаті було душно і у вуйка почала голова боліти. Став ходити стежками та крізь вікна дивитися на танці.

«Ні, їй-богу, таки то дурна річ — танець! — спало йому на думку.— Як сей скаче мазура! Або ось та панна! І то звуться цивілізовані люди!.. Ба, Дорку, не можна так судити. А ось і ти гуляв із Манею! Ну й що з того? Бо здурів на хвилю, а таки танець — ідіотична річ».

Хоч і осудивши так гостро «дурні» танці, що ніяка, і найвища, культура не може їх позбутися, вуйко Дорко таки часами заглядав у відчинене вікно, щоб подивитися, як

танцюють. Учитель Іванський танцював уже з іншою панною, а з Манею нескладно гуляв якийсь молодий чоловік. Вуйко звернув увагу на Маниного танцюра і рішив, що він або гуляти не вміє, або упився.

Маня таки скоро збулася його і, помітивши крізь вікно вуйка в саду, вийшла до нього, накинувши на себе хустку.

— Як там у хаті душно! — нарікала.

— Хто ж тобі каже гуляти? Я міг би тобі дещо сказати про вартість танців.

— Наприклад, що?

— Е, нічого, от нісенітниця!

— Не був би такий великий гріх, якби вуйко сказав раз нісенітницю.

— Я грішу так не раз, Маню.

— Ну, то не кажи. От сідаймо собі тут на лавочці. Як бозна пахне! Розповідж мені дещо... я так утомилася!

— Не знаю, що тобі розповісти? Байку, як дитині?

— Говори байку, все одно. Волю байку, як ті компліменти, що їх я наслухалася тепер від мого запитого дансера. Аж млісно мені від них.

— Ти воліла би гіркі слова?

— Як коли то й гіркі слова солодші від меду. Спробуй, наприклад, сказати мені яке гірке слово, але таке, як полин.

— Яке ж би... гм! Але ти не прогніваєшся?

— Ні.

— То я тобі скажу: пора б тобі, Маню, вийти заміж...

— Може, за того п'яного ідіота, що з ним я тепер танцювала, бо випадало?

— Ай! Яка ж бо ти! — обурився вуйко.

— Ні, Дорку, я тобі тепер поважно скажу: знаєш, я грошей багато не маю, але жити все-таки маю з чого. Адже я семінарію учительську скінчила, а що посади не брала, то тому, що родичі не хотіли. А коли б уже потреба,— прошу посади — і маю з чого жити, а за першого вітрогона заміж не піду. Сам же знаєш, що житє не жарт, трудне... То треба знати, з ким жити.

— Добре кажеш, Маню.

— Я вже кількох відпалила.

— Може, то небезпечна річ так перебирати?

— А ще більше небезпечна іти за абикого, за нелюба.

— Гм... і то розумно сказано. Але чи вільно тебе спитати? Чей ти на дорозі життя стріла когось такого, що припав тобі до вподоби? Може, я забагато жадаю від тебе, то я облишу се питання.

— Яка гарна ніч, вуйку! Які пахощі! Чуєш, як соловій в лісі співає?

Вуйко чув соловія, але чув і тихий сміх у Маниних словах. Якби місяць світив ясніше, то вуйко, може, помітив би усміх і на устах у Мані.

— А справді гарна ніч! — відповів, зрозумівши слова Мані так, що в неї єсть свої таємниці, що їх і вуйко не повинен знати. Однак не міг також здержатись від усміху.

Невинні слова вуйкові так розвеселили своячку, що вона вголос засміялася.

— Гарна ніч, гарна ніч! А ти мене про що питав? Не вдавай, вуйку, що тебе можна обдурити!

— Я не цікавий на твої тайни.

— Які в мене тайни? — Питаєшся, хто мені припав до вподоби? То я тобі щиро скажу: ти мені сподобався!

— Ну, Маню, я тобі не забороню жартувати.

— Я не жартую.

— Добре, добре. Отже, я... а ще хто?

— Сказати тобі?

— Як хочеш.

— Отже скажу: також Іванський. Ти знаєш його добре?

— Знаю.

— Такий поважний, читав багато... Торік під час вакацій був у нас у Середліссю,— там учитель його свояк. Бував у нас — що ми не раз нарозмовлялися! А проте він дуже несмілий.

— То все гаразд! — поквапився вуйко.— Суплєнти — то нарід до одруження дуже скорий, звичайно, ідеалісти-філософи! Я його спитаюся...

— Вуйцю,— настрашилася панна Маня,— прошу тебе, не кажи йому нічого! Вуйцю мій золотий! Нащо ж я була така щира перед тобою?!

— Будь спокійна, Маню! Коли не хочеш, я йому не скажу. Але цікаво мені, що тобі подобаються самі такі поважні, тихі. То звичайно дуже скучні люди...

— Що ж я тому винна? — виправдувалася скоро панна Маня, а в голосі її ще тремтів страх, щоб вуйко не сказав чого Іванському.— Я таких люблю, як ти, як він...

— Як я також? — спитав недовірливий Дорко.— Се теорія, моя панно.

— Яка теорія? Чому не має сказати по щирості? Коли панна має відвагу сказати мужчині: «Я тебе не хочу, іди геть!» — то ще більше повинна мати відвагу сказати йому добре слово.

— І се теорія. Ану скажи Іванському таке «добре» слово!

— Годі, нема такого звичаю, бо нема щирості. Мене висміяли б. А проте залежить се ще від того, чи я йому подобаюся, а того я не бачу. Він до всіх однаковий, обережний...

— Чому ж ти зі мною така щира?

— Бо з тобою можна говорити. Ти такий добрий, вуйку!

— Який по правді я тобі вуйко? — спитав Дорко.— Хіба такий: дід бабі вуйко, а вона йому тітка?

— То на кожний випадок свояк; усі вуйком звуть тебе, то і я. А з тобою щиро говорити можна, бо ти розумний чоловік.

Вуйко мав незвичайну охоту сказати своячці одно дуже щире питання і вже завчасу постановив собі прийняти спокійно або добру, або лиху відповідь, але саме вчас здержався а навіть розсердився, що йому такі «дурниці» приходять іще до голови. Отже, сидів мовчки та дивився, як повний місяць висів понад темною стіною лісу на синім небі. Панна Маня зірвала гілочку бозу, що цвів понад ослоном, і також задумалася. З дому долітав у сад гамір весільний і голосний бас разом із тоненькими звуками флейти і скрипок, а недалеко в лісі співав голосний соловій. Надворі вже дніло.

— Як гарно! — вирвалось слово з уст у Мані.

— Що? — спитав задуманий вуйко.

— Ніч. Ти не бачиш?

Вуйко хоч дивився на місяць понад лісом, та, мабуть, не бачив його за думами.

— Бачу,— відповів,— та чи не холодно тобі? От вітрець тягне.

— Ні, не холодно.

— Ходи-ходи до хати, ще застудишся.

Обоє пішли до хати.

Пам'ятаючи Манині слова про Іванського, вуйко Дорко став тепер пильно вважати на його вчинки і помітив, що хоч він справді дипломатично поводився зі всіма, але з Манею таки часом розмовляв довший час. Вона ж, мовби від нього навчилася бути здержаною і не забувати нещирих звичаїв, також не дала по собі пізнати, що порахувала його до вибраних.

Вуйко покинув небавом свою обсервацію, бо здалась йому нічим не інтересна, але таки при нагоді спитав Іванського, які панни йому подобались. Він почислив спокійно кілька, а між ними й Маню. Вуйко не був із того мудрий.

Дедалі нападала його втома. Не призвичаєний не спати цілу ніч, прибитий трохи вином, пилом та димом хатнім і гамором весільним, сів собі на софі там, де гості грали в карти, і вже трохи-трохи не задрімав. Став таким ліниВим, що вже йому байдуже було і до танців, і до своячки, і до вчителя. Зміркувавши, що не мав розумної причини томитися далі, пішов у шпихлір спати. Сонце вже зійшло, і в хаті погашено непотрібне світло. Молодіж гуляла завзято далі, а тим часом вуйко спав твердим сном.

Як збудився і глянув на годинник, побачив, що вже була одинадцята година рано. Коло нього на застеленій соломі спало кілька інших мужчин, і один хропів на цілий шпихлір. Се хропіння не дало панові директору полежати ще хвилину, він устав, умився і вийшов із шпихліра. Ясне сонце осліпило його так, що він аж затулив собі очі, завваживши, що пекли його. Голова була трохи тяжка, і ціле тіло було ліниве. «От тобі приємності невиспаної ночі!» — подумав собі, та коли пригадав собі Маню, рішив, що будь-що-будь бавився на весіллі добре. Тільки розмова з нею, і танці, і весілля здавались йому такими далекими, мовби були не тому кілька годин, але щонайменше кілька тижнів.

Більша частина гостей уже пороз'їздилася, а хто остався, той спав, опріч невсипущої пані Горецької і слуг, що варили обід для решти гостей. Іванський також уже від'їхав. Вуйко Дорко поговорив трохи з панею Горецькою, а тоді пішов на прохід у ліс. Під час обіду панна Маня була бліда і невесела та нарікала, що не мала часу добре виспатися. Вуйко Дорко чув мовби якийсь сором перед нею, та не важився вже розмовляти так, як під час весілля. Пригадував собі деякі свої гадки з розмови з Манею і називав їх просто наївними, за що сердився на себе.

По півдні умовляли його, щоб остався ще на цілу добу, але він відповідав коротко: «Годі, робота жде!» — і, забрався до від'їзду. Від'їжджаючи, попрощався з Манею майже холодно. Подали собі руки, вона усміхнулася, вуйко мимоволі усміхнувся також, хоч не розумів, що має визначати її усміх, і від'їхав. Аж на полі за селом почув свою самотність і якусь ближче невизначену тугу. Задуманий і мовчазний приїхав швидко на станцію.

Діждавшись небавом поїзда, дав кондукторові на пиво, щоб могти їхати самому одному в переділі вагона. Хоч почуття самоти було йому немиле, але він чув невиразно, що якийсь промінь сонця заглянув у пустку його серця, і бажав докладніше в спокої дослідити, що воно за диво.

Жаль не жаль, туга не туга, сам не знав, що такого. Але добре було йому з сим жалем чи тугою, бо переглядав сі чуття радіючи, хоч і не без оцінки, як се в редактора «Письма для народу» було в звичаю.

— Nil novi! [1] — рішив небавом коротко.— Звичайна туга за сим, чого не мається, за родинним життям, за родинними втіхами і клопотами. Таке вже не раз спадало йому на думку, він знає сю тугу, та не вважав би себе поважним вуйком Дорком і директором, якому вже волосся сивіє, коли б сій молодечій спокусі подався. Родинне життя — чи справді в йому стілько чарівного?

Пан директор переходить думкою доми знайомих родин і находить у не одній незгоду, недостаток, невдоволення, розчарування, а що більше — тугу за такою самотою, якої він має доволі. Адже були й такі, що завидували йому, його самітності, казали: «Який тобі клопіт? Ти вільний, безжурний птах; ніхто тебе не в'яже, і ти нікого; витратиш нині що — добре, не витратиш — друге добре; не дбаєш, що завтра буде, бо на себе все заробиш...» Люди завидують йому, а він буває іноді такий невдоволений з себе! Погана, вічно невдоволена вдача людська — та й тілько!

І що довше пан директор думав над прикметами самітного життя, тим гарнішими вони йому здавалися. Поки поїзд минув дві станції, пан директор зложив собі в голові таку переконуючу оборону самітного життя, о сам із удоволення аж усміхався, як учений, що бачить перед собою готову свою працю, якою сподівається здивувати цілий світ.

Але коли на третій станції поїзд станув, думки пана директора, що досі поза теорію не виходили, повернулися відразу в інший бік. Крізь вікно побачив, як до сусіднього переділу сідала разом із старшою жінкою якась панна, що ні з того ні з сього нагадала йому Маню. Враз побачив вуйко своячку мов живу перед собою. Немов сидить собі проти нього, сміється збитошно, як дитина, а тут і промовить відразу поважно, як дозріла особа.

Бачить її вуйко в уяві своїй і приглядається оком знавця. Легкодушна? — ні! Негарна? — Але ж гарна, а може, й дуже гарна! Не інтересується нічим? — І то ні! На все цікава. До того щира, весела, розважна... А яка дома?

«Ей, Дорку,— остерігає себе пан директор,— не вір лиш ти жіноцтву! Читав ти, в голову тобі цвяшком вбилася думка

[1] Нічого нового (*латин.*).

що кохання — то огонь; підійдеш занадто близько — попечешся, відійдеш занадто далеко — не зігрієшся, а станеш собі в мірі — і зігрієшся, і не попечешся. Нехай собі панночки ростуть здорові і віддаються за кого хочуть, а ти їх не займай і не дайся зайняти. Таки найліпша позиція вуйка: всі тебе люблять, і ти всіх любиш, і однака тобі і Маня, і Оля, і Галя і як там вони ще називаються».

Але як-то, як-то Маня сказала? «Ти мені сподобався!» Гм... ну що ж? Чому ж би не мав подобатись? Вуйко всім подобається...

Локомотив свище довго-довго, аж усі думки директорові проганяє в ліс, яким саме поїзд переїжджає. Вже смеркає, надворі така краса весняна, що ні надивитися на неї, ні налюбувати. Дорко визирає крізь вікно в ліс, бачить будника, як стоїть біля своєї хати з червоно-білою лопатою, і завидує йому, що може собі жити в такім прекраснім лісі. Але поїзд минає небавом ліс і стає на новій стації. По вагонах починає тяжко ступати якийсь чоловік, що запалює лампи.

Дорко сідає собі гарненько в куточку, чує мовби дрімоту, здогадується, що тому все ще винна минула ніч, і дозволяє вже мріям безладно снуватися в голові, не дбаючи, чи є в них логіка, чи ні. Поїзд їде далі, колеса торохкотять у такт та вколисують утомленого Дорка...

Як приїхав додому, де містився інститут під його доглядом, мов не пізнавав власної хати. Все там стояло на своїм місці, як перше, порядок був зразковий, але тепер, при світлі від лампи, те все здалось йому якимось непривітним, що просто не міг дивитися. А вже найбільше дратували його власні видавництва, що спокійно в ладі лежали собі в куті хати на шафі, звідки визирали крізь вікна та немов просилися в світ поміж люди... Ліжко було вже постелене, а слуга питався, чи чого не треба.

— Не треба нічого,— відповів пан директор непривітно.— Канарки їсти дістали?

— Дістали.

— А квітки поливані?

— Поливані.

— Ну, то можеш іти спати.

Слуга вийшов, а пан директор умився, натерся холодною водою і зараз ліг на ліжко. Довго лежав і не міг заснути. Будильник, що ніколи не дратував його, тепер, здавалося, цокав так дуже, мов молотом бив об голову. Дорко слухав його довго, але вкінці не втерпів, завинув його в рушник і сховав у столик. Але небавом тиша гірше ще вражала його,

ніж те одномірне цокання. Вийняв годинник знову зі столика, поставив і за якої чверть години заснув.

Вранці в шість годин пан директор, по своєму звичаю, збудився. Не вставав зараз, тільки складав собі програму на цілий день.

Треба вислати число газети передплатникам, передати зібрані на весіллі гроші комітетові будови театру, зробити коректу двох аркушів свого видавництва, піти до каси ощадності вийняти п'ятдесятку, щоб заплатити друк, порахувати касу інституту, а тоді ввечері піти на два засідання виділів товариств, одно о п'ятій годині, друге о сьомій.

Треба ж знати, що хоч Дорко титулу урядового не мав, але на титулах почесних йому не збувало. Був доглядачем інституту для учеників, редактором «Письма для народу» і власних видавництв, виділовим чотирьох товариств, членом десятьох товариств, між іншим, і читальні в своїм ріднім селі, до того був також коректором книжок, видаваних власним коштом...

Титули сі не давали Доркові здебільшого ніякого зиску, але зате вимагали багато роботи, не раз стільки, що не міг собі дати ради. А що мав хвальну звичку, не кидати не зробленого, то бувало сидів пізно поза північ при лампі і томив свою сивіючу голову і короткозорі очі.

До кав'ярні і шиночку не заходив ніколи, тільки вільного часу ввечері приходив до касина, де до дев'ятої години грав віста або тарока, а о дев'ятій вертав додому на вечерю. Давніше можна було бачити його на вечорницях, як заохочував молодіж бавитися, але останніми літами перестав бувати на забавах. Тільки коли приїхав Народний театр до столиці, Дорко брав абонемент і щодня приходив на вистави театральні, з яких більшу часть бачив по десять разів.

Полежавши з півгодини, пан директор устав із ліжка, умився, одягся і пішов у ті світлиці, де снідали його вихованці. Оглянув кожного по черзі і при однім станув:

— А ти де собі розбив так ніс?

— Вчора штовхнув мене один у школі, і я розбив собі об лаву.

— Для чого ж він тебе штовхнув?

— Я нічого... сидів собі...

— І він без причини тебе штовхнув?! Ей, Влодзю, що з тебе буде? На конференції поданий з трьох предметів, у школі збиткуєш,— підеш, небоже, гуси пасти.

— Та я, прошу пана директора... Я вже тепер учуся,— виправдувався ученик.

— А ти як думав, що то не твій обов'язок учитися, що ти ласку робиш татові і мені, коли вчишся? Ну-ну, вчися, якось-то буде,— і директор погладив хлопця по голові.— Дуже розбив ти собі ніс?

— Ні, тільки шкурку здер.

Пан директор оглянув добре напухлий ніс у хлопця і, втихомирений, відійшов. Недармо всі кажуть вуйкові, що він був би дуже добрий тато, коли б оженився. Він був уже в тих літах, у яких не то не вражає чоловіка величне слово вуйко з рожевих уст дорослої своячки, але й діти не здаються вже «сотвореннями», що вміють тільки дошкулювати. Пана директора дітвора любила... Хоч із погляду був суворий і звичайно говорив приказуючим голосом, але діти, ті найліпші психологи, дуже скоро відгадали, що пан директор їх таки любить. Пан директор розважав не раз сам сю річ і нагадував собі не без удоволення загальнознану приказку, що кого діти люблять, той добрий чоловік.

Коли «діти» пішли до школи, пан директор оглянув іще клітку з канарками, зірвав три зів'ялі листки зі своїх квіток, що в нього стояли і на вікні, і в окремім коші, деякі папери сховав у столик, деякі в кишеню, повідчиняв вікна і вийшов на місто.

На роботі, яку собі визначив на ранок, минув йому час до першої години. Втомлений і скулений вертав додому, не звертаючи ніякої уваги на перехожих.

Дома при обіді одна думка зайняла його дуже. Нині заплатив у друкарні п'ятдесят гульденів. Невеликі се вправді гроші і не жаль їх видати на якесь видавництво, але годиться подумати, чи не краще би складати їх для себе. А то хто знає, що буде. Вже мав зложених близько три тисячі гульденів на чорну годину, а тепер осталось тільки дві і щось, решту видав без матеріальної користі для себе. Громада... яка там ся громада! Поки працюєш для неї, поти й рада тобі, а занедужаєш — не поможе, мара тебе бери, інший прийде... Погана громада! Не треба так легкодушно витрачати гроші, ліпше складати їх для себе. Правда, на старість, може б, брати притулили його біля себе — вони ж йому не мало винні! — та допустити до того Дорко і в голові собі не покладає, не хоче бути тягарем нікому.

Тут ураз лице пана директора роз'яснюється, якась важна думка приходить йому до голови, бо з вилками і ножем у руках сидить непорушно і дивиться на протилежну стіну, немов там шукає відповіді на своє питання. Але стіна мовчить, звісно, на те вона й стіна...

В кілька днів потім у касині стрівся Дорко з Іванським, що грав у більярд.

— В більярд граєте,— промовив директор своїм звичайним, ніби суворим голосом, а про іспит не думаєте...

— О ні, пане директор! — відповів Іванський, торкаючи кнєм кулю.— Вже задачі мої прийняли, в липні усний іспит здаю.

— Ну, то добре,— і Дорко виходить у сусідню світлицю.

«Добре, що Іванський іспит здає? — питається себе пан директор.— Для Іванського добре. Може б, йому сказати, що Маня про нього казала? Ні, нащо? Але зрадів би! То й що з того? Нащо Доркові бути сватом?! Вже й так кілька дівчат висватав, кілька парубків оженив, був дружбою — досить йому того!»

— Добрий вечір! — вітається секретар товариства з паном директором.

— Добрий вечір.

— Пане директор, я маю до вас просьбу. Може б, ви замість мене зробили справоздання на загальні збори? Ви, довголітній виділовий, знаєте всі справи...

— Не зроблю, не маю часу.

— Зробіть, зробіть!

— А ви за той час будете в кав'ярні сидіти? Такий молодий студент, а вже лінивий!

— Я пишу розвідку на університет, часу не маю.

— А ви думаєте, що в мене часу забагато?.. Коли маєте розвідку віддати?

— До двох тижнів.

— Пришліть мені завтра протоколи додому, я напишу справоздання.

І так не раз бувало: Дорко насварить перше, назве лінюхом, самолюбом, а потім бере за других громадську роботу, щоб не мати спокійної ночі.

Просидівши звиш чотири години на нарадах виділів товариства, на яких дав волю свому обуренню на несолідність членів товариства і лінивство авторів, що й за гроші не хочуть нічого робити, пан директор перекинув іще в касині кілька часописів, полагодив із деким менші орудки і, надівши бриля, пішов додому. Вечеря вже вистигла, він напився самого чаю, закурив папіросу і думав, до якої роботи братися. Вийняв свіже число газети політичної і там у новинках найшов вістку про вінчання свого брата.

Щасливий брат! Тепер собі розмовляє з молоденькою жінкою, він веселий, вона весела... а тим часом старший брат сидить отсе одинокий у своїй хаті разом зі своїми невеселими думками. Хата гарна, убрана майже вибагливо — всі то кажуть,— та чому вона здається не раз темною печерою, ведмежим логовищем? Чому у ній не раз так скучно, так тихо, так непривітно? Колись, у дні бідування, так убране мешкання, яке тепер має, було для нього ідеалом, а тепер не вдовольняють його ані ті біленькі довгі та широкі завіски при вікнах, ані портьєри, фотелі і дивани — нічого. Все йому здається чимсь звичайним, начеб до того звик не від яких п'ятьох-шістьох літ, а зроду.

Товаришки життя треба — он що! І найкращі квіти в золоченім кошику не заступлять сього живого квіту, що вміє так любо усміхатися, і найкраще щебетання канарків не заступить щебетання маленьких жвавих діточок. Без товаришки життя чоловік собі ворог — власне, ворог правдивий, се дійсна правда. Ніхто чоловікові так не дошкулить, як іноді сам собі дошкулиш осоружними думками. І нема кому ані розрадити тебе, ані розвеселити, додати духу; живеш собі, як отсей канарок у клітці... Та ні, сей же канарок «жонатий»...

Не пощастило Доркові з порівнянням, облишмо те. Коротко сказавши, коли можна ще женитись — а всі так кажуть,— то треба оженитися; на видавництва грошей не викидати, складати гріш до гроша, щоб забезпечити будучину собі і... і кому? звісно, жінці! Хто ж вона? Невже панна Маня?.. Ба! коли б вона схотіла! Чому ж би не схотіла?! Адже казала: «Ти мені подобаєшся!»

«Дорку, Дорку! — спитає себе у своїх мріях пан директор,— розваж-но тільки спокійно! Скажемо, що ти батько такій доньці, як панна Маня, і тій Мані подобаєшся своєю розвагою, а не молодечою жвавістю, такий Дорко, як ти, чоловік без декрету, що не може на випадок оставити сім'ї ніякого забезпечення. Чи ти віддав би Маню за такого Дорка? Правда, що ні? А як вона сама хоче? То нічого, вона не знає життя... Ніде правди діти, ти вже старий кавалер, волосся вже сивіє, нерозумних примх маєш багато, а якби ти оженився, здобув би справдешній анархістичний елемент до хати. Настав би інший лад, видавництва пішли би в кут, не одна робота громадська не зробилась би, жінка намовила б шукати певної посади, прийшлось би покинути ту цілу копу любої дітвори, з якої колись будуть добрі, щирі прихиль-

ники до рідного народу, яка до тебе привикла, а ти до неї,— словом, ціле життя змінилось би. Подумай, Дорку!»

І думав він так із годину, і нічого не видумав. Поклався спати, думав у ліжку з півгодини, і таки не рішив справи. Остання ясна думка його перед самим сном була така, що хто йде проти природи, на сім природа мститься... З сією думкою він і заснув.

І пішли йому дні за днями, як звичайно, одностайно, без надмірної радості і без надмірного смутку. Мрії про одруження не покидали його, та вже не дошкулювали так, як під першим враженням розмови зі своячкою. Він робив свою щоденну роботу дома і по товариствах і дуже часто забував про свої далекі заміри, а зміна способу життя на інший здавалась йому щораз більше неможливою. Раз іще, в три тижні по весіллю, подратував його лист від брата, в якім і Маня — зовсім випадково — мала нагоду «поцілувати дорогого вуйка Дорка» і просити його в гості до Середлісся. Відписав зараз, що дуже рад би приїхати, але не може.

«На вакації, може, приїде... А то спокуса!» — думав собі ввечері, добродушно всміхаючись. А що сьогодні на загальних зборах одного товариства висказали йому признання і подяку за його працю, а до того розпродав за кілька гульденів своїх видавництв і конференція учительська добре висловилася про його інститут, то нині настав у його в душі рішучий зворот. «Ні, Маню! — думав він собі.— Оженитися кождий може, та не кождий може і хоче дати гроші на видавництва, що збільшують рідну літературу, не кождий хоче працювати в товариствах народних, не кождий схоче доглядати так ті людські діти, як я радо доглядаю, словом — без зарозумілості сказавши,— не кождий хоче жертвувати свою силу і працю на річ громадську. Мені дає се таке чисте вдоволення, якого б, може, і життя з тобою не дало! Адже й ти сама казала, що не годиться покидати справи народної для своєї користі. Розпитаю я Іванського, що він думає. Віддам тебе заміж, за дружбу буду, коли схочеш, але на спокусу себе не дам. Мені вже заповіт би писати, а не женитися... От нині я такий втомлений, розбитий... ох!»

Надворі було душно від червневої спеки, і тому Дорко чувся втомленим, встав, простяг руки і випростував нахилене тіло. Спати хочеться! Обмився, як щовечора, холодною водою, витер тіло рушником, поклався на ліжко і зітхнув: «Ой боже, боже, чому я не мільйонер! І другим робив би добро, і сам зазнав би його!»

Хоч Дорко так гарно рішив справу, а краще мрію про своє одруження, але при першій зустрічі з Іванським по сім рішенню таки не починав розмови про Маню. Сю появу витолкував собі потім так, що не треба тепер непокоїти Іванського, коли вчиться до іспиту. Нехай перше здасть екзамена, а тоді вже Дорко заходиться сватати його, коли схоче. Нащо йому завертати тепер голову романсами?

Але скоро лише Дорко так пояснив собі свою мовчанку перед Іванським, зараз із великим криком піднялася у його совість: «Дорку, сивий Дорку, не дури себе! Тобі Маня подобалася, і ти заздрісний. Сам боїшся її брати і другому не хочеш відступити. Коли б Іванський се знав, що Маня йому рада, він вчився би вдвоє пильніше! А ти таку казку видумав! Негарно, Дорку, шануй свій сивий волос!»

І пошанував Дорко свій сивий, чи краще сивіючий волос, що його здержував уже від не одної «дурниці», і зараз на другий день у касині почав розмову з Іванським.

— Як же там, пане Василю, йде вам наука до іспиту?

— Досить не швидко. Такий гарний час, весна: годі вчитися.

— Вчіться, вчіться, не відкладайте! Куди поїдете на вакації?

— Може, до Середлісся,— до свояка, учителя.

— З того буде панна Маня дуже рада.

— Чому? — спитав учитель цікаво.

— Кожна панна на селі рада інтелігентному чоловікові.

Іванському не подобалася така відповідь, але сказав:

— Вона сама також не остається позад світа, читає багато, варто з нею розмовляти.

— Досить очитана, і мені так здається. Я там із нею небагато балакав, то й не міг пізнати.

— О, я її знаю добре! Пане директор, скажіть мені, що вона вам казала про мене?

— Казала, що ви їй подобались,— говорив директор помалу, мов знехочу, і, помітивши, яке велике враження зробили сі слова на учителя, додав із усміхом: — Як звичайно подобаються паннам люди, що можуть женитися.

— Панні Мані не кождий подобається. Вона дуже щира і правду каже.

— На сій щирості зле вийде,— говорив Дорко байдужно,— нині тільки кокетка може зловити жениха. А проте я не знаю її добре. Шість літ із нею не бачився... Заграєте, може, віста?

— Ні, пане директор, мушу йти додому. Граматики вчуся, дуже неприємна річ, помалу йде... Мушу йти. Прошу вас, як будете писати до Мані, поклоніться їй від мене.

— Добре, добре, ходіть на годинку, заграємо собі,— просив Дорко.

— Ні, годі! Добраніч вам!

— Добраніч! — і директор значучо усміхнувся.

Вдоволений грав віста цілу годину, жартував із партнерів і був в якнайліпшім настрою. Ще того самого вечора, прийшовши додому, написав лист до свояків у Середлісся. Сам не мав ніякого діла до них, але щоб було до чого долучити поздоровлення від Іванського, писав і про себе, про свою тугу за селом, обіцював приїхати до Середлісся, яке йому Іванський дуже захвалив разом із родиною священиковою, і, мов знехочу, додав, що сей Іванський у липні складає іспит на гімназіального професора.

В три дні потім одержав пан директор лист від панни Мані:

«Мій дорогий вуйцю!»

— Вуйцю, вуйцю! — повторив директор.— Який я їй вуйцьо? Сам трохи не освідчився їй як не вуйцьо, а вона: «Вуйцю!» Ну, що дальше?

«Я так втішилася Вашим листом (ну, певно! — подумав собі Дорко), що якби Ви були в нас, то я б Вас за те в сиву голову поцілувала (в сиву голову, ага! — додав Дорко). І зроблю так, певно, коли приїдете до нас на вакації. (Хто знає, чи приїду?) Втішило нас, що Іванський про наш дім не забуває (*нас* утішило, розумію, значить: тебе утішило), а я Вам, дорогий Вуйцю, під секретом скажу, що якби він на вакації приїхав до Середлісся, та ще й з Вами (нащо мене там?), то я б дешевим способом мала університет у себе, а радше агрономію, теологію і філософію, з чого, певно, мала б велику користь, слухаючи Ваших викладів». (Ну, чи з моєї теології і агрономії мала б ти користь, то ще питання, але з філософії — певно! — подумав собі вуйко).

Далі писала панна Маня про родинні відносини, запрошувала вуйка *конечно* до себе і поздоровляла його «щиро» від родини і від себе.

Пан директор сховав лист у столик.

«Віддав я вже кілька дівчат замуж, треба й Маню віддати! — поставив собі.— Воля божа!»

Виконати сю постанову прийшлося Доркові зовсім легко, несподівано легко. В день, коли Іванський складав іспит, він, здавалося, без потреби походжав собі біля

університету. Сам заходив кілька разів до будинку і вивідувався у знайомих, як іспит іде.— Добре йде! — впевняли його ті, що були при іспиті, і пан директор радий-прерадий був із того. Виходив знов на улицю, топтав плити каменні та пильнував, коли Іванський вийде з будинку. Навіть про обід забув.

Вже було добре з півдня, коли в дверях університетського будинку з'явився Іванський. Дорко пізнав його по поставі і по одежі, але лиця не міг добре доглянути. Не хотів бігти йому назустріч, щоб собі не подумав нічого, тільки так ішов улицею, що мусив зустрінутись із ним.

— Пане директор, я зложив іспит! — зачав Іванський радісним голосом.

— А! Гратулюю вам! — промовив Дорко також радісним голосом.

— Тепер я до вас, пане директор, маю діло. Добре, що ви мені тут навинулись. Може, де ступимо на чарочку? Прошу!

— Чому б ні? Ви нині повинні платити.

— Але ж дуже радо, особливо вам!

В реставрації за вином почав Іванський:

— Ви мене знаєте, пане директор?

— Адже знаю не віднині!

— Я собі...

— Пан професор тепер! — докінчив Дорко жартом.

— Ні, не то. Що там професор!.. Я... як би то вам сказати?

Пан директор значучо усміхнувся, але мовчав.

— Я всякої всячини вчився,— говорив уже професор гладко,— але з тим між людьми ні в кут ні в двері, особливо між паннами. Чоловік несмілий, чи то з дурноти, чи з недостачі виховання, сам не знаю; на кождий випадок зле мені з тим.

— Певно, хочете, щоб я вас висватав? — питався здогадливий Дорко весело.

— Годі мені крутитися з сим наміром та ще й перед вами,— відповів професор поважно.

— Чому переді мною?

— Ви свояк панни Мані.

— Ага, розумію. Ну.

— Вона мені сподобалася ще торік, але, знаєте, я суплєнт, не міг про се й думати. А що всякі заручини уважаю зовсім не мудрими, то я й не питався Мані, чи згодилась би бути моєю жінкою. Тепер, коли я...

— Розумію, се ви добре обдумали. Та чи ви певні, що Маня вас схоче?

— Я не знаю, але маю надію. Ви самі казали, що я їй подобався.

— То ще нічого не значить.

— Отже, я просив би вас, чи ви не були б ласкаві, як свояк, вивідатися в неї?

— Гм...— замислився Дорко.

Знаменито грав свою ролю.

— Та я би не від того,— сказав по хвилі.— Що ж? Ви жених такий, що подай господи! Ну, якось-то буде! На здоровля ваше, пане професор! А візьмете мене за дружбу?

— Візьму.

Будучий свояк, який певно, пристане до тих, що пана директора звуть вуйком, стиснув палко йому руку і сказав іще подати фляшку вина.

— Ні, пане Василю, я вже пити не буду. Я ще не обідав, а тут їсти не хочу. Ходім! Я ще нині напишу до Мані.

Вуйкові Доркові жодне сватання не пішло так гладко, як се. Маня прислала у відповідь такого листа, що «дорогому вуйкові» аж дві сльози явилися на втомлених очах. Вуйко зараз послав Іванського до Середлісся і від його дістав вістку, що весілля визначено на вакації.

На весіллі вуйко Дорко був справді дружбою. Надзвичайно поважно вів панну молоду до церкви і взагалі спершу був дуже серйозним, поки не розвеселився. Коли на пропозицію одного з гостей пані Іванська стала збирати жертви на будову театру, вуйко Дорко кинув на тацю новісіньку п'ятдесятку.

— Вуйцю! — здивувалася Марія Іванська,— пощо стільки?

— Воля божа! Стільки з мене користі. Для кого буду складати?

— А як оженитесь?

— Нащо мені женитися, нащо мені братись? — відповів жартом.

— Але в нас побудете з місяць? Тепер вакації.

— Не можу. В Зарічу закладають крамницю і шпихлір — і вже давно просили мене о поміч. Мушу поїхати...

Пані Іванська подала вуйкові руку і довгу хвилю мовчки дивилася йому в очі. Вуйкові аж моторошно зробилося.

Сього погляду не міг він довгі часи забути.

1894

НОВІ ЧАСИ

Оповідання з міщанського життя

I

Новина в нашім містечку: молодий Ланович жениться! Преці раз надумався синок любенький! Відважився! А то вже не знати, що було й думати про нього! Вже двадцять і сім років йому минуло, а він ані гадки женитися. Хто ж таке видав? Хто ж таке чував? Що за часи настали тепер, що й міщанські хлопці такі не цікаві до жінок? Адже його тато оженився, коли мав двадцять і два роки! А він уже вислужив свої літа при піхоті, прийшов додому,— значить: бери собі жінку й починай газдувати! Ні! Чекає цілих три роки — й не знати, чого чекає! Чи ж не шкода часу?..

Слава богу, що жениться; тепер є знову про що в містечку побалакати. А то вже від двох тижнів про Мойку та Крукича, що побилися на торзі, тільки й бесіди було: все у сій бійці люди вже розважили, розібрали й кинули, бо знудилося те саме повторяти. Знудилося, бо се ж і не велика річ, що побилося двоє міщан: п'ють по ярмарках та й б'ються,— хіба се невидальщина.

Побалакати ж треба хоч коли, щоб язик не задеревів. На те ж і дає чоловік своїй губі їсти, щоб молола добре. Тим часом і в такім славнім місті, як наше, буває деколи — хоч буком гони, не спіймаєш нічого дотепного до розмови. Тихо так, мовби місто й не було таке стародавнє та славне. Бо ви, може, й не чували, але се стоїть у всіх учених книжках, що наше місто не яке-будь. Тут у нас польський король Ян Собєський танцював із ковалихою! Не знаю вже, як вам сказати — чи молода вона була, ся ковалиха, чи стара; але здається — молода і гарна: інакше не полакомився б король. Іще через одно наше місто славне: тут вудять дуже смачні шинки. Різників тут багато і знають спосіб,— аж до Відня беруть ті шинки. У книжках прочитайте, коли не вірите. Та про те все — ніде правди діти — тут, кажу, буває деколи нудно, так нудно, що не знати, що з собою почати. Вийдуть господині на місто, зорудували, що мали, побалакали б іще се-те — нема про що, хоч гинь! А як же ж без того жити?

А тепер дав бог весілля. Та й неабияке весілля! Ланович — багатир, поставиться! Дванадцять жидів-музикантів має грати! Як же ж не тішитися з такої новини? Подай, господи, таку хоч щотижня!

Бере ж молодий Ланович — він Андрій називається — Милянову доньку, сю — коли знаєте — старшу, Юльку. Хто був би то гадав, хто був би то сподівався, що обоє поберуться? Адже старий Милян думав віддати її за попа, або за пана якогось; прибирав її, як яку панну, а не міщанську дочку,— а тут дивись: за Лановичевого синка віддає! За купецького сина, такого самого, як і він сам був колись. Правда, за багацького сина, а не якого-небудь; а все ж не такого жениха і сама панна сподівалася. Про кого ж то, як не про неї, тому рік жінки язиками плескали, що вона аж у газети писала, що вийшла би заміж за попа, або за пана із суду? «Беріть мене, каже, бо я за різника не піду». Може, на тім що й було, хто там знає! Адже не з пальця люди виссали. А тепер, дивіться: за різника віддається, і не буде з неї попаді... Потіха людям, іще й яка!

Сьогодні, в неділю, на службі божій читали першу заповідь. За два тижні, на самі зелені свята, має бути весілля. Сю новину із церкви рознесли жіночки зараз таки по цілім містечку — і пішов поговір по людях, бо хоч весілля мало бути таке славне, проте тут було таки не так, як повинно було бути, дещо людям не подобалося. Ще й як не подобалося!

Навіть старий Магера не тішився новиною, хоч який близький свояк Милянів! Він вийшов сьогодні з церкви таки дуже нерадий. Одно, що був голоден — у неділю він ніколи не їсть перед службою божою, а служба протяглася аж до першої години; він же ж любить попоїсти вчас і добре. А друге: коли виходив із церкви, почув своє вуличне прізвище — Ворона: хтось говорив про нього, зовсім спокійно говорив, і не думав зобидити, а проте вороною прозвав. Се ж гніває Магеру вже з тридцять років і, як у яку хвилину, може й дуже розсердити. Крім того, сьогодні в церкві співав хор якісь зовсім нові пісні: і «Іже херувими» не так, як досі, і «Святий боже»,— інше, і «Отче наш» — інший. Що було старий Магера розженеться помогти знизу співакам на хорах своїм товстим басом, а тут хор саме у ту хвилину заведе щось таке тихеньке, що він тільки потягне голосом, аж люди озирнуться, і замовкне: зовсім упоперек потяг, а не так, як треба,— він те й сам бачив. Бог знає, що тепер за мода настала: вся церква має мовчати, а вони там на хорах мають співати! Перше ліпше було: всі люди співали. А що найгірше: і власна донька Магери, Маринця, ще й соло виводить на хорах — саме тоді, як її татові забагається на хвалу божу потягнути знизу таким

басом, щоб аж стара церква задрижала. Люди кажуть, що в Маринці дуже красний голос — і її мама з того тішиться, але в старого інша думка про се: вона повинна мовчати тоді, коли тато хоче співати!

А тут іще й се весілля! Воно таки найбільше не подобалося Магері.

Вернувши додому, він скинув із себе старосвітську капоту й сів собі у кухні тільки в камізельці з рукавами, спереду — чорній, а на плечах — темно-червоний. Стара Магериха поралася тим часом коло обіду.

Кілька хвилин обоє мовчали. Магера не відзивався — і се був певний знак, що він лихий; стара се помітила і тому не починала розмови, тільки кидала спокійно пироги в окріп, по хвилі відставила залізний горнець набік і зцідила воду.

— Що ж ти на се? — почав нарешті Магера, понюхавши російської табаки, якої йому привозив один жид, що бував у Бродах... Австрійська табака далеко не така добра...

— А що ж? Та добре! — відповіла господиня, зрозумівши зараз, про що старий заводить річ.

— «Добре», кажеш! А де сумління? Що люди скажуть? Адже се всі знають.

— Нехай собі знають! Минеться.

— Минеться?! — обурився Магера.— Та я не тому, що Домінка моя похресниця, але що се за спосіб? Чотири роки зводив дівчину, а тепер бере Милянову! І фотографії посилав із війська, і листи й дарунки якісь — кохався, видко; а прийшлося женитися — багачку бере, а біднішу набік! Та й яка заміна! Домінка — дівчинка як пампушечка, як рожа, а та Юлька — як грубий сніп пшениці. Він її й не любить.

— І що з того? Чи ж я з тобою кохалася? І фотографії ми собі не посилали, і листів не писали,— я й гадки не мала, що ми обоє поберемося,— а от живемо, хвала-бо, вже тридцять кілька років!

Старий Магера покрутив носом, понюхав іще раз табаки і втер носа й вуса великою синьою хусткою з чорними цятками.

— Ти мені, стара, не забивай баки тим, як із нами було. Тепер не ті часи. Хоче брати Юльку — най бере, але нащо дурив так довго Домініку? Тільки загороджував дорогу другим женихам до неї. Чи він гадає собі, що коли припне дзигарок на такий грубий срібний ланцюг, що був би добрий на припін для коня, то вже може покидатися людською дитиною?

— Яке ж тобі діло до нього?

— Яке діло? Таке діло, що стид нашій родині. Розумієш? А друге діло таке, що не люблю такого сліпака, як він: Юлька й молитов не знає. Старий, певне, понесе до попа шинки, щоб не робив короводів. А пані! А дується, як сова на слоту! Возьми ж Домінку — де, де! І вона не така бідна. А дівчина розумна.

— Ти кажеш: стид нашій родині. А се ж не був би стид, що в родині Домінки отакий Приступа сидів у криміналі?

— Що ти мені з Приступою виїздиш? Чи Приступа її брат, чи сват, чи тато рідний? Якийсь десятий кіл у плоті — то яка із того ганьба? Але зате її тато чесний господар, добрий ремісник, її мама славна господиня, ніхто про них нічого злого не чував...

— Говори, що хочеш? Нашій родині вони не пара! Чи мають вони у своїй фамілії стільки священиків і урядників і професорів, як ми?

Се була правда, що говорила стара Магериха. В родині Домінки тільки тепер надумалися посилати хлопців до гімназії й ходило їх уже два; зате рід Магерів і Лановичів міг уже повеличатися деканом і кількома священиками, двома професорами гімназії та одним професором політехніки, одним адвокатом і кількома урядниками — і всі вони вийшли з сих родин і працювали то тут, то там у Галичині й навіть у Росії, помагали в потребі своїм — хто більше, хто менше — й були гордощами їх.

— На! їж і не балакай! — скінчила Магериха розмову й поставила перед «свого» борщ, печеню з капустою й пироги зі сметаною.

Постояла хвилинку коло нього, мовби ще щось хотіла сказати, але не сказала більш нічого,— очевидно, пора не була відповідна: нехай старий їсть спокійно.

Магера справді перестав балакати й почав їсти помалу і з увагою. Казав собі ще дати капусти, змів із тарілки всі пироги, згорнув зі стола всі кришки хліба й кинув у свій рот, потім перехрестився й пішов трохи полежати до стодоли, де було холодно. Днинка була сьогодні ясна й тепла, то старого трохи морило на сон. Врешті в неділю він дозволяв собі відпочити.

Уже дзвонили на вечірню, як Магера вийшов із стодоли, заспаний, тільки очима кліпав. Але як понюхав собі на порозі стодоли російської, зараз йому в очах прояснилося, і він побачив на лавочці в городі під яблунькою молодого

Миляна, що вчився у Львові в університеті, і свою доньку, Маринцю. Сиділи собі і щось дуже любенько розмовляли та сміялися.

Магера воркнув щось під носом невиразно, але тут його й побачив Милян, підбіг і привітався:

— Як ся маєте, вуйку?

— Добре! Як там ви? Зі Львова приїхали?

— Приїхав... Звідатися про весілля сестри... За дружбу маю бути.

— А за дружку хто буде?

— Ваша Маринця.

— Вона? А буде ж вона вам до пари? Ви пан, а вона міщанка, не носиться по-панськи.

— Пусте! Я на се не дивлюсь.

— Але люди...

— Що там люди? Хіба ж вони не знають, що ми собі від рідних сестер діти!

— Ну, коли ви нами не покидаєтеся, то я й тільки ні.

Тут вони обидва підійшли до Маринці, що тим часом рвала собі квіти із грядки.

— Ану станьте-но ви обоє поруч себе, нехай я подивлюся, чи будете собі до пари?

— Зараз, вуйку!

І студент ухопив молоду дівчину попід руку, привів її до тата, й витягся по-воєнному на увесь зріст. Маринця сміялася, та пручалася, але студент держав її міцно й не пускав. Старий Магера подивився так, як старші оглядають вояків, і сказав:

— Н-да! Уйде! Тільки ти, паничу, не вбирай на голову того панського страхопуда, циліндра,— інакше й не пущу доньки за дружку.

— Не бійтеся, вуйку!

Магера, здавалося, нічого й не запримітив; дружба і дружка були обоє молоді, здорові, а Маринця, хоч і не носилася так із-панська, як сестра дружби, то проте й не так дуже простенько,— вона була зовсім до пари молодому студентові.

Всі троє увійшли в хату й застали Магериху та звісну в місті швачку, жидівку Срулиху. На столі були порозкидані різні матерії на жіночі убори. Маринця аж підскочила до стола; Магера став коло порога здивований.

— Що ви мені, Срулихо, у неділю заводите торг у хаті? — гукнув він сердито.— Чому ви свій шабас святкуєте і нитки не розірвете, а в неділю...

— Пане Магера,— відповіла Срулиха солоденько,— мене запросила ваша пані до себе, ну, й я принесла дещо до вибору на весілля. Я можу й вам принести, мій чоловік вам пошиє.

Магериха шарпнула незамітно жидівку за рукав, щоб не балакала,— видко, знала, що ся розмова буде не до вподоби старому. І справді, Магера зараз розсипався словами, мов горохом із мішка. Став перед кравчихою на весь зріст і сказав їй так, що не знати, чи й її Сруль відважився би на таке.

— Слухай, Срулихо, чому ти своєму Срулеві або й він сам не вшиє собі фрака і сподень по саму землю,— тільки все носить шапку з тхора та білі панчохи по коліна й патинки?

— Фрак і пейса! Ха, ха, ха! — засміялася бувала жидівка.— Чи бачив хто таке?

Студент засміявся також, подумавши собі, як би то пейсатий Сруль виглядав у фраку; а Маринця відступилася від стола й тільки здалека з жалем поглядала на гарні матерії.

— А чого ж ти мене, старого, хочеш прибирати? — спитався Магера у Срулихи.

— Я? Боже борони! Я тільки так, гадала собі: весілля...

— І що з того, що весілля? Нехай діти строяться, не я! Чи мене люди не знають? Кождий скаже й так: «Хто йде? Пан Магера йде!» І на весілля не піду, і нового справляти на себе не буду! І сей крам, що ти принесла сюди, забирай собі: і стара, й донька мають в що одягнутися. Адже я на великдень справив тобі нову сукню? — обернувся батько до доньки.— Що! Вже не можна її вбрати? Вже на весілля треба іншої? Що за часи настали тепер? Не досить, що на кожде більше свято справляй їм нові строї, а іншим видаткам і міри нема — справляй інше на весілля чуже! Новісінька сукня з великодня вже не добра!

— Але ж, тату, та сукня темна, а то треба ясної,— пояснила донька, зовсім збентежена батьковою впертістю.

— Темна сукня!.. На гроші так тяжко, а тут, чи літо прийде, чи зима,— вже й у нас мода, мода! Хата у землю влізла, когут із землі кукурікає просто у вікна на добридень, а «панна» з хати за модами вганяє! Все на ній таке надуте, з різних куснів позшиване; гудзиків ціла копа, де треба й де не треба; тороки висять, боки тиснуть дроти; з'їсть ложку страви — аж піт на неї б'є... ще й парасольку візьме, щоби, хрань боже, не опалилася,— пані велика!

Кажу вам, пане Милян,— обернувся Магера до студента,— годі вже витримати. То перше бувало, аж любо було подивитися: дівка як убралася в бунду, підперезалася, чоботи взула... а вліті на ній легенька перкалева сукенка, кацабайка гладка — дівка, як мур! Тепер іде, як та тичка, як та оса перев'язана...— Тут він повернувся знову до Срулихи і грізно крикнув: — Забирай собі, Срулихо, свій крам, нехай не дивлюся!

Студент дивився з усміхом на всю подію, курив папіроску й не обзивався. Маринця тим часом так зажурилася, аж їй сльози стали в її синіх очах. Магериха переморгнулася з Срулихою, та зложила всі матерії разом і по хвилині забралася з хати.

— Як ні, то ні! — сказала вона, ніби ображена.— Будьте здорові, пане Магера!

— З богом, Парасю! — відповів Магера й сів собі коло Миляна.

— Бо то, знаєте,— Магера раз тикав, а раз двоїв молодому студентові, щоб його пошанувати,— ви не дивуйтеся. Ми собі по-старосвітськи. Доки моя голова в хаті, доти не згоджуся на ті панські витребеньки. Подивіться тільки по людях: доки були гаразди — шанували старе; коли ж у хаті стало пусто — перед людьми показуються як пани: їсти не мають що, але на строї мусять гроші найтися. В тижні бульби струже, а неділю під парасолькою! З біди йде до Львова в найми; вертає звідтам — уже не дівка Гануська, тільки панна Анна: стиснена, що ледви дише, й рукавички на ній! Не допущу я до того! Ще сю одну дитину маю, нехай же носиться так, як я хочу; а по моїй голові нехай уже інший лад настає!

Стара Магериха відвела тим часом кравчиху на подвір'я, поговорила там щось, вернулася у світлицю і — мовби нічого не сталося — питається:

— Ти на вечерню не йдеш? Уже передзвонили.

— Треба піти.

Магера встав із крісла, убрав свою капоту, на шию хустину, на голову німецький кашкет і пішов собі помаленьку до церкви. З ним пішов і студент.

Тільки вони пішли, не минуло й кілька хвилин, як Срулиха знову в хату з своїм крамом. І тепер уже мама і донька довго любувалися гарними матеріями, поки вибрали відповідні до весілля. Срулиха взяла міру з мами й доньки, обіцялася принести за тиждень строї на спробу — і пішла собі.

II

Тиждень минув, як із батога тріснув, у звичайній домашній роботі, яка ніколи не переводиться і якій ніколи не може бути кінця, Магера й не думав про весілля за своїми орудками. Але прийшла знову неділя — і йому спокій і людям спокій; можна знову подумати трохи й розважити своє життя.

Днинка була така гарна, що Магера по обіді і спати не клався, тільки пішов у поле подивитися на збіжжя.

Лани зазеленіли та хвилювалися від легенького вітру, жайворонок щебетав десь у синім небі, а Магера походжав собі, одинокий, межами, далеко за містом, брав м'які колоски в руки, але не рвав їх, ласкав, мов дитину маленьку по голівці, і вдоволено дивився у далекий синій простір.

Був би й не квапився додому, але в місті відізвався великий дзвін у горішній церкві — сей старий милозвучний дзвін, що міщани були б не продали його за ніякі маєтки в світі: двісті років лунав він уже в цілій околиці — і Магера завернувся додому.

Ледви вступив в хату — нікого в ній і не було, тільки хлопець-наймит, що звичайно пас худобу,— як тут і увійшла його кревна, вдова Сороцька — та, що тамтого року виграла на лотереї кілька сот ринських і з тогу часу не може собі дати ради зі снами та нумерами.

— Дай, боже, добридень!

— Дай, боже, здоровля! Що там доброго скажете, кумо? Сідайте!

— Дякую вам... Я до вас із орудкою, і не з своєю.

— Послухаємо... Що ж там?

— Просила мене Домінка, аби я до вас передала сю коробку, а ви щоб її передали до молодого Лановича. Тут є все: і листи від нього, й дарунки, й фотографія...

Магера аж кулаком об стіну ударив.

— Що? — спитався він таким голосом, як би йому слабо зробилося. І коли б він зараз не понюхав був російської — хто знає, що сталось би, а так він лиш засопів, узяв паперову коробку з рук удови й поклав її на стіл.

— Якось не випадає Домінці затримувати те в себе, коли вже Ланович її не бере.

Старий тільки по голові гладився.

— Ой! Як придиблю де того смаровоза, то йому вуха обірву! — скрикнув він гнівно, але зараз-таки й додав, майже жалісливо.— А що ж Домінка робить?

— А що ж? Вона тепер і на місто не може показатися. Стидно їй.

— А все то ті вечірки винні! Ті спацери! Перше було і за ворота не сміє дівка вийти, а тепер іди, гуляй, вистоюй годинами з дурним смаровозом, а він тебе потім викпить, і вже! Ой, ой! — стогнав старий,— що ж я з тим зроблю?

І він брав коробку в руки і клав на стіл, і знову брав і знову клав. Далі не втерпів, розв'язав стяжку на коробці, заглянув, що у ній є.

— О! Фотографія! Ще як у войску був. Ах, ти, ламполизе якийсь! — промовляв Магера до фотографії, як до живого чоловіка,— шкода, що ти не мій син. Справив би я тобі весілля! Так бись танцював трамблямки у моїх руках, що аж би тебе кості боліли... А се що? Дивіться: перстень і брошка якась! Чи бувало таке за наших часів, кумо? — питався Магера у вдови.— Перше справив своїй дівчині черевики, то хоч находилася у них, а тепер пришле такий образок і дивися на нього! Є на що дивитися!.. І то тепер у всім так. Перше хотів ти кого поздоровити з чим,— іди до нього; принеси гостинця, посидь, як бог приказав, поговори... Се розумію! А тепер, що? Напише карточку: «гратулюю» — і вже по всій параді... Якби був такий смаровіз бував дома у Домінки, при татові, при мамі, все було би добре. А тепер ти, тату, набік! І ти, мамо, також,— а до доньки йдуть листи, фотографії... Дома не знають, на що й заноситься. О! Скільки там самих листів!.. Гей ти, Івасю, ходи-но сюди!

Пастушок Івась надбіг із сіней.

— На, прочитай-но, що тут написано!

Магера взяв перший-ліпший лист зверху й дав Івасеві читати, бо сам був неписьменний. Івась махнув собі рукавом попід ніс і помаленьку став читати.

«Львів, 3 жовтня 1884.

Найдорожча Домінко!

Доношу тобі, що я з ласки божої здоров і нічого мені не хибує. Тішить мене дуже, що не забуваєш за мене. Довідуюся о твоїм здоровлю, чи-сь здорова і як тобі поводиться. Може би, ти приїхала на покрови на відпуст до Львова...»

— А що? Не казав я тоді,— перебив Магера хлопця,— що змовилися! Адже їздила до Львова! Впильнуй же їх у такім великім місті!.. Що ж далі?

«Тут сливки дуже тані, кварта тільки 4 крейцари, а в нас дома 6. Доношу тобі, що більше нема в мене нічого нового. Не гнівайся, що так неладно пишу, і не забувай за мене, бо я тебе дуже люблю і цілую тисячу разів...»

— Поцілував би я тебе та отсим кулаком межи очі! — і Магера справді наставив кулак, так що малий наймит аж налякався.

— Ну, йди собі! — сказав до хлопця, і той вийшов у сіни.

— Таке мале,— завважила Сороцька,— а як читає: мов оріхи гризе!

Але Магері був лист на думці; обурив його він, хоч у нім і не було нічого такого незвичайного.

— Чуєте, кумо, що за часи настали?

— Аякже! Аякже! — потвердила вдова.— Тепер усе по-панськи. Посходяться в читальні: «Будьте ласкаві, панно Домінко!..» І то так до наших дівчат! Ті студенти так понавчалися. І співають собі, і якісь варцаби грають — і бог знає що! Хто таке перше видав?.. Моя донька книжки приносить до хати — і там в одній таке саме вичитала, як от та Домінка зробила. По-вченому тепер...

На недалекій дзвіниці відізвався тоненький дзвоник, «сигнатурка», на знак, що зараз починається вечірня, і вдова вийшла із хати. А за нею небавом пішов і Магера, сховавши коробку у столику.

Йому було дуже неприємно і стидно. Якось аж не хотілося йти поміж люди. Він навіть не входив у церкву, тільки став собі знадвору й перестояв цілу вечірню. Сьогодні й на спів йому не збиралося: усе не сходила з думки ся коробка. Нащо він її приймав? Нехай би була вдова сама занесла Лановичеві! У розпалі забув їй се сказати. Він, правда, хрещений батько Домінчин, але як тут йому влазити з таким ділом до Лановичів?

З тієї журби він зараз по вечірні віднайшов батька Домінчиного, силоміць узяв його за руку й повів на медок. Так і чув він у своїм серці, що треба як-небудь потішити кума, та й йому самому було дуже ніяково на душі.

Випили, що випили, наговорили на молодого Лановича, скільки влізлося, а там, при третій склянці меду, і кинули про се балакати, бо обидва зрозуміли, що Домінка ще молода, і посаг має незгірший, то пару собі знайде. Вона не дуже й тужить за Лановичем... Размова пішла про господарство, засіви, торги, податки,— а коли на стіл прийшла п'ята склянчина, обидва вдарили долонями об стіл, аж склянки підскочили, й рішили, що таки зовсім нема чого

журитися. Одна тільки ще журба лишилася в серці старого Магери, що його прозивають Вороною. От і сьогодні він заглянув до города, а там хлопці з яблуньки ще залепуги рвуть.

— Я до них, куме, а один як крикне: «Втікаймо! Ворона йде!» І втекли. Ну, скажіть, куме, яка з мене ворона? Де ж я подібний до ворони?

— Звідки ж вони, куме, кличку на вас узяли собі? Бо я то й сам чув не раз, а знати не знаю, звідки се.

— Е! — махнув рукою Магера, почастував кума табакою і сам понюхав.— То ще, як я був в Італії на війні, то стояв довго у Вероні — місто так називається: Верона, а не ворона. Потім, як вернувся, оповідав се декому, а люди: ворона й ворона! Не розуміють! Говори їм за Венецію, Флоренцію, Верону: — а вони: ворона! Чоловік світа зобачив, а ти що?... Гей, куме! То були часи, як згадаю! Грошей повні кишені! Вина — як води! На квартирі, бувало, скажу до своєї господині: «Signora, datemi qualche goccia!» [1] — а вона, як та ласочка, так скаче коло мене. «Subito, signore!»[2] — і поназносить усякого добра: їж, пий і веселися! Добра була душа, отся італьянка. Все чудувалася, що в мене таке біле волосся було. Ну, але я був собі хлопець — зух! Пийте, куме!

— Годі вже! — відпрошувався кум.

— Пийте! медок добрий!

Ще побалакали хвилину. Магера заплатив, і куми розійшлися.

Веселий вертав Магера додому — куди й журба ділася! Але він сам міркував собі і тямив іще добре, що, може, трохи забагато випив, і щоб се людям не впало в очі, не приставав на дорозі ні з ким до бесіди, тільки йшов просто додому. Він мало коли пив і соромився перед людьми втратити дещо з своєї поваги.

Ставши у себе на подвір'ї, він глянув крізь відчинене вікно у світлицю. Там стояла його жінка, одягнена у зовсім новеньке убрання, а Срулиха аж крутилася коло старої, так щось поправляла та примірювала та значила собі. Донька була тут також, вдоволена й усміхнена: її сукенка та блузка лежали вже на ліжку.

Стара Магериха так була захоплена своєю особою й новим строєм, що й не запримітила свого чоловіка.

---

[1] Пані, дайте чим закропитися! *(Іт.)*

[2] Зараз, пане! *(Іт.)*

— То завузьке на мене, трохи розпустіть, бо душить,— говорила вона до швачки, пробуючи сп'яти на собі вузький кафтаник, як у ту саму хвилину Магера сперся ліктями у відчиненім вікні і привітав свою жінку солодкою італьянщиною:

— Signora! Come siete bella! Vi amo! [1]

Але Магериха, не така вчена, глянула лише на старого спідлоба й відповіла йому далеко не так солодко й до того по-нашому:

— Вступися ти, дурна вороно! Не заступай світла!

Магера не зважав тепер на образу, яку від жінки прийняв спокійно, лише далі величав її:

— O ma dolce, cara, carissima Катерино! [2] Бігме, я тебе не пізнаю! Чи то ти моя рідна жінка, чи я брешу?

— Брешеш, старий! — відрізала жінка, не подумавши, бо не мала часу.

— Що? Я брешу? То ти вже не моя жінка? Ну, коли ні, то я собі знайду іншу. Нащо мені такої сивої та беззубої? Я ще не таку собі знайду!

Магериха образилася, бо хоч і справді не мала вже деяких зубів і се кожен бачив, але про те, що вона сива, не кожен знав, бо вона все так хитро обв'язувала голову хустиною, що сивину мало коли було видко. Тепер вона скинула із себе кафтаник і, користаючи з вільної хвилини, коли швачка щось собі значила, приступила ближче до вікна і спиталася в чоловіка з докором:

— Що? Ти вже впився?

— Але-о! Ще б із тобою потанцював, як молодий!

— І чому ти, старий, не шануєш себе?

— Як не шаную? Або що? Мені не можна випити? З кумом здибався — й випили трохи. Давно ж то я пив? Ще на великдень!

— Чекай! чекай! Я тобі ще своє скажу.

— Та-бо ти, Катерино, май розум! — уже неначе просився старий, але Катерина й слухати його не хотіла. Тоді Магера вдався до Срулихи: — Слухайте, Срулихо, і розсудіть своїм жидівським розумом, по чиїм боці правда. І ти слухай, жінко! Правда, була у нас восени гуска? Добре їй діялося: їсти мала що, товста була. Ходила собі по подвір'ю: тільки жий, не забагай собі нічого більше. Отже, ні:

---

[1] Пані, які ви гарні! Я люблю вас! *(Іт.)*

[2] Моя солодка, дорога, найдорожча Катерино! *(Іт.)*

знудилося їй самій на подвір'ї, злопотала крильми й полетіла до інших гусок. Правда, де я її найшов? Аж у Богданського. А чому? Бо в нього був цілий табун гусей, то й наша схотіла до компанії. Дурна гуска, а проте розум має! А чим же ж я гірший від твоєї гуски?.. Добре я кажу, Срулихо, чи ні?

Срулиха засміялася і згодилася з Магерою.— Чоловік,— каже,— без людей не може жити: знудиться самому.

— Ото ж то й є, signora Катерино, аби-сь знала!

І на припечатання сеї справи Магера вийняв табакерку з кишені в камізельці, вдарив її двома пальцями спершу по вічку, а потім збоку, відчинив і понюхав усмак. Після того він, мов не тими самими очима, що перше, глянув на свою жінку й побачив щось таке, чого перше не примітив. Жінка саме тоді зодяглася знову у новенький кафтаник.

— Що се? І ти вже вбираєш таке вузеньке?

Не втерпів старий, відступився від вікна й увійшов у світлицю.

— Ну-ну! Нехай же я подивлюся, яке опудало робить із себе моя стара. Бігме! Прости, боже, гріха,— що ви, Срулихо, гадаєте зробити з моєї старої?

— Ніщо, ніщо, пане Магера,— заговорила кравчиха спокійно.— Адже на таке весілля повинна ваша жінка й ваша донька вбратися! Там же будуть самі панове: бурмистр, асесор, уся комуна, комісар, декан...

— Овва! — відповів Магера зневажливо.— Ми більші пани! Вони всі з нас живуть.

— Ну, певно!— обурилася стара Магериха.— Або ж він коли дивиться на людей! Він у своїм замащенім убранні й на цісарське весілля пішов би!

— А проте я пан! Кождий знає мене!— відповів Магера гордо, походжаючи собі по хаті.— Ні! справді, стара, в тебе розуму нема. Шістдесят років не зважала на моду, а на старість здуріла.

— Та де ж се модне, пане Магеро?!— втихомирювала жидівка.— Або ви знаєтеся на модах?

— Що ти собі, Срулихо, гадаєш, що тільки ти знаєшся? — обурився Магера, хоч у душі справді не був певний, чи сей стрій на жінці модний, чи ні.— Нащо мені більше й знати? Своїми очима бачу: зашнурувала мені мою стару, що аж посиніла. Vatene in malora [1]. Ще мені жінку вдушиш!

[1] Йди до біди *(іт.)*.

І вже приступив до жінки, щоби власними руками показати, що їй тісно, але вона відіпхнула його:

— Йди ти з своїми лабами! Ще поваляєш!

Магера, проте, все ще раз любенько сказав:

— Carissima Катерино mia!— чого ніхто в хаті не розумів, хоч воно таки показувало його добре серце.

Донька Маринця, як добре вихована дитина, тим часом зовсім не обзивалася й тільки боялася, щоб батькові не прийшло на думку оглянути й її нове убрання. Як на те, батько приступив до ліжка, застеленого біленьким простиралом із коронками, де побіч двох подушок із вишиваними пішвами лежала новенька рожева сукенка Маринці й її блузка. Блузку він узяв у свої руки — донька аж поблідла зі страху — й тільки всього на ній примітив,— бо так у руках не міг осудити,— що в ній в деяких місцях було повкладене щось тверде.

— Що се? Дроти якісь чи тріски всередині?

Тут уже донька не втерпіла, прискочила, мовби мала не знати кого боронити, обняла свою блузу легенько, мов дитинку, і взяла її з рук татових.

— Положіть, тату, прошу вас... іще помнете.

— Н-ну!— заспокоював старий сам себе,— я не кажу, коли на дитину що справиш; воно молоде, але нащо тобі, стара? Чи не маєш у що вбратися?

Магерисі було вже сього воркотання забагато й вона відповіла сердито, не зважаючи на жидівку, яка врешті нічому не чудувалася, бо знала Магерів здавна:

— Ага! Піду й я так, як ти, аби кождий здалека бачив, що йде козоріз... Іди спати, кажу тобі, старий табачнику, бо буде біда. Не зачіпайся, поки я добра! Коли ти вже по-італіянськи зі мною зачинаєш, то ти знаєш, чим то скінчиться для тебе?

Сі тверді слова жінчині зовсім отверезили Магеру. Він тямив, що коли вип'є, тоді в жінки ваги не має й нічого не вторгує. Звичайно, коли він тверезий, то вона мовчить і слухає, хоч усе зробить по-своєму; коли ж трохи підхмелений, то жінка терпить, терпить, а там потім і змие голову, як не своєму. А того Магера не любив.

Жидівка вже не довго й бавилася в хаті, забрала одежу, щоб дещо поправити, пригладити, і старий Магера не заводив уже суперечки за сукні.

Коли ж вийшла й донька з хати, він мовби й не випив нічого, спитався цілком поважно в жінки, що робити з тією коробкою, що переслала Домінка: чи передавати її до Лановичів, чи ні? Магерова також, мовби й не сперечалася

перед хвилиною з чоловіком, зацікавилася його питанням, вийняла коробку зі столика, переглянула все, що в ній було, й задумалася.

— Справді, що тут робити? Ще коли б то були самі листи, то можна би їх кинути в огонь та й кінець справі, але то перстень якийсь, мабуть, золотий, і брошка, і шовкова хустина — затримувати того в себе не можна... Нема іншої ради — треба віддати.

Старий Магера мав сам се зробити, щоб ніхто не знав, навіть щоб і донька не довідалася. На те й сховав коробку в скриню й замкнув. Дуже було йому неприємно, та що діяти? Мусив віддати.

III

Минуло ще кілька днів. Весілля зближалося. Се можна було запримітити на цілім роді Милянів та Лановичів. Усюди готувалися то з приносами на весілля, то з одягом, щоб можна показатися міжа люди.

У Магери також робота аж кипіла,— адже Маринця мала бути дружкою. Вона-то, бідненька, хоч яка молода,— ледве сімнадцять літ їй минуло,— мала в своїй опіці світлицю і дбала справді про неї так, що й на рідного тата сварилась, коли він часом необачно заболотив поміст, який вона власними руками мила щосуботи. Сього ж тижня, перед весіллям і перед зеленими святками, робота була подвійна. Подружки, як звичайно, прийдуть дружбове, прийдуть і інші гості,— в світлиці мусить усе світитися, як у дзеркалі. Маринця білила стіни, мила столи, крісла, вікна, поміст — і таки завзялася вимити раз і шафу, якої ніколи не сміла доторкатися, бо батько робив собі на ній крейдою свої знаки, які лише він сам розумів. Із причин сих знаків вона тепер таки на добре посперечалася з батьком, хотіла зараз переписати йому все на папір числами, яких уживає цілий світ, одначе старий не згодився й поставив на своїм: його знаки мусили лишитися на шафі. Що гірше — він дещо стер пальцем, а дещо дописав крейдою, так що білу широку пляму на темно-жовтій шафі мусив кожний побачити. А що сі знаки були купецькі рахунки Магери, то донька й не важилася самовільно стерти їх — і так вони лишилися.

Тим часом і Магера мав свій клопіт. Кілька разів уже збирався віднести сю коробку до Лановича; нарешті стрів його раз на дорозі коло своєї хати й запросив до себе.

Жених і не здогадувався ніякого лиха, бо Магера, здавалося, був добрий; але коли тільки обидва вступили в світлицю, старий зовсім змінився, понюхав табаки, засопів, відчинив скриню, вийняв коробку й передав мовчки Лановичеві.

Той і не здогадувався, в чім річ, і дуже зчудувався, коли Магера аж по хвилині сказав грізним голосом:

— Коли б ти був моїм сином, то, кажу тобі: голова не була б твоя! Смаровозе якийсь, ходиш! Колись будеш мати діти й сам побачиш, як будеш дбати про їх добру славу. Чого так вибалушив очі? Се твої листи до Домінки й дарунки... А тепер забирайся з моєї хати, нехай не дивлюся на тебе!

Ланович дуже засоромився й не відповів ані слова. Поклав коробку на стіл і хотів відійти.

— Чому не береш?— скрикнув старий ще грізніше.

— Нехай тут лишиться! Я не візьму.

— Се не моє добро! Бери собі!

Ланович хотів уже таки втекти, але Магера заступив йому двері.

— Не береш?

— Ні!

— То ходи зі мною, гонивітре якийсь!

Магера взяв коробку в одну руку, а другою схопив жениха за грубий ланцюг від годинника й силоміць завів його в кухню. Там Магериха розіклала якраз великий огонь у печі, щоб спекти схаби на весільний приніс і пироги для себе на свято. Магера в одній хвилині вийняв дорожчі речі з коробки і сказав, що продасть їх на бідних, а листи й фотографії і якісь стяжки як кинув у піч, аж огонь розскочився. Магериха аж настрашилася, але не перечила старому, бо був дуже сердитий.

Молодий жених пішов додому дуже зажурений.

— Бійся бога, старий, що ти робиш? Се ж не твоя дитина!— стала жінка докоряти.— Цілком прибив його!

— Все мені одно! Я ще й зі старим порахуюся.

— Дай же спокій!

— А тобі було б мило, коли б так хто за ніс водив тобі твою доньку чотири роки?! Кажу тобі, я й на весілля не піду. Я вже з тиждень над ним гадаю: чого я туди піду?

— Як же так годиться? Сестра моя доньку віддає, твоя донька за дружку буде, а ти не будеш на весіллі? Завзявся сорому наробити родині?

Жінка знала болюче місце Магери: де ж би він відважився зробити сором родині, або хоч дати причину до поговору?

— Підеш, підеш, я знаю,— говорила жінка й казала правду.

Магера знав се також, але сьогодні, в суботу, ще вдавав упертого.

В неділю зранку вже все було в Магерихи готове: і сукні, і приноси. Перед хатніми дверима в два ряди стояли зелені галузки деревини, в хаті й на подвір'ї пах свіжий шувар, розкинений по землі. Все було до ладу, біда тільки, що дощик почав накрапати.

— Се на ваші строї, на ваші панські витребеньки, тороки, кокарди й рукавички!— глузував собі Магера й дуже сердив жінку.

Але на потіху Магерихи небавом небо вияснилося,— все виходило так, як вона хотіла.

Вінчання мало бути перед вечором, але Магериха з донькою почали зодягатися вже по обіді. Аж тепер побачив Магера докладно, які строї пошила Срулиха на його жінку й доньку. Строї були зовсім не господарські, не такі, як досі водилися в його хаті,— були просто панські, та й годі! Ще на жінці не було того так знати, якось Срулиха ухитрилася пошити щось таке напівпанське, а напівміщанське; але донька — ціла панна! Ще й зачесалася якось так дивно, що Магера дивився, дивився і своїм очам не вірив. Така якась зграбна й легенька зробилася, квітками уквітчалася,— Магера сам своєї доньки не пізнавав. І хоч ніяким способом не міг сказати, що доньці в сім строю не до лиця, одначе аж заломив руки і майже з розпукою сказав:

— Нема вже, мабуть, гаразду в нашій хаті, коли вже моя донька вбирається як наймичка зі Львова. Всі інші доньки, що я повіддавав, виховав я по-старосвітськи, по-господарськи, без панських примх, а при сій доньці не моя вже голова... Нові часи настають... Гріх береш на душу, жінко!

Магериха не обзивалася ані словом, а донька в плач і давай цілувати батька по руках та просити, щоб не гнівався. Батько аж сам закліпав очима — жалко йому стало — але не попустив своєї гадки.

— Не плач! Не плач!— сказав лише й вийшов на подвір'я, з подвір'я зайшов у садок.

Тут, походжаючи, нагадав собі своє життя. Як він виховав восьмеро дітей і всіх вивів у люди, скільки напрацю-

вався для них і як через них — лише через них, розійшлося його надбане добро. І тому дай, і сьому дай — мало що й самому осталося на старі літа. І се, що є, забере Маринця. Нема вже справді в хаті такого гаразду, як був давніше. І от показується познака сього упадку: стрій, що не до пари ні цілому домашньому життю, ні роботі в родині,— стрій, яким бідні люди прикривають свою бідноту, бо не є певні у своїй душі. Що порадиш на се лихо? Воно приходить звідкись і тихенько чіпляється людей, як недуга і смерть, перед якою не втечеш...

Щоб себе трохи заспокоїти, Магера поклав собі піти до Милянів подивитися, як панна молода зодягнена, бо прийшло йому на думку, що для слави родини, може, й не годилось би, щоб його рідна донька, сьогодні дружка, при панні молодій виглядала, як донька бідака. Інші будуть вистроєні, а його донька, що?— Не його донька? Не дитина старого Магери, що стільки літ дбав про родину й не показував по собі біди?..Нехай би вона й послухала його, свого батька, і зодяглася по-господарськи, нехай би й жінка на те згодилася, так що з того? Інші звичаї захопили вже людей, подалося вже стільки, зубожіло ще більше, місто не зачинене, не здержиш невиданих звичаїв, що так і пруться у місто з усіх боків.

Магера застав панну молоду, вистроєну ще краще, як його донька, з довгим велоном на голові. Тепер уже не казав нічого, хоч був смутний у своїй душі.

— А прийдуть же хоч із короваями та з вінком від молодого?— спитався ще лише в старого Миляна з недовір'ям.— У тебе все по-панськи... Де ж се бувало в нашій родині!

— Прийдуть,— я казав. Баби не хотіли, але я не згодився. Гадаєш, що мені ті панські примхи до вподоби? Та що вдієш із жінками?

Милян жив по-панськи. В нього були дві світлиці, й алькир, і кухня. Місця на весіллі було досить. Столи були вже позастелювані й позаставлювані всячиною, а з кухні розходився по цілім подвір'ю такий запах із печені, що пес не міг у буді всидіти й тільки жалісно скомлів на припоні.

Магера й Милян коштували саме якусь дуже смачну горілку й розмірковували, що таке надало їй такого доброго смаку, коли чують — на вулиці грає музика. Дванадцять жидів грає марша так гарно, мов військова музика. А за ними свашки, дружки і дружбове та інше молоде товариство несуть короваї й вінок до молодої.

На подвір'ю музиканти стали і грали далі, а старший дружба з миртовим вінком на полумиску, застеленим великою квітчастою тонкою хусткою, вступив у сіни й застукав тричі в двері світлиці, де була панна молода. За ним стали інші дружбове з короваями. Мати Юльки, дві кухарки й ще одна жінка, що варила по всіх ліпших міщанських весіллях, прибігли з кухні послухати. Надійшли і Милян, і Магера.

Двері відчинилися, старший дружба вступив із іншими в світлицю і сказав поважно: «Слава Ісусу Христу!». Всі зібрані відповіли йому так само поважно: «Навіки слава!» Потім дружба відкашельнув, видивився дуже грізно на панну молоду, кругленьку, присадкувату, з задертим трохи вгору носиком,— і промовив:

— В господарський дім вступаю і кланяюся насамперед богу, потім татові й мамі, а потім тобі, всечесна панно молода! Не знаю, чи найшов я дорогу, чи заблудив, що зайшов сюди, але я, здається, дороги не змилив і йду, щоб серденько твоє звеселив. Бо милость панянська нас сюди привела і так нас говорити навчила: «Чого сумна ти, панно, невесела, чому серденько жалем ти розжалила? Чи може, на розквітлу розмайринову коруну ти собі не заслужила?..»

Тут дружба мовби забувся на хвилину; Юлька ж тим часом скривилася, на плач їй збиралося.

— Не плач,— сказав дружба в дуже відповідну пору, хоч йому так із промови випадало сказати,— і жалю собі не завдавай, панянських своїх слів не розливай, іно коруну сю розмайринову з рук наших кавалерських відбирай! Бери, бери, бери, то урожденна за своє, що тобі ласка божа дає! Булась, як ружа в городі донині, а тепер будеш прикрасою в родині!

— Дуже добре!— не втерпів Магера й похвалив дружбу за промову.— То розумію! І де він навчився? Я не чував такого...

— І я не чував, але що добре, то добре. Все нагадує, як за нас бувало,— відповів Милян.

Тим часом музика на подвір'ї вдарила «туш» і заграла «Многая літа». Зчинився гамір. Юлька зі слізьми в очах відібрала з «кавалерських рук» вінок у кошичку, три короваї на полумисках, прикрашені смерекою й торішніми яблуками, та поклала на стіл. Музиканти ввійшли в сіни і грали далі.

Трохи потішився старий Магера, що пошановано старий звичай, трохи жінка помогла,— і він із більшою відрадою в серці вернувся додому. Застав там саму жінку, що все

ще не була зовсім готова на весілля, ще чогось шукала й не могла найти.

— Давай, стара, їсти! Йду на весілля!

— Та як? На весілля йдеш і дома хочеш наїстися?

— Що ти знаєш? Давай і не питайся!

Не було іншої ради — винесла жінка страву. Тішилася, що хоч старий не сердиться більше.

Магера їв і приговорював до жінки:

— Так, так! Тепер коли йдеш у гостину, наїжся перше дома! То тепер уже не ті давні часи, де на гостині і їж, і пий, і попускай ремінь. Тепер по-панськи все. Ану, почни ти в гостях їсти, як бог приказав, то пажерним назвуть. Такий уже світ настав. Усі осудять, скажуть: «Дома не має що їсти! Не вміє між людьми найтися!» Ніби, пощо ж старому йти на весілля? Танцювати?.. А що за короводи при гостині! Хіба я не видав? Радше дома отак собі спокійно попоїсти — і вже! А ви собі на весіллі їжте або не їжте — що мені до вас?

Жінка слухала, як він так їв і все кидав по кілька слів, і усміхнулася: певна річ, старий уже випив дещо, коли такий балакучий. Але не сказала нічого.

Попоївши, Магера навіть причепурився трохи, причесався так, що волосся поверх вух на висках закрутилося, поправив хустку на шиї і вже виходив із жінкою з дому — донька вже давно пішла,— коли тут прибігає брат пана молодого, і, настрашений, питається:

— Чи нема тут Андрія?

— Нема! Або що? Втік?

— Та десь вийшов перед хвилею й не можемо його найти. А тут шлюб незабавом... П'яний був трохи...

Обоє Магери дуже затривожилися, коли погадали, що з того може вийти великий сором родині.

— Я казав, що той смаровоз не ожениться по-людськи. Все мусить бути інакше!

— Може, він захорував?— спитала Магериха.

Андріїв брат і не відповів, побіг далі.

Магери пішли чимскоріше до Милянів на раду, що з сим чинити. Застали тут уже повно гостей, що прийшли відвести молодят до церкви. Музики грають, усе вже готове. Ще тільки жениха нема.

Як на лихо, і сюди саме тепер принесла Петрейчиха вістку, що молодий десь заподівся.

Вдова Сороцька в гурті старих, що чекали в холодку в городі, саме розповідала свій предивний сон: як покійна

Пилипиха — дай їй, боже, небо! — прийшла до неї уві сні й радила їй доконче поставити на лотерею 7, 31 і 59,— і вона, розуміється, поставила — коли в сю хвилину надійшла до гурту стара Петрейчиха і спитала просто:

— Чи то правда, що молодий утік? Я чула...

Гості дуже здивувалися, бо не чули нічого. «Се не може бути! Певно, захорував абощо»,— відповіли Петрейчисі коротко; але жених справді не приходив, усіх обняв неспокій. Стали старі голови думати над тим, чому б молодий мав утікати. Нема причини! Може, Домінка почарувала? Се дуже легко може бути: її мама — жінка непевна. Так се була би вже одна причина. А друга причина не інша, тільки така, що загалом діти тепер не такі, як бували давніше,— неслухняні, нічого з ними не вдієш. Не слухають батька-матері, тільки свого дурного розуму.

І всі старі дивилися з докором на молоде, гарно прибране покоління, що вешталося то туди, то сюди, чекаючи на жениха.

Надійшов і Магера до гурту. Почув зараз, що гості знають новину; пояснив їм, що молодий не голка, не згубиться, певно, слабо йому зробилося,— але щодо загального погляду на дітей, відразу згодився зі старими.

— Подивіться лише на тих-от дівчат, як-то вистроєне! Де-то перше хто таке видав?

— Де-де!— потвердила Сороцька, забувши і про лотерею.— Чи то ж перше й весілля так відбувалося? Давно не в велоні брала дівчина шлюб: молода мала на голові стяжки й розмайриновий вінок. Ще я так ішла до шлюбу.

— І я так,— вмішалася в розмову інша стара жінка.— Як нині тямлю: я мала на собі білий кафтаник із широкими рукавами, чорний поясок і спідницю ружову, гладку, а не крилінову, яку тоді пани носили.

Третя жінка на те:

— А тепер, дивіться, й на передмістю по-панськи! Перше носили корсет червоний або синій, шнурований, та не туго, як тепер, і по верху, голова в квітках, коса зі стяжками... А тепер... Кравці тепер такі моди позаводили!..

І згадали бабусі давні часи — люба їм розмова. Гадками літали вони яких тридцять, сорок літ у минувшині, коли ще була мода своя, а не завезена з чужини. Всіх їх — кого більше, кого менше — боліло, що ті часи вже минули; тепер на діти все купуй та й купуй обнову, а в тім ні находитися, ні на се надивитися.

І Магері була своя розмова дуже до вподоби. Він от таки сьогодні мав гризоту через строї.

— Мій тато,— почав він,— пам'ятаю, як убереться взимі в бекешу, підбиту кожухом, як підпережеться поясом, шапка баранкова на завісах, велика,— аж любо подивитися! Бувало каже мені держати пояс. А пояс був шовковий, золотом тканий, довгий,— ще донедавна були з нього стяжки при корогві в горішній церкві. То я бувало стану на стільчик, бо малий був, і держу один кінець пояса, а тато небіжчик — дай йому, боже, царство небесне! — притримує другий кінець пояса при стані, крутиться до мене і складає пояс на собі рівно, на дві-три п'яді широко. Як вийшов на місто — хлоп, як мур! А вліті зелений або синій жупан візьме на себе, знову поясом перепаше, солом'яний капелюх на голову — ото носилися!

— То так на передмістю було,— пояснили Магері слухачі.

— Ну, бо й мій тато був із передмістя. А в місті як було? Також не носилися так, як тепер.

— В чемерках ходили,— завважив хтось.

— Взимі в чемерках із кожухом; літом у капотах отаких, як ота моя. Ще нас тільки кількох тримається старого, а всі інші — куці шваби. Та от і я швабську шапку часом ношу: інших і не продають, а сам не зроблю.

— Та-бо перше й весілля не так велося,— почала знову Сороцька.— В четвер були заручини, у вівторок весілля, на другий четвер виводини. Цілий тиждень тяглося. А тепер від полудня до вечора — та й по всім, як із батога тріснув!

Магера був рад і самій розмові, й тому, що за розмовою час минав скорше: може, тим часом віднайдуть молодого й минеться клопіт. Але розмова ввірвалася; так і видко було по всіх неспокій. Щоб як-небудь знову забавити гостей, Магера почав усіх жінок частувати своєю табакою. Мусили жінки брати, бо старий не вступався. Як непривичні, вони всі так гірко почали пчихати, що аж поплакалися.

— Чемериці досипав до табаки! Нам на збитки! — нарікали жінки, витирали сльози і сміялися одна з одної.

Магера виясняв, що ні: се лиш його табака така добра, правдива російська, та ще й з житнім цвітом до того.

Здавалося, бавилися гості і без весілля добре, а проте після табаки всі знов замовкли, мов води в рот набрали,— чи ще нема молодого? Може, й справді де пропав, або

захорував, або зробив собі що?.. Вже вечоріє, а його нема!.. І декотрі жіночки вже відійшли собі набік, іншу раду радити, свою, жіночу. Діло було не таке просте, як би кому здавалося; годилося його розважити гуртом і помалу і з усіх боків... Се ж справді небувала річ, щоб жених перед вінчанням утік! Буде про що побалакати хоч із місяць...

Магера пішов до хати. Вже й йому терпцю не стало; мусив звідатися в жінки, чи ще не найшли молодого. Жінка побачила його й вийшла йому назустріч.

— Пропали два веприки, все м'ясо застигне! — сказала вона так, як би їй не молодої було жалко, тільки веприків. А то вона сестру жалувала.

— Ще не найшли? — спитався Магера.

— Ні! Іди-но ти, може, ти його де найдеш. Уже по всіх закамарках, стодолах, ямах шукали — і нема! Сестра з розуму зійде. Така ганьба!

— Де ж я його буду шукати? Радше йду собі додому спати, і вже!

І справді Магера пішов зараз додому. Йому було так прикро, що між людей уже й не мав гадки сьогодні показуватися. Щоб його не стрітило багато людей, він навіть не вертав звичайною, коротшою дорогою, через місто, тільки пішов попри цвинтар, де менше людей ходило.

Іде він задуманий і лихий та розбирає в своїй голові нечувану пригоду, коли дивиться на цвинтар — стежечкою поміж могилками хтось походжає собі. На цвинтарі дерева й корчі — не видко добре. Магера йде до хвіртки, відчиняє, дивиться ще ліпше — молодий Ланович ходить! У першій хвилині хотів старий підбігти до нього, вхопити за чуприну й так вибити, щоб на ціле життя попам'ятав своє весілля. Але зараз прийшло на думку, що сполохає його і він утече. Ще життя собі відбере, бо не знати, що в гадці має.

— Андрію! — крикнув Магера зовсім лагідно.

Ланович стрепенувся й оглянувся.

— Не втікай, Андрію! Не втікай! Я тобі не ворог! Май розум!

Андрій справді не втік, лише почекав.

— Що ти доброго робиш, хлопче? — спитався Магера й поклав йому руку на плече, щоб у потребі придержати його.

Андрій заплакав, як дитина.

— Домінки мені жаль! Мама мене перемовила...

— І ти аж тепер нагадався?

— Ви мені нагадали! Сими листами нагадали, що спалили їх! Мені тепер із думки не сходить...

— Що ж гадаєш робити?

— Порадьте, вуйку! Я до шлюбу не піду.

— Треба було мені скоріше сказати, а так тепер, що я тобі пораджу? Одно тобі лише скажу, що тепер і Домінка не вийшла би заміж за такого смаровоза, як ти, та й ще по тім усім, що ти наробив.

Гадка була така подібна до правди, що Ланович аж зупинився.

— Обітри очі й ходи! Ти, бачу, трохи випив і не є при добрім розумі.

Ланович вагався.

— Ходи, я тобі кажу! Скажемо, що тобі зробилося недобре і вже. Ходи, ходи!

Ланович справді пішов за вуйком.

— А не дивися так, як би ти три дні не їв! Голова догори! Се ж на своє весілля йдеш! Там чекає на тебе Юлька, така гарна, що аж забудешся!

Цілу дорогу розважав Магера Андрія, говорив усячину, та для більшої певності взяв його під руку. Перед самим домом молодої Андрій нараз став, але в ту саму хвилину вибігло з хати кілька з родини й так обступили його, що про утечу й гадки не могло бути. Пішов Андрій у світлицю, як ягня на заріз.

Але Магера аж відітхнув легше. Зараз віднайшов свою жінку і потішив її: «Не журися, не пропадуть веприки: з'їмо їх!»

Потім пішов і до гостей, що вже почали розходитися, й потішив їх також:

— Не втікайте! Є молодий, весілля буде! Самі ж ви казали, що тепер нові часи,— все мусить бути інакше...

З тієї радості й досади Магера понюхав табаки так, що аж йому в очах засвітилося...

1903

ВЕСНЯНІ БУРІ

На ратуші вибила вже друга година попівночі, а в мешканню сторожа міської школи на передмістю столиці все ще не погасало маленьке світло, яке можна було бачити й

з улиці. У просторій кімнаті сторожа, що сам із жінкою і дітьми спав у кухні, спочивало на простих дерев'яних і залізних ліжках п'ять учеників. Шостий комірник, ученик сьомої кляси гімназіальної Микола Демидів лежав також на ліжку біля вікна, однак не спав, тільки при свічці, приліпленій до вершка ноги залізного ліжка, читав уважно останні картки грубої книжки, що звалася «Ідея». З незвичайною напругою дочитував Демидів книжку. На його змарнілім лиці знати було ненаситну цікавість: зіниці втомлених очей пробігали скоренько стрічку за стрічкою, зупиняючись довшу хвилину над деякими гадками.

Остання сторона! Минає кілька хвилин, і Демидів кладе зложену книжку під подушку, гасить свічку, поправляє подушку під головою і покривало на собі — і перше всього чує, що йому дуже холодно в ноги, очі печуть, а голова втомлена болить. Завиваючи ноги в покривало, він чується просто оголомшеним, розбитим, думки, хоч снуються, але так безладно, що годі їх зібрати докупи.

За кілька днів у Демидова має бути сповідь великодна, а тут нині могуча «Ідея» знівечила у нього і так уже не дуже тривку віру не тільки в сповідь, але в ціле посмертне житє, у все те, в що вірити його навчали. Будинок віри, ставлений у нього змалку до двадцятого року життя, хоч уже мав деякі щерби в мурі від сумнівів, тепер нараз розсипався зовсім у румовище до самого споду так, що й надія на направу його пропала.

Микола Демидів був цікавий до книжок. Читав усе без розбору, що попало під руки, що міг роздобути у товаришів. Рік перед тим побожний, наче чернець, такий совісний при сповідях, що не раз признавався до гріхів, яких навіть не розумів, а певно не зробив, під впливом одної поезії впав на оригінальну думку зложити собі свою окрему молитву, щоб тільки не молитись із готових взірців молитвослова. І зложив собі молитву, перемішану поетичними зворотами, в якій перша була просьба до бога за здоров'я родини, відтак, за Україну-Русь, а в кінці й за себе. Відмовляючи сю молитву, Демидів попадав у такий побожний настрій, мав таке погідне, святе лице, що товариші, замітивши се, назвали його черцем.

І отсе той чернець по не цілім році почувся тепер крайнім безбожником. Хоч і на думку йому не приходило перечити існування всемогучої сили, що править цілим світом, але віра у все те, що «люди видумали», у нього щезла. Відзивалися ще в його душі протести проти безвір'я, знані

йому з науки релігії та інших книжок, але «Ідея», велика, могуча «Ідея», мов динамітом, розсаджувала всі підвалини та стіни будинку віри; всесильний сумнів, мов вихор, розкидав румовище — і на місці віри осталась безодня, якась чорна пропасть, із якої звільна мало щось повстати.

Але що мало повстати? Свідомість правди і своєї людської гідності. Хоч Демидів поняття правди і людської гідності нерозбирав, але чув невиразно, що свідомість того має з нього зробити «чоловіка». Розум і тільки розум — найвищий повелитель на землі, а сама земля — то місце для неба і пекла.

Здається Демидову, що повинен радуватись такому відкриттю, він навіть справді усміхнувся, згадуючи давню свою наївність, але приходить друга хвилина, і його молодий ум починає лякатися, сумніватися, немов йому чогось жаль, немов не рад, що відкрив сю нову правду, яка його так зворушила. Якесь невиразне зневір'я в житє обнімає його ум, якась самота огортає його душу. Перше таємною думкою сягав у безконечність, поза могилу, а теперішня свідомість така проста, така непоетична...

І повстають в утомленій голові молодого ученика суперечні думки, що між собою борються, перемагаються. Совість докоряє розумові, розум згорда відповідає совісті і серцю, душа спокою не має.

Голосний дзвінок годинника звіщає третю годину. Третя година! Пора спати; рано до школи треба йти... Демидів рішився заснути, але ум його, мов розгонне колесо при машині, вже без мотора-волі, спував дальше думки, які ставали щораз невиразніші. Сильніші і яркіші думки мара сумніву замотувала в свою сітку, відбирала їм силу — поки вкінці зі всього остались тільки сонні мрії, независимо від волі молодого студента.

Демидів заснув твердо — і в душній кімнаті розлягалось тільки рівномірне сапання сплячих хлопців, перебиване голоснішим тіканням стінного годинника...

* *
*

Не снідавши, бо не було що, Демидів пішов до школи. Не була се в нього новина не снідати; бувало, цілими тижнями ходив натще до школи, бо невеличкий заробок за лекції не вистачав на всі його потреби. Сильне його тіло зносило такі недостачі поки що безслідно, бо хоч Деми-

дів був із лиця марний, але ніколи не нарікав, що нездужає.

Прийшовши до школи, взявся пильно переробляти аналітику, що припадала на першу годину науки. Арифметика і геометрія були для нього найтруднішими предметами, годину математики вважав він для себе мукою і з резигнацією приймав усякі докори професора Греблянського, який всю його неохоту до математики брав тільки на карб лінивства.

Голосний дзвінок шкільний звістив восьму годину, гамір на коритарях і в клясах затих, а до сьомої кляси увійшов повагом блідий професор Греблянський з рудим заростом, званий учениками Логарифмом. По молитві, записавши тих, що не були в клясі, в каталог, професор Логарифм вийняв із кишені книжечку і став її переглядати. Звиш сорок учеників, мов на знак, похилились над своїми книжками та зошитами, як би в останній хвилі бажали навчитися всього того, чого не знали. Демидів припав цілим тілом до лавки, немов бажав скритися, вдивився у фігуру в книжці, якої не дуже й розумів, і ждав. Хвиля була прикра. Професор орієнтувався у списі своїх учеників та обчислював, кого кілько разів питав.

— Ну,— відізвався вкінці Греблянський,— най нам Демидів покаже, як він розуміє аналітику.

Демидів вийшов із лавки, взяв губку і крейду в руки і станув перед таблицею.

— Поясни мені трансформацію координат.

Демидів нарисував на таблиці дві лінії поземі і три простовисні, поназначував їх буквами і почав поясняти:

— Трансформація се така операція, що із знаних координат якої точки виводиться координати сеї точки до другої системи координат. Маємо три випадки. Перший такий: нові осі рівнобіжні до давніх...

Демидів пояснив перший випадок трансформації координат. При другім не міг дійти до ладу. Синуси і косинуси ставив, де не треба, і виходила дурниця.

— Ну, а третій випадок?— спитав професор солодко.

Демидів пробував сяк і так — не йшло.

— Отже, сядь собі, синку, маєш третю! — рішив професор.

Демидів поклав губку і крейду на стілець і пішов на лавку. Але не вспів іще усісти, як Греблянський знов покликав його:

— Покажи-но ти мені свій зошит, чи ти собі записуєш, що я традую.

Демидів вийшов із лавки і подав свій зошит Греблянському. Той перекинув кілька карток і скрикнув:

— Так-то ти записуєш! Під час моєї години рисуєш собі всякі дурниці! То так виглядає трансформація координат?!

Обурений професор показав цілому класові одну картку з зошита Демидова, на якій була нарисована велика осляча голова в окулярах із людським тулубом. Сей дивний осел ніс під пахвою велику купу книжок, на яких видніли написи: математика, латина, грека, учебник денунціації... Ціла кляса засміялася.

Не приглядаючись рисункові ближче, Греблянський кинув зошитом Демидові в очі.

— Ну,— каже,— підпишися сам під тим рисунком, щоби кождий знав, хто се. Я тобі кажу наперед, що до матури не долізеш. Щезай мені з очей.

Демидів підняв зошит з підлоги, вернув зі спущеною головою на лавку, сів, розгорнув зошит перед собою і майже несвідомо став олівцем мазати по чистій картці. Рівночасно думав про наслідки злої ноти і поводив олівцем, з-під котрого за хвилю явився рисунок дерева, одного, другого, далі хрест при дорозі, горб якийсь, схід сонця, пастух — все те тільки в головних нарисах. Демидів не дивився, як його товариш поясняв гладко всі три випадки трансформації координат, тілько щораз більшу увагу звертав на те, що рисував. В кінці все те перечеркнув навхрест та замкнув зошит. З мимовольним страхом підняв очі на таблицю, сховався незначно за плечі товариша, що сидів перед ним, і слідив за рухами ученика, який, недовго думаючи, писав формулку за формулкою, з чого Логарифм був, очевидно, рад. Демидів дивився на таблицю і зовсім не міг зрозуміти, яким чином

$$x = a + X\cos\alpha - Y\sin\alpha,$$

хоч се було для всіх таке зрозуміле. Прибитий, сумний, утомлений по невиспаній ночі, немов без духу просидів Демидів до кінця години і аж легше відітхнув, коли сторож задзвонив на дев'яту годину.

Професор вийшов із кляси, а Демидів опер голову на лавці і немов зібрався спати. Сусід мав якесь діло до нього, та він тілько махнув рукою і не відповів нічого.

Не зважав ані на те, як товариш Дячок, vulgo [1] Безрогий, рухав вухами та шкірою на власній голові і знаменито вдавав, як квичить у різних потребах паця, з чого ціла кляса сміялася,— ані на те, як товариш Білий, що нині дістав також злу ноту з аналітики, грозив перед усіма, що Логарифмові голову розіб'є, про що інші товариші дуже сумнівалися.

Лише ученик Володимир Лужицький, гарно прибраний, пристойний хлопець, зміг вивести Демидова з його задуми. Присівся коло нього і шепнув:

— Чого ти, Миколо, так посумнів? Гризешся одною двійкою? Дурниця!

Микола мовчав.

— Прийдеш нині на концерт?

— Розуміється,— відповів Микола, не підводячи голови з лавки.

— Нового члена маємо,— шепнув Лужицький.

— Хто він?

— Білий. Завзятий хлоп!

— А певний він? — спитав шепотом Демидів.

— О, розуміється! — запевнив Лужицький.

Лужицький хотів іще щось сказати, але до кляси ввійшов професор Дубровський з купою зошитів під пахвою. Лужицький усів на своїм місці.

Дубровський розібрався, поправив на носі окуляри і став ходити по класі.

— Кілько разів говорив ся вам, як обробляти вільну тему,— почав він,— а більша частина з вас таки ще не знає, що писати і як. Фантазія у вас убога, мов у студента з першої кляси — та що я кажу? У них із першої кляси вона далеко багатша, як у вас. Чуття у вас нема ані дрібки. Замість розвиватися, ви стуманіли!.. Задачі пишете сухо, мовби думок вам нестановало, мовби думати не вміли. Що ви робили попередніми літами?.. Адже тема була не така трудна і не така невдячна: «Нагинай дерево замолоду, коли хочеш, щоб просто росло; учи дитину змалку, щоб з неї вийшов характерний і розумний чоловік». Чи ви того не можете зрозуміти?.. Демидів!

Демидів піднявся зі свого місця.

— Мушу тобі прилюдно сказати похвалу. Твоя задача найгарніша, найліпше оброблена. Смілі думки висказав ти... Я ніколи не жадаю від вас,— звернувся професор знов

[1] Загальновідомий *(латин.)*.

до учеників,— щоб ви вміли тільки iurare in verba magistri [1], а не мали своїх думок. На те ви вже старші ученики, щоби й свою думку мали і сміло виповідали... Чому ти, Демидів, не віриш тим «огородникам», що беруться дерево нагинати? Ану, прочитай свою задачу вголос.

Демидів став читати. У вступі задачі писав про народну філософію в приповідках, які досить часто висказують зглядну правду, а то іноді й з етикою не в згоді. Перейшовши до теми, описав із іронією огородників таких, що як стануть нагинати деревину, то й зломлять звичайно. Буває дуже часто: ті, що беруться нагинати інших, самі не ростуть «просто», отже, й не повинні дивуватися, коли молоді люди не раз противляться їм. Відтак пояснив, як розуміє «нагинання», чи воно часом не шкодить деревині, коли воно потрібне, і хто взагалі нагинає деревину. Не лиш огородники, але й обставини. Взявши приклад зі знаного собі студентського життя, розповів, як перше всього недостаток, брак опіки, прикладу, сердечності нагинають хлопця так, що з нього виростає зовсім не те, чого собі припадкові керманичі його виховання бажали.

Спостереження Демидова були бистрі, дуже часто правдиві, а заправлені то щирим жалем, то іронією, робили враження на цілій клясі. Демидів скінчив уже читати задачу, а професор Дубровський все ще мовчав. Відтак станув перед Демидовим і спитав його:

— Чого ти нині такий блідий?

— Я читав допізна вночі,— відповів Демидів.

— Чому ж не читаєш удень?

— Не маю часу.

— Як-то? не маєш часу?

— Маю лекції, що мені забирають вільний час.

— Чи з того жиєш?

— З того.

— І не маєш нізвідки помочі?

— Тепер ні.

— Чим твій батько?

— Ткачем. Тепер се ремесло не поплатне; а грунту в нас мало.

Професор Дубровський став роздавати зошити, при чім кождому ученикові відчитував свої замітки і пояснив. Демидів тим часом на білім місці книжки рисував козака в широченних шароварах.

---

[1] Клястися словами вчителя *(латин.)*.

Роздавши задачі, Дубровський став говорити на тему, порушену Демидовим. Говорив про ідеали молодіжі, про їх недостачу досвіду, про їх охоту не слухати нікого, судити старших і вдавати дуже розумних. Відтак розповів, як повинен виглядати «огородник», що має виховувати молодіж. Він, звісно, може також помилитися і замість нагинати, ломити завдатки на характери, але ученик сьомої кляси знає вже, що то таке совість, змагання до правди, отже, слухаючи інших, повинен по своїй найліпшій волі і розумінню служити правді і старатися мати чисту совість. Відтак навів професор багато прикладів із життя то веселих, то сумних, щоб ученикам вияснити поняття честі і совісті.

Ученики, крім кількох, слухали незвичайно уважно сеї бесіди. Демидів чувся піднесеним на душі, забув докори Логарифма і розважав добре слова педагога. Година науки минула так скоро, що ученики і не замітили.

Коли Дубровський вийшов із кляси, Демидів узяв Лужицького під вікно і спитав тихо:

— Ти читав «Ідею»?

— Ні. Що се таке?

— Дуже цікава книжка; всю віру нівечить зовсім.

— А ти Дрепера читав?

— Ні. Маєш, може, в себе?

— Маю. Дам тобі.

— Знаєш, Володку,— говорив Демидів до товариша,— коли так собі розважаю все, бачу, що не можу бути священиком. А мені здавалося, що нічим іншим не буду. Родичі все казали...

— Ну, звичайно, твої родичі не розуміють, як то прикро грати комедію через ціле життя, продавати за хліб свої пересвідчення.

— Що за дивні речі в сій «Ідеї»! Так тебе рішуче пересвідчує, так руйнує все те, в що ти досі вірив!.. А таки годі зараз із тим усім погодитися... Автор там і каже на вступі, що незвичайно трудно освободити свій ум, коли віра загорнула в свою сітку всі поняття чоловіка і чуття. Нещасний лякається перед кождим роз'яснюючим променем. Хто вірить, не повинен ніколи питатися, для чого? А тут наука поступила, помильні основи падуть, чоловік б'ється з думками, не знає, за ким іти, чи за розумом, чи за вірою, таємні чуття душі мов сполохані курята ховаються під крила розуму, а розум немилосердний кричить: «Не бійся!» Та трудно ж не лякатися, трудно не чути неспокою...

— Який тобі спокій може дати віра в те, чого не розумієш? — спитав рішуче товариш.

— Коли ж бо й розум не дає мені на все відповіді,— нарікав Демидів.

І пішла між молодими приятелями гаряча розмова про загадку існування, над якою тільки філософів думало. Лужицький говорив так, як би певно знав, що боронить правди, Демидів сперечався, випитував, як би шукав відповіді на різні свої сумніви. Знати було, як у тім молодім умі сумніви і великі гасла, немов та весняна буря, одні засіви замулювали, другі скроплювали животворним дощем; збирались разом у грізну хмару, то знов розходились спокійно, даючи приступ веселим промінням сонця.

Прихід старого катехита перебив гарячу розмову приятелів, що розійшлись до своїх лавок. Катехит ходив задуманий по клясі, від часу до часу ставив деякі питання ученикам, ученики читали відповіді з книжки, а він походжав дальше по клясі, не зважаючи ні на кого...

* *
*

На обід ходив Демидів від кількох літ до людової кухні, де харчувались різнородно одягнені люди. Були там і якісь збіднілі панки в циліндрах, і студенти, і робітники, що літом без блузи приходили на обід. Всіх, очевидно, не стати було на дорожчі обіди, тому дешева людова кухня була для них добродійством.

За олов'яний значок, що коштував десять центів, дістав нині Демидів росіл, кусень м'яса з фасолею і хліб. З тим обідом упорався він за десять хвиль і вдоволений пішов додому.

Дома молоді комірники сторожа користали з вільного часу, бо була субота і не треба було пополудні йти до школи, отже, збиткували і радили над тим, куди би піти на прохід. Лише один, сирота по священику, грав на цитрі, за що Демидів усе його дуже любив. Ідеалом у Демидова було купити собі цитру і навчитися грати. Як то приємно! Які ті акорди на цитрі м'які та любі! Він справив був собі тому два роки дешеву скрипку і вже грав, як сільський музикант, та склалася така нещаслива пригода, що в сумерку один товариш його сів на скрипку, що лежала на кріслі, і роздавив її на тріски... З того часу Демидів не міг уже доробитися власного інструменту; однак скористав пізніше з нагоди, що мешкав із грачем на цитрі, і привчився вже грати деякі легші вправи. Але й тепер власної цитри

не міг собі купити, часу вільного мав щораз менше і помалу годився з думкою, що, мабуть, ніколи не буде вміти грати на ніякім інструменті.

Усів собі на своїм ліжку, опер голову на руки, глянув на свої черевики, і взяла його цікавість придивитися їм ближче. Підніс ногу і на велике своє зчудування замітив, що підошва черевика вже зовсім протерлася, діра трохи не наскрізь. Оглянув черевик із лівої ноги — сей був іще цілий. Здалося б направити черевики, та грошей нема. Добре хоч, що весна, та в ноги не зимно... Відтак витяг зі скриньки блузу, оглянув її, взяв іглу і нитку і став зашивати одно місце, що розпоролося. Шив зручно, мов кравець, а товариш вигравав йому притім якісь дуже меланхолійні композиції. Микола не раз на хвилину переставав шити, а слухав музики з іглою в руці. Зашивши блузу, вичистив її щіткою і зараз одягнув. З черевиками рішив заждати до першого дня найближчого місяця...

Походивши трохи по хаті та подумавши, сів за стіл та став відрисовувати образ із одної німецької часописі, що випозичив собі зі студентського товариства. На образі видко було дуже романтичну околицю зі старинним замком, баштами та грубезними мурами. Демидову подобався дуже сей образ: він рішив відрисувати його і збільшити ним свою убогу галерею образів, що красувалась у нього над убогим ліжком. Був там портрет Шевченка роботи Демидова, два краєвиди і кілька малих друкованих портретів різних письменників. Образи більші не були уняті в рами, бо Демидів не мав на се грошей.

Рисував з годину, а о третій пішов на лекції до своїх учеників, яких мав три. Два з них були сини священика, вчилися добре і не завдавали Демидову великого клопоту. Побувши у них дві години, Демидів пішов далекими улицями до свойого третього ученика, з яким мав багато роботи і гризоти. Був се ученик пильний, але не талановитий, хоч батько його все казав, що він тілько лінюх і не хоче вчитися. Не раз і Демидову докоряв, що потурає синові.

Вже була сьома година, коли втомлений молодий учитель майже біг на означене місце, де мав відбутися концерт. У двох товаришів, що винаймали окрему хату, сходився вже від двох літ тайний кружок гімназіальний, що мав свою окрему бібліотеку, вибирав старшин, уряджував різнородні відчити і концерти для себе і так доповняв собі науку шкільну. Нині обходили члени кружка пам'ять Шевченка концертом, урядженим власними силами.

Демидів застав уже зібраних із тридцять членів кружка, то старших, то молодших. Прийшов саме в ту хвилю, коли старшина відбирав слово честі від нового члена кружка Білого, що обіцяв держати все в тайні. Білий виховувався кілька літ під проводом духовних осіб в однім інституті, з якого його вкінці прогнали, бо нарушив кілька разів інститутську карність. Се прогнання мало на нього такий вплив, що він небавом став славний як крайньо вільнодумний чоловік. Се подобалося провідникам тайної студентської громади, і вони постаралися притягнути його до себе. І отсе прийшов він на концерт кружка.

Був то концерт, якого не доводиться бачити ширшому світові. На сосновім, немальованім і незакритім столі стояли приліплені дві свічки, бо господарі не мали ліхтарів. Портрет Шевченка висів проти стола на стіні, украшений зеленню, яку поназносили товариші. Публіка сиділа на двох ліжках, на двох кріслах, на двох скриньках і на валізі. Кому нестaвало місця, той стояв, не нарікаючи.

Між публікою був настрій поважний. Коли дев'ятнадцятилітній приятель Демидова Лужицький пішов за стіл, всі замовкли. Молодий бесідник підніс у своїй промові найбільше вільнодумність Шевченка, доказуючи її різними цитатами з поезії великого поета. По промові співав хор, в якім взяла участь половина зібраної публіки, відтак була декламація, гра на скрипці, відчит, що мав роз'яснити зборові «Сон»,— якого, по словам прелегента,— не зрозумів навіть професор літератури на університеті, вкінці грав один член на цитрі, і знов співав хор. Під час концерту були двері кімнати замкнені на ключ, і вікна також мимо задухи не отвиралися, щоби співу не було дуже чути на улицю. Шевченко у великій кучмі на голові дивився з портрета своїми розумними очима на зібраних та немов рухав своїми великими вусами, мабуть, тому, що усміхався.

По концерті почалась дискусія над вступною промовою і над відчитом. Кождий майже з товаришів виясняв, як треба розуміти Шевченка. Дискусія перейшла небавом на поле релігії, і тут настала суперечка, в якій товариші старалися переговорити один другого. Відтак виринула справа соціалізму, що здавалася всім зовсім ясною, далі появились теорії Дарвіна — і все те зворушило уми молодечі. Спершу один говорив, а другі слухали, але при кінці потворилися малі групи, що між собою спорили, переконували себе та воювали прерізними доказами. Зачуті або прочи-

тані гасла побивали зовсім неочитаних та недосвідних, які небавом замовкали, пересвідчені про свою наївність...

На однім ліжку сиділи Демидів, його приятель Лужицький і новий член «Кружка» Білий. Білий дивував обох своїми сміло висказуваними гадками, так що Демидів не раз спиняв його і ждав доказів. Новий член обурювався, що його не розуміють, і сипав шумні фрази, які вкінці надоїли й Лужицькому, і він назвав їх блягою. Зійшли на справу віри, і тут уже оба приятелі вичитаними аргументами побили Білого, що багато речей не розумів. Амбіція бувшого вихованця інститутського заставила його нараз перекинутися у ворога безвір'я, бо зміркував, що лише таким способом буде рівносильним противником. Демидова і Лужицького се обурювало, назвали його просто дурнем і стали доказувати, що люди силу природи звуть богом. Під свіжим впливом «Ідеї» Демидів назвав різні оповідання біблійні неправдивими, лютився на інквізиторів, на Торквемаду, на всіх «тиранів», що велику ідею дюбові ближнього звели на пусту фразу, обурювався на інституції чернечі і т. ін. Говорив так плавно і переконуюче, хоч не все логічно, що який був Лужицький очитаний, знав Ренана, Дрепера, Дарвіна, навіть Маркса і інших, а сам радо слухав проречистого приятеля.

Білий, збитий з дороги, слухав того мовчки, а в кінці серед найбільшого ораторського одушевлення Миколи, каже:

— Пора вже додому.

— Чекай,— опинив його Демидів,— а знаєш ти, як виглядала справдішня потопа світу?..

— Ет! Що то мене обходить? — відповів Білий, шукаючи за капелюхом.

— Не хочеш знати, то обійдеться. А варто знати! Однак справді, вже пізно; пора йти. Ти йдеш? — спитав Демидів Лужицького.

— Іду. Може би ти пішов зі мною на вечерю?

— Не маю грошей.

— Я за тебе заплачу.

— Не хочу. Я тобі й так уже винен гульдена, а не знаю, коли віддам.

— Не журися, Миколо, я маю гроші. Коли хочеш, то ще тобі позичу. Ти, певно, потребуєш?

— Коли я не потребував? Нині навіть на вечерю не маю.

— Ну, бачиш, який ти! Ходи!

Попрощавшись із товаришами, оба приятелі вийшли на вулицю.

— Я тобі дам заробити,— почав Лужицький.— Нарисуєш мені портрет одної панни?

— Твоєї? — спитав з усміхом Демидів.— Може, тої Галі, що ти мені розповідав?

— Її. Я роздобув фотографію і хочу їй на великдень зробити несподіванку великим портретом.

— Добре, я нарисую. Таким способом відроблю довг. Дуже добре.

Демидів і Лужицький були собі приятелями, хоч між їх вихованням була велика різниця. Демидів — син селянина, був неповоротний, небувалий між людьми, носився убого та й бідував, як велика частина нашої молодіжі бідує, добробляючись становища. Лужицький, син вищого урядника на провінції, належав до паничів, що все мають чистенькі ковнірці і манжети, нові гарні краватки зі шпильками і нову, невитерту одежу. Він бував між людьми і не раз розповідав Демидову, як бавився на вечірках та на празниках у свояків-священиків. Хлопець був гарячий і поривистий, Демидів тільки в хвилях одушевлення ставав таким, а впрочім здавався немовби байдужим на цілий світ.

Лужицький завів Демидова до реставрації, з чого той був дуже не рад, бо лякався, щоби хто з професорів їх не побачив. Успокоїв його приятель словами, що тут жоден «бельфер» не заходить, і оба засіли до вечері.

Відтак показав Володко фотографію своєї дівчини. Миколі дуже сподобалася панна Галя. Щасливий Володко розповідав із одушевленням, які в його коханої чудові очі, які уста малинові... Казав, що має охоту освідчитися. Демидів відраджував легко, бо, каже, в'язатися так замолоду, мабуть, непрактично. Володко противився тому, грозив, що як вона не схоче на нього ждати, то смерть його і її. Ся думка наполохала Демидова, і він став розважати приятеля.

Важна річ при тій цікавій розмові була така, що голодний Микола з'їв добру вечерю і випив навіть три склянки пива, від якого зараз почала боліти його голова. Старався навіть курити папіроса, що йому подав Володко, але теж відложив його набік; казав, що не привик курити. Тим часом Володко пускав залюбки колісцята диму з рота.

Небавом захотілося Демидову спати. Лужицький висміяв його, що такий сплюх, дав йому два гульдени завдатку на портрет і фотографію, яку Демидів дуже

обережно сховав у нотатку, і, розплатившись, оба вийшли з реставрації.

Була вже близько одинадцята година, коли Демидів поклався в ліжко, і за кілька хвиль твердо заснув.

В неділю по екзорті Микола приготовився з завданих лекцій, а відтак узявся рисувати портрет Володкової панни. Товариші домашні, Миколів господар, сторож школи, а найбільше його жінка, дуже були цікаві знати, що се за панна, але від Миколи годі було видобути тайну. Він рисував крейдкою по папері і не багато відзивався. Вийшов на обід на півгодини, а відтак рисував знов аж до самого сумерку.

Коли підвечір прийшов до нього Володко, аж здивувався, побачивши гарне личко своєї любки, вже майже викінчене на папері.

— Як жива! — сказав одушевлений.— Дам оправити і завезу їй на великдень.

На радощах узяв знов Демидова на вечерю і розповів йому докладно, як бавився з панною Галею на різдво. Микола замітив, що, рисуючи портрет Галі з фотографії, пізнав добре, які в неї правильні риси лиця, які очі бистрі, які ушка маленькі, а волосся буйне — все мов у грецької статуї.

— Але кілько вона має літ? — спитав іще Микола.

— Здається, сімнадцять. Певно не знаю.

— І вона буде на тебе ждати?

— Але ж буде, певно, буде ждати. Як тілько скінчу права, зараз оженюся.

Оба молодці стали собі укладати плани на будуче. Демидів не знав, що з нього буде; знав лише, що священиком не може бути. Поки що збирався їхати на великдень та журився, що не має святочної одежі; прикро ходити обдертому по рідним селі, а вже до місцевого священика що має доньки, таки зовсім годі буде зайти. Володко обіцяв Миколі помогти в тій потребі і позичити йому своєї одежі, ще майже зовсім нової, бо сам має до вибору. Та обіцянка дуже вразила Миколу; оба приятелі були однакового росту; отже, одежа з одного могла придатися на другого.

На другий день пополудні була сповідь. Микола бився з думками, що чинити. Володко радив зробити так, як він: сповідатися, щоб священикові дати картку, потрібну для контролі, але не причащатися. Демидів пристав був спершу на цю думку, та коли став розважати свої гріхи, совість

обізвалася в нім. Тут чоловік сповідався зі своїх гріхів і разом мав намір обдурити власть шкільну на другий день... На таке обманство Демидів не міг пристати. Що буде, то буде, думав собі, хто не вірить у сповідь, не повинен сповідатися. Отже, й не пішов до церкви, тільки докінчував портрет дівчини. Потішав себе тим, що старий катехит не буде своїм звичаєм контролювати карток і не замітить, що Демидів не сповідався, тим більше, що з науки релігії все мав дуже добрі ноти. Підвечір пішов на прохід у ліс. Збирав весняні ранні квітки, приглядався пукаючим брунькам на деревах, одній групі дерев, що здалася йому дуже живописною, і пізнім вечором вернув до хати.

Рішившись не йти до причастя, Демидів полежав собі довше в ліжку. Відтак зляв молоком готовий портрет дівчини і перед полуднем заніс його Лужицькому, від якого дістав решту заплати. Вертаючи, стрів професора Дубровського. Поклонився йому мимоходом, але професор здержав його і сказав:

— Довідуюся, що ви маєте якийсь свій тайний кружок студентський. Дирекція гімназії знає се, отже, порадь своїм товаришам, щоб завчасу спрятали, що непотрібне, та перестали бавитися, чим не вільно. Більше не кажу, сам голову маєш.

Демидів дивився зі страхом на професора, відповів переляканим голосом: «Добре, я скажу»,— і вже збирався йти.

— Чекай,— здержав його Дубровський, витягаючи свій портфель,— ти бідуєш, потребуєш помочі. Не маю багато, але що можу дати, то прийми.

Демидів відступився від професора і руки сховав майже поза себе.

— Я дякую, я... мені не потрібно...

— Ну, ну, все те гарно, але ти потребуєш, я бачу.

І не питаючись, Дубровський запхав незамітно засоромленому Демидову банкнот у кишеню блузи, сказав: «Будь здоров!» — і пішов своєю дорогою.

Зворушений і несподіваною вісткою про відкриття «Кружка», і ласкою доброго професора, Демидів побіг чимскоріше до товаришів, у котрих сходився «Кружок», а відтак усі три розбіглись до інших членів. Не минуло ще дві години, а кількасот книжок із бібліотеки «Кружка» розбрелись по цілім місті; їх місце в шафі бібліотечній зайняла одежа наляканих господарів хати. Всіх членів «Кружка» напав великий страх. Лужицький і Демидів,

а найбільше Білий, зійшовшись, нарікали на необережність та дивувалися, хто то міг би донести дирекції гімназії.

— Що ж ми злого зробили? — дивувався Демидів, стоячи з товаришами під вікном у клясі.

— Га! — казав Білий з якоюсь таємною міною на лиці,— ти знаєш, се було тайне товариство, що ширило соціалізм і атеїзм, а то не всім подобається...

Але дві пополудневі години шкільні минули спокійно, директор не викликав винуватих. Дивувало се членів тайного «кружка»: і тішило, і непокоїло. Демидів застановлявся довго над можливими наслідками слідства, і страх, що дирекція дізнається про його вільнодумні бесіди та про опущення сповіді, не давав йому ані робити, ані спати. У нього була вже на совісті одна провина: він читав раз повість під час екзорти, за що відсидів три години в карцері, отже, тепер нові, ще більші провини гризли його, бо могли мати для нього немилі наслідки. Потішав себе тим, що, чей професори простять йому, бо хоч він був лихий математик, але все ж числився до учеників ліпших, а декотрі професори то навіть, очевидно, любили його, от як Дубровський, що майже ніколи не питав його усно, тілько судив із задач. Для сих професорів Демидів працював радо; до одного Греблянського чув якусь ненависть у серцю, яка йому невинну математику зробила зовсім осоружною.

Минуло кілька днів, а справа «Кружка» мов у воду канула. Говорив раз щось Дубровський в клясі, що се таке донос, як підлі доносці, що зраджують своїх товаришів, але навіть ті, що знали про кружок, не рузуміли, до кого професор піє. Лужицький з Демидовим застановлялися відтак над словами професора, здогадувалися, що хтось їх зрадив, але хто такий? не могли вгадати. Розважали ще й се, чи дирекція гімназії може дарувати їм таку провину. Була чутка, що хоче членам «Кружка» дати тілько осторогу і напімнення...

І так непевні своєї долі роз'їхалися члени тайного «Кружка» на великодні свята. А тим часом одна часопись, що мала в суспільності не дуже добру славу, заговорила про лихе виховання молодіжі, про тайні «Кружки» соціалістичні і атеїстичні в одній гімназії, про недогляд дирекції і т. ін. Ніхто з членів тайного «Кружка» не знав того, як ся стаття в часописі затроїла директорові гімназії цілі свята великодні... І жінка, і діти, і слуги директора дивувались тоді його великому пересердю...

* *
*

Щасливо і безжурно проводив Микола вільний час у родиннім селі. Кілька днів працював у городі. Минувшими літами засадив був там деревину рядом, заложив альтану під черемхою, навозився тачками землі, щоб вирівняти долівку альтани, вирізав стежку в мураві і сам радо просиджував під час вакацій в огороді. Тепер приїхавши, застав усю свою роботу зруйновану. Лавок в альтані не було, мати запалила ними в печі; молоду деревину поломила худоба, а сухе, поломане бадилля, зілля разом із купою зів'ялого листя та з болотом застелювало альтану. Зажурило се дуже Миколу. Він сварився з братами і сестрами, що так не розуміються на красі і вигоді альтани, що худобу пускали в город та дозволили поламати молоді каштани і акації. Пояснили йому, що в пізню осінь і тепер навесні треба було худобу вигнати на траву в городі, а худоба, звичайно, дурна, не розуміється на панських примхах, на «гальтанах» та «вакаціях».

Микола розсердився, махнув рукою і взявся направляти альтану. Поробив сідала з муравн, понасаджував знов кільканадцять деревин, вимів листя, вирівняв землю, вичистив стежку і тілько не брався ще сіяти цвітів, бо раз — було завчасу, а друге — не мав насіння. Але умовився з одною сестрою, що пришле їй насіння, а вона нехай засіє. Сестра вияснила йому, що в тіні альтани не можуть усі цвіти вдатися: їм треба сонця. Се пересвідчило Миколу, і він заложив біля альтани грядку на цвіти, де промені сонця мали приступ. А довкола альтани, де справді було вогко, засадив лозу наохрест.

Та робота зайняла йому три дні. Упоравшись із нею у великодну суботу, пішов межею в поле. Тепле весняне сонечко зогрівало ниви, зеленіючі буйними засівами. За полем на пасовиську молоді пастушки зчепилися за руки і грали гагілку, мов пробували, чи не забули її. Веселий, дзвінкий голос дитячий лунав аж у недалекім лісі. Микола приглядався дітям хвилину, а коли ті помітили його і замовкли, пішов у ліс, щоб не перебивати дітям забави. Усів собі на березі лісу проти сонця та й довго дивився задуманий то на поля, то на ліс, то у воздух, де доконче бажав відкрити жайворонка, що щебетав попад полями. Але не побачив божого співака, так угору збився...

Досвіта на Воскресіння Микола був одним із перших коло церкви. Надворі ще лиш світало. Жайворонки над недалекими полями величали ранішніми піснями творця всіх світів, а голос їх чути було аж коло церкви. Тут стали збиратися чорні постаті селян; у сутіні тільки знати було, хто в кожусі, а хто в кафтані. Селян було більше, як селянок, мабуть, господині порались дома, а діти ще спали. Побожні християни приходили до церкви, били поклони, цілували плащаницю і молилися.

Вступаючи в церкву, Микола несвідомо перехрестився, але коли подався в сторону плащаниці, нагадав собі нараз «Ідею», страшну книжку, котра... як же вона каже про воскресіння? Гріх і думати про се в церкві! Гріх?!. І Микола усміхнувся.

Усів у крилос і при блідім світлі кількох свічок став оглядати селян. Шепіт молитов і зітхання чути було з усіх сторін. Одна селянка своїм видом і напівголосною молитвою вразила його. Вона била часто поклони так, що голосно товкла чолом об підлогу, вона піднімала руки до неба і — невже таки?.. Микола подивився ближче: по її старім, поораним морщинами лиці котилися сльози, тихі сльози, що блестіли у світлі свічок. Билася в груди і, припавши до підлоги, лежала так кілька хвиль. Хто вона? Недалека сусідка Миколового батька. Недавно померла її донька та ще й дуже тяжкою, неприродною смертю. Микола чув уже, як то було, і хоч не добре розумів причину самовбивства дівчини, але щиро жалував її й матері. Вдумувався в положення нещасної матері і радо бачив, що вона в молитві находила втихомирення свого болю і полекшу. Як вона молиться, боже! Невже ж таки можливо, щоб такої молитви не вислухали на небесах?..

Селян сходилося щораз більше. Прийшов і священик. По короткій відправі всі вийшли перед церкву, і тут почався воскресний обряд. Поважний спів церковний проймав Миколу; йому немов мурашки лазили по плечах, доходили до пальців ніг і рук, а відтак вертали знов на плечі і до голови. Він слухав уважно спів священика і ловив іще пильніше голоси співаючих селян. Які ті голоси нині безжурні, сказати б веселі! Немов ті співаки журби й в очі не бачили, немов злидні — не їх щоденне життя, немов остро додержуваний піст не приборкав їх сили душі; співають усі так, як тільки щасливі люди можуть співати. Микола відійшов набік, щоб здалека послухати, як ті голоси зливаються в один величний воскресний гімн на честь спасителя світу.

Та як небавом почув пісню священика «Христос воскресе», сам підбіг до громади і дзвінким тенором на весь голос став співати разом із селянами милу пісню великодню. Забув на свої пересвідчення, на своє безвір'я, а душа його злучилась із душами селян, наповнилась тихим щастям і відрадою та нелукавими устами прославляла воскресшого Христа. В одушевленню селян потонув і молодий, скептичний ум та розплився сердечною піснею. І ся пісня молодого студента разом зі звуками сільських дзвонів полинула далеко й високо, так що й жайворонки, божі співаки, замовкли і присіли в зеленім збіжжі.

Рожеве сонце висувалося щораз вище з-за виднокруга, і зоря ранішня блідла перед найбільшим божим світилом. З недалекого лісу повіяло різким холодком на ту громаду, що діждалася весняного свята і за те дякувала богу.

Микола наче зі сну збудився, коли селяни стали розходитися. Нараз нагадав собі знову свої звичайні думки, одушевлення щезло, а його місце зайняло немиле і важке почуття, що був нещирий. Нещирий?.. Ні! От хвиля минає і йому знов так благо на серцю, що прощає всі провини і кільком товаришам із сьомої кляси, яких не терпів цілим серцем, і ненависному Логарифмові... Всі дрібні журби його щоденні тепер іще меншають і майже щезають, розходяться, як отся мряка ранішня від променів сходячого сонця...

Під час служби божої Демидів читав «апостола», аж серце його батька радувалося. Що за голос у Миколи! Люди на хори зглядалися, а навіть доньки священика, що сиділи коло престола, звернули на нього увагу.

По богослуженню запросив його священик до себе на вечір. Він був рад запросинам, бо завдяки Володкові прибрався, як панич, а завдяки Дубровському мав новий капелюх і направлені черевики; значить, не було чого соромитись.

Але коли вечором Микола пішов до священика, де були гості, таки чувся несміливим. На питання одної панни не знав, що відповісти, і тільки почервонівся. Панотець і лісничий розмовляли з ним довше, і відтак між собою рішили, що він розумний хлопець. Се признала вкінці і найстарша донька священика, котра своєю прихильністю осмілила його так, що став виповідати свої думки ясно і щиро, а з того взялася зовсім не скучна розмова. За те Миколі та панна дуже вподобалася, а всі інші видались йому не дуже мудрими...

* *
*

В перший день науки по Великодні Володко Лужицький прийшов перший до кляси, десь зараз по сьомій годині рано. Ходив задуманий та сумний по клясі і тілько руками розводив. Сідав у лавку, споглядав хвилинку байдуже на книжку і знов ставав та ходив, як би не міг собі найти місця. Товариші, що стали сходитися до кляси, замітили се і питалися, що йому, та він мовчав, як би води в рот набрав. Аж коли прийшов Демидів, Лужицький припав йому до грудей і став хлипати.

— Що тобі, Володку? — питався здивований Микола та завів приятеля в куток, щоби інші товариші не чули їх розмови.

— Зрадила мене! Зрадила! — нарікав бідний хлопець.

— Хто такий? Галя?

— Вона, вона! Щоб її...

— Як же зрадила?

Володко аж по хвилі відповів із очевидним пересердям у голосі.

— Я їй даю портрет, а вона мені: «Дякую вам, каже, гарненько. Се буде для мене гарна пам'ятка: я вас за те запрошу на своє весілля...» На весілля? Я не знав, що й сказати. Питаюся потім людей, а вона справді виходить замуж на зелені свята. Що мені робити? Та я радше в могилу піду, як на її весілля поїду...

— Володку, дай же спокій; не говори дурниць. Адже ти замолодий був для неї. Де ж їй схотілося би ждати щонайменше п'ять, шість літ?!

Приятель мовчав, опершись о стіну.

— Знаєш що, Миколо? — зірвався нараз.— Тепер я не буду ані вчитися, ані до школи ходити; стану волочитися по ночах, запиватися, все мені одно...

— Тю-тю на тебе! — налякався Микола.— От видумав спосіб життя! Та я тебе буду переслідувати, як агент від поліції, і не допущу до сього. Ще чого не вигадав! Задля такої дурниці пропадати!...

— Ой! Не дурниця се, Миколо, ти не знаєш,— бідкався Володко.

— Хоч не знаю, та здогадуюся, що се ще невелике нещастя.

І почав Микола потішати зрадженого приятеля, поки вибила восьма година.

До кляси увійшов професор історії і байдуже сказав Демидову, що директор кличе його чогось до канцелярії. Не так байдуже прийняв сю вістку ученик. Він поблід і затремтів. До канцелярії? Пощо? Вийшов помалу на коритар, станув і задумався. Серце в нім билося, тіло омлівало... Невже ж таки тягнуть за тайний кружок?.. Налякався директор статті в часописі, про яку вже Микола чув, і починає слідство, чи що такого? Але ж годі ждати! Відважно, Миколо! Чей, тобі директор голови не зірве.

Демидів додав собі відваги, прийняв міну якнайспокійнішу і, застукавши в двері, вступив до канцелярії. Поклонився і станув. Директор і не глянув на нього, тілько щось писав. Нараз підняв голову, зірвався, прискочив до Миколи, вхопив його за плечі і потермосив із цілої сили:

— Ти закало гімназії, ти мені будеш молодіж псувати, тайні кружки закладати, атеїзм ширити, щоб газети писали!... Ти не знаєш, що то не вільно, дурню якийсь? Вилетиш із гімназії на чотири вітри; в цілій Австрії не приймуть тебе ніде!

Микола стояв блідий і мовчав. З-поміж наглого хаосу почувань помалу-помалу підступала до його серця завзятість. Він зрозумів, про що йде, і рішився бути осторожним. Директор по першім нападі гніву сів на крісло, кинув пером, паперами, встав знову, ступив два кроки в сторону Миколи, але зупинився і сів знов, тяжко відсапуючи.

— Ми всьо знаємо,— промовив по хвилі,— отже, говори правду. Я не позволю, щоб на мою гімназію пальцями вказували. Про кружок ваш я знав давно, але думав, що се невинні сходини. А ви там атеїзм ширите, соціалізм, Дарвіна читаєте!.. Пождіть! Дам я вам науку! До останньої сповіді кільканадцять драбів не приступило, між ними й ти! Вижену всіх на чотири вітри!

Микола мовчав, тілько чув, як від хвилі до хвилі коліна під ним гнулися зі зворушення.

— Чому ти не сповідався? — спитав директор, піднімаючись із місця.

— Мені здавалося, що то не провина,— відповів Микола тремтячим голосом, який зараз йому не сподобався і тому зібрав усі сили, щоби відповідати спокійно.

— Не провина?! — скрикнув директор.— Так ти кажеш?! І хто тебе так навчив?

Микола мовчав.

— Кажи, хто тебе так навчив? Чи, може, катехит, чи я, чи інші професори?

— Ні, борони боже,— відповів Микола,— я сам навчився.

— Ти ще собі глузуєш, осле якийсь! — скрикнув іще сильніше директор і знесилений упав на крісло.

Микола мовчав хвилинку, по чім зворушеним голосом сказав:

— Та я не глузую собі, тілько правду кажу. Адже поза школою дещо читається, тай не лиш самі шкільні книжки! Що ж я тому винен? Ніхто мені не роз'яснить... У школі інакше, поза школою інакше, одно з другим у незгоді, погодити я не вмію... Мені самому з тим невигідно.

— Геть мені! Марш, безбожнику! — зірвався директор.— Поклич мені тут Лужицького.

Зламаний, розбитий вертав Демидів до кляси. Викликав Лужицького, шепнув йому на коритарі, що за пригода, і з уданим спокоєм вернув до кляси. Що такого? Що такого? — питалися шепотом сусіди. Ніщо! — відповів Демидів, нахилився над своєю книжкою і задумався. Професор традував історію, незважаючи на шепоти в клясі. Небавом вернув Лужицький, почервонілий, як півонія. Через товариша передав зараз карточку Демидову і зі словами: «Хтось нас зрадив!» Демидів задумався глибоко над сею пригодою і майже не чув, що говорив професор. Коли вдарила дев'ята година, Лужицький з Демидовим вибігли зараз на коритар.

— Я не признався до нічого,— зачав Володко.— Сказав, що сповідався, що ніякого кружка не було, ніяких безбожних розмов. А він на те: «Ми все знаємо, не бреши!» Хтось доніс! Впрочім, мене то ніщо не обходить, нехай і виженуть мене тепер, мені все одно...

— Хто ж би то доніс? — спитав Демідів немов сам себе.

— Або ж я знаю!

— Хтось із наших, чорт би його вхопив! — і Микола аж зуби стиснув зі слості та поробив кулаки.

На другу годину прийшов професор Дубровський. Усів на кафедрі і довго мовчав. Крутив довгі вуси, гладив бороду і поправляв окуляри. Притім сопів та спідлоба дивився на цілу клясу.

— Реформатори! — гукнув нараз і замовк. В клясі стало зовсім тихо.— Не зажде один із другим, поки стане послом до сейму, до ради державної, поки більше розуму прибуде — ні! Він уже тепер береться направляти світ! О сину, світ старий, а старого тяжко переробити. А коли думаєш, що зможеш, так на те не пора в гімназії! Здається

тобі, одному з другим, що ти вже всі розуми поїв, та спімнеш моє слово, коли вдруге стільки проживеш, як досі, і сто разів більше навчишся, як у гімназії, назвеш себе таки дурним. Були вже більші філософи, як ви, і ті вмирали, невдоволені своїми здобутками, своїм знанням...

Як молоді жеребці, ви брикаєте самопас, то в бур'ян скочите, то в жито забіжите, то трави скубнете, то листочок зірвете. І годі пастухам вдержати вас у ладі — у вас же така різна вдача, такі різні виховання, а у ваших пастухів стільки своїх власних клопотів! Подають жеребцям січку, хоч би й примащену вівсом, а їм того мало... Вони скочуть у зелений овес, наїдяться і — дістають охвату...

Тут професор спинився, мовби завагався чогось.

— Ти, Демидів, розумієш, до чого я річ веду? — спитав ученика.

— Розумію,— відповів Демидів.

— І ми розуміємо,— сказало кілька голосів.

— Ах! Я знаю,— зачав професор знову,— ви багато розумієте, а таки ви нерозумні. Сказав би я вам більше, якби можна. Та годі,— і надо мною є власть. Одно лиш собі запам'ятайте: добре, коли молодий чоловік привикає любити правду, шукає її, багне за новими науками, читає, спорить... Се ж та ферментація, з якої витворюється напій, піддержуючий силу духу через ціле життя. Та... Жаль мені вас, молодих, що за свою цікавість мусите терпіти, що весняні бурі руйнують у вас так часто добрі засіви...

Професор Дубровський, очевидно, гамував свої думки, не доповідав. На його лиці так і знати було охоту виговоритися, але спинився. Став пояснять одну поезію в читанці і не стямився, як дивними дорогами зійшов знову на пригоду в гімназії. Тепер уже говорив до кінця години. Пояснив, що се таке змагання до правди, які молодечі пориви і докази, яка ціль життя, як по змозі всякі суперечності годити... Відтак із гумором розповідав, як із найбільших гімназіальних атеїстів бувають дуже добрі священики, як із гімназіальних соціалістів творяться прикладні бюрократи, а то й лаполизи... Пояснив, чому се так, порадив добре прослідити дану річ, щоби мати про неї справедливий осуд. Вкінці розповів, як треба виховувати в собі і серце, чуття. Тепер дбають головно про виховання розуму, а на виховання серця майже не звертають уваги. Тим часом розум без серця і серце без розуму не має ваги, затроює життя...

Демидів слухав так пильно професора, що забув навіть свою немилу розмову з директором і свій страх перед вигнанням із гімназії. Вдивлявся в Дубровського, як у пророка, ловив думки його та складав пильно у своїм умі. Ах! як же ж він говорить, той Дубровський! Микола трохи не вибіг із лавки, щоби поцілувати його в руку, як батька. Але тут нараз дзвінок звістив конець години, професор урвав свою бесіду, постояв іще хвильку задуманий на місці, глянув на клясу і помалу вийшов. Миколі вернула неспокійна думка про вигнання...

Кляса загомоніла, як звичайно під час паузи. Безжурний товариш Безрогий в спілці з кількома іншими зложив «менажерію», котра іржала, кукурікала, гавкала і рохкала... Два завзяті курці, отворивши комин, пускали дим із папіросів у піч, щоб не було в клясі чути.

* *
*

Директор гімназії не потребував довго слідити, щоб дізнатися, що діялося на сходинах тайного кружка. Кождого ученика, з котрим вів слідство, майже прибивав тим, що сам знав усе; хлопців аж дивувало, пощо ще питається. Поміж членами кружка настав переполох, вони перестали сходитися, а ті з них, що не сповідалися, просто стратили надію, що їх задержать на дальше в гімназії.

Микола вже трохи не жалував, що не зробив так, як Володко, який висповідався, щоб зложити священикові карточку, але не причащався. Однак у тім жалю потішав себе, що хоч не обманив нікого. Тепер застановлявся так глибоко, як тільки міг його молодий, недосвідний ум, над тим, чому такі думки, як його, вважаються провиною; як погодити се, чого в школі учать, із тим, що доводиться читати поза школою: чому того не стараються поясняти в школі, чому не підготовляють учеників, щоб молодий ум потім так не мучився від ударів незнаних собі відомостей... Але не находив на се відповіді. Не можна! Та й годі, а не хочеш, то терпи! Ба! перетерпіти можна, але се не рішає загадок...

Бився так Демидів із думками кілька днів, вижидав зі страхом кінця слідства, відгадував, що має означати такий похмурий вигляд у Дубровського, чому ненависний Логарифм так радо хотів його на чімсь «зловити», хоч не міг, бо застав його приготовленого,— і всі ті думки зазна-

чувались у нього назверх так виразно, що Дубровський не раз ставав перед ним і мовчки вдивлявся в се змарніле, молоде, а таке вже поважне лице.

Скінчилося слідство. Виновників засуджено на карцер, кого на чотири, кого на вісім, а Демидова на шістнадцять годин, бо за ним була вже одна значна провина, що під час екзорти читав книжечку, а тепер не сповідався, ширив атеїзм і соціалізм та роздавав до читання заборонені книжки. Інші хоч не признавалися, а Демидів, коли директор удруге випитував його, прямо сказав, як і що. І се читав і тільки — як наївно сказав — рад би знати, по чиїм боці правда. Його переконували більше Ідея, Дарвін, соціалістичні теорії — що ж він тому винен?..

Незвичайно всіх застановило, що Білого не покарали, хоч також належав до кружка. Директор знав усіх, хто тоді був на концерті в честь Шевченка, всіх переслухував, а його, мабуть, ні; ніхто не чув про се... Підозріння Демидова на Білого ще більше зросло, коли Дубровський вдруге став пояснять, що се таке донос та яка то нечесть бути доносцем. Демидів глянув притім на Білого і замітив, як той мазав олівцем по зошиті та закушував уста. Але не знався ще настілько на людях, щоби з лиця вмів вичитувати чужу провину.

І так із непевністю, хто їм таку вчинив прислугу, члени кружка стали відсиджувати кару. Миколі поділено її на два навороти і загрожено, що як не поправиться, то найближча кара — буде прогнання. В карцері думав Микола над тим, що би то було, якби його справді прогнали з гімназії. Біда була б — що ж більше? А батько, мати, що сказали би? Коли Микола уявив собі, як мати плакала би, то й самому моторошно стало. Стільки надії мали на нього, дивились, мов на сонце, радувались кождим його приїздом, уважали його найліпшою дитиною, а тут — його прогнали з гімназії. Ось тобі син! Ось тобі потіха! Діждалися батько-мати сорому на ціле життя! Ціле село сміється, всі пальцями вказують на них. А декому вже й відпала охота давати сина до вищих шкіл...

І Микола уявив собі наслідки прогнання, так якби вже зазнав сього лиха. Прогнали — і що тепер чинити? куди повернутися? Ні на село вертати, ні школи кінчити! Боже, адже се було би нещастя на ціле життя!

І то за що? За те, що був цікавий до книжок, які так його душу томили? За те, що зневірився в дотеперішніх своїх учителів і пробував шукати сам дороги до правди?

За те, що мимохіть позбувся потіх релігії, які перше певно, найпевніше в світі мав? Що ж се значиться? За що ж карають? Чи та кара наверне його на давню дорогу?..

І подумав собі Микола, що того всего не було би, якби хтось не доніс, якби не Білий... Бо то він доніс — нічого й перечитись. Чому тепер так уникає його і Лужицького? Чому так присмирнів і надіється вернути наново до інституту? То він, певно, він, скотина! І з таким підлим «товаришем» сиди та вчися в одній клясі! І таку справдішню закалу держать у гімназії! І такий «многонадійний» молодець має так починати свою кар'єру!

«А лихо ж би його побило!» — аж скрикнув Микола на вдивовижу кільком союзникам і на знак свого пересердя вдарив кулаком у лавку. Та ті думки розлютили його. Чим більше застановлявся над тим, тим більше підступав до його серця гнів, кулаки стискалися, очі ясніли, віддих прискорювався...

Відсидівши кару, Демидів значно присмирнів. Учився пильно, навіть на радість Логарифма зрозумів усі тайни аналітики, і не балакав із ніким, тілько з Лужицьким, який помалу забував свою страту і зневагу та, погулявши з розпуки раз до півночі, не гадав уже сього повторяти. Перестав також рисувати, якось відпала йому охота, і дивним дивом навіть професору Дубровському, для якого задачі виробляв завсіди з такою охотою і фантазією, найновішу задачу написав коротко та й досить недотепно. Сам Дубровський те замітив...

* *
*

В ту пору лучилася Демидову незвичайно прикра пригода. Приїхав священик, батько сих двох учеників-братів, яких Микола вчив. Дізнався, яку мав кару учитель його синів і за що, налякався дуже того впливу його на дітей і звільнив його від обов'язку. Микола запевняв, що зі своїми учениками ніколи не говорив про такі справи, як безвір'я і інше, однак священик не дався пересвідчити, признав йому, що досі був вдоволений з нього, бо діти вчилися добре, заплатив йому, що належалося, а щоб Демидів не мав жалю до нього, то ще хотів йому дати дарунок. Прощаючись, запхав йому кілька банкнотів у руку. Демидів глянув на банкноти, відтак на священика, сказав: «Мені досить того, що належиться»,— подаровані гроші поклав на

стіл і, поклонившись, вийшов чимскорше з хати. Йому було так чогось гірко на серцю, так на плач йому збиралося, а плакати не міг.

Придавлюваний жаль помалу-помалу змінявся у нього в пересердя, що проявлялося гірким усміхом на устах або дотинками. Призвичаєний до злиднів, він не лякався їх, на обіди в кухні людовій ще гроші мав, але жити з кількох гульденів місячно до вакацій — таки було трудно. Він рішився спокійно ждати на те, що хвиля принесе, і не опускати рук, але заразом не мав надії, що дістане які нові лекції. Сподівався лише, що як перебув уже не одні злидні, так і сі перебуде. Але така зневага від священика (він уважав се зневагою) боліла його і гризла тяжко. Адже вчив синів добре, вони любили його і слухали! Чому ж батько нагнав його, засоромив перед дітваками? Що тепер ті діти будуть думати про нього?..

Роздратований сею подією, прийшов Демидів пополудні до школи. Лужицький, дізнавшись про його пригоду, потішав його, що «якось-то буде». «Я,— каже,— гірше перебув, а от минулося». У відповідь на се Демидів, з гірким усміхом на устах, став рисувати крейдою на таблиці портрет дівчини, під яким дав підпис: Галя. Лужицький скоренько стер губкою портрет. Тоді молодий рисовник нарисував собаку, яка стоїть на задніх лапах перед якимсь паном, і під собакою написав: «Білий». Коли се замітили товариші, в клясі настав сміх. Сам Демидів усміхнувся: собака була добре нарисована.

— Білий! Білий! — стали кликати.— Ходи, подивися на свій портрет.

Білий справді прийшов до таблиці. Ненависними очима глянув на Демидова, захмарився і воркнув:

— Ти, безбожнику якийсь!

— Ов, який мені побожний найшовся! Білий зветься, а чорну совість має. Ти відколи став таким побожним? — питався глумливо Лужицький.

— А тобі що до того?

— Вже тебе до інституту прийняли? — дотинав Лужицький.

— Чуєш! — скрикнув Білий,— будеш бачити, що з того вийде. Я зараз...

— Підеш, певно, поскаржитися директорові. Штубак! — промовив противник звільна.

— Щоби-сь знав, що піду. Ви мені жити не даєте, ви, атеїсти, соціалісти!..

— І що ти дістав за се, що тоді доніс на нас?

— А тобі що до того, гого висмарований?

Під час сеї перепалки Микола підступав мовчки щораз ближче до Білого, закушував уста аж до крові, стискав кулак, а при останніх словах доносця скочив на нього нагло і з цілої сили ударив його в лице.

— Ах, ти, скотино якась! — скрикнув притім, аж засопів.

Білому потекла кров із носа. Він прискочив до Демидова і хотів йому віддати пощочину, але розлючений Демидів ухопив його за рамена, потермосив та й відкинув від себе, як сніп соломи. Білий упав назадусь на землю, вдарився головою об стіну і набив собі гудзя. Побіг зараз із плачем до канцелярії директора, а Демидів усів у лавку. На нім ціле тіло дрожало, піт виступив на чоло, а кулак не розводився.

Всі ученики сьомої кляси поторопіли, затихли у лавках, бо певні були, що директор ось-ось надбігне. Директор справді надійшов, тріснув дверми, кинув капелюх на кафедру і, повівши люто очима по клясі, крикнув:

— Де сей розбишака Демидів?

Демидів піднявся з лавки і певним голосом відповів:

— Я тут, пане директор, але я не розбишака.

— Ти ще мені будеш відповідати! Геть мені з гімназії, забирайся! Тобі свині пасти, а не до гімназії ходити!

— Волю свині пасти, як із такими Білими разом учитися,— відрізав Микола.— Я вже свині пас хлопцем дома, для мене се не новина.

Але з місця не рушався.

Директор прискочив до лавки і вхопив його за обшивку.

— За двері! — крикнув, мов несамовитий.

— Я сам вийду, не дам викинути себе!

І коли директор його обшивку пустив, Демидів забрав свої книжки і капелюх та помалу вийшов із кляси. Але скоро тілько перейшов коритар і ступив на сходи, почув нараз, як під ним угинаються коліна, як млість якась нападає його, ціле тіло слабне — книжки висунулися йому з рук, і він упав омлілий на сходах.

Саме тоді йшов професор Дубровський на лекцію до восьмої кляси. Іде, дивиться: на сходах лежить чоловік, а коло нього розкинені книжки. Глянув у лице — се ж Демидів! Скоренько підняв його і заніс на коритар та перехожому ученикові казав зараз принести води. Та ще той води не приніс, а вже Демидів сам прийшов до пам'яті

і здивованими очима спозирав довкола. З сьомої кляси долітав грімкий голос директора...

— Що тобі? — спитав Дубровський.

— Я хорий, — шепнув Демидів, підводячись з трудом із підлоги.

— Покличте зараз сторожа!

Студенти, що обступили Демидова, побігли по сторожа. Дубровський дав сторожеві на дрожку і казав відвезти Миколу додому. Микола дався везти, як дитина. Професор проводив його очима, доки той не щез на скруті сходів...

Коли дома, лежачи на ліжку, Демидів успокоївся і міг знову логічно подумати, жаль, несказанний жаль здавив йому горло. Він припав лицем до подушки і гірко заридав. «Що скаже батько, що скаже мати!» — приповідав лише і заливався сльозами. Сторожихи і сторожа не було дома, були на послузі; тільки дівчинка їх малолітня здивовано дивилася на Миколу, а відтак і собі заплакала.

Се спинило плач Миколи. Встав із ліжка, утихомирив дитину, усів відтак на крісло та став перевертати свої книжки і зошити. Дивився на все, мов прощався з тим, а сльози мимохіть котились йому з очей. В руки попався йому зошит із задачами, що їх писав так радо для Дубровського. Став перевертати картки і перше, що замітив крізь сльози, то були слова з тої хваленої задачі: «Але бувають і такі огородники, що як стануть нагинати деревину, то й зломлять».

Зошит випав Демидову з рук, він поклав голову на стіл і сидів так, мов задеревілий. Голова боліла його і коли по ній які думки снувались, то й ті були не ясні, мов туманом повиті. Так застав його Лужицький, що зараз по науці шкільній прийшов потішити свого приятеля.

* *
*

Демидова не прогнали з гімназії, лише дали йому свідоцтво відходу і порадили записатися до іншої гімназії. З обичаїв дістав злу ноту, впрочім зі всіх предметів мав ноту добру. Казали, що Дубровський дуже побивався за Демидовим і не допустив, щоб його формально прогнали. Відтак сам ходив до дирекції другої гімназії просити, щоб Демидова прийняли, що і сталося. Кромі сего, постарався о нові лекції для нього, між іншим прийняв його за учителя до свого шестилітнього синка, якого мав обучати грамоті.

СТАРА МАДЯРКА

Скільки їй літ було, сього ніхто не знав, а що найчудніше — і вона сама не знала. Так само, як вона справді називалася, ніхто також не знав і не допитувався; вже друге покоління містечка Б. кликало її все «старою Мадяркою», тому що прийшла з Пешту; вона тому не противилася і так Мадяркою осталася по нинішній день.

Я сам пам'ятаю її вже з двадцять п'ять літ і все майже зовсім таку саму, як нині: маленька, трохи згорблена фігура, одягнена вліті в легку перкалеву, звичайно ясну, чистісіньку одежу, а взимі в юбку і велику тяжку хустку, лице зовсім поморщене, очі веселі, сірі, уста беззубі, запалі, ніс нагнувся до бороди, а борода до носа, хід дрібний і скорий, а в руках невідступна тростинова палиця з мосяжною головкою, яку їй давно колись подарував один пан, в якого ходила коло дітей. Сею палицею вона підпиралася.

— Кілько вам літ, Мадярко? — бувало, питаємо стару дома, частуючи її кавою, за яку вона була би відступила і найбільші ласощі.

— Кілько літ, питаєте? — повторяє стара, моргаючи своїми сірими очима.— Або ви мене хочете заміж віддати?

— А хочемо, за старого Дворського,— відповідає хтонебудь із нас, жартуючи.

— За Дворського? — ніби обурюється стара.— Адже йому вже сто літ без двох! Не хочу такого!

— Якого ж би вам дібрати? Адже ви самі вже маєте за сто літ.

— Коли мене ще хочете заміж віддати,— відповідає стара ніби поважно,— то найдіть мені молодого! — І при тих словах вона, сидячи на кріслі, бере фартушок із двох боків руками і, наслідуючи рухи при танцю, співає:

Ой дай же мя, моя мамко,
За красного хлопця,
Щоби-м собі процвітала,
Як рожа з городця.
Я такого мужа хочу,
Щоби мене слухав,
Чужих жінок не любив,
Табаки не нюхав!

— Я Дворського не хочу! Та він як вигляне у вікно, то три дні собаки брешуть! — кінчить стара пісню рішучими словами, так як би її справді думав хто віддавати за Дворського.

— А таки кілько ви літ маєте? — допоминаємося ми в неї.

— Не знаю, дітоньки, не скажу вам. Іще як мій покійний чоловік за Кошута служив поліцаєм у Пешті, то я вже була молодиця в літах: а за таліянської війни, коли мій чоловік сюди перенісся і помер, то, пам'ятаю, я вже посивіла з гризоти. Кілько то буде літ тому,— не знаю.— Ті слова вона каже тихим, прибитим голосом, але по хвилі немов із гордістю додає: — Ви хочете мене заміж віддати, а я собі гроші на свій погріб зложила в «шпаркасі», тридцять ринських зложила, аби мене красно поховали.

— Але ж ті гроші вже з двайцять літ лежать у шпаркасі: то вже буде їх із шістдесят!..

— Най буде! — каже Мадярка.— Я їх не рушу! Дітей не маю, поховати не буде кому, а я не хочу, аби мене ховали як пастернак.

— Кажете: своїх дітей не маєте, але ж ви панських дітей виховали з півкопи; то най би вони вже про вас пам'ятали.

— І пам'ятають,— відповідає стара з вдоволенням,— аби ви знали, що пам'ятають. Все коли прийду до котрої своєї дитини, то мені зараз кави дасть та пару крейцарів у руку всуне; інакше я не вижила би зі своєї мізерної пенсії по небіжчику. Але аби вони мені ще й похорон справляли, на то не згоджуся. Подарунки я сама відроблю, а за мій похорон хто їм зверне?

І говорила стара Мадярка з чверть століття про свій похорон так спокійно, як про своє весілля,— а проте «пан біг не кликав» її ще до себе, і все можна було її застати при дітях, як не в одного пана, то в другого.

Незвичайно добре держалася стара, вміла безліч казок, знала коло дітей ходити і бавити їх, любила їх як свої — і тому всюди радо бачили її. В панських домах при дітях провела вона з тридцять літ і дожила того, що справді багато своїх паничів бачила на становищах, а панночок жінками. До тих панств, що осталися в місті Б., вона мала все вступ вільний і заходила досить часто, тішилася їх радісними випадками і смутилася смутними,— і від тих панств вона все діставала якісь маленькі запомоги, які вистачали на її ще менші видатки.

Притім мала вона й свою власну невеличку хату на передмістю. Та хата взимі стояла звичайно порожня, бо стара Мадярка воліла на зиму приміститися у чужій, теплішій хаті. але вліті заходила вона частіше до неї, а то й

мешкала в ній, коли припадково ніхто її не потребував. Аж під глибоку старість, коли вже її часом пам'ять покидала або при дітях засипляла та не могла доглянути за пустотливими дітьми, вона стало поселилася у своїй убогій хаті, звідки щодня вибиралася в місто, вступала до знайомих, відвідувала «свої діти» і під вечір вертала до себе.

І було б її життя так без чутки й пройшло, якби не те, що на старість зробилася славною, щонайменше на ціле містечко Б. На цілий місяць дала довгоязиким жінкам предмет до цікавих поговірок і сміху.

У секретаря уряду громадського виховала вона собі «доньку» — панну Стасю. Від колиски пильнувала її аж до того часу, коли Стася почала ходити до школи. А й пізніше мала нагоду опікуватися нею, бо кількома наворотами перебувала в домі секретаря то по рокові, то по два, відповідно до того, як родина секретаря більшала або через смерть дітей меншала.

Стася була пестійкою Мадярки; не раз стара із своїх власних заощаджених грошей купувала їй забавки і цукерки і в мами її енергічно допоминалася про всякі вигоди для дитини. Навчила її безліч казок і співанок, брала в оборону перед гнівом батька, одним словом, так любила ту дитину, як свою рідну.

Коли Стася стала вже зрілою панною, красавицею на цілу околицю містечка Б., стара Мадярка перша почала думати, за кого би її віддати. Їй самій дуже сподобався ад'юнкт податковий, пан Вронський, що бував не раз у секретаря в гостях, і вона стала його пильно слідити, щоби пізнати його характер. За дозволом слуги Вронського, коли той був в уряді, ніби ненароком оглянула його мешкання, а в мешканні всі кути і була зовсім вдоволена з порядку, який застала в кімнаті. Від знайомих жидів-лихварів, знов ніби ненароком, вивідалася, чи він не робить довгів. У корінний склеп заглядала зо два місяці, чи не заходить на пиво, і знов подалеки випитувалася знайомих, чи не бачили коли Вронського п'яним. Дізналася, що на пиво мало коли приходить. Від прачки ад'юнкта вивідалася, кільки білля має і яке — і тут дістала вдоволяючу відповідь. З тих дослідів зложила собі Мадярка пересвідчення, що ад'юнкт Вронський добрий господар.

Відтак, коли він часом прийшов у гості до секретаря, стара Мадярка, непрошена, доконче старалася помагати господині послугувати при столі і особливо догоджувати ад'юнктові. Йому радила сей кусник печені взяти, а не

інший, пити власне нині пиво, бо дуже добре; а на припадковий біль голови у Вронського зараз ладила лимонаду. При тім усім старушка придивлялася йому незвичайно пильно, числила, кілько склянок пива п'є, питала, чи має приготовити столик до карт (Вронський зовсім не мав охоти до такої «нудної»,— як казав,— забави) — одним словом, старала пізнати всі його прикмети.

Півроку так слідила за ним і аж коли набрала пересвідчення, що він гідний її Стасі, вишукала відповідну хвилю і зовсім несподівано для панни спитала:

— Як вам подобається пан Вронський?

Панна Стася зробила збиточну міну і у відповідь спитала Мадярку:

— А вам, бабусю, як?

— А що мені до нього? Я стара, то вже й не розуміюся на таких молодих. Для того я вас питаюся.

— Нащо ж вам се знати?

— Гм... нащо? Так собі...

— Так собі? Ей, бабусю, ви з чимось ховаєтеся! Ану скажіть!

— Знаєте що, панно Стасю? Пан Вронський дуже мені сподобався,— отсе я хотіла вам повісти. Скажу вам так у чотири очі: то партія саме для вас.

— Але ж пан Вронський каже, що не буде ніколи женитися,— замітила Стася, мовби з докором для пана ад'юнкта.

— І ви тому вірите?

— Та як не вірити? Адже якби хотів женитися, то міг би вже кілька літ бути жонатим. А потім він, здається, кохався в якійсь панні нещасливо то й донині не може її забути.

— І ви тому вірите? — повторяла старушка своє.— Але правда, що він вам подобався?

— Кому ж би не мав подобатися? Поважний чоловік, може, аж занадто поважний. Навіть коли жартує, то якось так холодно!

— Ей, панно Стасю, ви його замало знаєте! Ану сідайте, я вам щось маю сказати.

Старушка присіла собі коло панни і розповіла їй все-все, що за Вронського знала, почавши від мешкання — аж до пива. Притім порадила бути більше прихильною для Вронського, осмілити його, а ще й добре йому придивитися та порівняти з іншими кавалерами. Адже він, можна сказати, найкращий кавалер на ціле місто. Нехай лиш придивиться йому, який він поставний, здоровий, рум'яний, очі має сині, уста хоч цілуй... А носиться все так красно!

Панна Стася усміхалася при тім оповіданню і казала кілька разів, що він її зовсім не обходить; але при найближчій гостині Вронського у секретаря незвичайно пильно приглядалася йому цілий вечір. Стара Мадярка, послугуючи при столі, добре се покмітила і, зачувши розмову про м'ясниці, і собі, мов від нехочу, докинула слово — а се їй в більше міщанськім домі секретаря завсіди було вільно:

— Ото я тішила би ся, якби пан Вронський сих м'ясниць справив весілля! Яка я стара, а ще погуляла би собі бодай на подвір'ї.

Вронський і ціла родина засміялися.

— Коли ж мене жодна панна не хоче,— замітив Вронський.

— Чому не хоче? Іно спробуйте! — відповіла стара і кинула оком на Стасю, яка не знати пощо стала м'яти серветку.

Отак почала стара Мадярка осмілювати молодята та наводити їх на думку, що були би собі добра пара. Ба і з Вронським найшла вона відповідну хвилю побалакати, а що більше, видобула з нього, що Стася йому подобається, і зараз се дала знати панні.

Помалу-помалу дійшло до того, що несміливий пан ад'юнкт почав через стару Мадярку передавати листи до Стасі, а Стася до нього. Обоє полюбилися, як того треба, хоч про око людське все ще удавали байдужих.

Тим часом, заки ще надійшли м'ясниці, помер батько Вронського, і думку про весілля мусив син відложити на цілий рік. По батьку дістався йому невеликий домик із городом у місті на Мазурах — і він по докладнім обчисленню, навіть із оглядом на будучу женитьбу, побачив, що незвичайно добре було би перенестися в тій самій ранзі до свого родинного міста. Той план він перевів до кількох місяців і перенісся до власного дому, який став уряджувати на власне житло для себе і жінки. Мав слово панни Стасі, що буде на нього чекати, і мав намір небавом цілком формально просити секретаря о руку доньки.

Тим часом до міста Б. прийшов новий комісар староства, молодий ще вдовець і батько одної дитини. Чоловік був гладкий і маючий (про його маєток мала інтелігенція міста Б. дуже докладні вісті), отже, не диво, що для не одної невибагливої панни був дуже добрим женихом. А вже практичні матері і батьки, що мали доньки, а не мали для них посагів, незвичайно радо бачили пана комісара Вендера у себе.

Вендер, як світовий чоловік, поскладав усім визначним людям міста Б. візити і, розглянувшись у місті, вибрав собі доми, в яких почав частіше бувати. Пан секретар, батько Стасі, був такий щасливий, що Вендер найліпше вподобав собі його родину і відвідував його дуже часто. І не треба було довго ждати, аби пішов поговір, який показувався щораз більше оправданим, що Вендер думає брати Стасю за жінку. Казали: Вендер сам багатий, отже, посагу тепер не шукає, лише жінки; а в секретаря дітей аж шестеро, довгів по уха, отже, то для нього правдиве щастя дістати такого зятя. Пішла навіть чутка, ширена вірителями секретаря, що Вендер обіцяв заплатити деякі довги за свого будучого тестя. Всі завидували секретареві такого щастя. Чутки ті мали справді дійсну підставу, бо геть стало всім відомо, що Вендер освідчився панні Стасі і родичам її — і його прийняли.

Коли про те перевідала стара Мадярка, сама не знала, що про те все думати. Комісар не подобався їй, але й вона чула, що в нього велике мешкання, уряджене зовсім по-панськи (цілу каменичку над ставом наймив собі), що він великий багач, при тім чоловік не старий і не поганий, паннам іще надскакує як кавалер, і всім подобається. Старалася розвідати про нього дещо ближче, і не могла, бо прийшов із далеких сторін; чула лише, що з першою жінкою мав дуже зле обходитися.

— Що ж ви, панно Стасю, задумуєте робити? — спитала вона дівчину на самоті.

— Піду за Вендера,— відповіла Стася досить невесело.

— А Вронського вже забули?

— Не забула, але тато і мама дораджують мені більше комісара.

— А ви що на то? — питала старушка з легким докором.

— Якби моя воля, я не йшла би за нього, хоч я не можу йому нічого закинути. Але — самі знаєте — у нас дома біда, довги. Батько думає, що Вендер поможе йому видобутися троха з довгів. Вронський того не міг би.

А Мадярка того слухала, мовчала хвилинку, а далі припала до панни:

— Паннунцю моя солоденька! — каже.— Не йдіть ви за того Вендера! Він першу жінку замучив! Його очі мені не подобаються...

Стася усміхнулася і відповіла:

— То неправда; я ліпше знаю. З заздрості такі чутки про нього пустили.

— Що ж на то Вронський скаже? — допитувалася Мадярка.— Так не годиться, панно Стасю; за то вас не можу похвалити...

Стася мовчала довгу хвилю, поки вкінці тихо відповіла:

— Мушу! розумієте: мушу! Впрочім, Вронський ще й досі не просив родичів о мою руку.

Мадярка похитала сумно головою і вже більше не допитувалася її. Потішалася тим, що чей за Вендером буде Стася також добре жити; буде справді пані на ціле місто. Але в душі чула таки жаль до цілої родини секретаря і, щоб не дивитися на приготовлення до весілля, вимовилася ослабленням та перенеслася до своєї хати.

Під час шлюбу Стасі з Вендером Мадярка стояла, святочно одягнена, близько престола і плакала; люди думали, що то сльози радості... По шлюбі, хотя й жінка секретаря просила її прийти на весілля, Мадярка пішла просто до своєї хати і у секретаря не показувалася зо дві неділі.

Коли по якімсь часі освоїлася з сим випадком, зараз пішла відвідати свою «доню». Вибрала час, коли комісар був в уряді, і прийшла до Стасі.

— Як же вам, панно Стасю, поводиться? — спитала її, забувши, що Стася вже жінка.

Пані комісарова усміхнулася.

— Добре! — каже.

— Ну, то дякувати богу! — зітхнула стара.— А можна би мені оглянути ваше господарство? — спитала ще, щоб не сказати виразно, що лише по се й прийшла.

— Чому ж би ні? — відповіла комісарова.— Ходіть огляньте!

Мадярка оглянула всі пишні кімнати Стасі, придивилася всім меблям і урядженню кухні, кинула оком на Вендерового сина, що їй цілком не подобався — якийсь такий никлий був, примховатий і зовсім негарний,— і на молоду гарну покоївку, яка чудувалася, звідки та стара баба має таку ласку в її пані,— а вкінці ще раз спиталася в пані комісарової:

— Отже, вам добре, Стасю?

Стася виглядала зовсім вдоволена і на знак свого добробиту обдарувала Мадярку цілою п'яткою, як казала: маленьким подарунком за її великі заходи.

— Пан Вендер не буде чей на мене гніватися, коли я вас часом відвідаю? — спитала ще Мадярка на відході.

— Не бійтеся, можете прийти,— відповіла Вендерова.

Наочні обзорини гаразду Стасі успокоїли значно старушку. Того дня, бувши в церкві, вона у своїх молитвах кілька разів згадувала Стасю та просила бога о щастя для неї. Що в її молитви ні з того ні з сього вмішався і Вронський, того вона і не запримітила; пожалувала його, згадала, що таки воліла би його бачити мужем Стасі, а не Вендера, а вкінці помолилася і за його добре поводження.

Кілька місяців не доводилося Мадярці чути нічого злого з дому Вендера. Одно лиш замітила, що від якогось часу він досить часто заходив на пиво до реставрації і там із товаришами просиджував не раз до пізньої ночі. І в карти грав також, не високо, вправді, але грав. Се вже не подобалося Мадярці, хоч вона не відважилася сказати Стасі про се свою думку.

Нараз — як то в малім місті люди дізнаються навіть, що хто у себе варив,— дізналася Мадярка дуже немилу річ про Вендерів. Відійшла від них та гарна покоївка, а про причину її відходу люди оповідали собі дещо не без усміху і злоби. Дуже то вразило Мадярку, і вона, скоро се перевідала, зараз пішла відвідати Стасю. Застала її смутну, непривітну і не могла від неї самої нічого дізнатися...

Якось ту пригоду люди помалу забули і перестали собі острити зуби на її Стасі та на Вендері. Другої покоївки вже Вендери не брали, бо небавом мусили прийняти няньку до доньки Стасі. Мадярка не втерпіла, щоб не побачити дитини, яку бог дав її дорогій пестійці. Гарна була донечка, зовсім у маму вдалася.

Скоро тілько мати виздоровіла, Мадярка зараз зголосилася в неї. Так і так, каже, вона знає, що вже стара і нею хіба комини затикати, а не між люди її брати, але якби так Стася не гнівалася, то вона дуже радо прийшла би їй помагати, в чім тілько може. Все то господарство немале, двоє діточок у хаті, нянька завелика пані, аби хотіла пильнувати порядку, кухарці то вже таки зовсім не можна вірити, а Стася сама заделікатна, щоби могла за всім доглянути. Ніякої заплати Мадярка за се не хоче; горнятко кави і який куток до спання — їй більше не треба. Чи згода?

Пані комісарова згодилася на то дуже радо, тілько не знала, що скаже на се її чоловік. Спитала зараз при обіді чоловіка, той пристав — і Мадярка поселилася у Вендерів. В той час вона немов відмолодніла, немов сили прибуло їй вдвоє, так узялася до роботи. До кількох днів обізналася докладно з усім господарством і немов переняла на себе службу свого покійного чоловіка-поліцая, так дивилася

на пальці і няньці, і кухарці, і всій прислузі, яка коли мала з Вендерами діло. Стала виручувати пані комісарову так, що тій ледви яка легка робота й оставалася; в кімнатах було чистісінько, як у дзеркалі, а різні баняки, ринки і сковороди в кухні блистіли так, як би були нові. Нянька і кухарка аж чудувалися, де в тої старої береться стільки сили. Така вже стара, як той гриб зісохлий, а виривае їм роботу з рук, бо їй се і те не подобається; коли ж прийде вечір, то ще дітям і пісні співає або так весело приповідає, що тілько за боки берися, а вночі мов сама не спить,— аж із кухні зачує плач дитини і йде будити няньку, що спить мов забита і не почула би навіть гуку гармати, а не то плач малої дитини.

Обоє Вендери були дуже вдоволені із старої, але вона була рада лише Стасі, а Вендерові не дуже. Не лиш за прислугою слідила вона, але й за своїм паном; незамітно, вправді, але уважно. І чим більше пізнавала його, тим більше не подобався він їй. Додому приходив Вендер хіба на обід правильно, на вечерю від якогось часу являвся дуже рідко. Цілі вечори проводив у домі Маєрової, вдови по уряднику, що мала дві гарні доньки. Мадярка небавом дізналася, що старшу з тих паннів, Гелєнку, Вендер полюбив, а що гірше — і вона в нім задурилася. Що так було, а не інакше, зміркувала і по пані комісаровій, котра — як давніше була весела і здорова, так тепер зробилася мовчалива і змарніла.

— Не чували ви, бабусю, що Вронський поробляє? — спитала раз вечором Стася Мадярку зовсім для неї несподівано.

— Ні, не чувала. Або що?

— Та нічо! Отак прийшло мені на думку.

«Знаю я вже, чому тобі Вронський прийшов на думку»,— подумала собі Мадярка, але нічого не сказала.

Хвилинку обі мовчали.

— Може би, ви, бабусю, пішли до Маєрової,— почала Стася знову,— і попросили мого чоловіка, щоби прийшов додому. Він там певно буде.

— Добре, я піду! — відповіла старушка прибитим голосом.

І пішла. Ще з сіней дому Маєрової почула голосні сміхи в кімнаті. Переказала комісарові через наймичку, щоби вертав додому. Комісар вийшов без капелюха в сіни.

— Що там таке сталося? — питається Мадярки.

— Та нічого такого. Пані просять.

— Ну-ну, я прийду! — Пішов і замкнув за собою двері.

Але минула година одна і друга, він не приходив. Стася розплакалася, як дитина.

Вже північ була, як Вендер вернув до хати. Мадярка пильнувала молодшої дитини, що чогось нездужала; інші слуги спали.

— Чому ж ти не спиш, тільки на ліжку куняєш? — зачула Мадярка Вендерів голос у сусідній кімнаті. Очевидно, Вендер говорив до жінки.

— Не можу,— відповіла Стася тихо.

— Пощо ти посилала по мене? — питає він дальше роздражненим голосом.

— Хотіла, аби ти був дома. Я тебе так рідко видаю, мов чужого.

— Чому ж не спиш? Пощо ждеш? Отсе вичікування так мені вже надоїло, що через те саме я втікаю з дому. В тобі життя нема!

— І не може бути! — замітила жінка тихо.

— Чому не може бути?! — трохи не скрикнув Вендер.

— Тихо будь, іще хто почує... Чого ти в Маєрової шукаєш? Чи тобі там приємніше, як дома?

— Я оженився не на те, аби бути невільником твоїм! Не дам собі своєї волі обмежувати.

— І дивуєшся потім, що в мені життя нема, що я сумна... Дитина хора, а ти поза домом...

Стася заплакала гірко. Почувши плач, Мадярка аж зірвалася з місця. Але в сусідній кімнаті зараз плач затих. Донечка справді була небезпечно хора. Ствердив се на другий день лікар, що через цілий тиждень приходив лічити, поки вкінці став непотрібним, бо дитина померла. Сей удар звалив і саму матір із ніг — і вона відлежала три тижні в постелі.

Тим часом по місту пішла знов дуже погана чутка про Вендера і старшу панну Маєрівну. Ні з того ні з сього панна виїхала з міста — ніби до свояків... Мадярка знала всі ті чутки, але перед комісаровою не вирвалася ані з одним словечком. Здавалося їй, що Стася не знає тих поголосів, аж поки не пересвідчилася, що й вона вже довідалася про все.

Прийшла вечором від родичів, упала на софу і заллялася гіркими сльозами. Мадярка прискочила до неї, стала потішати, але не помогла. Комісар був тим часом на пиві...

З того часу Стася чахла, мов та свічка догоряла. Здоровля її щораз більше ниділо, веселого усміху на лиці її вже не було видко, в'янула, мов та квітка на морозі. Родичі

хотіли її забрати до себе — не згодилася. Лікаря не хотіла і в хаті своїй бачити і сама не зважала на своє здоровля.

— Та-бо ви, пані, не пильнуєтеся самі! — дорікала їй Мадярка, коли та мусила покластися в ліжко.

— Нема для кого шануватися! — відповіла Стася і, закривши очі руками, заплакала: — Боже, боже, чому я за Вронського не вийшла заміж! Я його так зрадила! На маєтки злакомилася!

Мадярка не знала, що відповісти, тілько й собі почала сльози втирати. І вже недовго тішилася Мадярка своєю панею. Стася не хотіла жити і раз у приступі зневіри і розпуки утопилася в ставі. Мадярка була тоді в місті, а Вендер в уряді. Стася вийшла ніби на прохід в огород, що лежав над ставом, і вже більше не вернула. Тіло її віднайшли того самого дня.

Мадярка немов із розуму зійшла по тій пригоді. Не обзивалася ні до кого, побула короткий час коло катафалка, де не пролила ані одної сльози, зібрала свої манатки і перенеслася до власної хати. Але на величавий похорон, який вели руські і польські священики, переконані, що комісарова втопилася в приступстві божевілля, Мадярка прийшла.

Священики відправляють свої молитви над могилою, в яку ще домовини не спущено, а Вендер стоїть між родиною і обтирає сльози. Мадярка стоїть кілька кроків осторонь, згорблена, сперта на свою паличку з мосяжною головкою, але не дивиться на могилу, тілько на Вендера. Поморщена борода і кутики уст дрожать у неї, мов від лихорадки, а очі світяться, мов у кота.

Домовину спускають у яму... Батько і мати Стасі плачуть гірко. Вендер і собі нахилився над могилою та хлипає вголос. Декотрі люди не спускають його з очей і тілько посмішковуються нишком. Нараз коло самого Вендера являється стара Мадярка, піднімає костистою рукою палицю і з завзяттям розлюченої дитини в одній хвилі кілька разів оперізує нею плечі Вендера та захриплим голосом кричить:

— А ти, волоцюго! Тепер жалуєш маму, як кладеш в яму! Тепер ніби плачеш, а сам її зі світа зігнав! А ти, котюго, най я в криміналі зігнию, свого не подарую!..

Постала така суматоха, що люди не знали, що почати. Декотрі пани кинулись до Мадярки, вирвали їй палицю з рук хотіли її просто вести на поліцію, але прискочили інші, ті, що на Вендерові сльози дивилися з глумом, оборонили

старушку, вивели її з кладовища і взяли додому, бо не могла стоять на ногах, так ослабла.

Блискавицею розійшлася про те чутка по цілім місті. Стара Мадярка зробилася геройкою дня. Всі брали її в оборону, а Вендера на глум... Вендер і не скаржив старої...

Він недовго вже побував у місті Б.; ще місяць не минув, як перенісся до іншого.

* *
*

Коли мені сього року на великдень стара Мадярка оповідала сю свою пригоду, вона на згадку про нещасну Стасю плакала гірко, а коли прийшла мова на се, як вона Вендера вибила, то так озлобилася, так стала бити палицею об землю, якби вдруге мала Вендера перед собою.

Я звів нарочно розмову на веселіші речі. Вона й не замітила, що я зробив се зовсім без хитрості. Було вже щось дитячо наївного в її старечій вдачі.

— Як же вам тепер, бабусю, живеться? — спитав я ще.

— Та чого мені вже до життя потрібно? Хреста і лопати ще мені потрібно! А на що вже тридцять ринських я маю в шпаркасі. А як же вам, паничу, поводиться? Коли женитеся? — І при тих словах вона зараз заспівала своїм тремтячим голосом:

Коби то ся оженити,
Коби по свідому,
Коби собі не привести
Недолі додому!..

— А мій жених, знаєте: старий Дворський,— додала ще, усміхаючись по-давньому,— не хотів на мене чекати, взяв і вмер... Ну, і тепер мені пари не найдете в цілім місті. Треба мені за Дворським вибиратися в дорогу, нема ради...

Сказавши се, вона ще більше згорбилася і, як сиділа на кріслі, так до кількох хвиль заснула. Се вже їй від якогось часу так частіше лучалося, що тут плакала, тут сміялася, а по хвилі вже спала, як дитина. Люди присягаються, що їй до сто літ уже зовсім недалеко...

1896

САМОТА

Цілу ніч я не спав.

Се вже мені від двох літ таке не трафлялося...

Ті ненависні люди обурюють мене, обурюють так, що спати не можу!..

Перше я міг від них усе стерпіти, навіть напасті на мою честь, а сього стерпіти не можу!..

Сиджу в альтані огорода і пишу.

Пощо я пишу?

Стара привичка відізвалася в мені, серце більше зворушене, хочу бачити на папері, як я своє чуття означу, хочу знати, що воно є...

* *
*

Що воно є?

Справді, що мене так зворушило?..

Ах, та проклята охота розбирати всяке чуття! І найгарнішне!.. От переді мною у зільнику рожа, прегарна пахуча рожа,— і ти хочеш знати, як її листки тримаються, звідки запах іде; починаєш обривати листки, один по другім, аж дійдеш до насади.

Рожа розірвана, зів'ялі листки розлетілися по траві, вже їх разом не зложиш, нема ні рожі, ні запаху...

Не хочу знати, що воно є!

* *
*

Соловій на черемшині за альтаною так лящить, що мені аж у голові дуднить...

Цілком не розумію, чим сей крикливий птах людям подобається?

Зробили йому старі поети рекламу, і він так, як охриплий співак, може ще за концерти збирати оплески...

Тілько писати мені не дає.

Сонце позолотило вже вершки дерев. Уже зійшло...

А я не сплю і спати не хочу! Сам із себе сміюся, що зі мною сталося...

Цілу ніч я не спав.

По вечері мене напала нудьга. Неділя, люди бавляться, як уміють, а я нуджуся. Господи, що за нудьга!

Вийшов я з хати і стрітив її. Мою сусідку. Верталася з міського парку зі своєю донькою.

— Прошу вас, пані, ходіть зі мною; послухаємо циганської музики. Дома так скучно!

— Не можу, пане доктор! Що сказали би люди на се?

Ах, правда — люди! Вона в жалобі, недавно чоловіка поховала!

Та хіба до розпуки по смерті чоловіка вона повинна ще добровільно відмовляти собі всякої розривки?..

— Але ви пійдіть, пане; ви потребуєте розривки. Ви так нікуди не ходите!..

І я пішов.

Справді, я вже від кількох літ нікуди не ходжу. В нікого не буваю, розривки не шукаю.

Відхотілося вже мені.

Тридцять п'ять років — то ще не вік, але так уже я передчасом постарівся. В гімназії вчився, на університеті вчився, потім, кромі бюрової роботи на хліб, напитав собі ще добровільної, захотів суспільним діячем бути, політикою займався, в літерата бавився; пішов рік за роком, рік за роком — і мені вже тридцять п'ять літ...

І дивне диво, чим більше я жив між людьми, працював для них, тим більше душею віддалювався від них: я не міг їх любити, тих людей, що не знають гармонії в житті. Тих людей, що божеську душу волочать по земнім болоті...

І я перестав їх глядати, потонув у бюровій праці... полюбив її...

Що ж я почав би без праці?

У тій товпі многолюдній — на самоті!..

* * *

Сей соловій міг би був вибрати собі інше місце і інший час на rendez-vous[1] зі своєю любкою, а не тут і тепер. Дразнить лише мене...

Люди гадають, що бог сотворив соловія їм на потіху, аби їм виспівував; а він так висвистує не нам, тілько своїй любці-самичці...

---

[1] Побачення *(фр.)*.

Звичайна історія: поети між птахами!

Впрочім, нехай собі співає; жалко йому перешкоджати. Засів собі у черемшині чи, мабуть, у сусідніх корчах синього бозу і співає. Ах, як тьохкає!.. Видко, співак не жовтодзюбий, а вже добре привчений...

Сонце вже почерез виноград добувається мені до альтани. Вона ще, мабуть, спить, хоч звичайно так раненько стає і на кладовище ходить або тут до городу — разом зі своєю донькою.

Та маленька дитина її мені дуже подобається...

* *
*

Не можу зібрати своїх думок докупи і до ладу писати; думки розлітаються,— видко, непроспана ніч утомила мене... Хоч я анітрохи спати не хочу.

Так любо тепер у городі!

Я пішов слухати циганської музики. Усів собі недалеко від неї і заслухався.

Думки, думки, думки...

Широкі, як угорська пуща, понурі, як карпатські праліси, сумовиті, як... як... вона. Справді, лише вона так плакала по смерті чоловіка, як ті цигани плачуть на скрипках...

А потім чардаш! Ноголомний чардаш...

Я цілком не розумію, як по такій несказанній тузі можна попасти в таку шалену радість. Се для мене загадка. От так перевернути душу за одну хвилю!..

І ненавиджу я ті чардаші тому, що вони убивають сей широкий, понурий смуток степовий. Адже в сім смутку стілько святого, стілько гармонії, хоч його викликують невзгодини життя!

Так як і в її смутку...

* *
*

Надійшли знайомі.

— Слихом слихати, видом видати, пан доктор на пиві! Що таке сталося?..

— Гратулюємо, гратулюємо!

— До чого?

— Вже ми вас бачили в парку... Гарна собі вдовичка! І молоденька! Добрий смак маєте...

— Ей же! Наш доктор бере молоді вдови в опіку? Поступ, поступ! Хто би по нім сподівався! Гратулюємо...

— Кельнер, пива! вина!

— Що ж там, пане доктор? І буде що з того?

Я встав і пішов.

А вони сміялися, так сміялися!..

* *
*

Ходив я улицями з годину. Спати не хотів... не заснув би...

Коло одного дому при отворенім вікні стояв із чверть години — там хтось прегарно грав на фортеп'яні.

Певно, дівчина якась.

Може, і залюблена нещасливо, аби так лиш туга на неї найшла...

Цілком мене розжалобила своєю грою. Я хотів би бути коло неї, аби її потішити.

До чого здалося так сумувати?

Люди спокійно сплять, другі бавляться там на музиці, а вона грає собі самі сумні думи...

На тихій улиці почув я здалека чийсь хід і відійшов від вікна.

Така тиха, місячна, меланхолійна ніч...

* *
*

В міському парку є таке затишне, любе місце, що лиш я його знаю.

Нагадав я собі його і пішов туди.

В парку тихо, нема нікого.

Ах, правда, соловій кричав! Але впрочім було тихо.

Мені було так сумно на душі!

«Поступ! Поступ! Наш доктор бере молоді вдови в опіку!»

Ні! Справді,— ті люди варвари!

За що вони глузують собі з мене?

Три роки вже мешкаю в тій самій камениці, що й вона. Наші двері в сусідстві. Але я з н и м и не жив. Як і взагалі з ніким не жив, у нікого не бував. Її чоловіка я знав із уряду — то був молодий суддя. Бідний чоловік.

Тільки їх малу доньку я знав добре. Бавився не раз із нею. Ми були собі навіть дуже великі приятелі. Вона приходила до мене в гості.

Сиджу дома, чую: хтось ледви чутно, несміло стукає в двері. А! Се моя малесенька сусідка! До клямки ще не може досягнути, я сам мушу їй отворити двері. Вона входить і хоче поклонитися мені, але боїться, що не вдержиться притім на ногах, отже, опирається рукою о стіну або о шафу і так кланяється. А я її на руки і несу на софу.

— Прошу мені показати образки!

Добре, я показую їй образки з ілюстрованих часописів. Дитина тішиться.

А потім витягаю помадки і чеколадки, що все мав для неї готові, даю їй і кажу казку. Потім вона мені казку каже, маленьку, дитячу казку...

Забава, як рідко! Часом із годину сиділа в мене, і мати не противилася тому.

Не раз і усміхалася за се до мене, від дитини, мабуть, дізнавалася про все. Усміхалася, як би хотіла дякувати мені. Але я з нею майже ніколи не говорив. «Добрий день! Добрий вечір!» — і вже.

І так через три роки...

* *
*

А потім він несподівано до тижня помер.

Я був при хорім — вона мене просила. За лікарем сам бігав, бо не було кого іншого. Ближчої родини не мали; вона була сирота, а він — мужицький син, уже також без родичів.

І при його смерті я був. Тримав її у своїх руках, коли плакала в розпуці і зімліла; успокоював дитину, коли та собі страшенно розплакалася, побачивши невидану подію.

І похороном я зайнявся, відвіз покійника на кладовище, сказав вдові, що як чого буде потребувати, то нехай мені перекаже,— і попрощався...

Два дні переслідував мене її плач у сусіднім мешканні, а третього дня прийшла вона до мене з донечкою подякувати мені.

Подякувати мені за те, що я постарався в порядку виправити її чоловіка в могилу...

Було за що подякувати!

* *
*

Говорила спершу спокійно, а потім розплакалася. Донечка собі також.

В моїй хаті я не чув ніколи плачу...

І коли я так дивився на ту нещасливу вдову в чорній одежі і на ту дитинку, що її біле волосся так відбивало від чорної сукеночки, мені не стало слів, і я мовчав.

Проклятий жаль! Я не люблю плакати! А завидую не раз тим, що плачуть...

Без опіки ті сиротята!

А я собі вигідно жию і ніким не журюся!

Хотів би, боже, як не раз хотів би, а нема ким опікуватися! Одним не вірю, других маю за дармоїдів, у третіх не находжу серця!

— Пані! Якби ви не прогнівалися і прийняли мою поміч, то я радо поміг би вам. Добре? Приймете? Прийміть, прийміть! Я заспокою не вашу потребу, лише свою...

Вона знов заплакала... Чи не образив я її!

Дитину я взяв на коліна і втихомирив цукорками. Образки нові показав — дитина затихла.

І мати успокоїлася. Взяла від мене дитину і згорнула їй волосся з чола.

А мені все снується по голові, як тут подати їй поміч, аби не вважала її милостинею. Знов образиться, не скаже, що не потребує, а не прийме.

Просив я її, аби мене прийняла на харч. Мені й так уже по реставраціях їда не смакує. Вона згодилася. Лікареві заплатив, за похорон деякі рахунки полагодив, дитині щось там справив у подарунку...

Противилася тому, але бідаки мусять годитися із своєю бідою...

І більше нічого, більше нічого!

Я рад, що маю кимсь опікуватися, кимсь ближчим, а не такою невловимою істотою, як нарід. Я народу не покину, але він мені серця не заспокоює!

Я нічого від нікого не хочу! Я самолюб, моє серце потребує кимсь журитися, я рад такій журбі! Цієї журби мені не доставало!..

* *
*

А вони, ті варвари, гратулюють мене глумливо!

Ідіоти!

Так мене розсердили, що вже й північ минула, а. мене сон не брався.

З парку пішов я у кав'ярню. Прочитав цілу купу часописів і не міг забути тих глумливих слів.

А з кав'ярні в альтану.

«Гратулюємо!..» Авжеж, можна мені гратулювати, бо тепер не так часто скучаю, як перше. А коли мені скучно, іду до сусідки і пробалакуємо вільний час. На проході в парку були зо два рази, припадково стрітилися...

Вчу її до іспита на поштову експедиторку.

Вже тепер так часто не плаче, а то й усміхається часом.

Сей її усміх задумчивий!

Як промінь сонця з-поза хмар...

* *
*

Не можу до ладу писати, в голові шумить. Непроспана ніч...

А! От і вона! Як звичайно, рання пташка!

Іде просто в альтану!

Ще готова думати, що я тут на неї жду так рано...

Ов, немиле положення!

Ну — годі!

— Добрий день вам, пані!

— Добрий день! А ви що пишете так ранесенько?..

1897

ТУГА

Коли я з лозів над Прутом виходив на зарінок, він сидів задуманий на порозі млина проти сонця і не бачив мене. Мені здавалося, що він дивиться в інший бік, на недалекий високий берег Прута, де проти ясно-синього неба купалася у лагідних промінням осіннього сонця одинока рябина. Вона вихопилася з-поміж низеньких корчиків високо у повітря і сіяла тепер у сонцю своїм жовтим листям і густими кетягами червоних ягідок, мов золотом і коралами, далеко пишніша на вроду, як весною.

Тихо і сумно було на зарінку над синім Прутом. Прут плив якось притомлено; невеликі хвилі бігли швидко наперед, мерехтіли проти сонця, булькотіли тихо, як малі джерела, а шуміли сердито там тільки, де завзялися вирвати із дна якийсь замулений пень, що заважав їм у дорозі. Ще найбільше гомону було коло млина на броді, але й сей гомін не оживляв тихої, опущеної околиці по сей і по той бік ріки, не розвеселював сусідніх густих лозів із висохлими балками і недалекого букового лісу, що стояв високою зелено-жовтою стіною поза лозами на узгір'ю.

Я пішов зарінком до млина. Доволі вже находився сам понад Прутом; тепер хотілося мені з ким поговорити.

Малий, мов сільська хата, млин, що цілим своїм тягарем спочивав на великій чайці, тремтів увесь на бистрій воді і був би радо поплив відвідати Бессарабію, коли б не три довгі косиці, плетені з лозини, що тримали його кріпко при зарінку і не пускали. Списи[1] з ялиць спиняли його, щоби не підплив заблизько до берега, і так він мусив стояти на хвилях та дрожати з натуги. Велике розмахове колесо, сперте від ріки одним кінцем осі на човні-погоднику, а другим кінцем у млині, плескало своїми довгими дошками по воді і трясло цілим млином.

Я ступив на кладку, що вела у млин.

— Дай боже здоровля, газдо! Чи позволите заглянути у ваш млин?

— Та подивіться! — відповів він мені коротко, встав із порога і також подався усередину.

Тут, не відзиваючись до мене, почав пильно шукати чогось у кутку поміж соломою, на якій, певно, спочивав уночі. Лежав тут сердак і тайстра, а більше не бачив я нічого.

---

[1] З німецького S p r e i z e — підпора. *(Приміт. автора).*

— Десь люлька закинулася мені,— промовив він по хвилині, мов би хотів виправдати себе, чому такий непривітний.

— Не шукайте! Ось вам цигаро та закуріть собі!

Він обернувся, подивився на мене уважно, обтер руки об штани, взяв цигаро і сховав його поки що у черес. Потім поклав ділетку кукурудзи на підок, виліз також туди східцями, висипав кукурудзу у кіш, зліз, спробував, яка мука йде з мучника, і тільки тепер вийняв із череса цигаро, щоб закурити.

— Сідайте, пане!

Я сів на малий ослінчик, а він примістився на порозі млина проти сонця там, де перше сидів. Почав закурювати цигаро.

— Так сонечко пригріває, аж любо посидіти! А в нас другої богородиці як було студено! Ласка божа!

— Старші люди люблять вигріватися до сонця,— відповів я, щоб як-небудь звести розмову.— А ви вже, бадіко, мабуть, не молоді?

— Що? Я? Я ще панщину затямив! Буде, може, сімдесят...

Я здивувався, бо хоч сей, невеликий на зріст, дідусь ходив уже похило, але не виглядав на сімдесят років. Його чуб, підголений по-старосвітськи, був тільки троха припорошений сивиною і спадав іще буйними, довгими пасмами на потилицю, а на чолі понад самими очима звисав, як рівно підтята груба стріха понад віконцями селянської хати. Прикрите таким способом із гори обличчя, з малими примерклими сивими оченятами, з притятим під носом вусом, із небритою давно бородою, як сивою стернею, виглядало якось невиразно, так що старому не можна було зміркувати віку. Міг мати п'ятдесят років, а міг мати і сімдесят, як сам казав.

— І кожушина вже не гріє, старий я вже...

Ну, певно; отсей легкий киптарик, запнятий під лівою пахою, не міг його багато загріти. Не могла вдержати тепла і дірава на рукавах сорочка, спущена поверх вузьких полотняних штанів. Великий черес із ремінцями, на яких висіли капшук на тютюн, протичка до люльки і ножик, міг тільки заважити на клубах, але не загріти. Може, тільки в ноги не було старому холодно, бо обвив їх грубо онучками і поверх них затягнув давно вже заболочені постоли.

— Се ваш млин?

— Гей, коби мій! Я тут тілько наймит.

— А своє господарство у вас є?

— Було колись. Тепер тілько хатина лишилася.

Старому, видко, ся розмова була немила і тому я не питався дальше. Він дивився тим часом на мертву рибку, що крутилася на воді коло кладки. Мабуть, млинське колесо вбило її і вона то щезала на якийсь час під млином, то знову випливала з-під нього і довго блистіла на воді своєю срібною лускою. Потім повів старий очима по полях, ген-ген на горбах під лісом. Там стояли рядом копиці сухого кукурудзяного лабузу, а коло них лежали тут і там купи жовтих гарбузів. Здалека було видко, як вони блистіли проти сонця, мов ясно-жовта плахта на сірих, брудних полях.

— Бачите там, під лісом, хатину? Се моя хата,— відозвався дід сам, уже не питаний.

Далеко під лісом видко було справді якусь велику сіру пляму з яскравою точкою посередині: се, певно, віконце хати так сіяло проти сонця.

— Стілько всього мені лишилося, а всьо інше за морем.

— Як-то за морем?

— Син забрав, до Канади поїхав. Жиє там у якійсь Манітобі. Край так зветься, от так як наша Буковина,— пояснив він мені.

— І добре йому там?

— Або я знаю? Від різдва не приходило від нього письмо.

— Видко діло, що добре йому.

— Ба, коби! До Жучки вернули недавно два флекеви з Канади і ті інакше кажуть.

— Зле їм велося?

— Ще й як зле! Один мудрий був та й не продав тут усього, лишив собі і тепер хоч дещо має. А другий вибирався до Канади, продав усьо, тепер вернувся і наймився до служби. А був господар, не треба було йому...

— Вони бачилися з вашим сином?

— Ні, не бачилися, а так тілько кажуть, як там у тих краях за морем. І чого їм було стілький світ їхати?

— Чому ж ви не сперли свого сина?

— Ага! Сперти! Як пішла чутка, що люди їдуть, він і собі! Я йому кажу: «Адже ти в мене один, (бо я, знаєте, від першої жінки не мав дітей, а від другої тілько він лишився, а вона померла), адже,— кажу йому,— в тебе жінка молода, дитина маленька, небезпечно вибиратися

в таку далеку дорогу; є де жити і тут, хоч і не з медом,— нащо тобі їхати стілький світ? Не послухав мене, продав, що було, і поїхав.

— А ви з ним не хотіли їхати?

— Ні! Пощо? До чого я там за морем здався, такий старий? Чи мені ще багато віку лишилося?

— Так ви самі тут лишилися?

— Сам. Є родина невістки, та яке мені діло до неї або їй до мене? Ще коли б ми богатирі... А так... Лишився я сам та й уже своїх не побачу. Пропало!

Старому затремтів голос; він безсильно поклав руку з цигаром на коліно і задивився тупо на косиці, що під напором води все то піднімалися трохи в гору, то спадали майже на воду.

— Десь бувало давніше вийшов котрий із села, осів на другім, можна було його відвідати; пішов на жнива і в Бессарабію — і я ходив — і там можна було його віднайти; а тепер шукай вітра в полі! Їдь за море, стілький світ, стілький світ! Та се ж цілого маєтку треба, аби туди заїхати. А я ледво на кулешу зароблю...

— То син не хотів вас узяти з собою?

— Та чому не хотів? Хотів! Що плачу було! Але я вперся! Ну самі скажіть: яка йому поміч із мене?.. Думав я спершу: нехай, поїду й я, жаль покидати діти; а потім і відхотілося мені. Коли б молодий, то придався би своїм дітям, а так тілько дармо хліб переводити! «Не поїду я з тобою,— сказав я йому,— у тебе грошей і так мало; коли на мій перевіз видаш, нічого не лишиться тобі; початок буде гіренький; працювати так, як треба на полі, я вже не годен — пощо ж ти маєш іще й про мене журитися? Я й тут не пропаду». Хіба не розумно казав я?

— Розумно...

— Отож-то й є! Чоловік своїй дитині не ворог... А до того, знаєте, якось мені так було, що трохи мені серце не пукло. Тут я рад би з дітьми поїхати, а тут подивлюся на свою хату, на село, на цминтар: там обі жінки, мій неньо, моя мама... Молоді сього не розуміють,— що їм за біда? — світ широкий! А мені годі розлучитися з тим усім. Стілько літ прожив тут! Та й на яке розлучатися і пощо? На сих кілька років, що ще мені може лишилися?.. Поїхали вони: син, і невістка, і дитина. Банував я за ними з тиждень, як по покійниках, а там потім і відлягло помалу від серця. Поїхали ж і людські діти, гадаю собі, не тілько мої... А далі прийшла робота в полі, минався день за днем...

Якось до голови не приходило... Прислав син лист, пише, що дитина вмерла... Смутку ж мій! Дитина була, як горіх,— що я мав за потіху з неї! Забрали її на смерть за море...

Старий замовк. Але за хвилину щось у млині чи загуркотіло не так, як треба, чи що сталося,— він обернувся до скрині, в яку сипалася тепла жовта кукурудзяна мука, встав, підставив руку під мучник, потер муку пучками, поправив коні коло коша — і сів собі знову на порозі. Недокурене цигаро загасив пальцями і сховав у черес.

— А потім, знаєте, син довго-довго не давав вістки про себе, щось із півтора року не писав. Я вже не знав, що й гадати,— аж десь так перед різдвом приходить знову лист: невістка пише, бо вона письменна, вчилася в школі... От знаєте що, пане! Може би, ви мені прочитали сей лист?

— Чи ж вам іще його не читали?

— Читали ще взимі, та я не зрозумів добре.

— Лише раз читали вам?

— Ей, де! Я й на великдень казав собі його читати! Смутно було мені, знаєте; таке рокове свято, а тут я старий сам! То як мені прочитали, аж мені легше стало. Я маю сей лист тут.

Старий пішов у куток, де спав, та звідтам із якоїсь скалубини вийняв пом'ятий синявий папір.

— Ану прочитайте, пане! Мені так здається, як би я з ними був, коли слухаю. Прочитайте, пане, та не гнівайтеся на старого! Стілько мого.

Я вволив волю старому. Невістка писала за свого чоловіка і за себе,— писала із-за моря, з далекої Канади, до родини над синім Прутом:

«Кланяюся до вас, таточку Тодоре, та й до вас, мамочко, аби-сьте здорові були зі своїми дітьми! Дякую вам дуже файно, що-сьте нас випровадили до Канади, ще аби-сьте за се много літ прожили! Дуже мені було тяжко тих два роки, бо я, як прийшов, та й сів-єм на голе поле, та не було нічого свого. А тепер маю вже дві корови і пару биків. Се літо, що минуло, був-єм на роботі та заробив-єм 60 доларів — тут долар, як там лев,— та за сі гроші купив-єм собі віз. Але тут легше тримати дві корові й пару биків, як там одну вівцю, бо тут січки ніхто не рубає, лиш у літі накосю сіна, а взимі возьму та занесу гральми до шопи».

— Отсе добре! — замітив старий, що слухав листу так, як би ще не чув його.— Ну, а далі?

«Тутки не мож гроші ні з чого зробити, лиш тілько з худоби, бо тут хліб дуже таний, корець пшениці два долари. Я вже тут третій рік, але ще-м не дав нікому ані грейцара за поле податку. Ніхто не платить, але аж по трьох роках маємо платити 4 долари на рік на школу, що діти будуть учитися. Тут у школі нема руського професоря, але ангельський».

— Жадного податку не платять! — зітхнув старий.— А в нас!

«У Канаді цісаря нема, але царівна. Вона ні до воська не бере, ні податок,— тут край сам отримується, силов до воська не беруть, але, хто хоче, то іде за гроші зі свої охоти. І тут ніхто ні перед ким кучму не скидає, тут кождий рівний, кождий собі пан».

— Отсе але! Отсе край! — не втерпів старий, щоб не скрикнути.— І се правда, пане?

— Правда! Слухайте ж далі:

«Маєм тут свого ліса 10 моргів на своїй фармі і маєм вже робленого поля 4 морги. Більше-м ще того не робив, бо-м не мав свої худоби. Тут є люди, що вже 10 рік сидять, вони багаті, кождий має свою машину, і січкарню, і косарку. Тут ніхто серпом не жне, ні косов не косить, але всьо машинами!»

— Ото! Ади! А де машини взяв? Адже се коштує май-май!

«Просю вас дуже файно, відпишіть мені за мою маму, ци вони ще жиють і як ся мають братя і сестри. Та й ще просим вас, щоби-сьте нам прислали разом з письмом маленький образок паперовий, свячений, щоби були на нім дві особи: матір божа і Ісус Христос, бо в сім краю таких образів нема. Декотрі люди позабирали з собов та мають, а нам на гадку не прийшло, та й не маєм. І я вас ще просю, аби-сьте мені додали листок позлітки, бо тут нема.

Тим часом поздоровляємо вас всіх хрещених, бо вже ся не будем видіти.

Марія Українець»

Як цілий лист, очевидно, тішив старого, так се коротке, а таке смутне закінчення дуже його вразило, очевидно, не перший раз, але з однаковою, мабуть, силою, як і за першим разом.

— Не будем ся видіти, не будем, мої діточки! — заговорив старий таким безнадійним голосом, мов би ось-ось мав

заплакати.— Ви за морем, а моє місце отам, на горбі, де хрест. І хто ж догляне моєї старості?

Старий ухопився обома руками за голову і, хоч сидів, так іще більше скулився і згорбився.

— Не тужіть, бадіко! А що ж, післали ви їм образок? — зводжу я нарочно бесіду на що інше, щоби старого розважити.

— Післав! Як же не післати?

— І позлітку?

— І позлітку! Та вже коли просила невістка, треба було післати.

— То ви пишетеся Українець? — зацікавився я ще, прочитуючи вдруге підпис на листі.

— Українець!

— Се як? Ви з України?

— Я ні. Се ще прадіди наші прийшли з України. Мені дід оповідав. У Жучці маєте повно Українців. Називаються так...

Дивна доля! Прадіди утікли з України в Буковину, а правнуки утікли аж за море в Америку! І чому ж то тісно українцям на своїй землі?..

Старий троха підбадьорився.

— Видко, діло, їм там не зле. Тілько мені старому біда! Ходжу, кручуся по сім млині, так не раз полежав би собі і за днини,— годі, не можна! Ще й сам собі вари!

У млині на підлозі було справді місце, виліплене грубо глиною; тут, видко, бадіка розкладав ватру на свою кулешу, бо вугля лежало ще й досі.

— Ще поки люди у млині, то якось розважать душу. Забалакаєшся та й забудеш свою нужду. А прийде спокійна година або ніч, хоч гинь! Не дам собі ради зі своїми думками. Все гадаю про сина та про невістку. Може, їм там і справді добре, а може, не хотять лише правди сказати, бо чому ж декотрі поверталися з Канади? І чому не пишуть так довго?.. Перевертаюся так, знаєте, на своїй соломі годину, другу,— ні не годен заснути; виходжу вночі з млина та й шукаю сторони, куди вони поїхали. Се вони на схід сонця поїхали?

— Ні! До Америки на захід сонця.

— Ну, от бачите, я й не знаю. І далеко се?

— Ой далеко! Треба з місяць їхати морем і землею.

— Так далеко, так далеко! — зітхав старий.— Я їх уже, певно, ніколи не побачу.

— Не журіться, бадіко! Бог ласкав, вони дороблятьсяі ви ще з ними потішитеся.

— Бог би з вас говорив! Але я міркую, що мені віку вже небагато. Отак колись вечером ляжу, а рано вже не встану. А мої і на похоронах не будуть.

Старий держав у руках лист, який я йому звернув, дивився на нього і розжалоблювався знову. Кліпав повіками і гладив одною рукою своє розчіхране волосся над чолом.

— Бувало, невістка зварить борщику, сорочку випере, припильнує мене,— а тепер... Доробився я на старі літа, доробився! Коли б так мав за що, я зараз поїхав би до них... Ет, що я кажу? Куди мені вже до того! Подивіться на сю рибку коло кладки: вже два дні крутиться на тім місці, де її вбило — отак і зі мною: не рушуся з місця...

Помовчавши хвилину, старий розгорнув лист, мов би сам хотів що з нього вичитати, і говорив далі:

— Зночи лежу я собі на постелі та й дивлюся, як місяць зазирає почерез щілини у стіні. Слухаю: хтось мене кличе: «Тату! Тату!» Се ж мій Митро! Гай, думаю собі, чи не вернувся він? Встаю, відчиняю двері, дивлюся — нема нікого! Ніч така ясна і тиха, Прут шумить... Я перехрестився... Мара, та й годі! Причулося мені! Та чи не помер він там бідний?.. Чому не пише так довго?

Зарінком надійшов якийсь хлопець із малим мішком кукурудзи на плечах. Ступив на кладку.

— Просили мама змолоти.

— Добре, добре, синку, зараз!

Дід устав із порога до своєї роботи. І мені була вже пора вертати додому.

— Бувайте здорові, бадіко!

— Вже до міста? Ідіть здорові, пане! А дякую вам, що лист перечитали. Зайдіть іще коли побалакати...

Старий буде, певно, знову якийсь час нагадувати собі слова з листа, потішати себе і тужити...

Я зайшов на стежку в лозах. Лози, на весну зрубані, виросли такі буйні, що перепхатися годі. Вони обросли буйним диким хмелем і ожинами, на яких іще досі чорнілися спілі ягоди. Навкруги було смутно і тихо, тільки щиглі перелітали мовчки з будяка на будяк та стручували з нього легенький сивий пух, що літав довго у повітрі.

І як у такій осінній тишині не тужити одинокому старому наймитові із млина!

Чернівці, 6 жовтня 1901

МІЙ ПРАПРАДІД

(Із записок професора).

ФАНТАЗІЯ

Чогось подібного я ніколи не сподівався; я був у гостях у свого прапрадіда! Подумайте: він помер 1738 року, а я з ним бачився 1895 року, на самий святий вечір! Чи не чудно? Ажеж, чудно воно, а таки я правду кажу.

Привіз я собі, знаєте, з родинного міста різні історичні документи, бо думав писати історію свого міста. Були там і пожовклі пергаменти з підписами польських королів та з великими печатками у бляшаних коробках на шовкових мотузках, були різні цехові і братські книги і старі метрики, що починалися в 17 столітті,— все самі німі свідки минувших безповоротно часів.

Перед самим святим вечором я кінчив переглядати метрики. Немов по старім кладовищі я блукав. Щораз нові імена міщан, а що літ кільканадцять або кількадесять — ім'я нового священика, що списував ті дати радості і смутку, уродин, весілля і смерті, все тими самими словами у свої книги, поки і його власне ім'я не опинилося в книзі померших. Кілько ж то тих імен і прізвищ? Цілі покоління! Де вони? Де слід із них? Старе кладовище, на якім вони спочили, лежить, зрівняне з землею, ще й досі трохи не по самій середині міста, що за сотню минувших літ дуже розрослося; на тім кладовищі красуються донині старі липи, що запам'ятали минувші століття, плакучі берези і високі тополі. Там тепер ніхто не глядає могилок своїх, там тепер веселі люди ходять на проходи...

Ціле пополудне я стратив, заким у тих бібулистих книгах віднайшов свій родовід. Лише літописці зрозуміють ту дивну цікавість, яку я відчував, шукаючи німих дат у німих книгах, і то вдоволення, яке дають ті дати, зложені разом! А то ж історію власної родини складав я собі!

Мій прапрадід! Так мені якось чудно, якось весело стало, коли я віднайшов день його уродин. Року 1676 по Христі дня 5 мая від батька Григорія і матері Катерини родився син Андрій, мій прапрадід. Кумами були міщани, яких рід уже давно вимер... Та ще сказано, що батько мого прапрадіда був inquilinus.

Inquilinus! Що се значить? Здається мені: зарібник. Дивлюся у латинський словар; так, є! Значить, зарібник,

або комірник. Бідний мій прапрадід, жаль мені його, але заразом і легенький усміх вдоволення промикається по моїм лиці; тішить мене, що я, праправнук бідного комірника,— доктор філософії і професор історії при гімназії! Малий се поступ в історії родини, що аж по двох сотнях літ один потомок її не зазнає гіркої долі зарібників, але все ж поступ є. Я немов бачу перед собою прапрадіда і його усміх вдоволення на старім поморщенім лиці; тішиться старий своїм праправнуком...

В убогій і не своїй хаті зарібника чую веселий спів; се обходять хрестини мого прапрадіда, скромні, але веселі хрестини першого сина. Прапрадід походжає такий радий та все кумів припрошує до гостини, а мій прапрадід у колисці кричить так грімко, як старий. Сильний хлопчисько буде...

Як йому велося, бідолашному синові зарібника, мому прапрадідові дорогому, а незнаному?.. Минувшість мовчить: літописці, що записували не раз пригоди не гідних доброго слова людей, не записали про мого прапрадіда нічого. А мені так цікаво було би се знати!..

Шукаю другої дати з його життя... Року 1697 мій прапрадід, уже рільник, женився. З далекої минувшини доходить до мене глуха, мов у фонографі, але весела гра музики; я не бачу дружини весільної, але аж сюди, у затишну, теплу мою хатину, долітають до мене звуки старосвітських весільних пісень і заливиста гра скрипака, гудіння баса і бренькіт решітки з дзвіночками... Молоденький 21-літній мій прапрадід танцює із своєю ще молодшою жінкою, моєю прапрабабусею. Як вона звалася? Анна Турська... Роду сього у моїм місті вже давно нема; мабуть, вимер...

Як весело грає музика!..

І з якимось трепетом і смутком шукаю я третьої, німої і сумної, дати з життя мого прапрадіда — дня і року його смерті. Перекидаю байдуже довгий спис людей, що померли за сорок один літ, і находжу... Року 1738 на сам святий вечір — як зазначив уважний єрей Дарморос — мій прапрадід помер!

На сам святий вечір!.. Сумні свята мала родина мого прапрадіда! Здалека, з глухої, забутої минувшини, немов із забитого кута довженної темної пивниці, долітають до мене веселі коляди хлоп'ячі на улицях мого родинного міста, а з убогої хати мого предка — голосіння нещасної жінки і дітвори.

На сам святий вечір... Літ тому сто п'ятдесят і сім!..

Як він виглядав, мій прапрадід? Як він жив?.. Німі три дати з одного життя лежать переді мною і нічого не кажуть. Мій прапрадід... Як трохи не байдуже читаю я ті три дати з його життя; здається мені так, якби я лиш свою цікавість бажав заспокоїти, а сльоза жалю не являється на очах моїх. І коли мені чого сумно, то того, що колись так буйдуже читатимуть у метриках німі дати і з мого життя, навіть, може, не три дати, тільки дві... Уродин і смерті.

Шелестять бібулисті картки старих метрик, перевертані моєю рукою... Старосвітське письмо мерехтить мені перед очима. Снуються думки у початках 18 віку; на тлі неспокійних часів, нападів турків, панування польської шляхти, бачу дрібне, незамітне, буйдуже для всіх житє чоловіка, так мені близького, а так мому серцю, моїй уяві далекого, бо незнаного...

Входить у кімнату мій слуга.

— А ви, пане професор, не думаєте святкувати? — питається.— Вже сьома година.

— Вже сьома?

Дивлюся на годинник: справді, вже сьома. Ото засидівся я, від обіду аж до вечора!

— Може, вам чого потрібно?

— Ні, нічого! Затопи лише добре в грубі. Там мороз надворі?

— О, ще й який! А звіздно як!

Одягнувшись у хутро, я вийшов на місто. Треба було десь повечеряти. Куди іти? Ну, вже ж куди нежонатому чоловікові іти, як не в трактир?

В трактир! На святий вечір! Га!.. Годі інакше!

Але так мені чогось зробилося сумно! Глумливий усміх над власною одинокістю, який зразу проявився був у мене на думку про такий святий вечір, перемінився небавом у сувору задуму. Трактир, першорядний трактир, в якім я харчувався, здався мені поганою норою, повною задухи, диму і чаду від перепалених прерізних сосів та печень...

Святий вечір!.. Та що мені святий вечір! Се такий вечір, як і кождий інший, нічим не гірший, нічим не ліпший! Як прийшов, так і мине... От! звичай...

Ух! Який мороз! А звіздно! Тепер у моїм родиннім місточку мусить бути гарно! Коляди, родини при вечері, в хаті солома, у соломі качаються малі діточки, веселенькі

собі... Під стіл залазять і кудкудакають так, як я колись... Аби кури неслися...

От! Спомини... Пусте!

У трактирі повечеряв я собі і проти свого звичаю випив кілька чарок вина. Прочитав кілька часописів і відтак, із думкою, що се ж таки святий вечір, купив дві фляшки вина, а по дорозі — деяких ласощів, запхав у кишені і санками повернув домів.

У кімнаті лампа не світилася, але зате у грубі палав ясний огонь і крізь отворені дверці кидав проміння тепла і світла на мою шафу з книжками, на отоманку і на кіш із цвітами та розкішною пальмою, що розкинула своє довге листя над цілим кошем та предивною тінею відбилася на стіні.

Тихенько в хаті, тілько годинник під скляним накривалом легенько і поважно тікає.

Ах! Як тут тепло! Як мило увійти сюди з морозу!

Я зняв із себе хутро, присунув округлий стільчик до отоманки, докинув іще дров у грубу, отворив фляшку з вином, налляв чарку і поклався вигідно на отоманку. Закурив цигаро і пускаю дим під стелю. Лампи не свічу, бо так мені приємніше при сім світлі з груби... А в хаті так тепло! Чому би й я не мав собі урядити святий вечір!

Вино добре і смакує мені. Радо би я з ким поділився ним, та нема з ким... Гей, милий боже, коби вона була мала розум, був би я тепер разом із нею при вечері, в родиннім кругі, а не так самітно, як нині... Ну, нічого! Сталося... А моя доля ще не утекла. Я ще молодий; тридцять два роки — то не старість.

Просили мене на свята між панни, та ні! Не зловити мене вже так скоро; я вже до того застарий горобець. А проте, хто знає, може, й піду завтра; адже цілі свята у тій своїй норі, як борсук, сидіти не буду. Я ж без людей жити не можу...

Ох! Се житє! Се житє! Як його уложити, як повести, щоби марно не прогайнувати його та не оставити по собі лише німі дати у метриках, так як мій прапрадід їх оставив... Отам на столі лежать вони, ті старі метрики. «Аз єрей Іляшевич охрестих отроча...» А тепер ні Іляшевича, ні прапрадіда, ні прадіда, ні діда, ні батька в живих уже нема; а час іде... Ой іде, іде немилосердно скоро! Адже от ще лиш недавно сам я хлопцем ходив колядувати попід вікна у великих батькових чоботях, щоби в ноги було тепліше... А тепер?

Як тепло у хаті... Огонь гуде, тріскає, а від цвітів і пальми тіні мелькають по стіні... Ох, боже, як же ж мені скучно!.. Годинник тихенько тікає, так тихенько, майже не чути його. Чи не забув я накрутити його? Ні, накрутив, а може, й ні... Ет, нехай там...

. . . . . .

Хтось стукає у двері моєї хати.

— Прошу.

Що за гість у таку пізню годину? Входить сивоусий дідусь із веселим лицем, у зеленім святочнім гданськім жупані, підперезаний широким поясом, із шапкою на зав'язках у руках.

— Христос раждається! — каже поважно.

— Славім його!

— Я до тебе, сину, в гості. Приймеш мене?.. Не дивуйся, що я в жупані; ліпшого не маю, ще від тата лишився. А ми собі свої, не маєш чого мене стидатися...

— Але ж я не стидаюся, тілько не знаю, хто ви, дідусю?

— Який там я дідусь! Шістдесять літ — то не вік; іще сила є... А ти мене не пізнаєш?.. Я ж твій прапрадід!

— Прапрадід! То се ви?

— А хто ж би, як не я?

— Сідайте, дідусю! Я не сподівався... Я зараз кажу самовар наставити...

— Що за самовар?.. Е, ні, дай спокій!

— То, може, вина нап'ємося?

— А добре! Чому би ні? І так не пив ніколи. Як же тобі, синку, поводиться?

— Незле, дідусю; дякувати богу, добився кусня хліба.

— Та ще й білого хліба... Ну-ну, благослови тебе, боже, синку; з тебе добра дитина. А що ж! Женитися не думаєш?

— Якось охота відійшла.

— Ну, нічого, охота ще верне. А не отягайся довго, шкода вік самотою тратити. Мені було двадцять один літ, як я справляв весілля зі своєю Ганнусею, а тобі вже тридцять два роки.

— Інші були часи.

— Ба! Інші часи, але мого всього маєтку було стілько, що отих п'ять пальців; а ти ж пан; на жінку і на діти заробиш... Ов! Як же у тебе горячо! Ти такий змерзлюх, чи що, що кажеш так у грубі палити?

— Мороз надворі, дідусю...

— Який там мороз! Я в жупані, а не змерз!

— Пийте, дідусю! Вино добре...

— Квасне якесь; не привик його пити. Меду не маєш?

— Ні; у нас тепер не п'ють.

— Ет! — махнув прапрадід зневажливо рукою.— Знають люди, що добре... Ну, спасибі тобі, сину, за гостину, а тепер збирайся до мене в гості! Сани ждуть на дорозі.

— Може би, зрана, дідусю? Заночуйте у мене! Місця досить.

— Годі! Стара веліла тебе привезти; нехай, каже, подивлюся на того панича. Ну, та й я тебе рад приймати у своїй хаті.

Вийняв я з шафи різні ласощі, що купив, забрав із собою, і ми поїхали. Санки летять лісами, знаними мені дорогами до родинного місточка. Небо зіздне, місяць світить ясно, виблискується іній на галуззях сосон; полохливі тіні перелітають перед очима. Тихо, так тихо в лісі, лиш мій прапрадід співає собі весело: «Бог предвічний...» Мені часом так дивно, не розумію нічого, але тільки часом на хвилину-дві, а там забуваюся і сам співаю з прапрадідом, аж ліс гуде! Винімаю цигаро, подаю прапрадідові; він оглядає цікаво, питає що се, а я показую, що то куриться. Він дивиться хвилинку, приглядається мені, а далі вириває мені з рота цигаро і кидає в сніг.

— Здурів хлопчисько! — каже з обуренням.— І ти вже переймив той звичай? Стидайся!..

І я стидаюся і не знаю чому.

Не знати коли і як заїхали ми під низеньку хату прапрадіда.

— Знаєш що? — каже до мене пошепки.— Ходім під вікна та заколядуймо старій так, щоби аж хата затряслася.

— Добре, дідусю!

Колядуємо ми. У прапрадіда голос, як дзвін, по цілім передмісті лунає. Я щосили підтягаю також.

— Тато, тато! Дідусь! — чую радісні оклики в хаті; прапрабабуся отвирає двері, я входжу, вона мене обнімає, цілує, оглядає — так радується старенька!

— А що? — каже гордо до жінки прапрадід.— Не лепський парубок із нього? Козак, та й годі! А ви, діти, чого вирячили так очі? Що пана узріли? Знайте ж, що і в нашім роду пани водяться, а не самі зарібники. Скидай, сину, свою медвежу шубу, нехай мені діти не полохаються!

Скинув я шубу, сідаю за стіл. Хата мала, а гостей повно. Пізнаюся з ними. Три жонаті сини прапрадіда, дві доньки

віддані, а ще дві не віддані. Дівчата, як маків цвіт, такі рум'яні та розкішні, червоніються ще більше, скоро до них слово промовлю. А діти, внуки мого прапрадіда, з острахом дивляться на мене; я подаю їм ласощі — не приймають, аж коли дідусь каже брати, вони беруть. Помалу освоюються зі мною і самі підходять тривожливо до мене.

Прапрабабуся порається жваво і заставляє стіл, чим хата багата. Прапрадід ломиться зі мною хлібом; бажає мені і з роси і з води, щоб я мався, як земля о святім Івані, а був здоров, як вода. А прапрабабуся, моргаючи весело своїми сіренькими очима, бажає мені жінки, як ягідки, рум'яної, як калина, веселої, як пташина, доброї газдині, щоби вміла тримати три угли хати. Цілує мене в чоло, а все усміхається, така урадувана, така щаслива! А мені до серця підступає щораз більше якийсь неозначений жаль, якась туга; мені видиться, що я чимсь обидив тих стареньких предків, що мене так щиро люблять, так сердечно вітають, обидив, а не знаю чим. Чи, може, тим, що забував про них так часто? І рівночасно я чуюся такий щасливий; їм усе, що прапрабабуся подає, аби не гнівалася; п'ю солодкий мід, що мені його прапрадід наливає в горня, слухаю його солодкої бесіди, як старий дотепкує собі зі своїх злиднів. «Цілий рік,— каже,— гарувати, але в свята погуляти!» Питається мене, чи не буде нової війни в Польщі; оповідає предивні занесені чутки за Мазепу, за турків і про те, як у них недавно один турок охрестився. Далі, наперекір жінці, розказує, як її сватав, як вона його спершу не хотіла; а жінка бере його злегка за рукав і добродушно дорікає йому: «Ти вже, Андрею, випив нині забагато»,— а до мене обертається зі словами: «Він звичайно не п'є, тілько нині так чогось...»

— Який я п'яний! — боронитьcя прапрадід.— Як хочеш, ціле «Вірую» скажу тобі напам'ять до самого кінця! От тішуся, що він приїхав... Такий рідкий гість!

А далі й я розохочуся, починаю розповідати, як я дійшов до тої медвежої шуби, що тепер на жердці висить, і показую дітям свій золотий годинник; усі цікаво оглядають його при восковій свічці.

Гляну я на лиця всеї челяді і бачу, як вони невимовно раді тому, що я такий пан, що в мене медвежа шуба і золотий годинник, який так усіх дивує.

— Сховай,— каже прапрадід до мене,— ту чічку, бо ще тобі діти зіб'ють або в солому закинуть.

А я на те не годжуся; нехай, думаю собі, діти бавляться, нехай і зіб'ють... Я такий щасливий!

— Заколядуймо, дідусю!

— Ану, діти, всі разом! «Бог натуру, бо-ог натуру!..»

Відтак по коляді прапрабабуся сідає коло мене, бере мої білі руки в свої жилаві, костисті, дивиться так весело мені в очі і радить:

— Женися, синку! Правда, як тобі нині було дома скучно?

— Правда, бабусю, послухаю вас і на весілля всіх запрошу...

У хаті гамір. Аж ось перед вікнами являються колядники із звіздою, починають співати. Я вибігаю з хати, хочу їм добре придивитися.

Ох! Який мороз! Аж за уха щипле... Оглядаю звізду, аж тут із приспи під вікнами зіскакує великий пес; побачивши мене, незнаного пана, починає люто гавкати, нараз прискакує і хапає мене за ногу. Я в крик...

. . . . . .

Перестрашений, зірвався я з отоманки. Де я?.. Ах! Се сон, прекрасний сон... Проклята собака перебила мені його... А я був такий щасливий!

У грубі догоряють углики, і маленьке світло стелиться вузьким пасмом по дивані, на підлозі, по коші з квітами і по столі, на якім лежать отворені старі метрики з трьома німими датами з життя мого незнаного прапрадіда...

1895

ІЗ ЗБІРКИ «КРОВАВЕ ПОЛЕ» (1921)

ХРЕСТ ПОМІЖ ЛИПАМИ

Була служба божа для війська в полі за бойовим фронтом. Гарне місце вибрали на сю годину. Військо стояло на зеленій леваді. За левадою був потік і дубовий ліс. Перед військом піднімався лагідно спадистий горб, і на тім горбі росли чотири старі липи. Поміж липами стояв високий дубовий хрест з різьбленим розп'яттям під дашком. Різьба була майже природної величини, грубо тесана, тільки лице Христа виявляло несказанний біль. Це було добре видко, коли літнє ранішнє сонце кинуло між липи кілька снопів проміння саме на стать і голову Христа. Проміння

ломилося в листі і тремтіло — і навколо Христа творився ясний золотисто-зелений німб.

Під хрестом був престіл для богослужіння, а ближче до війська — амвон, замаєний зеленню. Довкола престолу сиділа старшина на кріслах і лавках, принесених з недалекої лісничівки, а нижче на леваді стояли мовчки відділи війська.

Тихе богослужіння скінчилося скоро. Сонце світило, оркестра грала побожні хорали, зелений ліс гомонів незвичайною луною, далеко відзивалися гармати,— був настрій зовсім інший, як у церквах.

Священик вийшов на амвон і сказав проповідь. Коротко, остро, по-воєнному. Маєш служити цісареві і боронити вітчизну. Це діло богоугодне, і за нього жде тебе нагорода на цім і на тім світі. Твій обов'язок приймати спокійно слабості, голод, холод, невигоди, каліцтво і, коли треба, то смерть. На те ти присягав цісареві. Смерть вояка на війні — чесна і славна; жертва потрібна для загального добра.

Потім промовив з горбка старий генерал по-німецьки і по-чеськи, щоб його розуміли всі німці і слов'яни його дивізії. Говорив ще остріше, як священик, мов прикази видавав. Пригадав славу цісаря з ласки божої і пресвітлої династії, божу опіку над народами його величності, обов'язок вояка вмерти — і закінчив окликом на честь цісаря: «Hoch! hoch! hoch!» Військо скрикнуло три рази те саме, а ліс повторив ще кілька разів: «Ох! ох! ох!» Оркестра заграла «Гімн народів», у котрім народи молилися не за себе, тільки за цісаря.

Всі віддавали честь і слухали музику. Оркестра втихала, а військо ще слухало і ждало. Настала дивна хвилина, котрої ніхто не сподівався. Здавалося, вже богослужінню кінець, а тут хтось з амвона знову говорить. Голос чути щораз виразніше і голосніше. Якась прозора стать, мов з ефіру, стоїть на амвоні подібна до Ісуса з хреста, тільки в білій одежі, позолоченій промінням сонця. На хресті між липами в тіні не видко вже розп'яття, зате з амвона чути виразно м'який і добрий, але втомлений голос:

— Правду кажу вам, що коли б ви уживали стільки розуму, сили і заходів на те, щоби д о б р о творити, стільки розуму, сили і заходів спотребовуєте на те, щоби з л о творити, то був би рай на землі.

А ви творите зло і ще молите бога, щоби вам помагав зло творити.

Ви забули, що він отець небесний, і зробили з нього царя небесного, опікуна для ваших земських царів і панів, а не бідних і нещасних.

Просите його, щоби він допоміг вам покорити і під ноги взяти всякого врага і супостата, і забуваєте притім, що враги і супостати такі ж його діти, як і ви.

Він у вас пан і бог німецький, австрійський, англійський, французький, російський — а не однаково добрий бог усіх людей на землі.

І здається вам, що ви молитвами і музиками прихилите його на свою сторону, щоби він вас вивищив, а других скривдив.

Горе вам, лицемірні учителі правди божої! Ви слуги земських царів і багачів, а не отця небесного!

Нічого ви не навчили ні великих, ні малих, хоч уже вчите майже дві тисячі літ.

Одних благословите на розбій, а других навчаєте коритися і терпіти, щоби розбійникам було добре.

А отець небесний не хоче ні розбоїв, ні терпіння людей, тільки хоче, щоби ви жили між собою, як добрі діти доброго батька. Амінь!

Голос затих. Ніхто не міг уявити собі, що це було, чи справді голос якогось чоловіка, чи внутрішній голос совісті у кождого,— це впало на душу слухачів якось так несподівано і перелетіло так скоро, як часом образ довгого життя, що за одну хвилину в пам'яті можна його переглянути. Всі мовби збудилися спросоння, у котрім чули цілком ясно чийсь голос, тільки не знали певно чий.

Тепер тільки зауважили всі, що в повітрі далеко гудів літак. Ад'ютант вибіг на горбок розглянувся і вернувся скоренько до генерала.

— В ліс! — скрикнув генерал.

По кількох хвилинах усе військо було в лісі, а літак перелетів високо і спокійно понад горбком, чотирма липами і самітним хрестом поміж ними. Маленькі пташенята ховаються так перед половиком у терня... Бідні люде, що створили собі бога на свою подобу!

ВІЧНА ПАМ'ЯТЬ

На невеликім просторі землі я начислив вісім кладовищ. Це ті два високі мости через ріку, залізничий і возовий, загнали стільки людей у могили, що аж вісім кладовищ постало. Боронили їх одні і гинули, боронили їх другі і гинули, будували наново, руйнували вдруге, втрете — і за кождим разом зростало число могилок то тут, то там.

А тепер нема ні мостів, ні їх оборонців, зате є вісім кладовищ.

З них два великі, по-воєнному упорядковані; покійники лежать рівними рядами, як на муштрі, мають хрести, написи і числа — ох, які числа! поза 20 000! — і мають пам'ятники. Оден з них, найбільший, має напис: «Pro patria» [1]. Це пам'ятник для оборонців тої спільної австро-угорської «вітчини», що для одних народів була вітцем, для других вітчимом, а для третіх тяжким ворогом — і тому сама також загинула. Солодко і славно за вітчину вмирати — але треба її мати...

Не люблю цих муштрованих кладовищ. Мені найбільше подобалося маленьке кладовище на високій кручі, над рікою недалеко покинутих окопів. Той, що вибрав це місце спочинку для своїх побитих товаришів, був поет. Тут такий гарний вид на велику ріку, на села внизу, на поля, на ліс,— при заході червоного сонця, при рожевих хмарах і легкій імлі, над водою панорама ненаглядна.

Товариші наклали тут покійникам сильних хрестів з дашками, щоб дощ не сполікував написів. Сердешні слова відзивалися з дощинок: «Прощай, товаришу!» — «Вічна пам'ять тобі!» Обвели кладовище плотом і дротом і пішли собі у світ. Бог зна куди. Уже й не вернуться сюди ніколи.

На малім кладовищі виросла буйна трава, місцями бодяки, маки, і вже дві акаційки вихопилися із землі.

У падолисті вдарив мороз. Потім знову потепліло. Я вийшов у поле. На кладовищі на кручі не застав я ні плота, ні одного хреста, тільки колючий дріт лежав на землі.

— Слухайте, газди, це хто позабирав хрести?

Селянин, що переходив попри мене, відповів зневажливо: — А хто ж би? Люде! Вдарив мороз, і люди запалили собі хрестами у печі. Покійникам нащо хрестів?

— Покійникам не треба, але живим, на пам'ятку.

— Живим? Хто цих покійників знає? Хто їх тут буде шукати? Хто їх має пам'ятати?

— Так, це правда.

«Вічна» пам'ять тривала всього три роки...

МЕРТВЕ МІСТО

За рікою під горами стояло мертве місто, цілком зруйноване і пусте. Ніхто туди не ходив, бо не було за чим. Тільки оден запасний сотник одної з численних армій, з недале-

[1] За вітчизну *(латин.)*.

кого сусідства, ходив сюди за враженнями. Він був колись письменником і любив збирати цей скарб поетів — враження, однак уже довгі літа ні він сам, ні письменство не мали з цього скарбу пожитку. Так собі збирав це добро, як діти збирають усякі чічки та камінчики. А мертве місто робило справді сильне враження — можна сказати, навіть романтичне, гарне враження, далеко краще, ніж тоді, коли воно ще жило.

Одначе одного вечора, пізньої осені, ці враження були засильні. Сотник просто утік з міста, вибіг, мовби хто за ним гонив. Налякався. Сам не знав, чого. Вечір був, правда, пізній, але руїни міста були так ярко освітлені повним місяцем, що все було видко. Нікогісенько тут не було, крім сотника. Ніщо не рушалося, не відзивалося. Тишина така, як на кладовищі. І з цеї пустки та тишини він утік, як наляканий хлопець.

Дома він повечеряв, випив склянку вина, викурив папіроску, поклався на ліжко коло теплої печі і усміхнувся сам до себе. Чи не смішно? Коли шрапнелі тріскали над його головою, він був майже спокійний, не втікав, а тут з пустого міста втік. Ніякої небезпеки не було — і він не переміг себе, не йшов помалу вулицями, майже біг і тільки на річці, на мості, де вже був вартовий, почав помаліше йти. Чорт зна, що це за поява! Нерви! Еге, прокляті нерви, що так часто без розумної причини потрясають цілим тілом, як листком осики, і витручають олівець з руки, так що слова не напишеш, бо не годен...

Одначе, по правді, якого чорта було так лякатися? Такий старий чоловік, півсотні літ уже прожив — і налякався руїн! Спокійних, тихих, мертвих руїн, освітлених прегарним місячним сяєвом, наче в театрі. Чи це світло так вражало? За містом гора з чорним лісом, над містом темно-синє небо без хмариночки, а тут вулиці, мов почорнені і побілені, тінь і світло так різко поділені, що голкою границю поміж ними потягнеш. А може, це тишина так вражала? Було там тихо, с т р а ш н о тихо,— справді так тихо, що аж страшно. Чого страшно, сам не знаєш. Дивне діло! Чоловікові не догодиш: раз гуркіт йому страшний, раз тишина... Просто ганьба людській вдачі! Правдивий вояк, мужчина повинен би в такім випадку перемогти себе, вернутися у місто, і пересвідчити самого себе, що це дитинство лякатися руїн...

Минув якийсь часок, і сотник був знову у мертвім місті. Цим разом зовсім спокійний і дуже уважний: більше бачив,

більше чув, більше здогадувався. Ішов головною вулицею задуманий, коли нараз почув любий акорд G-dur, потім D-septima і знову G-dur. Акорди бриніли, як дібрані дзвіночки, десь високо у повітрі. Сотник глянув у сторону божниці, що одна на ціле місто мала бляшаний дах, котрий тепер блистів проти місяця, як срібло. Понад дахом високо побачив малий аероплан, котрий помаленьки, без ніякого лопоту, злетів на вулицю міста, знову заграв три акорди, зложив крила на боки, як орел, потім поїхав ще хвилину на колесах, як самохід, і станув.

Сотник не бачив ще такої машини і придивлявся їй цікаво. З літака-самохода вискочив жваво якийсь панок, одягнений, як воєнний репортер,— напіввояк, напівзвичайний горожанин — а другий панок у шубі і шофер осталися на машині.

— Вибачайте, добродію,— промовив панок до сотника,— чи добре ми залетіли? Це Карпати?

— Так.

— Ріка. Черемош?

— Так.

— All right! [1] Ексцеленціє! [2]— крикнув він, підбігаючи до авто.— Ми на місці. Може, Ексцеленція висядуть?

Ексцеленція скинув шубу і виліз помалу з машини. Мав на собі вояцьку одежу, подібну до англійської. Проти місяця його груди заясніли від різних золотих медалей, звізд, місяців і брильянтів. Мав також і невидані відзнаки: золотий хвіст з короною на огняній стяжці, маленьке брильянтове копито, а з шиї на ленті висіли маленькі, емальовані вила в золоті і самоцвітах.

— Вже на місці? — промовив Ексцеленція.— Це гарно, дуже гарно! Ов, що я бачу? Цвяшок! Справді цвяшок! Джек, будьте ласкаві подати мені його!

Репортер підняв з вулиці цвяшок і подав Ексцеленції.

— Чудовий цвяшок! Прегарний! Зараз на привітання наше! Як я тішуся! Джек!

— Слухаю.

— Сфотографуйте мене, як я тішуся!

Джек мав якийсь чудовий маленький апарат кінематографічний. Машинка зашелестіла.

— П'ятсот образків?

— Ні, тисячу!

---

[1] Чудово! *(Англ.)*

[2] Ваше превосходительство! *(Нім.)*

Джек фотографував, а Ексцеленція реготався, обертав цвяшок на всі боки і оглядав його з такою любов'ю, що аж було смішно.

Сотник дивився, чудувався, але стояв тихо. Нагадував собі, що це тільки дідько тішиться цвяшком, але ж тут стояла Ексцеленція, ще й яка Ексцеленція!

— Е... а це хто там стоїть, пане Джек? — спитав потім Ексцеленція.

— Сотник такої-то й такої армії.

— Та-ак? Сотник? Це гарно, дуже гарно! Може би, він показав нам місто? Але в тім випадку сідаймо! Я пішки не піду. А цей цвяшок я собі сховаю. Ах, який він гарний!

І Ексцеленція сховав цвяшок у золоту портмонетку, прикрашену брильянтами.

Джек попросив сотника до авто. Сотник представився по-військовому, Ексцеленція махнув ласкаво головою — і машина рушила.

— На дах божниці! — приказав Джек шоферові.— Звідтам гарний вид.

Шофер покрутив щось, крила розпростерлися, і за хвилину літак преспокійно стояв на криші.

Ексцеленція приложив бінокль до очей.

— Це гарно, дуже гарно! Джек!

— Слухаю, Ексцеленціє!

— Сфотографуйте мене, як я оглядаю місто! Чекайте, я стану там на комині. Це буде гарно, дуже гарно.

Ексцеленція скочив дуже зручно на високий комин, що сторчав, як з ями, з розвалених мурів сусіднього дому, і стояв там кілька хвилин, поки Джек зробив тисячу знімок. Потім Ексцеленція вернув до літака.

— Джек!

— Слухаю, Ексцеленціє!

— Прошу занотувати: для головного руїнника золотий хвіст на стяжці хоробрості. Для штабу і інших — сорок залізних казаночків першої, другої і третьої кляси. В рапортах пошукати, хто це.

— Слухаю, Ексцеленціє!

— А ви, пане сотнику... теє... чи не були би ви ласкаві сказати нам, що це за місто?

Сотник відповів:

— Звичайне містечко, яких повно в Галичині і на Буковині! Шкода, що всіх не зруйновано до основ так, щоб камінь на камені не остався. Це ж погань, якої ніде в світі

нема. Перше покоління плакало би, а друге побудувало би щось кращого.

— Цілком слушно! Цілком слушно! — замітив Ексцеленція з утіхою.— Ваша опінія мені незвичайно подобалася... Одначе тут із гір тягне трохи зимно. Джек, кажіть злетіти знову в місто!

Літак-самохід злетів у місто і покотився дорогою. Перелетів вулицю до двірця залізниці, завернув,— коли несподівано Ексцеленція скрикнув: «Stop! stop!»

Шофер здержав самохід. Ексцеленція вискочив, як хлопчик, і побіг до старої, дуплавої верби, що стояла на спадистім березі дороги. Джек, уже без приказу, зараз вийняв апарат і почав фотографувати.

— Ой, яка ж гарна! Як гарна! Просто розкіш! — приповідав Ексцеленція і кланявся вербі. Потім обняв її, поцілував і почав лізти у дупло.— Не витримаю, мушу там залізти! А ви, Джек, їдьте собі тим часом і оглядайте місто! Потім вернéте до мене.

— Слухаю! — відповів Джек і, коли авто рушило, спитав сотника: — Ви здогадуєтеся, хто це?

— Так. Якийсь високий старшина у вашім царстві?

— Ну, звичайно, з родини люципера і через те вже зроду геніальний стратег, хоч без штабу нічогісенько не розуміє.

— А ви, добродію, коли вільно спитати?

— Я ад'ютант. Був колись журналістом, а тепер за Ексцеленцію мушу мислити. Чи є тут справді що цікавого в цім містечку? Бо я маю дати кореспонденцію до пекельної газети і притім, очевидно, звеличати Ексцеленцію, маю дати фотографії до царського кіна,— тим часом мені просто нудно дивитися на ці руїни.

— Як би вам сказати, пане ад'ютанте? — промовив сотник.— Це як з якого становища подивитися на справу. З загальнолюдського становища така руїна — це біда, плач, сльози, брак притулку для тисячів родин, через те недуги, голод, смерть. З малярського або поетичного становища — чудо своєрідної, трагічної краси.

— Слушно,— потвердив ад'ютант, записуючи собі слова сотника.

— Ну, а з вашого пекельного становища — це незвичайна заслуга, за котру — не знати, чим і як нагородити руїників. Тут мало ваших відзнак: золотих хвостів і брильянтових копит: тисячі стратегів міг би ваш цар без сорому прийняти до своєї родини.

— І я так думаю! — потвердив ад'ютант.— Шофер, станьте! Прошу вас, пане сотнику, опишіть мені місто. Пощо маємо сими вуличками тягатися?

— Описати місто? Це була колись вонюча купа жидівських буд і смітників. По дахах могла коза півміста обійти. Потім частина згоріла і відбудувалася краще. Погорільці дістали великі запомоги. Це так подобалося іншим жидам, що вони помалу спалили решту міста, дістали також великі запомоги з Австрії і Америки і вибудували містечко, хоч трохи подібне до західноєвропейських.

— Прекрасно! — замітив Джек, записуючи.

— І ось, коли вже містечко було готове, прийшла війна, і знову зруйнувала його. Найгірше те, що тепер ледви чи дасть хто запомогу.

— Однак чи є тут ще інтересне?

— Нема нічого. Отсе, що тут бачите, є на кождій вулиці: спалені і порозбивані доми, без криші і стель, без вікон, без дверей, тільки пивниці, мабуть, цілі. Мене тут найбільше вражає ця мертвота, тишина, могильний спокій.

— Дійсно! — відповів Джек і записав собі: «могильний спокій».— Та-ак! Ну, вертаймо до Ексцеленції! Ха-ха! Знаєте, цей старий дурень, як побачить дуплаву вербу, зараз залюблюється. Я сам сфотографував йому вже з тисячу таких верб. Просто нещастя з ідіотом! Залізе у вербу і сидить там годинами, а ти жди! Він і сьогодні там забавиться. Знаєте що? Нехай там сатана сидить ще у вербі, а ми політаємо собі тим часом горою, понад містом...

— Прошу, це цікаво...

Машина злетіла просто вгору, як жайворонок. Місто виглядало тепер, як долина, закидана величезними скриньми, до неба отвертими, усередині чорними. Тільки світло місяця додавало дивної краси сій долині смерті.

Літак піднісся ще вище. Сотник вихилився з нього, щоби оглянути всю околицю, коли нараз під літаком побачив білу хмарку. По хвилині щось трісло у резервуарі машини і явилася маленька полумінь. «Пропали ми! — скрикнув він.— Літак поцілений!» І вискочив стрімголов з літака.

Упав на поміст своєї кімнати. Його ліжко було закоротке і все, коли він хотів простягнутися, розпадалося. Звичайно, як на квартирах.

— Нехай то чорт побере! — закляв він, встаючи з помосту.

Слово «чорт» нагадало йому вечірній прохід, мертве місто і дивний сон: однак тепер він мав важніше діло: треба

було зладити леговище на помості, щоби проспати решту ночі. Тільки коли знову положився, згадав мертве місто і подумав собі, що пекельні сили справді мають чим тішитися.

ГРАНИЦЯ

На дорозі стрітив я знакомого селянина.

— Звідки, газдо?

— А тот ходив у село, передати вістку до доньки за рікою.

Я знав, що цей селянин мав поле по обох боках Дністра, в Галичині і на Буковині. Сам мешкав у Галичині, а на Буковині жила його заміжня донька. Коли румуни зайняли Буковину, він не мав уже приступу ні до своєї дитини, ні до свого поля за рікою. Тільки деколи пересилав туди вістку через Дністер або діставав звідтам листок від доньки. Займалися цею почтою відважні парубки у недалекім селі, до берегів ріки не дуже пильнували вартові.

Селянин був сього дня лихий і нарікав:

— Ті цигани забрали мені там три кірці жита ще восени — і я не знав. Тільки тепер донька написала.

Тут він станув на дорозі, обернувся лицем до мене і з притиском, мовби його мучило якесь дивне питання, на котре не находив відповіді, промовив:

— Скажіть мені, добродію, хто це придумав границі для людей? Там за рікою моя дитина і моє поле, а я тут. Мій дід і батько ходили сюди і туди,— ніхто не спиняв їх. А тепер дивіться: прийшли якісь заволоки, поставили варту на річці,— уже тобі до своєї дитини і до твого поля засі! Раз якось, ще спочатку, переправився я чайкою на той бік. Зловили мене ті цигани, набили і завернули. Ще й стріляти хотіли. Я вже з рік не бачив своєї дитини і бідую, бо там за рікою маю більше поля, як тут. Чи то так повинно бути, щоби людей розділювали границями?

Питання було дуже просте і ясне — і моя відповідь була така сама:

— Вже ж, не повинно бути.

Селянин дивився на той берег Дністра, високий, покраяний згори вниз бороздами від дощу, місцями сірий, місцями білий від снігу. З Галичини понад Дністер на Буковину летіло стадо ворон.

— Дивіться, отака дурна ворона має більше волі, як чоловік. Куди хоче, туди летить. Не треба їй ні пропусків, ні пашпортів. А ти не смієш, бо ти чоловік. Що це за порядок на світі? Нащо люде накладають таку неволю на себе?

Я усміхався. Мій знакомий сягав своїм простим розумом далеко-далеко, у незнану будучину. Може, колись і цілий світ додумається до того самого, а поки що дочка селянина і його поле були за границею, в іншій державі, а він тут бідив. Поки що дурна ворона мала більше волі, як чоловік.

ІНВАЛІД

Я сидів на високім березі Дністра і дивився, як унизу, від ріки, стрімкою стежкою під гору йшов якийсь чоловік. Я знаю цю погану стежку; добре треба насопітися, поки вилізеш, але за десять хвилин все ж таки можна бути на горі. А сей чоловік помалу йде, дуже помалу. Сиджу вже з півгодини, а він ще й половини стежки не уйшов. Хто це? Чому йде так помалу? Не бачу добре своїми короткозорими очима.

Виймаю часопис і читаю. Горе побідженим! горе тим, що впали! Ніхто їх не підойме! Ще й придавлять, чоботом на горло стануть. У церквах будуть проповідувати любов, а поза церквами ненависть і смерть ближніх... Гірко читати часописи, а проте читаєш і сам роздряпуєш живу рану на душі...

Минає ще з півгодини. Надходить чоловік із стежки. Ах, це ж вояк: на правій нозі від коліна залізна протеза, під пахвою деревляна куля-підпора, рука обвита, голова забандажована, на плечах мішок. З мішка видко дві бохонці хліба. Ледви живий виходить на рівну дорогу, шукає місця на відпочинок і просить мене: «Поможіть мені сісти!» Підбігаю і саджаю нещасного на мураву. Минає кілька хвилин. Інвалід протирає собі очі, рушає устами, мовби їв повітря, поправляє попруги від мішка і вкінці зітхає тяжко: ох!

Даю йому папіроску і думаю собі: «Бійтеся бога! Така руїна — і ходить по світі та ще такими стежками!»

— Ви звідки йдете?

— Ходив у село за хлібом. Знаєте, у шпиталі мало дають їсти, а я по тифі та й їсти хочу. Вийшов із шпиталю тихцем, ніхто не бачив...

І почав чоловік оповідати своє горе. На війні втратив ногу, а голову і руки йому тяжко поранило. Рани погоїлися, і його пустили додому. Дома нужда. Він коваль. Сили до роботи нема. Потім занедужав тифом. Рана відновилася — мабуть, жовнуватий зроду. Взяли його до шпиталю. Ні жити, ні вмерти. Десь здорові, не каліки, вмирають, а його бог держить на світі — не знати, пощо і нащо? Тільки заважає всім. Коли пустять із шпиталю, то хіба з моста та у воду! Чому його не вбило на смерть на війні?

— Але я розбалакався, а там уже, певно, шукають за мною. Ой, боже, боже!

Я поміг йому встати, і він пошкандибав помалу до шпиталю.

Треба дочитати часопис.

— Нема надії, щоби Вільсон перепер у світі свою миролюбиву програму.— Тисяча вісімсот офіцерів і п'ять тисяч вояків сидять у в'язницях за крадіж.— Розбишаки у столиці.— Епідемія в цілім краю.— Дорожнеча росте. Голод, голод, голод!..

Годі! Цілий світ — інвалід, отакий самий, як цей, що пішов до шпиталю з хлібом у мішку. Доборовся!..

РОЗЛУКА

Козак від'їжджає, дівчинонька плаче:
«Куди їдеш, козаче?
Козаче-соболю, возьми мене із собою
на Вкраїну далеку!»

Щодня, коли возьму часопис в руку і погляну на останню сторону, дзвенить мені в ухах отся давня сентиментальна пісня. Завелася в часописах предивна коротенька переписка між розлученими дітьми одного народу. Одні пішли на схід за Збруч і там мов у морі потонули, другі лишилися в Галичині без листів, без вістки від рідних — і в розлучених серцях виросла непевність, страх, безмежна туга, любов, що не находить способу як себе заспокоїти. Так мало треба, тільки вістки невеличкої, що все добре,— і саме тої вістки нема місяць, два, три, півроку. А там війна і вороги, а там тиф, а там голод, нечувана доріжня, студінь — всяке горе, яке тільки може впасти на чоловіка, що вилетів з родинного гнізда.

Давнє, знане горе опущених дівчат і матерів, оспіване в чулих, сердешних піснях, давні походи козаків, що гинули

по степах і перед смертю мали тільки одно бажання: дати вістку до родини і мати від неї вісті хоч по смерті,— все те нагадується знову, мовби на світі не стало залізниць, пошт, телеграфів і телефонів.

Казав собі висипати високу могилу,
Казав собі посадити в головах калину.
Будуть пташки прилітати, калиноньку їсти,
Будуть мені приносити від родини вісті.

А коли не пташки, то вороний коник, буйний вітер і бистра річка мали занести або принести вісті — давня, безнадійна поетична пошта наших розлучених предків на Вкраїні далекій.

Тепер післанці певніші — це часописи — і вістки певніші, вони печатані. Та чи доходять вони до тих, до кого висилаються?

«Юрку на Вел. Вкраїні! Де ти і що з тобою? Чому не пишеш? Я дуже стривожена. Зоня.

Хто знає, де живе (ім'я і прізвище), нехай дасть знати зажуреній матері (там і там).

Богданові К. Твоя жінка померла, дитина здорова. Не тужи! Дай знак життя! Сестра Дозя.

Петрусь у Кам'янці. Сиди там, не вертай поки що, хоч страшно тужимо за тобою. «Зозулька».

І так далі, день в день, цілі місяці! Самі коротенькі вісточки від людей, котрі, якби могли, писали би довгі-довгі листи, щоби тільки висказати свою тугу, свій жаль, свою любов. Читаєш ті телеграми невідомих тобі людей і находиш у словах цілі трагедії: розлуку закоханих молодят, журбу матерів о синів, смерть у родині, страх перед переслідуваннями,— одним словом, муку людей, котрі не знають, як собі у тяжкім горі порадити. І на землю, зрошену кров'ю, паде ще, як осіння тяжка мряка, велетенський смуток тисячі живих сердець. Почерез Збруч на Вкраїну далеку перелітають невидимі сльози, нечутні зітхання і плачі, летить любов, що лучить розлучених, без уваги на всі воєнні кордони.

Щезають кріси і гармати, ворожа політика і самолюбні рахунки сильних,— і над великим простором землі з-поза хмар визирає тепле і ясне сонце — невидима сила теплого, доброго людського почуття, що єднає і тих, що осталися у близькій Україні, на захід від Збруча, і тих, котрим несподівано прийшлося жити, воювати або вмирати на Вкраїні далекій...

НА ОКОПАХ

Тихо в полі на окопах, де недавно кров плила...
Все приходили мені на думку сі слова, мов початок якого вірша, коли я вліті ходив на прогулку за місто на окопи. Було тут тихо, мов на кладовищі. Навкруги, де не скопана земля, такі бур'яни, що, мабуть, і в давніх українських степах не було кращих. А тут, де рови і порозкидана свіжа земля, вподобали собі місце переважно синяки, сині квіти, що цвітуть безнастанно від весни до пізнього літа, пахнуть медом і принаджують до себе тисячі бджіл та інших комах, ласих на мід. Легенька музика бринить тут цілий день, як у пасіці.

Приємно посидіти тут на окопі. Як ті пчоли до меду, так чоловіка, втомленого війною, тягне в це тихе, самотнє, безлюдне місце. Від лихих думок і тут не втечеш, але вони стають якісь спокійніші, розважні, не докучливі. Сидиш собі і дивишся на те, що люде зробили і що природа робить.

Люде скопали ціле велике поле на горбі ровами вздовж і впоперек. Тут вони якийсь час жили, мучилися, лякалися голову вище підняти, а декотрі і вмирали несподівано або забиралися вночі з окопів на ношах — до шпиталю... Багато вони наробилися, заки викопали отсю мережку стрілецьких ровів на горбі. І вся їх робота пішла на марне. Плотів і підпор, що підпирали стіни ровів, уже нема, земля обсунулася, рови стали плитші. Але ще деякі з них глибокі, з головою у них сховаєшся. По вояках, що жили місяцями в цих ровах, нічого не осталося, крім заржавілих бляшанок з консерв, якихось залізних стяжок і куп помотаних колючих дротів.

І добре, що людей нема. Краще без них. Тихо в полі на окопах, де недавно кров плила. Тепер собі природа на сій основі, що люди лишили, виводить свої квітчасті мережки, все погане зароблює, закриває і прикрашує. Головне тло темно-синє і пахуче, на тім тлі порозкидані купки червоного маку, білих, і жовтих, і всяких інших різнобарвних квіток, що служать чоловікові всею своєю красою, а він, невдячний, навіть не знає їх назвати. Над окопами щебечуть жайворонки, що тут десь мають свої гнізда; в ровах посвистують степові суслики, гості, котрих тут ніхто не видав, та найбільше тут любих, добрих, тихих музикантів: пчіл. Слухаєш їх музики і здається тобі, що замучена земля гомонить, знов оживає, в її тлі починає кров грати, і вона просить-благає о плуг і гарне зерно. Сторицею віддячиться за цю ласку.

Сиджу на окопі і оглядаю велику купу колючих, заржавілих дротів. Бачу, як природа всіх сил докладає, щоби накрити і сховати цю погань, щоб не дратувала нікого. Ще рік — і діло їй поведеться. Тепер уже ці дроти виглядають, як великий букет; вони поперетикані високою зеленою травою, вкриті повоями і безліччю квіток на високих бадиллях, мов нарочно призначених до такої роботи. І вже можна дивитися на колючі дроти без лихої думки, без ненависті.

Ов! Що це? За дротами щось рушається. Іде коза, за козою вилазить з рову хлопчик-пастушок, марний і обідраний. Держить патик у лівій руці, а де права рука повинна бути, там і рукава нема; сорочка зшита на плечі.

— Де твоя права рука?

— Нема, у шпиталі відтяли. В хату вдарив гранат, убив маму і сестру, а мені відорвав руку.

— А батько жиє?

— Вмер ще першої зими на війні від холери. З треном їздив.

— Що ж ти робиш?

— Служу...

Більше як дві тисячі років перед нами сказав Софокл: «Багато є страшного, але нема нічого страшнішого від чоловіка». Що сказав би Софокл, коли б він тепер придивився людям?

КРОВАВЕ ПОЛЕ

Поле честі, поле слави! Ах, як гарно всякі коронованні і некоронованні самодержці і їх помічники поназивали ці поля, куди вони посилали людей на смерть! Тут, братчику, твоя смерть — не людська звичайна смерть, тільки геройська; і поле, на котрім тебе застрілили, як зайця, не звичайне собі поле, що картоплю родило, воно — поле честі, поле слави! Тебе, братчику, поховали там у байраці і забули, а з поля честі, поля слави, на котрім ти погиб, нема нікому ні честі, ні слави, ні навіть картоплі, бо ніхто його не оре і не засаджує. Не стало людей, нема коней, забракло й картоплі...

Але буває пора в році, коли се поле, п'ять років не оране, червоніє і стає гарне. Інші поля зеленіють, синіють, жовкнуть і чорніють, а воно іменно червоніє. Великі простори червоні, як жар, від мільйонів польних маків, котрі з року на рік займають щораз більше місця. Дрібнесенькі зернятка

висипуються, розлітаються з вітром, кільчаються, вкорінюються і цвітуть-цвітуть до пізнього літа. Дозрівають знову, висипаються на землю і небавом знову цвітуть до пізньої осені.

Чудовий образок! Ціле поле мов покрите червоним, кровавим килимом, котрий до сонця мерехтить усіми відтінками полуміні. Такого червоного поля не бачили наші діди, бо вони поле орали, і не будуть бачити наші внуки, бо вони будуть поле орати, тільки нам судилося таке диво бачити і думки думати над людською працею і працею природи.

Межею поля йшов поет і хімік.

— Чудово! — говорив поет.— Справді чудово!

На це сказав хімік:

— Ви знаєте, це поле — капітал. З цього маку можна би робити прегарний опій. В дикім маку дуже багато опію. Мені дивно, що нікому це на думку не прийшло.

Поет мовчав, але думка йому сподобалася. З диких маків, з наших запущених нив видобути опій, багато гектолітрів опію, є роздати його між нещасний народ, нехай він хоч у чарах опію мріє про червоне поле честі, про кроваве поле слави і забуде біль.

ГРАНАТ

Спокійно вліз він у дуло 305-міліметрового моздіра. Престрашний гранат у грубій, залізній одежі, цілий начинений смертю. Лежав у холоднім дулі і ждав. Нараз щось страшно штовхнуло його в потилицю, він скрутився несамовито в дулі і зі скаженим ревом вискочив у повітря. Замаячів, як ворона, і щез у небесах. Тільки плач його лунав у просторах, так боляче штовхнуло його. «Ой-йой-йой!» — чути було на цілі милі.

Гарматчики і офіцери ждали кілька хвилин і дивилися в цю сторону, куди він полетів. Не бачили його, але чогось ждали. Минуло кілька хвилин. Плач у просторах затих. Вояки ще ждали.

— Нічого ждати! Не вибух! — сказав офіцер.

А гранат тим часом злетів з-під неба на землю, недалеко магазина ворога, в одній хвилі вирив собі глибоку яму в землі, пірнув кілька метрів у спід і положився. «Ну, дякувати богу, отут собі у холодочку відпічну. Ото припекло мене! Аж усередині жар чую».

Лежав він у холодочку два тижні. У яму налилося дощу, земля розмокла,— вигідно було йому спочивати, мов у подушках.

По двох тижнях почув він розмову над своєю ямою. Вояки радилися, чи витягати його, чи присипати землею. Якийсь майстер приліз аж до нього і почав лопаткою відгортати землю. Товариші його поверх ями налякалися і відскочили з криком: «Дай спокій». Відважний майстер не злякався, оглянув гранат, виліз з ями і рішив: «Треба засипати, його не можна рушати!»

Висипали над гранатом могилку, обвели кільчастим дротом і поставили хрест з написом в трьох мовах: «Не рушати! Небезпечне для життя!».

Гранат засміявся у могилі: «Ere! Собача віро! Ти і закопай мене, але я все ще живий і небезпечний для твойого життя!».

Микита Хрін вертав з міста додому. Він з горя випив кілька чарок самогонки за 50 корон і, вертаючи додому, плакав за двома синами, вбитими на війні, і за годованою свинею, що йому військо взяло і не заплатило. Коло хреста, під котрим лежав гранат, він так розжалобився, що вкляк, перехрестився і змовив «отче наш» за синів і за цього покійника, що лежав під хрестом. Напису не читав, бо не умів читати. Потім його зморило, і він заснув.

Надійшли чужі люди і рушили його. Рушили зовсім неласково: копнули, штовхнули, шарпнули, вхопили під пахви, а коли він не міг іти, сказали «п'яний», кинули на землю і пішли собі. Він не був небезпечний для життя інших,— його можна було копнути і штовхнути...

ВІДМОВА

І. До Світлого начальства села Болотнища.

Прошу Світле начальство прийняти мене на хлопа до своєї громади.

Я походжу також з хлопського роду, але, на жаль, був потім якийсь час паном, а іменно повітовим суддею. Я скінчив гімназію, університет, зложив різні іспити і маю докторат прав. За австрійських і українських часів я служив у суді; коли ж прийшла Польща, я втратив посаду. Тепер я бачу, що мій тато зробив мені велику кривду, що посилав мене до шкіл, бо краще було лишити мене дома.

Прошу Світле начальство примістити мене у своїй громаді і дати мені яку відповідну роботу. Я можу бути писарем, можу вести касу, читальню, крамницю, спілку якусь, можу давати правничі поради і в потребі бути громадським пастухом.

Родини я не маю і згоджуюся на малу плату. Тому, що панська одежа на мені вже подерлася, а нової не маю за що купити, я переберуся так, як у Вас носяться.

Д-р Василь Близнюк.

II. До Пана Д-ра Василя Близнюка.

Наша громада не пристає і не хоче вас приймати до себе, бо ми свого писаря маємо і нам такого вченого пастуха не треба, бо Ви все одно пан і з панами будете тримати, а ми вас до школи не посилали та й годувати не мислимо. Було си так високо не вчити, то були би сьте мали що їсти. А нам таких голодників не треба, маємо своїх досить.

Микита Рогатий, чачальник,

підписав *Станіслав Кренціцкі,* писар.

К. В. Д.

У нашім містечку найсильніша є партія К. В. Д. Вона, можна сказати, є міжнародна і програма її дуже коротка і ясна: куди вітер дує, туди хилися. З видніших українців належить до неї: писар староства, учитель виділової школи, судовий возний і старшина міської поліції, котрого кличуть велично паном інспектором. До осені 1918 р. всі вони держалися здалека від українців, говорили по-польськи, хрестили діти на латинську віру — і їли хліб, що заробили тяжким трудом своєї душі.

Нараз сталося щось несподіване. Коли українці взяли власть у свої руки, всі чотири зачали говорити по-українськи і признаватися явно до українського народу. Мало того; небавом, як кождий умів, так лаяв старих громадян-українців і називав їх хрунями, злодіями і зрадниками України. Не було іншої ради, треба було пригорнути до серця нових щирих патріотів і нагородити за ревність. Цьому підбільшили плату, тому дали кращу посаду, іншим бічне платне заняття.

Найкращим політиком між ними був без сумніву пан інспектор поліції. Він, бідолаха, тільки титул мав гарний, але

як начальник над чотирма поліцаями заробляв мало. Отже, вдався о поміч до голови української прибічної ради при комісаріаті. Приніс з собою метрику на доказ, що він українець з роду. Голова пересвідчився наочно, що має діло з земляком греко-католицького обряду. Мало, правда, чував про його патріотизм, але ж давніші власті не давали українцям зросту, а тепер своїх людей мало, треба землякові помогти і придержати при громаді. Голова ради постарався, що пан інспектор дістав гарне місце в харчовій комісії.

Не минув місяць, як пан інспектор носив уже герб Галичини на грудях, а герб України на шапці, належав до виділу селянської партії, котра постала, на вічах говорив: «Товариші! Ми хлопи і робітники» — і лаяв попів та панів, а найбільше голову прибічної ради. Всякому було ясно, що пан інспектор іде з духом часу. Причім він заробляв дещо на доставі солі, а часом роздобув і деяку бочку нафти та продав її за Збруч.

Гарно жилося. Тільки жаль, що так коротко. Прийшли поляки і арештували його. Але, як добрі люде, не вивезли його у табір інтернованих, тільки подержали його з тиждень у касарні під доглядом війська і випустили. За той час пан інспектор успів показати голові польської опікунчої ради іншу метрику, котра доказувала, що він латинського обряду і поляк. Метрика була давня, ще з-перед війни, і з неї кождий справедливий чоловік міг пізнати сильний характер пана інспектора; не тепер, зі страху перед карою, тільки ще перед війною, у спокійний час, він прийняв латинський обряд і став поляком, значить, був чоловік з власними пересвідченнями. На доказ цього він подав тепер про українців кілька дуже цінних інформацій, на основі котрих голову бувшої прибічної ради і ще кількох українців вивезено в безпечні місця на захід від Сяну.

Пан інспектор справив собі нову одежу і круглу шапку з польським орлом і багато добрих прислуг віддав панам дідичам, що в перших тижнях держали кермо повіту у своїх руках. З партії к а в е д е к і в не виступив,— він у ній найвірніший член, хоч і з двома метриками, але з одною душею...

РАБИ

На лихім пасовиську паслися коні, а що це були коні з байки, то вони розмовляли з собою. Були то дуже бідні і заголоджені військові коні у шостому році війни.

— Чваняться люди,— казав карий Кінь з великою ямкою в клубі,— що так багато погинуло їх на війні, що стільки натерпілися для поступу світа. А скільки нашого брата згинуло, скільки між нами калік, скільки ми набідилися, скільки ми причинилися до будови нових держав, до щастя народів, цього ніхто не хоче оцінити. Вигибає наш рід. Навіть їсти не дають. Я вже зо три роки вівса не бачив.

— Ой, так-так! — промовив Сивий.— І служи людям дальше! Мені от недавно вояк око вибив батогом, а другим бачу мов через мряку. Дикун, та й годі!

Буланий Кінь з великим плішем на хребті додав:

— Сам не знаю, як я дожив до цього часу. Як згадаю наш відворот і похід через Карпати — яких тисячу хорих і ранених коней з восьмої дивізії, з котрих щогодини якийсь падав і вмирав у рові, серце мені крається. Та краще було тоді вмерти, ніж дожити такої задухи в грудях, як я тепер маю. Ані жити, ані згинути! Під гору ніяким способом воза не витягну, а тут б'ють і б'ють, не питають, чи можеш, чи не можеш.

Інші коні посходилися з пасовиська до гурту, слухали розмови і кивали сумно головами згори вниз, лише один махав головою то направо, то наліво,— такої мотилиці набрався на війні.

— Ох! ох! ох! — застогнав старий Кінь, котрому всі ребра виставали з-під шкіри.— Нема правди на світі. Цілий вік свій працюй і працюй на них,— і не дадуть тобі ні стайні, ні сіна, ні клаптя соломи положитися,— ходи на морозі, на слоті, болотами, тягни і тягни, поки здохнеш у рові і пси тебе з'їдять.

— Не нарікайте, дядьку,— обізвався молодий Лошак,— і ви розважте, старші товариші! Чи копитом в зуби не можна? Ще сили стане. Тепер на цілім світі революція, пролетаріат добивається свободи і хліба.

— Тихо! тихо! бійся бога! — скричали декотрі коні.— Бачиш, там вояк стоїть...

Але були й такі коні, що обстали за Лошаком:

— Ні, він правду каже! Чого ще мовчати? Копитами в зуби імперіалістам і капіталістам! Як довго ще панькатися з ними! Геть з мілітаризмом!

І пішла між кіньми гаряча суперечка про те, як поправити свою долю.

На те надійшов вояк з довгим батогом і вдарив кількох по хребтах.

— А вовки би вас з'їли, здохляки! Стане один з другим, не пасеться і тільки головою махає! Гей, додому!

І знову вдарив батогом по головах, по очах — де попало.

Без найменшого супротивлення стали коні йти гуртом додому. Ніхто з них і словечка не сказав, а не то щоб зуби вибив. Декотрі навіть підходили до вояка, щоби на них сів. А Лошак побіг передом...

Бо вони були з діда-прадіда раби, і на їх революцію досить було батога...

БРАТАННЯ

Нічого так старшина не лякалася, як братання своїх вояків з противником. Під час війни в окопах це доходило справді до смішного. Тут стріляли до себе кілька тижнів, а тут, дивись, почали сходитися на якімсь затишнім місці, балакати собі та торгувати. Листи передавали до полонених, часописи, тютюн — ціла пошта ішла між «ворогами». Коли ж приходило якесь більше свято, різдво або великдень, то вже обі сторони були майже певні, що в той день буде спокій. Це була якась тиха, неписана умова, оперта на добрім людськім почуванні, котре всі хотіли пошанувати, тільки старшина не хотіла. Ще ця менша старшина по окопах, що стояла ближче до смерті, ця не противилася братанню, коли не було виразної заборони; але висока старшина за фронтом, на котру шрапнелі, бомби і гранати не падали, отся була немилосердна і за ніяку ціну не годилася на братання. Звісне діло; їй ішло о те, щоби вояк завсіди був сердитий, як роздратована собака; всяке м'якше почування зовсім не придатне для війни.

Раз на великдень, другого дня, знайомий вояк приніс мені багато всяких російських часописів. Для чоловіка, запротореного у якесь заболочене село, часописи з «тамтого» боку, нецензуровані в Австрії, дуже лакома річ. Кождий хоче знати правду, а тут правда, подавана у своїх, цензурованих часописах, все була така, щоб не пошкодила. Добре послухати ще другої правди, подаваної противником, і потім виробити собі ще третю правду, свою.

Я знав, що цей вояк, наш галицький селянин, находить якийсь спосіб порозуміння з москалями і просив його роздобути мені російських часописів. Він казав, що роздобуде, але я мусив постаратися о літру спіритусу. Я дав йому

і чекав, що він з тим зробить. Отже, приніс мені газети і доброго російського тютюну.

— Як же ви то зробили? Це ж небезпечно! Карають.

— В о н и не стріляли, як був латинський великдень, а ми вчора дали їм спокій. Так святкували і наші люди разом з москалями?

— Як же так?

— Та от так, як в окопах можна. Повилазили наверх, махали хустинками, носили одні другим крашанки, свячене, але не гурмою,— поодиноко; сміялися, подавали собі руки...

— І старшина нічого на те?

— Нічо.

— А як же ви газет роздобули?

— Там, знаєте, між позиціями є ярок, а в нім джерело. Води треба і одним, і другим. Отже, між нами вже від кількох тижнів є така згода, не стріляти в тих, що по воду ходять. Це ж видко: іде без гвера, з коновкою або з відром. Отже, я умовився в ярі з одним з тамтого боку, що дам йому на сам великдень літру «водки», тільки нехай постарає газет і тютюту. І бачите, приніс. А як тішився! Зараз скуштував, чи справді водка. Аж поцілував мене на радощах. «Христос воскресе! — каже,— братчику! І чого ми воюємо з собою?» Правду сказав. Нащо ми воюємо? Люди такі, як ми, ще й свої, близькі, одної віри. А цей-таки українець, цілком по-нашому балакає. Мені аж сльози закрутилися в очах.

— Чому?

— Та як чому? Ви бачите, я маю велику срібну медаль. Здобув раз машиновий кріс, убив притім кількох. Значить, і я часом пес; так запусто, задурно не дам себе вбити. Але по правді гризе мене сумління, привиджуються мені ті, що їх я зблизька вбив. Особливо один, що скрикнув: «Діти мої!» Гірко, знаєте, вбивати. І буває так, що сидиш цілі тижні в окопах, ніби привикнеш до всего, а все тобі снується по голові: нащо те все? Чи не шкода людей? Чи ми всі не однакові? За що ми мордуємо себе? Адже світ широкий, помістимося всі... Отже, як прийде така нагода, як вчора, то аж чоловікові легше стає на серці. Чей же ми не розбійники і не злодії і чужого добра не хочемо... і кождому життя дороге...

— А завтра будете знову стріляти?

— Уже й нині стріляють. Приказ прийшов. Неволя, кажу вам. Люде жили би як люде, коли б не ті, що взяли собі право приказувати їм. Вони нібито найрозумніші, але, по правді, найгірші люде, без серця...

На обіді в штабі дивізії був воєнний кореспондент одної віденської газети, «очевидець» всього того, що діється на фронті, відважний, бо заїхав аж до штабу дивізії, де кулі не залітають. Ексцеленція-дивізіонер розмовляв з ним дуже ласкаво, бо вже давно хотів дістати корпус і нову відзнаку, отже, гарна реклама в часописі придалась би. Кореспондент попоїв здорово, випив ще краще і був дуже прихильно настроєний до цілої дивізії.

Ще з початку війни я читав у його газеті довгий фейлетон п[ід] з[аголовком] «Das grosse Sterben» [1] — огидну балаканину з прицмокуванням на тему: кілько то людей буде тепер вмирати за ідею. За велику ідею! Именно за цісаря і австрійську вітчизну! Може, то цей кореспондент писав? Я дивився на нього з підозрінням і відразою.

Слухаю: починають говорити про вчорашнє братання на фронті.

— Цього не можна дозволити,— каже шеф штабу, що мислить за себе і за свого начальника.

— Під жодним услів'ям,— додає генерал,— це деморалізує вояків.

— Цілком слушно, Ексцеленціє,— відзивається кореспондент,— се деморалізує, ослаблює завзяття, силу удару, одним словом, ломить духа.

Ексцеленція з шефом штабу і двома офіцерами ідуть, як щодня, грати по обіді віста; кореспондент записує собі щось — очевидно, вісті з самого фронту,— він уже все знає так, як би сам був в окопах і бачив братання,— а я думаю про свого знайомого простого вояка, що приніс мені газети, і порівнюю його слова про братання зі словами отсих висококультурних людей.

ТИХА ГОДИНА

Ми сиділи у товаристві і вели звичайну воєнну розмову про страшний занепад моральності, про здичіння суспільності і безнадійну будучину всеї людськості. Шукали ради на це: в освіті, добробуті — у всіх знаних способах, про які тепер стільки говориться і пишеться.

Сивий професор, що сам перебув кілька літ на війні, замітив мов від нехочу:

[1] «Звитяжна смерть» *(нім.)*.

— І освіта добра річ, і добробут потрібний, однак люди від того не стануть кращі. Хіба ж тепер нема освічених і багатих злодіїв: таких тепер найбільше.

— Отже, що порадите? Як виховувати людей?

— Заждіть! — відповів професор.— Я вам щось оповім. Може, з того вийде хоч маленька порада.

Це було вліті 1915 року. Я сидів в однім з чудових ярів над Дністром і читав якусь стару газету з-перед трьох тижнів. На тім боці Дністра були австрійські окопи, а недалеко російські. Підвечір зірвалася така стрілянина з обох окопів, що я сподівався випаду. Тут і кріси, і скорострільні, і ручні гранати, і бомбомети, і гармати — ціла воєнна музика заграла. У цей яр залітали заблукані кулі і стукали по деревах, як ковтачі.

Коли нараз чую: з кручі над Дністром, здовж рікою і по ярах, залунав сильний голос,— я не міг спершу зміркувати, що це; чи звичайна військова трубка, чи флейт, чи кларнет. Найбільше нагадувало воно кларнет, але дуже сильний кларнет, дзвінкий, голосний — дійсно інструмент для степу, не для зали. Перші тони, мов настрашені птахи, зірвалися з землі, прошибли собою одностайний, глухий лопіт крісів і скорострілів і перекричали їх. Це був крик страху і розпуки, добутий з інструменту, крик зв'язаної, настрашеної смертельно звірини, котрій пхають ніж у серце.

По хвилині цей крик перемінився у плач, страшний плач простих людей, котрі в розпуці б'ють головою об стіну, стогнуть тяжко і приговорюють жалісливими словами. Цей плач полетів понад Дністром і ярами, як хмара гайворонів, що саме на ніч летіли у бессарабські ліси.

Я зараз зауважив, що в окопах понад самим Дністром стріли замовкли. Уявляю собі стрільців при маленьких віконцях в окопах, заслуханих у стукіт своїх і чужих крісів, трохи непритомних від роздратування, котрі несподівано чують дивний, сильний плач — і на хвилиночку здержують себе у своїй кровавій роботі, щоби прислухатися докладніше, що це за плач. Справді мовби хто плакав: страшно, безнадійно плаче, так що й Дністровий яр розжалобився і собі ж плаче та додає ще свої окремі голосіння.

Сонце хилилося вже к заходу і золотою плахтою вкрило всю околицю. Так ярко все освітлене! Дивишся на високі береги, де окопи, шукаєш очима, чи не побачиш людини,— нікогісенько не видко. Мертво, пусто, а преціж у землі в ровах повно людей. Не знати, де й грач сидить. Тільки голос

його інструменту чути — і цей голос переходить тепер з плачу у смуток, широкий, степовий смуток опущених бурлаків без кута, без хати. Тут щось наче українська думка, наче волоська дойна, наче цигансько-мадярська туга,— то нагадує знані мотиви, то відскакує від них,— очевидно, імпровізація грача, в котру він вкладає свою стривожену, замучену душу. Вся та туга, тривога і мука о одно тільки благає: спокою! спокою! спокою!

І що ви скажете? Окопи замовкли, справді замовкли. Десь-не-десь ще лопнув стріл і затих. А голос інструменту ще ширше, ще голосніше роздався в околиці. Декотрі Дністрові яри такі акустичні, що на сотки кроків чути звичайну розмову, а сопілку чути на цілі кілометри. Цей предивний інструмент на кручі перевищував голосом всякі флейти і кларнети. Очевидно, і в далеких окопах почули його і — забули стріляти...

А грач мовби відітхнув і повеселішав по цій стрілянині і своєю грою малював далі стан своєї душі. Це, очевидно, був циган, полохливий вояк, але музикант, як видко, гарний. Грав він півгодини і закінчив, як звичайно, по-циганськи — веселими підскочними козачками та шумками. Не диво — небезпека минула.

Коли він скінчив грати, я зовсім виразно почув оплески з російських окопів. Потім озвалася там ручна гармонія і пісня. На те в австрійських окопах заграла ціла капела. Вже знаю, хто це! Це один мадярський полковник склав собі цілу капелу і держав її в окопах. А отсей дивний кларнет — се «тарогато», інструмент ще з часів Раковція,— на війні уживали його. Мадяри оповідали чудеса про його одушевляючу силу; австрійці мали його заборонити 1849 р., так електризував він синів пущі.

Та не в тім діло. Отже, у цей дивний літній вечір, коли Дністер вкривався легким серпанком з імли і пізні соловії ще докінчували своїх весняних пісень на обочах берегів, я додумався, що це музика спровадила тиху годину в окопи, зробила людей кращими хоч на часок, вони забули мордувати себе. І пригадалася мені ще історична згадка про лютого султана Амурата, котрий, здобувши Багдад, засудив тисячі полонених на смерть, але як почув гру одного з невільників на шездарі, так розжалобився, що дарував життя всім засудженим. Це виглядає на казку, але я дуже вірю у правду цеї казки. Я думаю, що виховувати людей на кращих громадян можна тільки штукою. Ось що мав я сказати!

— Це гарно,— сказав соціал-демократ,— але нема штуки без добробуту.

— Я не перечу цього,— відповів професор.— Однак нема доброти без штуки, без розуміння краси і гармонії...

ІЗ ЗБІРКИ «ПРИЖМУРЕНИМ ОКОМ» (1923)

ЯК ШЕВЧЕНКО ШУКАВ РОБОТИ

Був концерт в честь Шевченка, по концерті — комерс в честь співаків і промовця, а по комерсі всі пішли спати, повні гарних вражень, пива, вина і т. п.

Голова партії, пан посол Л., клався спати. Заки ще поклався, глянув на бюст Шевченка, що стояв у сумерках сусідньої комнати в куті під комнатною пальмою, і здавалося йому, що поет рушився. Коли по хвилині глянув знову, побачив ще більше диво: постамент, на котрім стояв бюст, був одягнений в довгий кожух, а за хвилину уже цілий Шевченко вийшов з кута, зняв кучму і промовив:

— Добрий вечір, пане после!

— Доброго здоровля, пане Тарасе! Ой, як же ви мене налякали!

— Не бійтеся, добродію! Сідайте, поговоримо. Я до вас з просьбою.

— З якою?

— Знаєте, добродію, надоїло мені стояти тут у вас роками в кутку,— дайте мені яку роботу!

— Яку ж я вам роботу дам?

— Візьміть мене до редакції «Діла», все-таки на щось здамся.

— Ані гадки, пане Тарасе! Одно те, що там повно поетів, хоч і віршів уже не пишуть, не допустять вас із зависті; друге: у видавничій спілці є священики, а ви автор «Марії»,— не треба вам казати. А я тепер зі св. Юром у згоді. А там крилошанин Кобилянський такого на вас понаписував, що господи! Третє: «Народний Комітет» не згодиться, бо ви не є членом національно-демократичної партії і християнські суспільники рекламують вас для себе. Четверте: не знати, чи ви опозиціоніст, бо ви писали утопії на тему, щоб усі слов'яни стали рідними братами, на тему бра-

тання з ляхами і т. п. Мій противник, Будзиновський, просто з'їв би мене, коли б я вас прийняв до партії і до редакції.

— Ну, а послом не міг би я бути?

— Годі, бо ви ані доктор, ані австрієць, ані податку не платите. Врешті, жоден наш посол не уступив би вам місця, хіба, може, посол К., що понаходив у ваших поезіях вплив Міцкевича і немало на тім зискав, отже, може, вступився би вам з вдячності. Він уже кількананадцять літ все однаково величає вас по всіх академіях і концертах, то, може, згодився би. Він і сьогодні величав вас Прометеєм.

— Треба з ним поговорити, се якийсь добрий чоловік. Так ви не маєте нічого для мене?

— Сам не знаю, що таке для вас придумати? Може б, ви намалювали портрет секретаря «Народного Комітету», бо він моя права рука... Дещо заробите...

Пан посол, досить зажурений несподіваними відвідинами, склонив голову і ждав на відповідь Тараса, але сей мовчав. По хвилині посол глянув, але на фотелю не було вже нікого, тільки у кутку на постаменті стояв поетів бюст, як і перше.

— Що се таке? — воркнув пан посол, протираючи очі: глянув ще раз на бюст і пішов здивований у спальню. В нього привиди бувають часто.

Тим часом пан професор і посол К. заїдав ще своїм звичаєм фігу перед спанням і глибоко зітхав по тяжкій праці. Адже він сьогодні мав промову в честь Шевченка!

Зітхав він, коли чує, хтось стукає у двері.

— Хто там?

— Тарас Шевченко.

— Се не може бути!

— Я сам! Пустіть! Прийшов подякувати вам за промову.

— Дивно! В таку пізню пору! Я тяжко втомлений.

— Вибачайте, се мій день і моя ніч; пустіть, будьте ласкаві!

— Як же ж так, без візитної карточки, без нічого, не заповівшись? Хіба ви не знаєте, хто я?

— Як же ж мені не знати? Знаю. Адже ви про мене стільки писали і говорили!

Пан професор відхилив осторожно двері — перед дверима стояв справді Тарас Шевченко.

— Прошу! Сідайте! Що привело вас до мене?

— Роботи шукаю, добродію,— відповів Тарас, сідаючи.— Надоїло стояти по кутках хат без діла.

— Яку ж роботу міг би я вам найти?

— Казали мені, що ви віддали б мені свій посольський мандат,— ви один, а більше ніхто.

— Я? Мав би мандат віддати?! Се ж як?

— Ну, так, зовсім звичайно, ви зрікаєтеся в мою користь, і я кандидую.

— Ніколи в світі, добродію! Я вас дуже шаную, але — вибачайте — мені здається, що ви не є доволі підготовлені, щоби бути послом. Я ще з гімназії приготовлявся до того.

— Адже ви мене сьогодня на концерті назвали Прометеєм!

— Ну, се інше діло! Але де ж вам послом бути? Та й на що вам се здасться? Пишіть вірші, та й годі! Адже ви не знаєте говорити по-німецьки!

— Се правда! Шкода! Ну! А коли б так ви мене зробили своїм доцентом?

— Без докторату! Без іспитів! Без дисертацій! Помилуйте, добродію, се ж у нас таке не буває...

— Ну то хоч дозвольте мені, щоби я один курс читав про свої власні поезії. Ви і так тепер не вчите.

— Але ж, добродію, ви не маєте до сього потрібної кваліфікації! — розсердився вже пан професор.

— Вибачайте, але я гадаю, що вже що як що, а свої власні вірші чей я розумію?

— Ні, добродію, ви їх не розумієте! Говоріть, що хочете,— се не таке легке діло, як вам здається. Тут треба глибоких, довголітніх студій, тут треба стільки попрацювати, як я, щоб вас зрозуміти і показати, звідки, що і як... Ви читали мою працю про вплив Міцкевича на ваші поезії?

— Читав.

— Ну, і що скажете?

— Справді, треба довголітніх студій, щоби щось таке написати!

— А я ж не казав вам?

— Отже, я не розумію своїх власних поезій?

— Ні! — відповів професор твердо.

— Ну, а коли б я так у вас хотів іспит робити на вчителя гімназії!

— Се можна! Зложите перше іспит зрілості, потім запишетеся в університет на мої виклади і інші, потім я дам вам домашню задачу, далі...

— Се ж чи не задовго потягнеться?

— А так з десять літ.

— А чи не можна б чого-небудь без іспиту дістати?

— Не знаю; розвідайте у проф. Г.

Шевченко попрощався й вийшов. За дверми вже не було чути його ходу, зник в одній хвилині; натомість у віллі професора Г. щось несамовите сталося з великим портретом Шевченка. Поет вийшов з рам і тихенько вступив у бібліотеку голосного ученого. Професор порядкував ще якісь папери у себе на столі.

— Здорові були, пане Грушівський!

— А ви хто такий? — спитав професор, поправляючи цвікер на носі.

— Адже я також Грушівський, відколи мене так Кониський назвав. Шевченко, може, чували?

— Тарас? Як же ні! Еге, еге, Тарас, просимо сідати! Чим же можу вам послужити, добродію?

— Може б, ви мені якої роботи напитали, бо скучаю дуже. От у товаристві мого імені, може б, найшлася?

— Гм, еге, не знаю, може... Се ви як гадаєте? У секціях працювати?

— Нехай і в секціях, аби робота.

— Еге, еге; але ж ви, добродію, не є дійсним членом товариства ім. Шевченка!

— Ну то зробіть мене! Адже ж товариство й називається моїм іменем.

— Гм, воно-то так, але дійсним членом ви не можете бути.

— Як же то?

— Одно те, що ви не працювали науково і в моїх «Записках» нічого не друкували; друге те, що вам би треба перше пристати до якої секції, і тільки секція по роках мала би згодитися на те, чи вас іменувати дійсним членом, чи ні. А коли б і секція згодилася, тоді ще я маю своє слово; мені йде о престиж товариства, тут і в Києві,— нам треба наукових сил, а не поетів. Таких, що пишуть студії про поетів, великих і малих, ми приймаємо з охотою, але самих поетів нам нащо? Се ж баласт у науковім товаристві!.. Врешті, і Гнатюк є тої самої гадки...

— Он як! — замітив Тарас смутно.— А все ж товариство названо мені в честь!

— Се інше діло! Товариство ім. Шевченка — се я, а ви тільки фірма. Еге!

— Що ж мені діяти? — зажурився Тарас, вставши.— Вибачайте, добродію, що забрав вам хвилину часу.

— Нічого не шкодить. Моє поважання...

. . . . . .

З тої ночі, як Шевченка отак прийняли у Львові, на його портретах і бюстах у правім кутику уст під вусом явилася легенька глумлива усмішка. Ніхто і не здогадався би, звідки вона взялася, а се йому по концерті так сталося.

1912

ПОЕЗІЯ І ПРОЗА

(Із судової розправи)

Давно колись про таку пригоду дівчата складали жалісливі пісні, поетичні нарікання на свою нещасну долю, а тепер се опинилося в суді.

Настуся Ковалівна заскаржила молодого жонатого господаря Павла Василишина, що кілька літ обіцював їй з нею женитися, потім вийшов з війська, звів її на бездоріжжя, про дитину не подбав і оженився з іншою. Тепер сі молоді люди, що ще недавно обнімалися й цілувалися, стояли разом зі своїми батьками і адвокатами-жидами перед молодим суддею в карнім суді, недалеко одно від другого, але розділені глибокою пропастю в душі, якої вже ніщо не зарівняє. Коло судді сидів ще писар, зрештою нікого не було в кімнаті, бо розправа була тайна.

— Павле Василишине,— почав суддя, переглянувши акти,— розкажіть мені, як то було. Чи ви ходили до сеї дівчини, чи обіцювали їй з нею женитися? А правду кажіть!

Василишин глянув несміло на хрест між двома свічками, потім спустив очі на поміст і говорив, не дивлячись на нікого:

— Та я ходив до неї і любив її, але тато не казали її брати.

— Чому?

Старий Василишин не втерпів і відповів за сина майже з обуренням:

— Як же, прошу пана судді, аби мій син та у Коваля женився?

— Що ж такого? Хіба Коваль що — не господар? — спитав суддя.

Тут старий Коваль не стримав себе і з гнівом відворкнув:

— Е! Прошу пана, багачі всі однакі. Багачки шукав!

— Ну, годі! Говоріть же, Павле, далі, чому ви не оженилися з Настусею? — сказав суддя.

— Що ж мені було робити? Тато казали, що не дадуть мені ані загона поля; у н е ї (тут Павло махнув головою в сторону Настусі, що стояла тихо, мов без душі) є там якийсь загонець, але з того не можна вижити. Гадав я іти до двора на службу,— відрадили мені. Крутився я так з рік, а далі оженився.

— Хіба на Настку була яка лиха слава? Була вам невірна? Водилася з іншими парубками?

— Та ні! Я не чував...

— Ой-ой-ой! Чому ні? — вмішався батько Павла.

Суддя глянув на Настку. Вона піднесла голову і великими синіми очима глянула здивовано на старого.

— Та коли? — ледви вимовила вона.

— Хіба не танцювала ти з іншими, як Павло був при війську?! — крикнув старий Василишин сердито.

— Гов, газдо, не кричіть! Ви тут у суді! — спинив суддя.— Потанцювати при людях можна, з ким дівчина хоче. А чи ви, Павле, обіцювали Настці женитися з нею?

— Ні! — відповів коротко Павло, очевидно, вже навчений адвокатом.

— Падоньку ж мій! Не обіцював?! — крикнула несподівано Настуся і заплакала ревними сльозами. Вхопилася за голову руками і мов шукала стіни, щоб ударити головою об неї.— Та де ж се правда?! Адже кілька літ і писав, і говорив, що візьме мене. Я листи принесла, що він писав до мене. Най скаже, чи то не його? Я присягну!

— Настко, тільки без плачу і заводження! — порадив суддя.— Покажіть сі листи!..

Настка розв'язала хустку, вийняла листи і подала судді. Сльози котилися їй, як горох по лиці, хоч уже здержалася від голосного плачу.

Настала тишина, тільки оба адвокати на кріслах розмовляли щось байдуже тихим голосом. Крізь отверті вікна комнати долітав з города щебіт ластівок на даху і цвіріньканння горобців, що виводилися у гніздах під дахом. В городі знати вже було початок літа по ягодах, що червонілися на черешнях.

Суддя подиктував писареві відповіді до протоколу і почав переглядати листи. Справді, не читав, тільки переглядав, бо було їх багато, а у всіх менше-більше було те саме «люблю тебе». «Нічого цікавого»,— думав собі, здогадуючи свої любовні пригоди з недавніх літ. Йому вже тридцятка минула, волосся вже починало сивіти, животик заокруглився, і він дивився на такі наївні листи очима досвідного старого кавалера.

— А! Тут і поезія! — обізвався нараз, глянувши на один лист.— Може, панове, послухаєте? — сказав, обернувшися до адвокатів, котрі, очевидно, розмовляли про якісь свої діла.

— Просимо!

Суддя почав читати:

«Я до стола засідаю, папір розкладаю;
через гори, через ріки сей лист посилаю.
Лети-лети, мій листочку, в далеку дорогу;
полетів би й я з тобою, та іти не могу.
Ой, як прийдеш, мій листочку, до милої близько,
поклонися їй від мене до самих ніг низько.
Най вона си прочитає, най си розгадає,
чи не той то жовнярина, що вона кохає.
Нагадай си, дівчинонько, як ми ся кохали,
докн мене молодого до війська не взяли.
Взяли мене на чужину та й нас розлучили,
та як бог нам допоможе, будем ся любили.
Ой, люблю тя, дівчиноиько, так як свою душу;
через тебе, моя мила, загибати мушу.
Ой, як тужить моє серце за тобою, мила,
як згадаю, що тя люблю і ти м'я любила.
Вночі не сплю, вдень думаю, все думка о тобі;
прийде мені молодому заснути у гробі.
Чи ти мене вчарувала, чи мені так бог дав,
що я тебе, дівчинонько, так собі сподобав?
Ой, як я си нагадаю, як-то було зразу,
яка була розмовонька коло перелазу.
Любив я тя, дівчинонько, як настало літо,
як-то було межи нами не раз розмаїто».

(І суддя і адвокати тут усміхнулися, а Настуся, що слухала досі віршів так, мовби не чула ще їх, засоромилася. Оба батьки слухали зовсім байдуже).

«А я хлопець молоденький, хоть при війську служу,
за тобою, моя Насте, цілим серцем тужу.
Ой, тужу я, моя мила, та й тужити буду;
хоть далеко я від тебе, то тя не забуду.
Допоможи мені, боже, ще рік відслужити
а як вернуся до тебе, буду ся женити...»

Суддя урвав.

— Касарняна поезія! — замітив один адвокат зневажливо.

Суддя не відповів на се нічого, лише спитав Павла:

— Чи то ви складали сі вірші?

— Та се я так собі приспівував у касарні з іншими.

— І сам вигадував?

— Трохи я сам, трохи інші. Або я знаю, як то було?

— Але то ви писали?

— Я.

— Тут ви на письмі обіцюєте Настці, що оженитеся з нею.

— Та се співанка!

— Але до кого писана?

Павло не відповів нічого.

Суддя почав переслухувати Настку. Вона зовсім не знала, з якого «кінця» починати оповідання про своє горе, і говорила без ладу, схлипуючи від часу до часу.

— Я з іншими не сходилася, тільки з ним. Ще перед військом казав, що возьме мене. Я присягну. З війська листи писав, свій портрет прислав. На великдень бував. Все казав то само. Я гадала, що може. Потім вислужив, міг женитися. Не оженився, тільки здурив. Прийшла дитина, і я вже сама не знаю...

Не докінчила, тільки розплакалася гірко.

Писар почав записувати те, що суддя казав; старі батьки мовчали, похитуючи головами, адвокати розмовляли щось по-німецьки, Павло стояв зі спущеними на поміст очима, а Настка не знала, що має почати зі своїми руками, мовби заважали їй, та трохи не подерла хустки з листів.

— Слухайте, Насте,— обізвався знов суддя,— ви мусите на то присягнути, що сказали.

— Я присягну.

— Павло буде караний.

Молодиця глянула здивовано на суддю:

— Та мені не о то йде, аби Павла карати, тільки, що я, бідна, з дитиною пічну? Мене з хати гонять! Де ж я собі раду дам?

— Sie hat ihn doch geliebt! [1] — замітив суддя в сторону адвокатів по-німецьки, щоб селяни не розуміли, але адвокати не докінчили ще своєї розмови і не звернули на се уваги.— Коли Павло буде тут засуджений, можете його, Настко, скаржити, аби платив на дитину.

— Я присягну, бо то правда.

Писар засвітив свічки, старі батьки і Павло відступили дальше від стола, адвокати встали, а Настка почала тремтячим голосом повторяти за суддею слова присяги.

По присязі сказала ще раз те саме про Павла, що попереду. Говорили ще коротко адвокати, старий Василишин старався ще оправдувати сина, одначе суддя не зважав на те,

[1] Вона все ж таки його кохала! *(Нім.)*.

все, встав і, покликуючись на § 506 карного закону, засудив Павла на місяць арешту.

— Що мені з того? — обізвалася перша Настка, почувши засуд.

— Я зголошую відклик від вини і кари,— промовив Павлів адвокат.

— Не тішся, Настко, перед часом,— відозвався старий Василишин,— вищий суд ту кару скасує...

— Ет! Встидайтеся, старий, таке говорити! — сказав суддя.— Як же ваш Павло жиє собі з жінкою!

— Б'ються, паноньку; на все село сварка і бійка! — відповів старий Коваль.

— От і маєте воли та корови! — додав суддя.

— Та що? — відворкнув старий Василишин.— Аби хлоп не мав права свою жінку набити? І що кому до того?

— Ет, шкода з вами говорити! Будьте здорові! А отсе, Настко, ваші листи віддаю вам. Тільки один затримую до актів. Ну, ідіть уже, бо там інші ждуть.

Селяне почали повагом виходити з комнати. Суддя скрутив собі папіроску і, складаючи акти, глянув ще на Павлову «поезію». Він цілої не прочитав, там було ще більше строф подібного змісту, як і попередні. Суддя прочитав ще одну:

Чи-сь здорова, дівчиноньку,
моя люба птичко?
Чи весєле, чи сумує
твоє біле личко?

Далі вже не читав, вложив «поезію» в акти і казав прикликати інших селян, що ждали на суд.

1912

ТРИ ПОЛІТИКИ

I

Доки пан доктор Микола Крикливець мав лише кілька титулів: адвоката, посла на сойм краєвий і члена різних товариств, доти він у реставраціях на вечерю все казав собі давати: чарку міцної горівки, вепрову печеню з «руським компотом», себто з капустою і бараболею, і дві великі склянки пільзненського пива. Кельнери реставрації у Львові, куди п[ан] д[окто]р Крикливець заходив частіше, приїхавши з провінції, уже й не питали його, чого він хоче, лише при-

носили відразу горівку і вепрову печеню. Се вистарчало для його демократичної душі.

Але з того часу, як пан меценас «добре» оженився, став послом до державної ради і як на адресах його по шістьох головних титулах з осторожності треба було додавати «і т. д. і т. д.», щоби не образився, з того часу він і вечеряв інакше. Правда, що — не рахуючи женитьби, і канцелярії, і посольства — ще й дві порядні парцеляції панських маєтків між селян поставили його міцно на ноги та здобули йому притім ім'я великого патріота і безкорисного опікуна народу, одначе все-таки тяжко було здогадатися, звідки він набрався панських звичаїв, у кого він навчився їсти так, як пани їдять.

Ось і сьогодня в одній з перших віденських реставрацій він сидить разом з маршалком повіту, з котрого був вибраний послом,— з паном графом Артуром Бойовським. Пан граф не з багатих панів, але великий політик і разом зі старостою «трясе» повітом. А панові послові дуже потрібно поговорити з ним в одній справі. Отже, й зійшлися. Кельнер стоїть біля них, а пан меценас приказує йому, що має принести:

— Коньяк, грубозернистий кавйор, десерове масло... Я, пане графе, вполудне був у вашім готелі, але не застав вас. Отже, позволив собі повідомити вас, що загляну сюди увечір, бо знав, що ви тут вечеряєте. Пан граф у Відні не довго?

— Буду кілька днів. Приїхав за орудками.

— Певно, повітовими? Багато дає вам заняття се маршалкування?

— Досить. Звичайна річ, коли хто хоче, то може мати роботи й понад силу.

— Се так, як і з посольством. І, певно, так, як і мене: великі справи забирають менше часу, як малі. Виборці дуже дивні люде: коли виберуть чоловіка послом, то потім шість років мордують його найчуднішими пустяками. Не люблю їх з їх крамарським духом. Тут приходиться студіювати справу виборчої реформи, а Іван Вертипорох з Голоп'ят щотижня у понеділок, як приїде до міста на торг, цілком певно прийде до моєї канцелярії з просьбою, щоби я йому «виробив» трафіку у селі. Просто розпука береться чоловіка займатися такими пустяками.

Кельнер приніс, що було замовлене, і налляв чарки.

— Далі майонез з гомарів,— приказав пан меценас.— Потім чомбер із серни з мішаною салатою і пільзнер експорт.. Прошу, пане графе!

Панове випили і почали їсти.

— Се правда,— потвердив пан граф,— що селяне не знають різниці між важними і неважними справами.

— Особливо дошкулив мені Михайло Горобець із Старого Села.

— Се ж ваш головний агітатор! — замітив маршалок.

— Се правда, але що він мені коштує! Коли я дома, він цілком певно буде в мене; коли я у Львові або у Відні, він так само певно щотижня пришле лист, щоб я походив як не за якимсь процесом, то за допомогою або чимсь іншим, а недавно навіть приїхав сюди, до Відня, і я мусив заплатити йому всю дорогу. Небезпечний чоловік!

— Я його знаю. Се тип хлопського філософа. Але агітатор єдиний! Він за місяць цілий повіт перекине догори дном,— додав маршалок.

Пан меценас нарікав далі, бо розумів се, що, заки дійти до своєї справи, треба гостя бавити, чим попало.

— Перше,— оповідав він далі,— мучив мене з півроку, щоб я йому постарався о рогачку. Завзявся на старого жида і доконче хотів відібрати йому сей мізерний зарібок. Коли я до сього не допустив, з уваги на жидів виборців, видумав що інше: давай йому ціле підприємство — роблення доріг! Я йому кажу: «Ані нема до того у вас грошей, ані голови! Ви тому ради не дасте!» — «Чому ні? — каже.— Чи то лише жиди все вміють!» І вже з рік не дає мені спокою. Але я, як се панові маршалкові відомо, зовсім не докучав вам сею справою, хоч се від вас залежить. Нині знову лист прислав!

— Ви нѐ відповідайте і спокій! — порадив маршалок.

— Я так і роблю.

Кельнер приніс майонез з гомарів, а по хвилі — чомбер. Інший кельнер приніс пиво. Третій забирав зі стола, що було не потрібне.

Панове їли з господарським апетитом і далі уривано розмовляли. Бесіда зійшла на парламент, на сойм, на нові вибори до повітової ради, на віденські розривки — і пан меценас все ще не починав говорити про свою справу. Тільки коли по чомбрі прийшов на стіл бажант з компотом і французьке вино Chatau, пан маршалок замітив немов з докором за те, що посол все ще говорить не до речі.

— Що ви, пане меценасе, якийсь празник робите? Де ж я годен тільки з'їсти?

— Не зашкодить, не бійтеся,— відповів меценас.— Се першорядна реставрація, я тут досить часто буваю. А вино знамените!

І справді, оба панове їли і пили далі зі смаком. В такій чистій, ясній, просторій, провітреній салі, з квітками на столах, з кельнерами у фраках, що тихенько ходять по м'яких хідниках, якось їсться смачніше і більше. Обстанова додає апетиту.

— Я нині на обід мало що їв, тільки по міністерствах бігав,— немов оправдувався меценас за свій апетит.

— І я так само,— додав пан маршалок.

По бажанті і вині прийшло морожене й лікер. В куті салі почала грати оркестра дискретно, м'яко і солодко. Легенький димок з цигар і папіросів уносився в повітрі і щезав у вентиляторах. Гарно убрані гості починали сходитися щораз численніше. Приємно було тут по добрій вечері посидіти й поговорити. Оба панове були справді вдоволені з себе, і зі світа, і з парламенту, і з життя.

Тільки тепер наш посол почав осторожно розмову про справу, яка його обходила. Пан маршалок з незвичайною чемністю і вдоволенням слухав. Справа була ідеально проста і незамотана: ішло о те, щоби швагер пана меценаса, брат його жінки, Топольський, молодий чоловік, але — на думку пана посла — незвичайно талановитий і солідний, став повітовим інженером, бо саме тепер опорожнилася посада.

Хоч ся справа була така проста, одначе не можна було її скінчити в реставрації. Про неї оба панове говорили ще в кав'ярні, а докінчували аж в «Moulen Rouge» [1] при співі різних дам на сцені...

По сій вечері і забаві пан маршалок не тільки досить прихильно відносився до справи пана посла, але на другий день у «своїм» товаристві сказав: «Я не знав, що наш посол так уміє їсти! Се правдива сатисфакція дивитися, як ся хлопська дитина навчилася їсти. Цікавий я лише, чи вже й се знає, що риби не можна їсти при помочі ножа?..»

II

В кілька днів пізніше перед будинком повітової ради в місті П. подибалися два знайомі: молодий пан інженер Володислав Топольський, швагер пана посла Крикливця, і селянин Михайло Горобець із Старого Села, чоловік коло 40-літній, одягнений напів з-міщанська. Оба знялися з часів виборчої агітації за д-ром Крикливцем.

[1] «Червоний млин» *(фр.)* — нічний ресторан у Відні.

— Моє поважання панові інженерові! — відозвався Горобець, замітивши, що інженер так щось мовби не хотів його бачити.

— Поважання! — відповів Топольський і не подав Горобцеві руки.

— Чи не хочете ви у нас стати інженером? — допитувався Горобець, коли той стріпував хусточкою порох з блискучих черевиків.

— Може...

— Тоді я, певно, дістану будову дороги до Мочарів, правда?

— Ет, Михайле, дайте собі спокій з тою будовою! І шваґрові докучаєте нею безнастанно і мені не даєте дороги перейти!

— Ов! — здивувався Горобець, але не сказав більше ані слова.

Пан інженер в циліндрі, у фраку, в білих рукавичках, увійшов у сіни будинку, потім на сходи і на першім поверсі застукав у двері канцелярії маршалка. Ніхто не відповів, тільки возний відчинив двері.

— А, се ще не канцелярія! Пан маршалок є? — спитав возного.

— Є. Прошу, як маю сказати?

Інженер подав свій білет.

Небавом у дверях показався граф Бойовський і рухом руки запросив інженера до себе. Він зрозумів відразу, що се вже посол Крикливець порадив шваґрові піти представитися.

Граф просив гостя сідати, почастував цигаром і оком старого лиса приглядався його прив'ялому, блідому, хоч молодому лицю та лисині, що вже обняла половину голови. Розмова крутилася коло посади. Маршалок не обіцював нічого, казав, що се залежить від повітового виділу, але й зовсім не відбирав надії, порадив навіть, кого з виділу належало би ще відвідати і попросити. Топольський встав, подякував за зичливість і вийшов досить вдоволений.

В сінях ждав Горобець.

— Як же? Є надія? — спитав він Топольського.

— А вам що до того?! — відповів інженер з гнівом і пішов собі.

Горобець глянув за ним, похитав поважно головою в той і в сей бік кілька разів, сплюнув голосно і помалу піщов на сходи. Перед канцелярією маршалка постояв добру хвилину, не стукаючи відчинив двері і сказав возному, що хотів би поговорити з паном маршалком.

Але тут і сам маршалок показався у дверях канцелярії і видивився якось радісно-здивовано на Горобця.

— А! Пан Горобець! Слихом слихати! Що ж вас до мене привело? Такий рідкий гість! Прошу ближче! — сказав, подаючи руку.— Сідайте! Закуріть!

— Дякую панові маршалкові! — відповів Горобець і далі поводився так, як чоловік, котрому не новина з панами сидіти і говорити.

Сів собі у фотель і закурив подане грубе цигаро. Граф був дуже цікавий, що Горобця привело до нього. Надходили вибори до повітової ради; в такий час «зловити» сього Горобця у свої руки — се ж був би просто капітал. Нехай би лише тихо сидів, бестія, вже би багато вигралося.

— Правду сказати,— почав Горобець,— я не мав гадки заходити до пана маршалка.

— Все ж таки, коли вже прийшли, то дещо скажете мені.

— Чи той пан Топольський, що тут був, буде інженером у нас?

— Не знаю. Як виділ постановить, так буде.

— Я би не радив його брати.

— Чому?

Горобець вагався сказати.

— Та скажіть, пане господарю; се ж важне не лише для мене, але й для цілого повіту. Швагер його, посол, дуже просив за ним.

— Нехай би не просив, тільки поплатив за нього всі довги, тоді можна би говорити.

— Багато ж тих довгів?

— Жиди «цінять» його найменше на 30 000 корон.

— Що ж він? Пияк чи в карти грає?

— В карти. Прошу розпитати у його знайомих і довідаєтеся. Я ані слова неправди не кажу. Я його знаю. На вибори швагра дістав був тисячу корон і програв за одну ніч. Я мусив позичити своїх...

— Ну, бачите, пане господарю, як то добре, що ви зайшли і сказали се мені. Я вам дякую, бо то такого інженера взяти, то він зараз з різними доставцями і підприємцями умовиться, буде приймати лихий матеріал, а повіт нехай платить.

— Так є! — подтвердив Горобець.

— Одначе не гнівайтеся, пане Горобець, мене тут щось чудує,— промовив маршалок з усміхом.

— Що такого?

— Адже се швагер вашого посла, за котрим ви так розпиналися,— і ви проти нього?! Посол Крикливець не подякував би вам за таке.

— Мені добро повіту дорожче, як пана посла,— відповів Горобець дипломатично.

— Се дуже гарно з вашого боку,— похвалив маршалок і задумався на хвилину.

Горобець курив, як у своїй хаті, стріпував попіл у попільничку і зовсім не гадав забиратися.

Маршалок почав знову:

— Чи то правда, пане газдо, що ви хотіли би взяти на себе будову дороги до Мочарів? При тім можна би дещо заробити.

— Взяв би, якби дали. Я не такий бідний і не такий дурний.

— Але ж! Чи я вам се казав коли? — боронився граф.

— Пан маршалок ні, але пан посол Крикливець. Він вам, певно, про се й не згадував?

— Згадував перед кількома днями, але не просив за вами. Я дивувався. Адже без вас він не був би послом!

Маршалок добре поцілив.

До серця Горобця підступило звичайне мужицьке завзяття.

— Ну певно! — промовив він, почервонівши на лиці.— Коли я днями і ночами шість неділь шибав собою з села в село, не доїв, не доспав, горлав на всі заставки, тоді я був «пан Михайло, прошу, будьте ласкаві!» І до хреста мені дитину тримав і обіцював золоті гори. А тепер і на лист не відповість. А такий, вибачайте, смаркач, як сей його швагер інженер, навіть руки не подасть! То ви, пан граф і маршалок, можете подати, а він ні!

— Як же ж не подати руки такому поважному господареві? — замітив маршалок.— Хоч ви мій противник...

— Який я ваш противник?! — боронився Горобець.

— Може, мій ні, але цілої повітової ради. Знаєте, пане Михайле, я вас боюся, справді боюся. Надходять вибори до ради — і я певний, що ви мені цілий повіт перекинете. І що вам з того прийде? Стільки, що й з посольства Крикливця. Але ви робіть, як вам сумління каже, аби й про мене потім не сказали, що вас ловлю ласкавими словами, так як посол.

Горобець мовчав. Він, очевидно, вижидав ще важнішого слова від маршалка — і не перечислився.

— Знаєте що? — говорив маршалок далі.— Ви є завеликий патріот, аби згодилися на тих членів ради, яких ми

собі бажаємо, і я не мав би сумління вимагати від вас агітації за нами. Але що вам хто може сказати, коли будете собі тихо сидіти дома? Я би вам того не забув. Будову дороги до Мочарів ви певно дістали би. Ми знаємо, що ви повіту не скривдили би.

— Можете бути певні, що ні.

— Не сумніваюся.

Настала знов коротка мовчанка. Маршалок бачив, що справа ще не готова.

— Я вас не намовляю, боже борони! Робіть, як знаєте. Але ми даремщини не приймаємо і знаємо віддячитися.

— Та я за тим і прийшов,— промовив нарешті довше Михайло Горобець.— Маю кланятися ходакові, волю поклонитися чоботові. (Пан граф усміхнувся на такий непевний комплімент). Аби я не був варт навіть листа від посла, за котрим я так розбивався! А! панцю, так не йде! Михайло Горобець — застарий горобець, щоби на полову злапався.

— Зайдіть ще коли до мене,— просив граф, піднімаючися з крісла.— Я вас не з'їм. Хоч мене ваші часописи лають, на чім світ, але я не такий страшний, як бачите.

— Я зайду. Зі мною також можна говорити. Отсю дорогу якби ви мені дали, то було би добре.

— Се дуже можливе. Нічого великого. Ну, майтеся гаразд і не забувайте нашої розмови.

Граф подав Горобцеві руку, і Горобець вийшов задуманий.

У той час панові послові Крикливцеві у Відні, певно, і не снилося, що є політики ще хитріші від нього...

1912

КСАНТИПА

Коли о. Василь Петрів проповідав сьогодня у церкві про потребу згідливого пожиття між чоловіками і жінками, йому і на думку не приходило, що з того може вийти. Як звичайно, коли не було інтелігенції в церкві, о. Василь почував себе свобіднішим в поучуванні селян, так і сьогодня, розглянувшися по церкві, він зложив свою проповідь з різних тем: почав євангелієм, зійшов на політику, на нелад у селі, на читальню, а найдовше говорив про незгоду в родинах, про бійки і сварки. Така мішанина в проповіді зовсім не відповідала краснорічивості, але подобалася селянам; о. Василеві

до неї не треба було окремо приготовлятися, а успіх був, може, й кращий, як від упорядкованої науки золотоустих проповідників.

— То, знаєте,— говорив він,— дуже давно, перед тисячами років, жив славний, мудрий грек — називався Сократ. Він нерадо сидів у хаті, тільки все ходив поміж люде і вчив їх, як мають жити. Сідав собі десь на торговиці, велика громада людей обступала його, і він починав говорити: «Се робіть, а того не робіть!» А мав він жінку Ксантипу, дуже люту бабу. Замість тішитися таким розумним чоловіком, славним на ціле місто і на цілий край, вона щодня з ним сварилася: «Чого ти хати не пильнуєш? Куди ти волочишся? Який мені пожиток з тебе? Людські жінки мають з чоловіків поміч і пораду, а я, бідна, нещаслива... з таким волоцюгою не дороблюся...» І так щодня ганьбила чоловіка, от як і тепер можна чути на селі. Але Сократ був розумний чоловік, з бабою сварки не заводив, тільки вступався їй. Звичайно, розумніший уступає. Раз у злості, по великій сварці, жінка вилляла цілу коновку води на Сократа. А він ніщо, втерся і каже: «Звичайно, по бурі дощ паде». Спокійний, як бачите, був чоловік, не злісник. Зате, знову, його жінка славна стала про свою злість: по нинішній день кожду злісну бабу називають Ксантипою.

Сей приклад був такий старий і знаний, як само ім'я і заслуги Сократа. Але в селі о. Василя про се не чували і радо слухали оповідання; багато людей навіть усміхнулося, почувши про Ксантипу і коновку води.

О. Василь докінчив проповідь і правив далі богослуження. По богослуженні пішов додому, з'їв обід і поклався трохи подрімати. Відпочивши, пішов знову до церкви на вечерню. По вечерні вступив до читальні. За весь той час йому ані раз не прийшла на думку його ранішня проповідь. Не було про що й думати...

Тим часом перед домом читальні до о. Василя приступив сухорлявий, невеличкий, уже старий господар Матвій Соломка, голова читальні, громадський радний, член управи каси і крамниці, старший церковний брат — і ще іншими титулами можна би Соломці честь віддати,— та й з якоюсь особлившою приємністю поцілував панотця в руку.

— Що ж там, Матвію? — спитав о. Василь ласкаво.— Як здоровля ваше?

— Дякую. От якось чоловік тягне до часу.

Але Матвій, очевидно, не про своє здоровля хотів говорити, бо зараз додав:

— Я вам дякую, паночку, за нинішню проповідь.

— Що ж там такого було? Звичайна проповідь, та й годі!

— Ей, не кажіть, паночку! Се так до мене і до моєї жінки як би приложити! Я Сократ, а вона Ксантипа.

Панотець усміхнувся.

— Я вас і в гадці не мав. На проповідях я своїх парохіян не визиваю. Та й не знаю я, як ви собі там живете. Моя хата скраю...

— Воно-то так,— відповів Матвій спокійно.— Хоч ви й не про мене говорили, але вийшло подібно. Дуже прикра моя стара... Терплю, кажу вам, паночку, як той Сократ. Чи ви не маєте якої книжки про нього? Я би собі прочитав.

— Маю, я вам дам. Є в читальні. Але я справді не про вас говорив.

— Не журіться тим, паночку! Адже я до вас жалю не маю. І овшім дякую вам ще раз.

З тим оба пішли до читальні і посиділи там з людьми, що понадходили, добру годину. Матвій не згадав уже панотцеві ані словом про своє домашнє життя, але книжечку про Сократа сховав дуже обережно за пазуху.

З читальні пішов собі о. Василь додому. По дорозі знову ані думав про свою проповідь, а тим часом за ним повагом ішла Матвіїха, здорова, кремезна жінка, вистроєна по-святочному. Аж на ганку, оглянувшися, о. Василь побачив, що Матвіїха іде за ним.

— Ви до мене?

— Так! — відповіла Матвіїха, підійшла ближче, поцілувала панотця в руку і дуже важко зітхнула.

— Сідайте! Отут на лавку! Що ж там скажете?

Матвіїха не сіла, тільки сперлася о стовп і, стоячи, почала говорити дуже смутно, але з притиском:

— Дуже мене панотець нині скривдили.

— Хрестіться, Матвіїхо! Та чим?

— Так мене забездурно в церкві при людях спублічити, як би я вже була не знати яка! Мені вже з п'ятдесят років, а ще жоден священик мене в церкві не ганьбив...

— Але ж, газдине, я зовсім не про вас говорив! — боронився священик.

— Говоріть своє! — слова Матвіїхи ставали щораз твердіші і енергічніші.— Що я там часом свого старого штуркну, се правда. Але як же ж його і не штуркнути, і не насварити, коли він все поза хатою: як не в читальні, то в крамниці, як не в крамниці, то в касі або на раді, як не на раді, то

в місті на вічу... А дома як сяде, то газети читає. Тут праця на полі пропадає, а він газети читає!

— Не нарікайте, Матвіїхо, на свого чоловіка, бо він розумний і добрий! — спинив панотець говірливу жінку.— Самі бачите, що сили в нього небагато, а вам і без його помочі незле поводиться. Ви господиня одна з перших в селі...

— За те мене і серце болить,— підхопила Матвіїха,— що ви мене в церкві ганьбили.

— Але ж кажу вам, що я не про вас говорив! — боронився священик рішучо.

Матвіїха не зважала на се, бо, видко, прийшла доконче виговоритися і насваритися.

— Називати мене в церкві Ксантипа, коли я Ксенька пишуся, так мене хрестили, так мене все кликали!.. Се правда, що я вчора на свого старого вилляла коновку води у злості, але скажіть же самі, якою мені бути? «Де-сь був?» — питаю. «У крамниці!» — каже. «Що ти там робив?» — «Рахунки,— каже,— робив, що крамниця вторгувала за тиждень».— «То ти,— кажу,— чужі маєтки зраховуєш, а твої злодії розносять!» — «Та які злодії?! Що пропало? кажи!» — він так. А я в злості трутила його в кут та й, як стояла під рукою коновка з водою, вилляла все на нього. Ніхто при тім не був, ніхто того не бачив, і, дивіться, не минула ніч — уже в церкві панотець говорить! Чи чував хто таке? Се, певно, та безкоста моя сусідка підглянула й донесла вам.

— Ніхто мені, Матвіїхо, не доносив,— почав тепер панотець, усміхаючись,— я справді не знаю, чого ви від мене хочете.

— Я хочу, аби мене панотець в церкві при людях не прозивали! Я не ніяка Ксантипа, тільки Ксенька! Я мало в землю не запалася, як слухала вас сьогодня, що ви говорили. А людям до мого Матвія засі! Я з ним шлюб брала, я вже діти відвінувала, вільно мені зі старим поцілуватися і побитися! Що людям до того?!

— Але, може би, ви, Матвіїхо, його не били? Одно — гріх перед богом, друге — стид перед людьми, а третє: адже в нім тільки пушка духу, такий марний.

— Або ж я йому їсти не даю чи, може, бороню? Та й не б'ю я його так, аби покалічити, боже борони! Але ж і гірка мені година з ним. Десь у інших жінок чоловіки як чоловіки, а в мене волоцюга, що хати не тримається!

— Адже ж Матвій не п'є, і не курить, і грошей не тратить! — боронив священик.

— Ще би! — відозвалася Матвіїха сердито.— Ану, нехай би відважився!

— Отже, порадьте мені, Матвіїхо, що мені зробити, аби ви не гадали, що то я про вас говорив у церкві. Може би, на другу неділю сказати, що хоч ви так зробили, як та давня Ксантипа, але се не до вас піялося?

Матвіїха застановилася.

— Ні! — каже.— Не говоріть! Коли сього сусідка не бачила, то най воно так присхне, як та вода на моїм старім!

— Добре, най і так буде! — відповів панотець.— А я вам ще раз кажу, що я не про вас говорив, тільки то направду була колись така Ксантипа.

— І мала такого чоловіка, як мій Матвій? — зацікавилася Матвіїха.

— Мала, тільки далеко мудрішого.

— Ну, коли він свого не пильнував, тільки на наймитів спускався, то мудрий він не був. Я би за нею обстала.

— Та вже, як там хочете, обставайте і за нею.

Матвіїха значно подобріла, втерла хусткою спітніле лице, поговорила ще хвилину з панотцем і, видимо, з легшим серцем пішла додому.

Матвій сидів на приспі і читав про Сократа.

— Чого ж ти казав,— спитала його жінка зовсім не ласкаво,— що панотець се до мене в церкві говорив? Я питалася, і він казав, що ні.

Матвій встав з приспи, подивився спокійно на жінку і, не промовивши ані слова, пішов у сад.

1912

ОБРЯДОВА СПРАВА

Всечесніший і високопреподобний отець Іоан Олександрович Шпачинський, парох села Дерев'янки і совітник консисторії, дуже не любив сотрудників. Все йому здавалося, що сотрудник кривдить його і родину, бо забирає доходи і до того заводить в богослуженнях якісь непотрібні новинки. Хоч він сам перед роками просив консисторію о поміч, бо не міг собі вже дати ради з трьома церквами, одначе коли який сотрудник прийшов, о. Іоан з кілька тижнів нарікав перед своєю «імостю» на митрополита, конси-

сторію, на духовну семінарію — і взагалі на всі нові часи з новими священиками, такими неподібними до давніх.

Та вже жоден сотрудник так йому відразу не сподобався, як останній. Приїхав перше сам, без жінки, щоб представитися о. совітникові і потім в селі найти собі яке помешкання. Невеличкий, гладко виголений, з круглим повним лицем, у короткім сурдуті, зі звичайним білим ковнірцем на шиї, прийшов — і о. совітник від першої хвилі вже знав, що має про нього думати. Мало того, що був одягнений пановомодному,— він не мав на ногах чоботів, лише черевики.

— Маю честь представитися: Михайло Медвідь.

— Не Михайло, лише Михаїл,— поправив о. совітник.— Ви українчик?

— Так.

— Жонаті на дочці священика?

— Так.

— Ну, ізвольте сідати...

Таке було перше привітання о. сотрудника. Опісля о. совітник відразу приступив до річи, а іменно до — черевиків о. сотрудника.

— Чому ви, отче, не носите чобіт?

— Заважкі, задорогі, невигідні...

— Те-те-те! Я вже 40 років ношу чоботи і не нарікаю. Тепер уже й ноги мені не статкують, а я не покидаю. Священик повинен носити чоботи. Але тепер у всім нова мода: колокольчики, колінноприклоненія, монстранції. Boże Ciało[1], майскії богослуженія, Серце Ісуса, скапулярії, рожанці, черевики... І не має наш обряд падати?! Облатиненіє на всі боки!

— Я гадаю,— відважився сотрудник замітити,— що черевики тут ще найменше шкодять.

— Найменше шкодять! — обурився о. совітник.— А чому генерали не носять циліндрів? Кожде сословіє має свою одежу — і духовенству не подобає заводити новшества. То віденські богослови принесли ту моду, а митрополит і консисторія мовчать. Чимраз більше священиків ходить лише у черевиках на поруганіе церкви, обряду і духовенства. Світські нехай носять черевики, а для нас є чоботи! Се справа обрядова...

Новий сотрудник не перечив, але відразу зміркував, що він у сій парохії довго не побуде. Посидів ще при підве-

---

[1] «Боже тіло» *(пол.)* — римсько-католицьке свято. Парох перелічує свята або обряди, характерні для римсько-католицької церкви.

чірку і чудувався, що о. совітник говорив до своєї жінки «ви», а вона йому так само, оповів ще «їмості» у кого оженився, попрощався і від'їхав.

— Nie podoba mi sie ten nowy wikary. A jejmości jak? [1] — відізвався потім священик до жінки.

— Szkaradnie sie nazywa. Prawdziwie po chłopsku [2]. Медвідь! Ви повинні йому порадити, щоб змінив собі прізвище.

— A mnie co to obchodzi? [3]

По старій привичці обоє розмовляли ще деколи попольськи, хоч у новіших часах значно рідше, як перед літами. Сини, доньки і зяті не терпіли польської мови — і тому її щораз менше було чути в домі о. Шпачинського.

По підвечірку о. совітник відчув особливішу потребу побачити три пари своїх чобіт, що стояли за ліжком у спальні. Подивився перше на ті старі чоботи, що мав на ногах, в думці похвалив їх за те, що ще цілі і такі вигідні, а потім вийняв три пари, усівся на крісло і почав їх оглядати. Дві пари були вже старі і підшиті, але одна була новісінька, блискуча, хоч трохи запорошена. Копита і окремі деревляні правила, вложені тісно у халяви, підтримували ненаганну форму сих чобіт від носа почавши аж до вух. Одначе найбільше тішила о. Іоана Олександровича їх делікатна, м'якенька шкірка, така притім блискуча, що до неї, як до дзеркала, можна було зачесатися.

«Красні чоботи,— думав собі о. парох, обтираючи їх хустинкою,— тільки трохи затісні, звичайно, як нові».

Потім віднайшов свою жінку у другій кімнаті і сказав їй:

— Я зовсім не розумію, як можна заміняти чоботи за черевики. Вже не кажу про соблазнь і упадок обряду, але яка вигода і яка краса в чоботах!

Старенька їмость, котра в справах віри, церкви і духовенства ніколи не сперечалася із своїм мужем, згодилася і тепер з ним та почала нарікати на моду, яка, як видко, не минає і духовенства.

Півроку витримав новий сотрудник в о. Шпачинського і півроку слухав його нарікань на упадок обряду і на черевики. Уже погодився з думкою купити й собі чоботи, щоб мати спокій, але поки що не мав грошей на се, бо доходів було дуже мало, а інших видатків дуже багато. Тим

---

[1] Не подобається мені цей новий вікарій. А вам, їмость, як? *(Пол.)*

[2] Огидне в нього прізвище. Справді хлопське *(пол.)*.

[3] А мені яке діло? *(Пол.)*.

часом він у прилученім селі заложив читальню «Просвіти» і в самій Дерев'янці кинув між селян думки, які глибоко засмутили о. пароха.

Було се не що інше, тільки се велике лихо і нещастя, що назване словом «українство» і що може проявитися не тільки у великих ділах, але навіть у марних буквах. О. совітник Шпачинський зараз вибрався до Львова до кревного крилошанина і члена консисторії зі скаргою на свого сотрудника і з рішучим жаданням забрати його якнайскорше з Дерев'янки. Притім мав він ще й інше діло; хотів порадитися в лікаря, що робити, аби не був такий слабий в ногах. Бо від якогось часу його ноги зовсім не були в силі двигнути більше як сто кілограмів ваги,— тим часом він важив сто і сім. Оцих сім кілограмів шкодило ногам.

В консисторії пішло все якнайгладше, о. Медвідь мав до місяця забратися з Дерев'янки. У лікаря зате пішло важче; крім різних способів, які лікар подав, щоб о. совітник втратив хоч тих непотрібних сім кілограмів, він порадив іще носити черевики, а не чоботи,— і то черевики якнайлегші.

— Адже сі кайдани,— говорив лікар, вказуючи на нові парадні чоботи о. совітника,— важать з кілька кілограмів! Нащо ж мучити ноги, коли вони і так слабі? Дайте доступ повітрю до ніг, не спинюйте обігу крові тісними халявами! В таких дибах вічна парня... Та ще в таку спеку, як тепер!

Слова «кайдани» і «диби» на такі прегарні чоботи заболіли о. совітника так, мовби хто образив йому його рідні діти. Він погадав собі, як би то смішно він виглядав у черевиках і скільки на тім втратив би обряд — і в душі своїй рішив, що всіх порад лікаря послухає, лише сеї про черевики ні.

І дійсно о. совітник не послухав лікаря — щонайменше так довго, доки о. Медвідь був у Дерев'янці. Одначе за той час він пережив і передумав багато сумнівів на тему обряду і черевиків. Правду сказати, священики щораз більше носять черевики, о. совітник бачив то й у Львові, і на соборчиках. Хоч воно й страшно погано, але обрад, нарешті, від того так дуже не терпить. От його сусід, о. Владимір Семйонович Котович, священик і патріот один з перших, від двох років носить також черевики.

О. сотрудника Медведя вже не було в Дерев'янці, о. совітник дивився вже на справу черевиків трохи ласкавіше, проте, не знаходив він у своїй душі стільки сили і рішучості, щоб замовити у шевця се надзвичайне обувя. Коли б

старенька їмость не здобулася на енергію, о. совітник — хто знає — може, й до смерті ходив би в чоботях. Але їмость уже не могла дивитися, як о. совітник з трудом тягне за собою чоботи, при нагоді зайшла в містечку до славного Іцка Померанца, котрий вже чверть століття був надворним доставцем чобіт і черевиків для цілого роду Шпачинських, і навдивовижу самому Іцкові замовила для о. совітника якнайлегші і якнайвигідніші черевики.

Коли по тижні о. совітник тримав сі черевики в руках, йому справді серце краялося з жалю. Здавалося йому, що нехай лише парохіяне побачать його в черевиках, зараз зажадають від нього майських богослужень... Три дні намовляла його жінка — по-українськи і по-польськи — щоб він убрав черевики.

Нарешті о. совітник відважився. Убрав і перейшовся по кімнаті.

— Та я не чую нічого на ногах,— пробував він критикувати.

— Тим ліпше,— говорила їмость.

— Що ж мої парохіяне скажуть? — журився о. совітник.

На другий день він убрав черевики, але щоб їх не було видко, ходив цілий день у найдовшій реверенді. Куди ступав, чудувався сам собі і піднімав час від часу ногу та оглядав черевик. Але до служби божої вбрав таки чоботи...

Півроку минуло, поки о. совітник освоївся з черевиками. Він був би, може, їх і не носив, але чи від ліків, чи від чого іншого полегшало йому на ноги, а частина признання за сю полегшу спадала сама собою й на черевики. Так бодай рішуче казала їмость — і сперечатися з нею не було підстави.

Спершу здавалося о. совітникові, що ціле село завважає зміну у нього і зробить у селі бунт. Минув місяць, минули два — в селі ніхто не бунтував і не перейшов на латинську віру. Дивувало се потрохи о. совітника, а нарешті почало й тішити. Все ліпше, коли і обряд не латинщиться і ноги мають вигоду.

По році о. Іоан відважився навіть приїхати в черевиках на соборчик. Якби був знав, що там буде й о. Медвідь, був би взяв чоботи, а так якось на думку не прийшло йому — і два політичні противники станули нараз проти себе, обидва в черевиках.

— А! Всечесніші в черевиках! Що я бачу?! — заглузував собі о. Медвідь.

— Мені лікар предписав,— виправдувався о. совітник.

— А обряд в Дерев'янці через те не упав?

— Ні! — відповів о. совітник і відвернувся.

— Сі молоді священики не знають почтити старості і кплять собі і з совітників,— нарікав він потім перед своїм ровесником.

— У тих старих,— говорив тим часом о. Медвідь до свого товариша,— велика прив'язаність до форми, а духу нема. Що я натерпівся у нього через черевики! А тепер ось і сам носить...

1912

ФЕРБЕЛЬ

Попоїли і випили так, як на празнику годиться. І ще лишилося стільки страви, що можна було двадцять осіб нагодувати. Потім надимили тютюном так, що в хаті стала осіння мряка. Одні допивали ще чорну каву, другі кінчили пиво або вино, треті вже дякували господареві й господині,— наставала хвилина звичайна на празниках у священиків, коли ніхто не знає, що далі робити. Але се лиш так здається.

По хвилині ціле товариство вже знало, що робити. Кількадцять старших осіб пішло в карти грати,— столики, свічки, папіроси, чарки, вино і карти вже ждали на грачів; а молодь вийшла у сад погуляти, поспівати та пожартувати.

За тими молодими, окремо і трохи здалека, мовби до них не належав, вийшов суддя Євген Волинський, ідеал матерів, що мали доньки, мрія панночок, що хотіли віддаватися — що ж з того? коли притім такий завзятий кавалер, що на нього майже не було надії.

Вже зі злості говорив дехто, що він картяр і довгів має по вуха, проте не було празника, на котрий його не запрошували би з містечка, все в надії, що чей хлопчисько надумається і опам'ятається.

Він зайшов у сад і очима знавця подивився на молоде товариство. Були тут дві учениці з вищої гімназії, обі доньки господаря, були ще дві їх товаришки з сусідства, також студентки,— всі чотири курили папіроси на знак того, що вони діти 20-го століття і далеко більше вчені, ніж їх матері та бабусі; були два богослови, дуже добрі співаки і по-мужицьки солодко-чемні, але неповоротні, як слони, були і три тонконогі гімназисти з фаворитами — всі п'ять не курили тютюну на знак своєї вищості від дівчат; був

ще й менший «нарибок», що бігав по саду та зводив незвичайний крик.

Суддя Волинський глянув на се товариство і, хоч відразу зміркував, що він у ньому був би найважнішою особою, не прилучився до нього, лише завернув без вагання до хати.

Тут старий декан привітав його радісними словами:

— А! Добре, що ви прийшли! Нам бракує одного до преферанса.

— Дайте йому спокій! — промовив батько одної з дівчат у саду.— Нехай собі йде між молодих! Що він між нами, старими, має робити?

— Ех, отче, я вже не молодий! — замітив суддя з тим удаваним жалем кавалерів, котрі знають, що ще їх ніхто не зачислить до старих.

— Сідайте! — приказав рішуче декан.— Шкода часу! Судді вже не випадає якогось дурного «пташка» бавитися з дітьми.

— І я тої думки,— повторив суддя,— не тому, що «не випадає», лише тому, що всі ті цензури, пташки, збирання меду, забави в квіти і т. п. страшно глупі.

— Тепер уже дівчата так не бавляться,— замітив батько доньки в саду, мішаючи карти.— Тепер про що хоч говори з ними! Вчені!

— Але борщу зварити не вміють,— додав злобно декан.— Ну, зачинаймо!

Почався преферанс. Грали його зо дві години, аж знудилося всім. У комнаті при трьох столиках (при однім грали й пані) тільки й чути було: пас, сім перших, просте три, контра, ре, мізерка, іду, прошу о три карти, я забила адутом, маю чотири леви, рабую...

Підвечір дехто від'їхав, але більша частина товариства лишилася. Молодь почала танцювати при грамофоні, а картярі примістилися при двох столиках, але вже замість нудного преферанса та лябета грали фербля. До самої вечері лунали у комнаті слова: візо, три рази, два пси, Mäusel, десять ліпше, око, двадцять дев'ять, триста око, Kunststück [1] і т. п. Дівчата кілька разів заглядали до сеї кімнати, дивилися на пана суддю і на купку грошей, що лежала перед ним, та й верталися до богословів і гімназистів. А пан суддя грав спокійно, вираховано, майже байдуже, проте завзято і з охотою. Для його нервів уже справді не «пташка» тре-

[1] Фокус *(нім.)*.

ба було, тільки такої гри, як фербель, що давала потіху, і страх, і надію — разом се дике вдоволення, за яким пропадають картярі.

Вечеря забрала картярам зо дві години дорогого часу. Зате, щоб наздогнати втрату, потім ставки при ферблю підвищилися, і на двох столиках пересувалися купки грошей, які разом з наріканням на тяжкі часи могли дивувати непривичного чоловіка. Година такої гри вистала, щоб кількох священиків від'їхало додому «сполоканих чисто».

Лишився тільки один столик з грачами, які встоялися в боротьбі, між ними й Волинський. Щоби ніхто потім не мав до нього жалю, він на чотири години наперед заповів, що точно о 5 годині рано перестане грати і від'їде, бо о 9 год. має судові розправи. Всі згодилися на се, бо були пресвідчені, що й самі роз'їдуться скорше.

Тим часом уже в сусідніх кімнатах стало тихо, уже молодь роз'їхалася і змучені доматори та слуги спали, вже й літнє сонце зійшло, а картярі не вставали від столика, тільки сиділи, як пугачі, з підпухлими очима, невиспані і втомлені, та кидали по черзі карти на стіл.

— Ще півгодини і я їду! — заповідав наперед суддя.

Минуло півгодини, і він справді встав, попрощався і від'їхав. Чотирьох грачів лишилося ще при столику, між ними й старий декан, котрий один тримався ще найжвавіше, мовби тільки що встав зі сну.

Дома у містечку суддя висипав у столик три великі жмені паперових, срібних та нікелевих грошей, замкнув шухляду, приказав своєму лакеєві, щоби збудив його о восьмій годині, і поклався на годинку спати. Призвичаєний до нічних гулянок, він видумав собі, як часто хвалився, метод прискореного спання, так що йому година-дві спочинку заступали цілу ніч.

О восьмій годині він встав досить бадьорий, вмився, випив каву, перечислив гроші у столику (було звиш двісті корон) і пішов до своєї роботи в суд. Перша справа, про яку прочитав в актах, вразила його спочатку немило, потім викликала на уста усміх, далі застановила на хвилинку — так, що він майже не завважив, як перед ним станули чотири парубки і жандарм. Сей жандарм, що мав тепер свідчити, прискаржив перед кількома тижнями парубків, що грали фербля, забрав їм карти і 46 сотиків — карти були в актах — і нині вони мали відповідати перед судом за газардову гру.

Суддя подивився на парубків і почав їх випитувати, хто вони. На вдивовижу довідався, що всі вони з села, де ще перед кількома годинами він сам грав фербля на празнику. Один був навіть фірманом у священика — парубок бувалий, що два роки сидів «у Пруса» на зарібках, другий війтів син, що ходив рік до гімназії і покинув її вже давно, третій парубок з двора, а четвертий «урльопник», що недавно вернув з війська.

— Ти служиш у священика?

— Так! — відповів фірман.

— Давно?

— Вже з рік.

— То ти фербля граєш з другими? Не знаєш, що за се карають?

— Ми не грали фербля, тільки візка по грейцару.

Інші парубки повторили те саме. Свідок-жандарм оповів, що підглянув вікном, як сі парубки грали. Кождий з них мав по чотири карти в руках і чути було слова, по котрих він пізнав, що грали фербля. Він зайшов у хату і забрав карти та гроші.

— Чи вікно було відчинене, коли ви слухали?

— Ні.

Встав заступник прокурора і зажадав рішуче покарання обжалованих, бо нема сумніву, що вони грали фербля. Але суддя сьогодня не вірив так на слово жандармові і задумався на хвилину. Погладив собі, мовби з клопоту, чуприну, потім взяв карти в руки, вийняв аса, короля, даму-кер і десятку трефову, подержав їх хвилину в руці, а потім показав фірманові священика.

— Що то є?

— Триста з оком! — відповів фірман з радістю, мовби хотів похвалитися своїми відомостями. Суддя з видимою лютістю кинув картами об стіл і заворкотів щось незрозуміло. Але по хвилині був уже спокійний і знову з карт вийняв три дами і трефового хлопця та показав війтовому синові:

— А се що?

— А се кунштук, прошу пана сендзі.

— Н-ну! — вимовив суддя сердито під носом, стримуючи тим способом якісь інші слова.— Чого ж ти один з другим не признаєшся до фербля, коли знаєш його грати?

Парубки мовчали і суддя замовк. В душі був він лютий на їх глупоту: замість не признаватися, ще й хваляться, що знають фербля. За сю глупоту не мине їх кара!

— Я бачу,— промовив він знову,— що ви грали фербля. Тут ви не викрутитеся. Розумієте сю гру, отже, грали! Признавайтеся! Кажи ти!

— Та ми направду грали фербля,— признався перший фірман.

— Що ж? Се вільно. Можна панам, можна і нам. От у нашого єгомостя сеї ночі грали фербля. Я сам бачив. Та й пан...

«Певно, скаже, що й я грав»,— блискавкою мигнула думка в голові судді, і він, щоби фірманові перебити бесіду, вдарив кулаком об стіл та скрикнув грізно:

— І панам не вільно, і хлопам не вільно! Але пани хоч мають гроші, а хлоп украде курку, забере покладки з гнізда або зробить яку іншу шкоду, аби заграти собі в карти,— і для того хлопові більше не вільно, як панові. Розумієш? Ти мене не вчи!

Сим «хлопським» доказом суддя дійсно замкнув рот фірманові і іншим парубкам, і вони вже тепер признавалися за порядком до фербля та ждали на засуд.

Суддя Волинський не мав уже чого сумніватися, але заки видав засуд, ще добру хвилину зовсім без потреби перекидав акти, сердився на писаря, заглядав у вікно — і тільки потім встав і засудив кождого парубка на десять корон кари з заміною на два дні арешту.

Парубки вийшли помалу з комнати, трохи здивовані, трохи зажурені, і всі, крім війтового сина, укладали собі вже в голові, що не заплатять кари, тільки, очевидно, відсидять в арешті.

А суддя Волинський по сій справі цілий день був сердитий і в душі зарікався грати фербля аж до найближчої нагоди... Двісті корон пішки не ходять...

1912

ВДЯЧНИЙ ВИБОРЕЦЬ

Пан посол до державної ради Степан Колодинський вернув з Італії до Відня. Два місяці не було його ані тут, ані в Галичині, бо лічився. Що йому хибувало, сього і найбільші спеціалісти-лікарі не могли розпізнати і називали се лише загально — нервозністю; натомість злобні товариші пана посла називали його недугу звичайним лінивством, від котрого — дур голови його чіпався. Правда, очевидно,

повинна бути посередині, бо ми знаємо, що правдивий українець з нервовості може стати лінивим, а з лінивства нервовим,— отже, тут дуже трудно розпізнати, що є причина, а що наслідок, тому годиться бути осторожним, щоби не скривдити чоловіка.

Виїжджаючи до Італії, Колодинський заборонив домашнім висилати за собою листи, що приходили на його адресу до Відня; зрештою, він сам так «згубився» в Італії, що ніхто не знав, де він подівся і де живе. Отже, нічого дивного, що, вернувши до Відня, він застав на своїм бюрку цілий горбок усяких листів і часописів. Усе ждало на нього ненарушене і нерозпечатане. Він глянув на сей друкований і писаний горбок — і в одній хвилині почув такий упадок сил у себе, що найменше три тижні лічення в Італії на ніщо не придалися.

Аби собі дальше не шкодити, він ще цілих три дні не подивився ані на один лист, чим давав доказ, що мимо нервозності воля у нього була незвичайно сильна і вироблена. Ті три дні натомість він просидів на візитах у знатних осіб, або на вечерах в ресторациях, або у кав'ярнях, де читав пильно „Neue freie Presse", „Reichspost", „Fremdenblatt", „Wiener Caricaturen" і „Bocian-a" [1] або навіть перебував і в себе дома, де більше лежав, як сидів, бо ще утома не покинула його.

Четвертого дня він почув у собі вже стільки сили, що почав систематично отвирати і читати листи, які прийшли протягом двох місяців, починаючи від першого, що лежав наверху,— значить, від зовсім недавнього, з-перед кількох днів. Зараз сей лист здивував його дуже. В ньому було написано:

«Високоповажаний Пане После, мій Добродію!

Не знаю, як Вам і дякувати за Ваші заходи, котрі увінчалися таким несподівано гарним успіхом. Ви не повірите, скільки добра Ви зробили мені і моїй родині, походивши у Відні за моєю справою. Я, знаєте, чоловік, що не любить нікому кланятися і просити; уже не мав надії, що вислухають мою просьбу, не хотів до нікого писати о протекцію, але нарешті послухав жінки і вдався до Вас. Не жалую тепер сього і відчуваю глибоку вдячність для Вас, впв. Пане После. Маю надію, що й я Вам віддячуся, тим скорше, що лишаюся у Вашім виборчім окрузі.

[1] «Нова вільна преса», «Державна пошта», «Іноземна газета», «Віденські карикатури», «Боцян» (польська гумористична газета).

Коли будете в Галичині, я не залишу нагоди відвідати Вас і подякувати Вам іще особисто.

Остаю з високим поважанням — Ваш вдячний виборець

Володимир Марковський,
ц. к. секретар суду».

Прочитавши сей лист, посол Колодинський усміхнувся вдоволено. Але що він був дуже нервозний, то се вдоволення зараз щезло і в його душі взявся неспокій: він Марковського знав, але зовсім не пригадував собі його справи і не міг зрозуміти, за що він йому дякує. Нехай же так потім Марковський справді найде його у Львові і почне знову дякувати, він навіть не буде знати, що й казати на те.

Занепокоєний, почав Колодинський переглядати адреси інших листів, що лежали перед ним, і на самім споді найшов те саме письмо на коперті, що у прочитанім листі. Отворив сей другий лист,— се Марковський писав ще перед двома місяцями. Справа зараз вияснилася. Марковський подався на іншу посаду в місті, де була гімназія. Він мав двох синів, що вже попідростали і мали йти до гімназії, мав доньку до виділової школи, і йому дуже залежало на тім, щоби видобутися з міста, де тих шкіл не було, і перенестися на кориснішу посаду. Часи дорогі; все воно дешевше, коли діти при батьках. До того й доглянути і виховувати їх легше, одним словом,— користь на всі боки.

Марковському се повелося — і звідси така його вдячність для пана посла.

— Ха-ха-ха! А я тобі був у Porto Rosa! [1] — засміявся Колодинський вголос і його неспокій зараз щез, а в душу вступило велике почуття певності і свого значіння.

Відома річ, що у нервозних людей настрої духу зміняються, як погода у квітні. Отже, тепер під впливом доброго настрою посол прочитав ще цілих п'ять листів, а решту відложив на другий день, бо вже втомився. Але ще мав настільки сили, що написав лист до Марковського:

«Високоповажаний Пане Секретарю!

Тішуся, що міг я Вам зробити сю прислугу. Мушу Вам сказати, що не була се легка справа, і тому я по першім Вашім листі навіть не відзивався, щоб не розчаровувати Вас перед часом. Але видко, що мій голос ще щось значить, і мене послухали. Треба було і писати, і ходити від Анни

[1] Місцевість в Італії.

до Каяфи, як звичайно, але се вже така наша посольська доля. Маю надію, що Ви мені сього не забудете при найближчих виборах. Числю на Вашу поміч.

Даруйте, що більше не пишу, але я просто замучений працею!

Здорові будьте!

Ваш *Колодинський*».

Із сим листом посол вийшов небавом з дому, кинув його у поштову скриньку, а сам пішов у кав'ярню, читати „Neue Freie Presse". У той час бував у кав'ярні також секційний шеф, барон фон Крайцштерн; Колодинський любив з ним поговорити...

1912

ВЕЛИКИЙ КЛОПІТ

Вернувши зі школи додому, професор застав лист від своєї жінки. Вона писала:

«Мій дорогий!

Я бавлюся тут у тітки дуже добре, і наша Зося вдоволена, що може цілий день бігати по дворі. Звичайно, що село, то не місто. Але я тут остану з тиждень довше, ніж гадала, бо мене запросили на весілля Марусі Санковської,— виходить замуж за адвоката,— буде дуже гучне весілля, а я не взяла з собою нічого, отже, будь так ласкав, пришли мені ті річи, а пам'ятай, щоби не помилився! Уважай!

1. Фрес фулярову блузку з шантіловими коронками і шіне-стяжкою.
2. Гіпюровий фрачок.
3. Спідницю чорну ажурову з френзлями.
4. Голубу сукню, криту чорною маркізетою, ту, що я в ній була на концерті Шевченка, що має один бік убраний білою гіпюрою; спідничка зроблена з тунікою, а станик у фіші.
5. Білу матіну з гафтів з екрі-стяжкою.
6. Чорний шаль маркізетовий з флітрами (є в пудлі на шафі біля вікна).
7. Реформовий горсет (в шухляді шафи).
8. Коронкові довгі ажурові рукавиці, ажурові панчохи.
9. Капелюх з плєресою,— ти знаєш, котрий.
10. Шовкову гальку, батистову блузку з баскіною і кафтаник.

11. Підкладку до волосся, оздобні шпильки, і гребені, і пера раєр (все є в пуделку на туалеті),— і піди ще до склепу та купи мені півчеревики драп-ірхові, і вахляр з мальованої гази (вибери там щось до смаку і відповідне), і три темні оксамитні бордо-рожі.

Все те пришли мені якнайскорше, бо хоч то ще час, але треба мати зараз під рукою, може, дещо прийдеться поправити. Просили, щоби і ти приїхав на весілля, але я знаю, що ти не приїдеш. Де ж би ти школу покинув на один день і одну ніч не спав!

Прошу тебе, зорудуй те все раз-два і присилай! Описую тобі навмисне все так докладно, аби ти не помилився.

Я і Зося цілуємо тебе дуже щиро.

Твоя *Мушка*».

Професор прочитав уважно лист жінки аж до кінця, а потім почав наново з початку. Читав і мало що розумів. Знав лише, що повинен жінці вислати якісь річи, і то відповідні до весілля, але котрі саме,— не міг відгадати. Отже, став перед шафою, де було повно одежі жінки, і дивився безнадійно то на неї, то на лист. Все те, чого жінка хотіла, очевидно, було як не в сій шафі, то в другій, або в куфрі, або в пудлі, або в шухляді,— інакше Мушка й не писала би за тим,— але що се таке: крес, фуляр, шантіль, шіне, гіпюра і т. д.— сього він не знав, хоч мав уже до сорок літ.

Замість вибирати з шафи потрібні речі, він засів при своїм столі і почав зчисляти кравецьку французчину в листі жінки: начислив більше як 25 слів, з якими — мимо деякого знання французької мови — ніяк не міг собі дати ради. Отже, вийняв з бібліотеки французький словар і почав вишукувати потрібні йому слова. Се йшло досить скоро, хоч і не все було в словарі; але коли потім з листом станув знову перед шафою жінки, був такий мудрий, як і перше. У словарі дещо находив, а в шафі не міг найти, хоч воно висіло перед його очима. Такого доброго мужа, як він був, могло се розвеселити, але могло й розсердити. Він уже десять років був жонатий, але тільки тепер з листа довідався, що його жінка, крім суконь та блузок, має також якийсь фрачок — і дивувався, що того фрачка ніколи у неї не бачив. Крім того він зовсім не пригадував собі, у якій сукні була його жінка на концерті, і байдуже було йому, чи є якісь реформові горсети, бо не вірив у ніяку реформу горсетів,— чи старомодні, чи реформовані — всі вони одна мука і глупота людська, та й годі!

Але зробити се, о що жінка просила, треба було, отже, професор почав здіймати з кілків одежу жінки і приглядатися їй. Чудувався, скільки того було. Знав, що Мушка — славна господиня і зі старих речей робить цілком нові, але все-таки не сподівався найти стільки одежі. Тяжко було йому у сім добрі найтися, і він поміг собі так, що набік відкладав тільки се, що на його думку, могло бути відповідне на весілля, а решту лишав у шафі. Вибрав щонайкращі речі, а в чім був непевний, брав двоякі і відкладав набік. Міркував собі притім цілком розумно, що ліпше післати більше, як менше, бо де більше, там найдеться й те, що потрібне. Найшов і інші дрібнички, що мали Мушку вбирати від голови аж до ніг, і зложив усе те систематично на ліжку. Одного лише не найшов і не зрозумів: жінка писала, що пера «раєр» є в пуделку на туалеті, тим часом там ніяких пер не було. Він знав, що «раєр» — се німецьке Reiher, значить, пера повинні бути чаплині, але таких пер він у жінки ніколи не бачив, а крім того, й не знав гаразд, як вони мають виглядати. Тому що пер у пуделку не було, здавалося йому, що жінка помилилася і, певно, хотіла тих чудових павиних пер, що стояли в сухім букеті на етажерці. Отже, вийняв їх з букета і зложив також на ліжку.

Потім переглянув ще раз лист Мушки і вийшов у місто купувати черевики, вахляр і рожі. Забрало се йому зо дві години часу, бо не знав, де що купувати, але нарешті все купив, приніс до хати, зложив усе якнайосторожніше в малий кіш і в пудло з капелюхом, обвив папером, пов'язав, полякував і вислав служницею на пошту. Лихий був, що ціле пополудне втратив на сю висилку, але потішав себе, що се для його доброї Мушки. Нехай забавиться трохи, коли їй се мило.

Два дні мав професор спокій. На третій він щойно встав з ліжка, як посланець з пошти приніс йому express посилку, кошик, котрий він вислав перед двома днями. Він відчинив кошик і зі страхом побачив ті самі речі, котрі вислав жінці, тільки дечого бракувало. Лист від Мушки, писаний олівцем скоренько, лежав наверху. У професора не стало відваги прочитати його — він знав уже наперед, що жінка пише. Але мусив прочитати, іншої ради не було. Мушка писала відразу, без ніякого милого вступу, не називаючи його дорогим:

«Йой, стрий, що мені з тобою діяти? Ти, певно, не хочеш, щоб я йшла на весілля, коли ти мені такого збитка зробив. Та чи бачив хто таке, аби ти мені вліті прислав зимовий

капелюх! І черевики № 40, коли я все ношу № 37. Десять років живеш зі мною і нічого не навчився, і не знаєш! Нащо мені того шляфрока, і вовняної грубої блузи, і батистової блузи, і батистової сукні, і волічкової гальки, і зимових панчіх, і бархановой матіне — чого ти закпив собі так з мене? Чи ти направду боїшся, щоби я на весіллі в кім не закохалася? Чи мені самій приїхати по річи?

Ага! ще одно! Замість рож ти прислав пеларгонії і, певно, переплатив. Адже ти якийсь професор і доктор філософії — аби ти не знав, що рожа, а що пеларгонія, сього я по тобі не сподівалася.

Зараз піди мені до пані Хановичевої і попроси її від мене, щоби прийшла до нас і на основі мого листа вибрала із шафи все те, о що я просила.

Те, що я відсилаю, відложи нараз набік, щоби ти знов не післав мені. Піди і відміняй черевики на № 37, вибери трохи ясніші. І рожі купи, а не пеларгонії!

А від того зеленого вахляра, що ти купив, то я аж сама позеленіла зі злості. І де ж сей вахляр надається до моєї сукні? Чим він тобі сподобався? Піди з моїм стаником до склепу і відміняй! Коли ти навчишся розпізнавати балеву туалету від домашньої? Ти знаєш, який ти недотепний і навіть злий. Зараз мені все позбирай, купи і вишли. Попроси Хановичеву!

Будь здоров!
Мушка.

P. S. А ті павині пера застроми собі сам за капелюх, коли ти такий мудрий! Чи ти бачив коли жінку в балевій туалеті з павиними перами в волоссі? Раєр є в шафі з біллям, на другій полиці в пуделку.

Здався би красний торт з цукорні, але я вже сама якось собі тут пораджу.

Не забудь мені прислати сей другий капелюх з довгим білим струсиним пером, що ти його міряв метром,— тепер чей уже будеш знати.

На весіллі я мушу бути, хоч би ти не хотів».

Професор прочитав сей лист і розсердився. Найгірше заболіло його підозріння, що він не бажає Мушці розривки і забави. Потім сердило його все за порядком: і те, що він замість сукні післав шлафрок, і вахляр, і черевики, і пеларгонії — одним словом, все. Се просто розпука — полагоджувати орудки жінки і не знати, як що виглядає і як називається.

Професор зажурився так, що кави не пив і без снідання пішов до школи. Відбув там свої три години і в той сам час, як учив хлопців, рішився не просити Хановичевої о поміч, бо се дійсно смішно, тільки порадити собі інакше. Зараз по науці пішов додому, завинув станик жінки у папір і з ним пішов за іншим вахлярем. Показав склепарці станик, і та вже сама дібрала вахляр. За пеларгонії висварив в іншім склепі жидівку і казав собі дати рожі, хоч жидівка запевнювала його, що пеларгонії в моді. Виміняв черевики на № 37, хоч був глибоко пересвідчений, що будуть затісні,— і з тим всім вернувся додому.

Тут уже небагато думав. Всю одежу без розбору, яка була ще в шафі, і що лише жіночого бачив у хаті, складав у великий кіш, найшов чаплині пера, і льоки, і капелюх, повибирав різні панчохи і рукавиці, витяг з шухляди три горсети — і все те спакував у кіш. Тут уже цілком певно мусило найтися все, що було потрібне Мушці.

Написав ще й лист: «Дорога Мушко! Посилаю тобі все, що потрібно, а може, й забагато. Не сердься на мене, бо я, єй-богу, хочу, аби ти забавилася. А як вернеш, то навчиш мене, як що з твоєї одежі називається, бо виявляється, що і се потрібно знати. Одначе я не ручу, що все запам'ятаю, і тому радив би зробити інвентар і одежу назначити числами — так було би мені легше найти, що потрібно.

Зосі посилаю чеколадки. Ще раз прошу, не сердься на свого Старого».

З кошем поїхав професор на залізницю і зорудував усе так, щоб жінка дістала річі на другий день. Позбувшися сього великого клопоту, він почув потребу нагородити себе за труд і пішов на пиво. Давно вже воно не смакувало йому так, як сього вечора.

1912

РЕВОЛЮЦІОНЕР

Студент університету Таран саме збирався спати, коли до його комнати, не застукавши, увійшов якийсь молодий чоловік з довгим білявим волоссям і нестриженою борідкою. Він і не скинув зараз свого широкого капелюха, бо обидвох рук потребував, щоби внести у комнату тяжку,

хоч невеличку скринку. Сказав тільки «Вибачайте!» — поставив перше скринку в кут за шафу і аж тоді скинув капелюх та промовив:

— Мене справили до вас.

— РУП? — спитав студент.

— Так.

— Здорові були і сідайте!

Таран навіть не допитувався, як називається незнайомий гість, бо все одно був би не дізнався правди.

— Вам про Комаря писали?

— Так.

— Отсе ж і я!

— Гаразд! Розгостіться. Ось тут на канапі проспитеся Ви вечеряли що-небудь?

— Ні іще! Чи не можна би у ресторанчик який! Дуже їсти хочеться. Більш доби їду.

— А що ж? Коли треба, то можна. Ходім!

— А тут сього «чемоданчика» ніхто не рушить?

— Ні. Будьте спокійні!

І оба вийшли у місто.

Таран і не дивувався гостеві, бо коли по російсько-японській війні вибухла революція в Росії, у нього сих незнайомих людей з прибраними прізвищами було вже з кількадцять. Приїздили бог зна відки, везли з собою революційну «бібулу» або дещо й страшніше, жили по кілька днів у місті Ч. і ждали вістки з кордону, коли і як можна би їм перебратися тихцем без пашпорта в Росію. Потім їхали на кордон, часом верталися, часом переходили в Росію, того зловили, того вбили, сього жиди видали в руки солдатам, а про іншого і слід зникав на довгий час.

Таранові, завзятому українцеві, було приємно приймати у себе, хоч на квартиру, всіх тих страшних месників, українців і москалів, що бралися розбивати російську «тюрму народів». І байдуже було йому, чи се були р-у-пи (революційна українська партія), чи есдеки, чи як там всяко називали себе буквами різні партії,— аби лише повелося їм дійти до мети. Звідси й знали його революціонери та справляли один другого до його квартири, де було безпечніше, як у готелю.

У комнаті до снідань, куди зайшли Комар і Таран, було ще кількох молодих знайомих людей, до котрих оба присілися. Комар, поки не попоїв, більше мовчав як говорив, але коли по вечері засмакував у меду і випив його відразу цілу склянку, а потім і другу, захотів зараз співати. Таран

порадив громаді заспівати про комаря, мов на потіху гостеві, і небавом залунала пісня:

Ой, і що ж то за шум учинився,
що комар із мухою оженився!

Комар з партії РУП на радощах завів і собі: «Ой, що ж то за орел, що по морю крякає». Та інші вже довели пісню до кінця, бо він, з якогось затаєного жалю, нараз розплакався, потім раптом опам'ятався, вдарив кулаком об стіл, сказав собі: «Ну! годі!» — і випив знову склянку меду. Що в нього було на думці, ніхто не міг вгадати, але всі бачили, що крайня пора покласти його спати. Забагато, сердега, випив. Пожаліли його та й відвели додому.

Одначе дома він і не гадав кластися спати, тільки розбалакався довго та широко. Почав переконувати Тарана, що українським націоналам нічого тепер робити, всі повинні стати «руп-ами» і разом з московськими революціонерами розбивати Росію. Таран пізнав уже кількох таких самих земляків, як Комар, і в його словах не находив нічого нового. Се був такий, як інші, «тоже-малорос», не ворог Україні, але й не щирий приятель,— якась ліп'янка з різних нахапаних теорій, від соціально-демократичних почавши, а на революційно-терористичних скінчивши.

Таран, вихований в Австрії, не міг зрозуміти такого складу гадок, але одно подобалося йому без ніяких сумнівів, а се: посвята сил молодих людей, котрі не раз так марно гинули. Все ж таки вони до чого-небудь кращого доведуть в Росії, гадав він собі.

— Насамперед треба всіх тиранів післати на лоно Авраама і Ісаака,— говорив Комар з п'яним запалом,— а тоді вже й полегшає. Отам у моїм «чемоданчику» лік на них.

— Невже? — спитав Таран здивовано.— Що ж там є?

— А! Ну! Всяке знадіб'я...

— Револьвери?

— Ех! Що там револьвери?! Тепер усякий розбишака ходить з бравнінгом.

— Що ж таке? — спитався Таран.

— Хочете побачити? Я покажу вам! Тільки не зрадьте мене!

— Не зрадив я досі нікого і вас не зраджу,— відповів Таран спокійно, але в душі разом з цікавістю почув і тривогу.

Чорт знає, з чим заїжджають до нього отсі псевдоніми! Не так страшно перед поліцією, як перед сими їх непоказ-

ними «чемоданчиками». А то ж у нього вже був землячок, що під ліжком у його кімнаті держав скриньку динаміту! Тільки по його виїзді він довідався, що се було. Цілий тиждень спав він над сим вулканом, не знаючи нічого. Може, воно обізнаному чоловікові і не страшно, але непривичному таки зовсім ніяково. А тепер сей, нечесаний і немитий уже з тиждень, землячок чи не привіз знову чогось такого?

Тим часом Комар немов бажав по-п'яному почванитися своїм геройством, поклав уже свою таємничу скринку на Тарановім ліжку, відчинив і вийняв звідти якусь бочілочку.

— Вгадайте, що се є?

— Бочілочка з малих оселедців.

— І справді бочілочка! Але тільки знадвору. А от коли б ви заглянули усередину, там чудова пекельна машина швейцарської роботи! Отут-о, погляньте, накручується вказівку на годину і хвилину, якої треба, і в сей мент вибухає динаміт! Усе навкруги на порошиночку розбиває. Чудова штука!

— Покладіть се, добродію! — просив Таран, відступаючи на крок від гостя.

— Ах, не бійтеся!.. Се, бачите, те саме, що в торпедах, може, чували, тільки на меншу скалу. Дуже розумна вигадка! Отак підкласти під міст або будинок — ех! Коли би таке побачити! Кажуть: результат просто «вєлікалєпний»!

Таран тільки дивився великими очима, чи не впаде ця чудова вигадка з рук підпитого чоловіка на поміст і чи замість якого російського деспота й сатрапа не впаде жертвою він, богу душу винен Таран! Але Комар, на диво, досить обережно і з такою любов'ю, з якою дівчатка кладуть свої ляльки в ліжечко, вложив свою страшну бочілочку у скринку, а тим часом говорив:

— Нічого лякатися! Нітрогліцерина на вільному повітрі сама не експлодує. Тільки, як сильно вдарити або здорово кинути, або у замкненім місці — о! тоді!.. А як вам, добродію, отся штучка подобається? Що?

І Комар з приємністю вийняв із скринки залізну коробку та підняв її вгору. При світлі нафтової лампи Таран не замітив на сій «штучці» нічого цікавого.

— Отсе, добродію, бомба, та ще й яка! Сотня людей може від неї загинути. Тільки вложити пальник... У мене єсть — показати вам, як се робиться?

— Ох, добродію, лишіть і не показуйте, а держіть міцно! Сховайте! — говорив Таран, а в його голосі було вже чути переляк.

Якось без думки він схопив свій капелюх, сховав його за плечима і уступився ще ближче до дверей. Трохи полегшало йому на душі, коли побачив, що земляк вложив бомбу у скринку, там щось нишпорив і через те не дивився на нього. Але він знову вийняв якийсь паперовий звиток, обернувся до нього і спитався:

— А се, як гадаєте, що?

Таран не відізвався, тільки поблід.

— Се динамітний патрон,— викладав Комар, як професор з кафедри, з чимраз більшим запалом.— Маю сто таких! Половину вашого міста можна би висадити під хмари. Не бійтеся,— потішав він Тарана, глянувши на нього,— се безпечне. От коли б замерзло і впало — біда! Але тепер тепло. Се льонтами запалюється. У мене єсть і льонти — я зараз...

Таран присунувся цілком близько до дверей і, коли Комар поклав патрон на ліжко та в скринці почав шукати льонта, відчинив і вибіг стрімголов на вулицю. Здавалося йому, що ще хвилина і оба ряди кам'яниць зараз розсиплятьсяся, в місті загримить, як від тисяч громів, і з бренькотом потріскають вікна в найдальших будинках. Він біг кілька хвилин і станув тільки на площі, де руїни кам'яниць не засягнули би, коли би валилися. Звідси також було видко вікно його комнати на другім поверсі.

Там світилося і було спокійно. Невиразна тінь Комаря мелькала у вікні, але його бомби і динаміти не вибухали. Мало того: не минуло й чверть години, як і світло погасло — видко, Комар клався спати. Таран постояв ще кілька хвилин, закляв по-народному: «А нехай тебе хороба візьме!» — і пішов спати до готелю.

Справді ж там не спав, тільки перевертався трохи не до ранку; коли ж нарешті заснув, приснилося йому, що під його ліжком вибух динаміт, і він, дивним дивом, не розірваний на кусні, злетів так високо, що бачив ціле місто Ч., мов на долоні, і з-під небес спадав просто на острокінчасту вежу єзуїтського костьола. Та не впав, бо — збудився...

Цілий день боліла його голова. До своєї комнати він і не думав заходити, бо твердо постановив собі, так довго там не спати, поки приємний гість не виїде.

Вечором спіткалися оба знову у «ресторанчику». Подивилися один на одного і зрозуміли себе без слів. При людях годі було й говорити про пригоду вночі. Таран успів сказати гостеві тільки се, що нехай він спить здоров на його ліжку,— там вигідніше, ніж на канапі,— а скринку вложить у шафу і замкне. Гість пив мед, як і попереднього

вечора, дуже хвалив його і починав уже співати. Таран не ждав кінця і пішов спати до товариша.

Цілий тиждень гостював Комар цілком безцеремонно у Тарана і, хоч зустрічався з ним, не просив ані словом вибачення за невигоду, яку йому робив. Тим часом купив собі просту селянську одежу, в котрій виглядав, як бідний наймит, і так ходив вечорами по місті, мабуть, щоби привикнути. Потім несподівано від'їхав, і Таран аж у добу пізніше довідався від свого слуги, що вже той «мужик», що був паном, від'їхав, не заплативши йому ані гроша за послугу.

Динаміту вже не було в хаті — і Таран міг уже ночувати у себе.

В сім літ пізніше Таран їхав Дніпром подивитися на Шевченкову могилу. Вночі слав, як і всі подорожні на пароході, що їхали також на могилу, і не гадав, що його знайомий Комар тут також спить. Тільки вранці, коли вийшов на чердак, побачив його на лавці і зчудувався. Він був у якійсь чиновницькій одежі і в білім картузі на голові. Таку саму нестрижену і нечесану борідку, як мав колись, носив і тепер.

— Вибачайте, чи не добродій Комар?

Комар встав, мов переполоханий; видко було, що пізнав Тарана.

— Я не Комар, моя фамілія інша і ви, будьте ласкаві, не згадуйте! Не видайте мене!

— Будьте спокійні, добродію! Що се ви про мене гадаєте?!

Таран подав «Комареві» руку і трохи розсерджений відійшов геть на другий бік парохода.

— Ви знайомі з сією скотиною? — спитав його старий українець, махнувши головою в бік Комаря.

— Так, трохи! Був колись у мене в Австрії.

— Не приставайте з ним, бережіться його!

— Чого ж?

— Непевна штука! Се з поручення поліції він їде з нами.

— Він при поліції?

— Ні! Так собі якийсь чиновник — і в нашому «клубі» буває, і по-нашому балакає, а тільки він не українець, і ми всі боїмося його. Маємо деякі докази на те, щоб думати так про нього.

Таран не відізвався, бо в думці незвичайно живо побачив Комарів «чемоданчик» з динамітом, котрий мав розбити «тюрму народів». От і розбив...

1913

НА СВОЄМУ СМІТТІ

Стільки редьки, цибулі і часнику, скільки на своїм віку з'їв Гершко Зільбер, не з'їв, певно, жоден жид у містечку З. Старий був чоловік! Здавалося, що смерть забула про нього, бо вісімдесят літ йому вже давно минуло, а він ще бувало у божниці так виспівує на хвалу божу, так у молитовнім захваті несамовито скрикує, що у небесах, певно, чули його всі старозавітні жидівські пророки і угодники та й тішилися ним.

Та-бо й було ким! Одно те, що Гершко у талесі і зі скринкою заповідей на чолі, з довгою, кудлатою, зовсім білою бородою сам виглядав, як старозавітний патріарх; друге те, що він від своїх двох жінок, котрі вже померли, мав вісімнадцятеро дітей, з того самих синів десять, і всі вони жили і множилися по заповідях божих так, що він давно втратив рахунок між внуками, правнуками і праправнуками — та й уже перестав ними журитися, як горобець, що вивів дітей з гнізда; третє й те, що він був одним з найбільш маючих городян міста З., мав п'ять великих домів, котрі всі бачили, і мав гроші, котрих усі не бачили, хоч вони були, цілком певно були, і приносили великі проценти, не раз більші, як дозволяє закон. Такий чоловік радує і землю, і своїх предків у небесах і підтримує славу Ізраїля по віки вічні...

Побожне і тихе життя сього праведного чоловіка було б, може, так тихо і без гризоти скінчилося, якби не заколотив його комісар староства, що в маю спровадився до його дому, приїхавши бог знає звідки.

Тільки уладився трохи у своїм мешканні, як уже зажадав від Гершка, щоб він доконче казав спрятати з подвір'я купу гною і сміття, бо, каже, що вікон не може на подвір'я відчинити, так чути сю купу. Гершко обіцяв, але минув цілий місяць — і він не погадав дотримати слова. Було холодно, падали дощі, комісар мало коли відчиняв вікна до подвір'я, то й не чув сопуху. Але по дощах пригріло сонце — і комісар прислав Гершкові «Regulamin czystości i porządku miasta Z...» [1]

Гершко жив в офіцинах того дому, перероблених з шопи, майже бідно про око. Саме недалеко від його вікон і порога лежав сей смітник, що так непокоїв комісара. Коло порога була лавочка, на котрій Гершко не раз сидів цілими годи-

[1] «Правила чистоти і порядку в місті З...» *(пол.)*.

нами і з приємністю дивився на сю купу всяких неужитків, що досі не сердили нікого. Чого тут не було! Сміття з великого і малого дому за кілька літ, всяке череп'я, скло, попіл, папір, солома, вугілля, побиті миші і щури, пір'я із з'їдених курок, шкаралупа з яєць, кості, відпадки з кухонь, подерті черевики, ганчірки — коротко сказати, усе те, що призначене на викинення. Коли се перегниле сміття розпарилося і Гершко надихався його сопуху, він спокійніше спав. І не кортіло його ніколи піти в сад, що був за його домом, повен буйної трави і прегарних овочевих дерев [1]. Тут на своїм смітті він бачив колись вінчання своїх дітей, тут його внуки бавилися, тут кури порпалися, горобці цвіріньокали,— він зжився з сим неладом і привик до нього так, як кертиця до своїх нор і темноти. І з тим було йому дуже добре.

Тепер же комісар, очевидно, завзявся на його спокій, коли пригадує йому порядки. Він прикликав свого внука-гімназиста (бо жив разом з родиною сина) і казав йому читати регулямін. Сіли собі обидва на лавочці проти смітника.

— «Każdy właściciel realności obowiązany starać się o codzienne zamiatanie chodnika i ścieku» [2],— читав внук.

— Wusy dus «ściek» [3],— спитав старий.

Внук пояснив.

— А — zoj! Ni-ni! — замітив на те Гершко,— і сі оклики міг зрозуміти лише той, хто знав, що Гершко ніколи в житті не подумав про хідники і рів перед домом, аби вони були чисті.

— «Jeżeli realność przytyka do placu publicznego, należy takowy zmiatać na szerokość 2-ch metrów» [4],— читав далі внук.

— Czekaj! — спинив його дідусь.— Należy zmiatać takowy... Wus heist «takowy»?[5]

— To jest plac [6].

— A-hm! — зрозумів старий, додав знову: «Nu-nu»,— підсміхнувся і казав читати далі.

Чого там в регуляміні не було! Кожда жидівка, яка лиш мала перини і подушки, сушила їх, не питаючи нікого, на

[1] Фруктових.

[2] «Кожний власник нерухомості зобов'язаний дбати про щоденне підмітання тротуару і стоку» *(пол.)*.

[3] Що таке «стік»? *(Євр.)*

[4] «Якщо нерухомість примикає до громадської площі, то треба підмітати на ширину 2-х метрів» *(пол.)*.

[5] Почекай. Треба підмітати таку.. Що означає (по-єврейськи) «таку»? *(Пол.)*

[6] Тобто площу *(пол.)*.

вулиці, на парканах, на плотах на вікнах до вулиці,— а тим часом регулямін се заборонював! Яким правом? Хідники і рови мали бути чищені — хто в місті того слухав? З вікон і балконів не вільно плювати — ай, вай! Може дощ падати, чому ж не вільно плюнути? Здохлих курей і котів не можна викидати на вулицю або на сміття,— чи бачив хто таке? Що з ними робити? В хаті їх тримати?

Та вже найбільше розсердив Гершка § 68, котрий наказував, що на сміття треба скрині, відпорної на вогонь, і що її треба якнайчастіше спорожнювати. Сей параграф комісар зазначив червоним олівцем. Хоч Гершко і сим разом не сказав більше, як зневажливе «но-но», але видко було, що його душа затривожилася. Одначе лише на хвилину, бо, коли глянув на вонючий смітник, твердо постановив собі не вивозити його, хоч би лиш для того, щоб не видавати цілком без потреби кількох крон, а може, й більше.

Такий був початок Гершкової журби. Помалу вона починалася, а скінчилася до двох тижнів. По двох днях сказав комісар Зільберові цілком прикро — і як до такого поважного горожанина — цілком неделікатно, що скоро він не скаже вивезти сміття, то се зробить магістрат на його кошт, бо тут, в домі Зільбера, може вибухнути холера, хоч не з-над Гангу, лише з-над Дністра, але не менше ретельна, як азійська. На згадку про холеру Гершко сердито сплюнув і відповів комісарові, що коли він такий великий пан, то най собі сам хату вимурує і з його дому винесеться — хоч би зараз, він не дбає, не силує його мешкати цілий рік, як умовилися. Гершко сказав сі слова з такою певністю, що комісар не відізвався вже ані словом, тільки відійшов собі до уряду [1]. Того ж таки дня прийшов до Гершка поліціянт з магістрату і просив його цілком по-доброму, щоби вивіз сміття. Гершко не відповів на се ані одним гідним словом.

По трьох днях прийшов Гершкові наказ заплатити 2 корони кари за непослух. Він не заплатив. За два дні потім сам бурмістр др. Каценелленбоген, зустрівши Гершка на Ринку, пояснював йому, що небезпечно зачіпатися зі староством,— нехай же він не шукає собі ключки і бурмістра не вганяє в прикре положення. Адже він сам не тисне нікого, щоби регуляміну тримався; коли ж комісар староства упоминається, треба послухати.

[1] Тут: установи.

По сій пораді старий Гершко упокорився і підвечір застукав до комнати комісара, хотів з ним бачитися. Комісар спитав коротко, чого він хоче.

— Panie komisarz! [1] — почав Гершко прегарним жидівсько-польським жаргоном, котрого не можна перекласти на ніяку мову.— Чому ви на мене brojges? Що вам те сміття шкодить? Чому ви мене переслідуєте?

Комісар подивився на Гершка спокійно, відвернувся і пішов. Тоді Гершка напала така злість, яка йому не траплялася вже віддавна. Він аж затрясся і таки тут, в мешканні комісара, розкричався:

— Co pan komisarz sobi myszli? [2] Я маю двох синів адвокатів, внук є професором гімназії, другий — лікарем, третій внук має село... І я маю більше, ніж ви!

На сі слова комісар вернувся і викинув Гершка за двері. Се був другий чи вже третій акт трагедії Гершко спересердя не спав цілу ніч.

На другий день він виїхав до свого сина-адвоката в недалекім містечку П. Не був би й їхав, якби не трапилася дешева нагода, коли міг присісти на фіакрі, котрим уже їхало троє знайомих. Треба було порадитися сина, як позбутися комісара з дому. Адже то гірка година з таким локатором...

Коли він вернувся за добу додому і став на своїм подвір'ї, не пізнав його. З величезного смітника лишилося тільки мокре місце, щоправда, також вонюче — з нього аж пара піднімалася на сонці,— але пусте, цілком пусте... Він аж перелякався. Що сталося?

Дома пояснили йому, що магістрат прислав віз, і сей вивозив сміття цілий день на кошт Гершка. А поліцай приніс небавом рахунок на 10 корон за воження, до того ще й засуд на 5 корон кари. Як не заплатить, то прийде екзекуція... П'ятнадцять корон мав Гершко викинути цілком дослівно на сміття! Удар був засильний, такий сильний, що Гершко того дня не тільки курочки не хотів їсти, але навіть на цибулю не дивився. Сидів у хаті і з ніким не говорив. Що син-адвокат порадив, ніхто не довідався,— сяк чи так, комісар поставив на своїм, а викинути його з дому нема способу, бо за мешкання платить. Тримай же такого ворога! І дивись на нього аж до другого мая!.. [3]

---

[1] Пане комісар *(пол.)*.

[2] Що пан комісар собі думає? *(Пол.)*

[3] Тобто ще рік — до закінчення строку договору

В душі Гершка кипіло, і варилося, і клекотіло,— він сердився, як мало коли, і не міг собі знайти ні ради, ні розваги. Цілком розбитий, він поклався у ліжко, трохи переспався і йому полегшало. Одначе не ступив на подвір'я, не відважився.

Тільки на другий день в саме полудне він вийшов з хати і сів собі на лавочку, щоби трохи погріти старі кості на сонці. Сонце не гріло, але пекло — і вже висушило цілком місце по смітнику, котре посивіло так, як ціле подвір'я. Гершко подивився на се місце і відразу почув якусь таку порожнечу в душі, мовби не лише на подвір'ї, але навкруги зробилася одна пустиня — така сама, по якій ще Мойсей ходив з жидами...

Тільки літ дивитися на сю різнородність смітника, відгадувати, коли викинуто самовар, що стирчав з нього, коли сходив внук калоші, що лежали коло самовара, коли загинула курочка — ся коло паркана, що її потім пес подер,— стільки літ дихати тут на подвір'ї свіжим повітрям — таким, яке Гершкові, очевидно, виходило на здоровля наперекір всяким гігієнам,— і нараз — пустиня! Чисте подвір'я без сміття!

Гершкові зробилося слабо; він не міг дивитися на таке пусте і погане місце і пішов до хати. Знову мало що їв і снувався по хаті, як немічний дід. Цілком охляв старий, хоч і не знати було, що йому хибувало.

А вранці на другий день, ще сонце не зійшло, як з дому Гершка роздався великий крик на ціле подвір'я. Слуги побудилися, повиходили з кухонь і довідалися, що Гершка Зільбера не стало в живих. Пішов сердега туди, де нема ворогів-комісарів, де жидівське сміття, коли є, може собі лежати до суду-віку на потіху цілого народу ізраїльського, де нема ніяких регулямінів, де не карають задурно, де, одним словом, добре. Не пережив старий Зільбер такої гризоти, такої великої переміни у своїм житті,— забрали йому його смітник, і він помер.

Хоч і кажуть, що смерть причини шукає, але хіба не було б на другім світі жидівських адвокатів, аби вони за такого праведника, як Гершко Зільбер, не загнали комісара в біду, коли і він помре. Ще він своє відпокутує...

1913

ДОЗРІЛИЙ

В родині судового радника Льва Бобрецького велика радість: його син Роман здав іспит зрілості! Десять років ходив до гімназії замість вісім, одначе нарешті таки скінчив її. Хоч не ціла іспитова комісія, лише більшість, признала його дозрілим,— все одно «матура» була в кишені.

Коли він сю вістку вполудне приніс додому, мати розплакалася з радості, три сестри поцілувалися з ним, а до суду побіг зараз молодший брат Юлько дати знати батькові. Заки батько прийшов на обід, мати дала Ромкові двадцять корон нагороди і дуже просила його, щоби не казав про те батькові ані слова; коли ж батько прийшов, Ромко дістав ще від нього одну корону і признання.

— Ти тепер, Ромку, дозрілий чоловік, отже, можеш піти собі сам на морожене до цукорні, а вечором підемо оба на пиво.

Ромко подякував батькові і усміхнувся незначно.

При обіді родина рішила, що годі вже дозрілому чоловікові ходити в гімназійній уніформі; тому пополудні, коли батько спав, мати пішла з Ромком купити йому одежу, по котрій ніхто його не посудив би, що він ще ученик.

Коли батько збудився і на свої короткозорі очі наложив окуляри, не пізнав Ромка: се був зовсім інший чоловік, не такий тонкий та довгий, як перше, тільки більше об'ємистий; а в м'якім капелюсі на голові і з паличкою в руках, котру вже собі сам Ромко купив, з лицем, чисто виголеним, хоч там мало що було голити, з чорним мохом під задертим трохи носом, виглядав він уже як судовий авскультант, а не «матурист».

— Отже, вечором підемо разом на пиво,— пригадав батько.

— Добре! — відповів син.

Вийшов до салону, придивився собі у великім дзеркалі, поправив капелюх, «вуса» і краватку, в кухні щипнув в руку погану з лиця, але молоду ще кухарку — і пішов у місто.

Тут накупив карток з образками і вступив до кав'ярні «Імперіаль». Казав собі дати чорної кави, єгипетських папіросів, пера і чорнила. Написав картки до Фелі Млинської, Зосі Заблудовської, Нютки Когуцінської і Мані Вирвидубівної, оглянув образки на картках — се були самі любовні події: поцілунки, танці, рандеву і вінчання,—

сховав у кишеню і почав читати «Neue freie Presse», хоч мало розумів німецьку мову.

До буфету надійшла товста касієрка з зів'ялим лицем і заспаними очима. Ромко кинув незрозумілий часопис і пішов звітатися з касієркою та повідомити її про свою дозрілість. Вона ледви пізнала його.

— Ви так змінилися! Правда, що я вас давно бачила.

— Ще в «Орієнті».

— Пригадую собі. А-но, гратулюю вам, дуже тішуся. Куди ж запишетеся?

— На права.

Тому, що Ромкові касієрка видалася сим разом дуже старою і поганою, він з нею не вдавався в довшу розмову, тільки заплатив і вийшов на вулицю.

Кинув картки у почтову скриньку і помалу, млинкуючи палицею, проходжувався. Голову ніс високо і капелюх перехилив трохи набік. Очима майже благав кождого, щоби хоч подивився на нього. Одначе, на жаль, мало хто звертав на нього увагу.

Зате він звернув увагу на панночку, що йшла з п'ятдесят кроків перед ним. Чимскоріше підбіг до неї і поклонився. Се була Нютка Когуцінська, семінаристка і донька возного з банку.

Також Нютка не пізнала його, але як пізнала, дуже втішалася і ним, і його дозрілістю.

— А я щойно вислав до вас картку з моїм знаком — знаєте?

— Знаю: знак питання між двома звіздками. Ліпше так — нащо явно?

— Може би, панна Нютка пішли зі мною тепер до кіно?

Нютка хвилину подумала, спитала, котра година, і пішла з дозрілим чоловіком.

В кінотеатрі показували на полотні «Вірне серце», страшно і безнадійно залюблене, довге на півтора кілометра, а перероблене зі світової французької повісті маркіза Жере Капустіна. Дівчина, що продавала квіти, дуже подобалася графові Плює — і з того вийшла трагедія з в'язницями, автомобілями, пожарами в готелях, бомбами і отруями.

Пан Роман за весь час, як у салі було темно, тримав Нютку за рам'я і тулив її до себе, а Нютка, очевидно, настрашена подіями на полотні, хилилася до нього чимраз більше, так що він її навіть поцілував. Щастя, що сиділи

в темнім закутку і ніхто їх не бачив. Коли ж нарешті граф Плює взяв за жінку дівчину з квітами і в салі стало ясно, Ромко і Нютка тільки зітхнули тяжко і відсунулися від себе. Обоє наче зі сну збудилися.

— Подобалося вам? — спитав Ромко.

— Дуже.

— Нічого собі штучка,— потвердив Роман і обоє вийшли небавом з кіно.

На вулицях уже світилися лампи.

— Господи! вже так пізно! — налякалася дівчина, подала руку, подякувала і побігла додому.

Ромко не відпроваджував її, бо хоч Нютка — гарна дівчина, але йому — дозрілому чоловікові, правникові від осені і синові радника — не пара. Зрештою, дома вже певно ждали з вечерею, по котрій мав з батьком іти на пиво.

Так і було, що ждали на нього. Вечеря була виїмково добра, щоби батькові і синові смакувало пиво.

Оба небавом вийшли з дому.

— Куди підемо? — спитав Ромко.

— До Берка.

— Та хто би туди йшов?! — вихопився син і додав по хвилині: — Я чув, що там невідповідне товариство і пиво лихе.

— Ну, то куди? Порадь, коли знаєш, бо я нігде не буваю і на пиво не ходжу.

— Я би радив до Брошковського. Там, кажуть, чудовий пільзнер.

Тут прийшлося Ромкові зняти капелюх, бо переходила якась знайома панна. Короткозорий батько вхопив також за капелюх.

— Се що за одна? — спитав сина.

— Знайома з танців.

— Так пізно ходить сама? — дивувався старий.

— Тепер інші панни, як за часів тата. Хочуть рівних прав з мужчинами, і чому би їм не дати?

— Все ж таки так пізно сама? — дивувався старий.

У Брошковського була хмара людей і диму. Місця не було де сісти. На щастя, найшли знайомих, два крісла приставлено ще до стола, і вони якось примістилися.

Був тут пенсіонований і нежонатий гофрат Заремба́льський, судові радники Шіц і Пацюра, майор Кнопф і професор Пшестшегальський. Хто не був знайомий з Бобрецькими, з батьком і сином, тепер познайомилися, і всі поздоровили Ромка з іспитом зрілості, коли довідалися про те від його батька.

Кельнер приніс дві склянки пива. Воно було дійсно як сметана.

— Пий! — сказав батько синові, а потім почав пояснювати товариству: — То молоде ще, безвусе... Гадаю собі: по матурі перший раз нехай піде разом зі мною на пиво. Нащо має сам волочитися?

Професор Пшестшегальський цілою долонею стягнув свої величезні вуса на губу і на бороду, втер тим способом піну з пива, але й сховав злосливу усмішку. Ромко не дивився на нього і почував себе несвобідним.

— Що тепер матура? — почав гофрат.— Тепер се жарт! Здають лише кілька предметів і переходять більшістю голосів, хоч дечого не здали... що то за іспит?! То за моїх часів була матура! Цілий день, всі предмети, навіть релігія... від рана до півночі! Ми пріли, а тепер!..

— Всі гімназії тепер дрантиві,— не в гнів сказавши вам, пане професоре! — сказав радник Пацюра.

— Прошу, мене се не ображує, я сам то кажу,— відповів професор.— За моїх часів за тютюн гонили з гімназії, за ковзанку давали вісім годин карцеру, а тростиною били в те місце, де ноги виростають, навіть у вищій гімназії. І все-таки ліпше було. Ми вчилися!

— Субординація була! — замітив майор.— Не бабська педагогія: bitte, wollen Sie, geruhen Sie, seien Sie so gnädig [1].

Радник Шіц не мав часу говорити, бо що випив велику склянку пива, воно зараз спливало з нього потом з лисини і широкого товстого лиця, і він жадав знову пива. Радник Бобрецький, худенький, заниділий в службі судовик, мало говорив. Ромко випив уже давно свою склянку пива і ждав на другу.

— Вип'єш ще? — спитав батько.

— Вип'ю.

Друга склянка не знати коли щезла в горлі Ромка. Батько й не зауважив.

Більше й менше старі діди заговорили тепер про війну на Балканах. Тут вже майор вів розмову, мов свій батальйон, а товариші побожно слухали. Ромко страшенно нудився, слухав з годину, ждав, чи батько скаже дати третю склянку пива, і вкінці шепнув йому: «Ходім!»

— Уже хочеш спати?

---

[1] Будьте ласкаві, бажаєте Ви, зволите Ви, будьте так милостиві *(нім.)*.

— Хочу.

— Ну то ходім!

Заплатили й вийшли.

— Може би, ще до цукорні? Я нап'юся чаю, а ти морожене з'їси,— заохочував батько.

— Та хто би до цукорні йшов?! Се для жінок. Ходім краще до кав'ярні, де музика грає,— відповів син.

— Де ж грає? бо я не знаю.

— В Ельдорадо.

— Звідки ти те все знаєш? — дивувався батько.

— Штука знати, як афішів і вивісок повно на кождім кроці! Але ще краще буде, як підемо спати. Се найрозумніше.

— Правду кажеш! — згодився батько і по дорозі навчав сина: — Ти бачиш, як я жию: скромно і чесно... Видатків багато, дорожнеча, нема звідки і за що... І замолоду не гуляв і тепер не можу і не хочу. Тішуся, що й ти такий скромний і порядний, не розтратний...

— Я ще ту корону маю, що мені тато дали,— похвалився син.— А палицю купила мені мама.

— Що там палиця! Дурниця! А от коби ти здоровля шанував, за фартушками не бігав, не пиячив, не курив — се важне! Я дуже тішуся, що ти ще такий невинний... Я сам, бачиш, цілими днями в уряді,— гірка година! — не маю навіть коли з дітьми поговорити. Але, слава богу, у мене діти добрі... мама пильнує...

Прийшовши додому, радник зараз поклався в ліжко. Ромко приступив до мами в кухні і шепнув їй:

— Я ще піду на хвилину в місто.

— Не йди, Ромцю, прошу тебе!

— Мамо! адже я вже дозрілий чоловік і не панночка! Я зараз верну. Прошу, прошу...

Ромко поцілував маму в руку, мама його в чоло — і се значило, що може піти.

— А не бався! Возьми собі ключ від мешкання!

— Я не забавлюся!

— Не можу йому відмовити, він нині по матурі,— немов оправдувалася пані радникова перед кухаркою.— Тільки ти панові не кажи нічого!

— Я не скажу!

В чверть години потім Ромко сидів уже з товаришами, що також здали матуру, в шиночку «Під сорокою». Перед ним стояла велика склянка пива, і він бавив товаришів оповіданням про свого батька:

— Знаєте! запросив мене мій старий нині на пиво. Дав мені дві малі склянки пива, а за третю й не питався! А пиво таке, як сметана! Чиста мука! І корону дав мені — ха-ха-ха! Знає, що коштує кавалерське життя! — Кельнер, пива! Для всіх! Я плачу!

Аж тепер Ромко забавився!

Вернув о третій рано і ледви зайшов до своєї комнати коло кухні. Мама помагала йому роздягнутися, бо він не мав сили. Потім прикладала йому зимної води до голови. Хоч все робила дуже тихо, радник таки збудився.

— Що там сталося? — спитав, коли жінка вернула до спальні.

— Ромкові зробилося недобре.

— Та він лише дві малі склянки пива випив!

— І зашкодило йому,— відповіла жінка.

— Що то значить, як чоловік непризвичаєний! — зітхнув батько, натягаючи на себе ковдру.— Де йому до пива?! То ще хлопець незіпсований — молодий... Від одного папіроса в голові закрутиться... Але чей ніщо злого йому не буде?

— Не бійся! Можеш спати!

Радник обернувся і старався знову заснути.

1913

НА СУДІ

Молодий, коло 30 літній професор гімназії Іван Латка, їхав залізницею на свою нову посаду в С. Сидів сам у переділі 3-го класу і нудився. З нудьги заглядав до своїх двох валіз на полицях, чистив нігті, придивлявся собі в малім кишеневім дзеркалі, підкручував вуса догори, аж під очі, поправляв свою модну краватку, що мінилася до сонця, як шкіра ящірки, та оглядав свої жовті шеврові черевики і палицю. А коли се йому знудилося, виймав папіросницю і курив.

Вакації вже кінчилися; лишилося ще тільки два дні, найдорожчі для учеників, бо останні. Тому ще на двірцях і в залізницях майже не було їх видко. Латка їхав наперед, щоби найти собі хату і розглянутися на новій посаді.

На станції в Д. всіли до його переділу два ученики в мундирах зі знаком «G» на шапці. По відзнаках на ковнірах видко було, що низький і грубий ученик був з шостого

класу гімназії, а худий і високий, з непідтятим заростом на лиці, як у молодих жидів, був із семого класу.

Шостак зараз вийняв свою папіросницю, подав семакові, а що не мав сірників, попросив у незнайомого подорожнього вогню.

— Панове вже з вакацій? — почав Латка розмову.

— Так,— відповів семак.

— Прикро вертатися?

— Ну вже ж, що немило.

— А куди, панове, їдете, коли вільно спитати?

— До С.

Латка зацікавився: се ж ученики тої самої гімназії, в котрій він мав служити. «Можна би дещо довідатися»,— погадав собі.

— Які ж там відносини у вашій гімназії? Бо раз якось у часописі читав я, що в ній нема ладу. Учителя набили ученики по лиці.

— Ано, бо заслужив! — відповів коротко шостак.

— Ретроград, клерикал і донощик був,— пояснив ближче семак.— «Піпчив» дуже, одним словом — свиня.

— А директор який?

— Та що директор? Старий дурень — і вже! Найбільшу приємність має, як котрого може вигнати з гімназії. А боїться шкільної ради, як штубак. Всюди нюхтить соціал-демократів, радикалів, атеїстів, революціонерів, а сам дурень, аж крутиться.

— Повинен уже на пенсію іти,— заокруглив шостак характеристику директора.

Професор Латка не відзивався хвилину, але недовго всидів мовчки, бо цікавість перемагала.

— Професори добрі? — спитав він знову.

— Різні є,— відповів шостак.

— Тепер має прийти до нашої гімназії свиня, якої світ не бачив,— додав семак.

— Хто такий? — спитав дуже цікаво Латка.

— Професор якийсь до латині і греки, Латка називається.

Латка почервонів на лиці і добре придивився семакові.

— Чому ж свиня? Адже ви ще його не знаєте? — промовив, оскільки міг, спокійно.

— Не знаємо ще, але маємо докладні відомості з гімназії, де він був досі, від учеників.

Професор Латка придивився тепер ліпше грубому шостакові, добродушному і рум'яному з лиця, погадав собі,

що від нього можна би дещо більше довідатися, подав йому і семакові своїх папіросів і розмовляв дальше:

— На професорів ученики всяке виговорюють, дуже часто без підстави, і тим тяжко кривдять їх.

— Ну, Латки певно не кривдять,— відповів твердо семак.— Адже се бельфер, знаний нам і з листів, і з часописів студентських! Зарозуміла бестія і на свою красу, хоч поганий, як щур, і на свої відомості, хоч дурень, і на свої краватки,— одним словом, педагог найновішої дати, кандидат на директора й інспектора, кар'єрист першого сорту, а все коштом учеників.

У Латки в душі похололо. Він майже з перестрахом глянув на молодих товаришів подорожі, потім розсердився, далі погадав, що по таких словах годі йому признаватися, хто він, і, щоби вибавити себе з клопоту, відвернув лице до вікна вагона та здув попіл з папіроси за вікно.

Мабуть, сей уданий спокій Латки осмілив шостака до дальшої розмови:

— Ми все знаємо! — казав він.— От тільки вчора дістав я лист від його ученика. Латка був господарем шостого класу.

— Так! — мало що не потвердив професор, але похопився і сказав лише: — Ну? Що ж він там пише? То цікаво послухати, як ученики характеризують професора.

— Справді цікаво,— згодився з ним шостак, витяг з кишені лист і почав читати:

— «Там прийде до вас наша Латка. Добре, що його звідси забрали, тільки шкода, що не нагнали на сто чортів, а дали до вас. Свиня на всі боки — і то навіть не з йоркширів, тільки наша проста, галицька, з довгим рилом і з грубою щетиною. Поза аористами і кон'юнктивами не бачить божого світа, хоч сам на своїх класиках пише собі всі пояснення і переклади. Від учеників жадає всього напам'ять, а сам нічого не знає. Двійок дає без кінця і так заслуговується перед шкільною радою. Ми били йому вікна так довго, поки його не забрали від нас. Робіть і ви так, коли не зміниться.

Найбільше мстився на нас взимі. Розігнався був сватати доньку начальника суду, щодня вбирав тоді іншу краватку, парфумувався, прилизував чуприну, нігті в класі чистив і пилував — і дістав здоровенного гарбуза, бо довгів має щось з десять тисяч!»

«Неправда!» — щось скрикнуло в душі професора, але наверх видобулося лише якесь глухе «гм».

— «Тоді,— читав далі ученик,— мстився на нас без пам'яті до самого великодня, коли ми йому гарненько вибили всі шиби. Я сам, як пустив здалека з катапульки камінець, то вибив таку круглу дірочку в шибі, як викроєну. Я ходив потім дивитися».

Професор мав велику охоту побачити письмо автора листа, але шостак сидів задалеко від нього. Присунутися ближче, щоби побачити, було годі, бо можна було зрадити себе, а може, ученик сховав би лист. Врешті сей суд так приголомшив його, що він сам не знав, що робити.

Тим часом ученик читав дальше — очевидно, приємно було йому похвалитися, як заздалегідь позбирав відомості про нового учителя.

— «У п'ятому класі найшли на нього досить добрий спосіб, котрого можете і ви спробувати. Все казали йому, що наймиліша година — се його, що він дуже добре вчить і що понад греку і латину нема нічого кращого на світі. Там він якось не так лютував, а в нас страх! Я дістав поправку...»

Професор почав нагадувати собі, кому він у шостому класі дав поправку. Дав злу ноту з греки вісьмом ученикам, отже, котрийсь з них є автором листа. Певно, Плотичка — худоба, лінюх, заводіяка,— о! Ніхто інший, тільки він!

Але тут ученик замовк і професорові мимоволі вирвалося:

— Вже ж все?

— Де ж там! — відповів ученик,— але далі вже годі читати.

«Що там ще може бути?» — думав педагог, до краю розцікавлений і подразнений листом, і ухитрився сказати:

— Ну, вибачайте, що я допитуюся, що далі є в листі; се вже й так з вашого боку доказ великого довір'я до мене, незнайомого, що стільки прочитали мені.

Сими словами вхопив за серце шостака, і він відповів:

— Нічого там уже незвичайного нема. Товариш пише, що ученики набили його за якусь там дівчину.

— Се неправда! — скрикнув нараз Латка, вставши з лавки як опарений!

Оба ученики зчудувалися і схопилися також на ноги.

— А ви звідки знаєте? — спитав семак таким голосом, як би хотів сказати: «Як ти смієш нам перечити, не знаючи справи?!»

— Я сам є професор Латка! Дам я вам, драби і гультяї! — відповів грімко Латка і вхопив за палицю.

В одній хвилині ученики щезли з переділу і побігли аж до четвертого вагона.

Професор Латка почав ходити по своїм тіснім переділі, як лев по клітці, і все повторяв:

— Драби! Гультяї! Дикуни! Гайдамаки!

Потім сів і тяжко засмутився. В листі було багато правди, і се його зажурило.

1913

ТРУДНЕ ІМ'Я

Священик села Ц. стрінув на дорозі свого парохіянина, виборця Гната Воробця, що мав вибирати посла до сойму, і, поздоровавшися з ним, почав розмову:

— Що ж там, Гнате? Будемо голосувати?

— А будемо, прошу отця духовного, будемо, аякже! Чому би не голосувати? Як голосувати, то голосувати!

— Але на нашого кандидата!

— Таже на нашого! Не інакше! То давніми часами бувало ми на пана голосували, на чужого, а тепер — нема, панцю, для тебе танцю, ми собі погуляєм! Ая! правду кажу! О! пішло їм з Петрового дня — панам! Чую, дуже щось до них добираються. Навостро! В газетах таке пишуть! страх!

— А знаєте ви, як наш кандидат називається? Бо то помилитися не можна — зараз ваш голос пропаде!

Воробець махнув рукою поза себе, як крилом:

— Та що то нашого чоловіка назвати — не штука! Аякже! То ще, прошу ласки отця духовного, як я при воську служив, то була штука назвати старшого! Де-де! Що ми по зубах набралися! «Генерал фантері-трілєрі граф Шурим-Бурим», чи якось інакше, так дивненько, що страх! А наш пан обершт: «Едлєр фон Погоняй воли до логази!» Якийсь мадяр був, але писався більше по-нашому, отак, як би я: Воробець Гнат. Вимовити можна.

О[тець] парох слухав радо говірливого селянина і усміхався незначно.

— Ну, прецінь, Гнате, як пишеться наш кандидат?

— Хто? цей адукат з Городенки?

— Так.

— Воконецький пишеться, а на ім'я Тимофій.

— От видите, газдо, що не знаєте! Не Тимофій, тільки Теофіль,— Теофіль Окуневський.

— А я ж як кажу! Тимофій Вокунецький — хіба не так?

— Ні, не так. Прийдіть ви, Гнате, завтра до мене, так підвечір, то будемо вчитися, як називається наш кандидат. Ви неписьменні, то з письма не вичитаєте, як інші. Треба собі в голову вбити, як «Отче наш». Прийдете?

— Та добре! Я прийду. Чому би не прийти? Слава Ісусу Христу!

— Слава навіки!

На другий день підвечір Гнат Воробець прийшов до священика. Той ходив по саду. Оба привіталися, поговорили хвилину про безнастанні дощі, про малу надію на добрі жнива, трохи про війну на Балканах,— а потім сіли собі на лавочку і почалася наука.

— Ну, будемо вчитися! — почав отець парох.— Наш кандидат...

— Зараз, прошу ласки отця духовного, кандидат то ніби чоловік, що хоче бути послом?

— Так! Або він сам хоче, або його хочуть мати послом.

— Ага! Ну, добре! То наш кандидат пишеться Тимофій?

— Не Тимофій, лише Теофіль!

— Се по-якому?

— По-нашому. Є таке ім'я. Значить: богу милий!

— Ади! То файно називається! Дай йому, боже, здоровля!

— У селян такого імені не вживають: у них все лише Степан, Іван, Василь, Гнат,— а в панів Теофіль, Володимир, Ярослав...

— Звичайно: з-панська! — замітив Воробець.

— Ні, не з-панська, а так; одні звикли до таких імен, а другі до таких. От мій сусід назвав хлопця так, як в календарі стояло того дня, коли він родився: Венедикт, а люде на селі як підхопили: Медведик — і хлопчисько по нинішній день Медведик, а не Венедикт. Не звикли.

— Та-бо й справді дивно якось,— замітив Воробець.

— А про то святе ім'я, як кожде інше. Так і тут: Теофіль! Повторіть!

— Те-о-фій!

— Те-о-*філь*, не — фій!

— Теофіль,— вимовив Воробець гладко.— Ха! ха! чудно якось. Ну, та коли вже так його охрестили, воля божа, а нам не до того.

— Вчімся далі! Як ви Воробець пишетеся, так наш кандидат пишеться Окуневський.

— Воконецький! Я знаю, не треба вчитися,— боронився виборець.— Я чув від людей.

— Отже, зле чули і треба вам навчитися по правді, бо голос пропаде. Ви ловили коли риби?

— Чому ні? Ловив!

— А що є окунь, знаєте?

— На! Маєш! Я не знав би, що є окунь?! Та раз я — буде тому вже з тридцять літ — так коло святої покрови — злапав такого вокуня, що жид мені цілу кварту горілки дав за нього! А сам шабас мав — аж гей!

— Отже, добре! То наш кандидат називається з початку так, як та риба: Окун-евський.

— Ніби такий вострий хребет має, як вокунь,— зажартував Воробець.

— Повторіть, Гнате: Окуневський!

— Та я знаю! Вокуневський!

— Не Во — лиш Окуневський!

— Хіба не все одно?

— Не все одно! Можуть скасувати голос і за таке, як схочуть.

— Ади! — дивувався Воробець.— Окуневський! Окуневський!

— Слава богу! Тепер випадає йому гонор віддати, бо він і пан, і доктор, і адвокат, і посол до Відня — то, як покличуть вас до голосування, годиться сказати так: «Пан доктор Теофіль Окуневський, адвокат з Городенки».

— То він і людей лічить?

— Ні! Чому так питаєте?

— А от ви кажете: доктор.

Священик пояснив, що бувають всякі доктори, і хотів уже раз почути від Воробця ціле ім'я і титули кандидата!

— Ну, як називається?

— Пан Тофель Вокуневський...

— Але ж не пантофель, чоловіче добрий! Хіба ви не знаєте, що є пантофель!

— Ні.

— Се такий м'який, вигідний ходак на ноги!

Воробець трохи налякався, як се почув.

— Та я... нічо... де ж би я тоє? — боронився він.— Ще би заскаржив до суду!

— То опустіть «пан» і кажіть просто: доктор Теофіль Окуневський, адвокат з Городенки.

— Доктор Тимофій Вокуневський, адвокат з Городенки.

— Як Тимофій?

— Ні! — нагадав собі Воробець, але як справді мав сказати, забув.

І він, як малий ученик, засоромився, та почав себе оправдувати:

— Трудне ім'я... годі спам'ятати... де мені до того?! Тяжко йде. Я от журюся, що долину вода замулила, сіна не зберу... де моєї голови таке чіпиться?!

Священик помовчав хвилину, потім встав.

— Не журіться,— каже,— Гнате, навчимося ще, як наш кандидат називається, і послом виберемо його і сіно зберемо і буде нам ліпше!

— Дай-но, господоньку! — зітхнув набожно Воробець.

— А я попрошу Василя Підгородецького, аби вас навчив. Він письменний чоловік, то вам скаже.

— Та вже най і так буде! — згодився селянин.— Дивно якось той кандидат називається. Тяжко спам'ятати. Дякую вам, що-сьте мене вчили. Слава Ісусу Христу!

— Слава навіки!

Вечором нарікав отець парох перед жінкою на загвожджені селянські голови і на львівських політиків і редакторів, котрим і не сниться, що на селі треба не раз час тратити на такі дрібниці. Здається їм, що вистане приказ дати, що вони нарід уже зовсім приготовили, тим часом на селі ти вчи не тільки чому на свого чоловіка маєш голосувати, а ще й як він називається.

Воробець зрозумів уже, що треба дати голос на свого кандидата,— навчився — як здавалося потім і священикові, і Підгородецькому — імені кандидата, а прийшлося при виборчій комісії, сказав цілком виразно: «Доктор Тимофій Вокунецький»,— і його голос пропав.

1913

МАНДОЛІНА

Василь Підпеньок і Гриць Соловій пили горівку, а Микола Волох пив пиво, бо від горівки і гараку присяг ще перед двома роками, як у бійці ребро йому зломили. Всі три говорили про сільські новини, про дітей і засіви та переповідали собі се, що зачули від людей або з часописів. Все статочно, помалу і поважно, без образи божої і людської.

Аж надійшов до коршми Іван Костишин і приніс лист від свого сина, що вчився в учительській семінарії в С.

В листі була бесіда про Волохового сина, також ученика семінарії. Про це й пішла тепер розмова між господарями, вже не така мила як досі

— Прочитайте лист, коли ласка! — попросив Волох.— Добре що пише про мого Степана?

— Не дуже.

— Ов?!

Правду сказати, Волох про свого сина у школі зовсім не дбав і лишив його на власну поміч та на ласку людей, але в своїм серці він завсігди тішився, що син йому вдався, і тому стривожився, як почув немилу вістку

— Що ж там такого?

— А таке, що ваш Степан на манівці зійшов. З якоюсь Магдаліною уже по місті водиться і навіть спить. Невістку будете мати.

— Що ви не кажете?!

— А так! Ось тут в листі пише мій син; я вам прочитаю «Я граю на скрипці, а Волохів Степан має дуже красну мандоліну і так в ній залюбився, що не розлучається з нею і навіть як іде спати, то кладе її коло себе. Часом і по місті ходить з нею разом».

— Чи чував хто таке?! — застогнав Волох, як ранений.— Адже йому не більше як вісімнадцять років, та й таке вже починає! З Магдалінами водиться! Що з нього буде?

— Пропаде хлопець! — сказав коротко Василь Підпеньок.

Соловій додав:

— То, знаєте, куме, у великім місті всякі дівки бувають. Вітрогони,— не вам казати. Чіпиться така Магдаліна хлопця... то се, то те... вичекає, поки до хліба дійде, а потім бери, чи хоч, чи не хоч! І до суду запізве, як не схоче. А сама грейцаря при душі не має та ще й ганьба на всю фамілію, бо ледащо.

А Костишин доповів·

— Ви би, сусідо, поїхали та подивилися. Шкода хлопця!

Вся радість, яка від пива і розмови призбиралася в душі Волоха за попередню годину, тепер щезла. Він важко встав із-за стола і сказав твердо:

— Я душу випру з нього!

Заплатив і пішов зажурений до хати.

Дома розповів все жінці, і його смуток ще побільшав, як побачив, що жінка заломила руки і почала плакати. Поплакавши, вона порадила також поїхати до сина. Добре, що

в хаті валявся ще деякий гріш за продані поросята, і жінчиної поради можна було послухати.

На другий день пополудні Волох був уже в місті С Приїхав залізницею. Він знав що син живе у якогось возного від суду, але як сей возний називається і при якій вулиці мешкає, сим він досі не цікавився, бо не мав гадки відвідувати сина. Тому зо дві години блукав від суду до семінарії і назад, заки припадком від якогось Степанового товариша довідався, куди має йти.

Сердитий і втомлений застукав до комнати свого сина, де було чути голос мандоліни.

— Татуньо! — скрикнув син радісно, побачивши батька, поклав мандоліну на ліжко і припав до батьківської руки.

В голосі Степана було стільки невинної радости, що старий Волох спершу на хвилину злагіднів. Але в ньому за цілу добу назбиралося забагато гніву, щоби відразу подобріти, тому наперед розглянувся в убогій студентській комнаті з чотирма ліжками і столом посередині і, коли нічого не побачив, на щирий привіт сина відповів дуже прикро:

— Слухай, волоцюго! Кажи мені щиру правду, що є з тою Магдаліною, що ти з нею по місті водишся, на встид, на ганьбу, на публіку?

— Якою Магдаліною?! — здивувався син і зараз здогадався.— Чи не мандоліну маєте ви на гадці?

— Все одно, як називається, але як ти смієш з такими дівками волочитися по місті?! Костишин писав, що він грає на скрипці, коли має час, а ти на публіку найшов собі якусь Магдаліну...

— Ха-ха-ха! — засміявся син.— А от моя мандоліна на ліжку! Се не дівчина, тільки інструмент.

Старий батько не повірив зразу і ще й розсердився.

— Що! Ти мені, старому, будеш баки забивати?! Ніби я не чую, що є Магдаліна чи Мандаліна?! Кажу тобі, попам'ятаєш ти мій кулак!

— Але ж, татуню! Ви сього не зрозуміли! І я на скрипці граю — ось моя скрипка! — але я купив собі ще й мандоліну, отсей інструмент, і граю. Дуже мені подобається. Тут зараз прийдуть мої товариші, і ми вам заграємо.

— Заграй такому дурневі, як ти сам, а не мені! — відповів батько твердо, але вже зовсім втратив певність, чи по його боці правда, чи по синовім, сів на кріслі і замовк.

— Як же я вас переконаю? — говорив тим часом син.— Спитайте людей, коли не вірите! Ви такого інструменту ще не бачили і не чули, як називається, та й тому... Ось уже йдуть! Ми маємо пробу.

На вулиці ученики-мандолініcти грали марша і йшли просто до Степанової комнати. За хвилину було вже їх тут у комнаті разом зі Степаном вісім, і шістьох з них мали то більшу, то меншу мандоліну, а два мали гітари.

Великий сміх настав, коли Степан розповів товаришам батькове підозріння. Всі обступили старого з інструментами і, не умовившися, заграли такого завзятого марша, що аж мурашки поза плечі ходили. Старий Волох хотів видобутися з громади веселих хлопців, трохи ще сердився, але по лиці його розливалася щораз більша радість, і він вкінці засміявся.

— То се мандоліни?!

— Мандоліни, мандоліни, не Магдаліни,— говорили весело хлопці.— Ви не чули ще такого?

— Звідки мав чути? А се файне! От би таку музику на весілля! Ну, заграй ще що!

Старий сів собі збоку на синовім ліжку, а хлопці посідали навколо стола, розіклали підпори на ноти і почали грати. Степан стримував їх, то казав далі грати,— батько зрозумів, що син тут провідником.

Грали добру годину. Уже старому аж навкучилося і він трохи не задрімав, але з його серця за той час зовсім уступилася злість і натомість зайшли туди тихе вдоволення і безжурність... Не пропаде син!

На другий день він був уже у себе в селі. Тут так довго не міг утихомиритися, поки не найшов Костишина і Соловія і не розповів їм, що бачив.

— Тільки дурно через вас видав я гроші на дорогу,— нарікав він.

— А невістка гарна? — питався Соловій.

— Та яка там невістка?! Мандоліна — се струмент, а не дівчина! Отак як половина видовбаного гарбуза з покришкою і ручкою, на тім струни, і по тих струнах треться таким патичком. Се кладуть на живіт — отак-то! (Волох показав на собі). Тут ліва рука перебирає, а тут права, сюди й туди. А є ще магдаліни і більші, такі, як корито, тільки позагинані,— то на них пальцями перебирається, і вони мають грубіший голос. Там у сина була їх ціла громада. Грали мені до самого вечора, як на весіллі. А ви таке вигадали на мою дитину! Як чого не розумієте, то не ганьбіть мені хлопця!

— Всяке люди вигадують, — боронився Костишин. — Хто там все може знати! Але ви не дуже вірте, може, воно так, а може, й ні

1913

МУХОЛАП

В околиці села К. над Дністром появився не знайомий нікому чоловік, настільки неосторожний чи байдужий на всі прикази власті, що не зголосився в поліції, тільки так ходив собі свобідно, як за давніх добрих часів Першу вістку про нього принесла Парася, слуга коменданта постерунку державної поліції, пана Вілька; вона наперед пані Вільковій, а потім і самому Вількові оповіла свою стрічу.

— Іду я, — каже, — собі попід ліс, дивлюся, аж там якийсь пан із сивою бородою, в окулярах, кидає мішком понад бодяки і ловить мухи чи щось таке. Стала я за корчиком і дивлюся, що він буде далі робити. А він сідає на землю і починає порпати, копати, щось виймає, щось ховає.. Здається, чоловік не при розумі. Я обійшла його здалека, краще не сходитися з таким мухолапом.

Звіт Парасі не був докладний. Пан Вільк хотів ще знати, що той незнайомий закопував чи викопував, кому він давав знаки тою фаною чи тим мішком, чи се хто міг бачити, — Парася аж напудилася від тих допитів, але не могла нічого більше сказати. Комендант, дбалий о спокій околиці, повіреної його опіці, прикликав зараз свого поліцая Францішка Свідра і приказав йому негайно найти мухолапа і привести його в поліцію.

Заки те все сталося, берегом Дністра понад водою ходив вояк цлового батальйону Войтек Ржепа, котрий мав пильнувати границі, щоби хто з Буковини не перевозив Дністром горівки у Східну Малопольщу. Так сей Войтек побачив на кручі Дністра дивне диво: якийсь сивий пан в окулярах махав білим мішечком на патичку — і то в сторону Буковини: раз, другий раз, третій раз, потім заглянув у мішок, витяг з кишені фляшку, усів на землю — і не знати, що далі робив, бо знизу не було видко. Войтек Ржепа розумів свою службу, і хоч як не хотілося йому лізти на стрімку стінку берега, обов'язок наказував йому придивитися сьому підозрілому панкові зблизька. Нема сумніву: се вимаху-

вання хоругвою в сторону Буковини мало своє значення — він давав знак пачкарям по другім боці, щоби о третій годині попівночі бралися до роботи.

Мухолап сидів на камені і затроював спиртом якогось мотиля, коли Ржепа станув коло нього і промовив грізно:

— Що ви тут робите?

— Чи не бачите? — відповів мухолап.

— Се румунська горівка, що коло вас стоїть?

— Не знаю. Спробуйте!

Ржепа підніс фляшку до сонця, потягнув здорово і прицмокнув.

— Ви звідки маєте сю горівку?

— Купив.

Мухолап сховав спокійно мотиля у коробку і видивився на вояка трохи здивовано, трохи з цікавістю.

— Хто ви є? — допитував вояк далі.

— Професор Краківського університету.

— Говоріть се комусь дурнішому, а не мені.

— Як найду, то скажу.

Ржепа не похопився на відповіді, лише питався дальше:

— Чого ви махали три рази фаною в сторону Румунії?

— Бо треба було.

— Ну, то я вас арештую.

Мухолап не противився.

В ту хвилину, мов покликаний, надійшов скоренько поліцай Свідер. Ржепа оповів йому все, що бачив,— і оба тішилися дуже, що зловили такого непевного гостя.

Ржепа остався над Дністром, а Свідер не церемонився довго з незнайомим, тільки казав йому йти поперед себе.

— Скорше, скорше, бо я не маю часу. Я вже й так набігався за вами, як пес.

— Чи я вам казав? — боронився мухолап.

— Ви не жартуйте зі мною,— відповів поліцай твердо,— бо я жартів не знаю.

Мухолап замовк.

По подвір'ю станиці поліції ходила Парася. Як побачила мухолапа, зараз побігла до Вількової:

— Іде, іде, той самий, що я його бачила під лісом.

Вількова вибігла на ганок подивитися, як на диво. В селі було страшно скучно жити, тому всяка новинка займала її.

Надійшов мухолап, а за ним поліцай, оба спечені, бо жара пекла. Вількова здержала поліцая.

— Муж спить по обіді, зачекайте! Ідіть до кухні, пообідайте! Сей пан чей не втече.

— Нехай спробує, то я його кулькою дожену,— погрозив Свідер, поцілував Вількову смачно в руку, усміхнувся, моргнув до неї і пішов у кухню.

Вількова пішла за ним, але по хвилині вийшла знову на ганок, бо дуже кортіло їй побалакати з мухолапом. Той сидів на лавочці, обтирав цілу голову хустиною, потім чистив окуляри і віддихав тяжко — видко, втомився. Виглядав дуже нещасливо: одітий звичайно, як на дорогу, запорошений, з торбою на плечах, бляшаною коробкою спереду і другою торбою збоку,— палиця і сітка на комахи стояли сперті об стіну.

Вількова почала розмову:

— Ви приїхали сюди з Кракова?

— Так.

— За чим?

— Ах, знаєте, тут у вас є прекрасна флора і фауна — і я хотів побачити.

Вількова зчудувалася:

— Прекрасна Флора і Фауна — тут, у нас? Я про них не чула. Вони тут мешкають?

Мухолап видивився на Вількову і відповів спокійно:

— Се не є ніякі люди, тільки цілий світ ростинний і звіриний. Маєте тут у своїх ярах Дністрових предивні рідкі ростини, мотилі, ящірки, вужі Ескулапа... От якби хто мені одного такого вужа найшов, я заплатив би. Мабуть, їх тут уже мало.

— А коло Кракова їх нема? — дивувалася пані Вількова.— Адже я вчилася, що під Вавелем в печері є навіть страшний смок.

— Був колись,— відповів мухолап,— тепер його потомки розлізлися по кресах і напастують спокійних людей.

Вільковій прийшли на думку слова Парасі, що той мухолап не при розумі,— і вона вступилася в двері, щоби, на всякий случай, можна скоро сховатися. Але як жінка поліцая, вважала своїм обов'язком пильнувати його так довго, поки Свідер пообідає і муж виспиться.

Мухолап вийняв з кишені якусь закуску і почав їсти. Тим часом з комнати роздався небавом грімкий голос коменданта Вілька:

— Карольцю! — Се він кликав жінку.

Карольця вбігла до комнати, побула там хвилинку, потім покликала Свідра з кухні і обоє попросили мухолапа

до канцелярії разом зі всіма його торбами і приладами. Почалося слідство, при котрім, крім Свідра, була й Карольця, бо на селі скучно жити, а тут траплялася новина.

— Легітимація! Абсолютно! — гукнув зараз при вході товстий Вільк.

Мухолап подав і ждав скромно коло дверей — ніхто не попросив його сідати. Вільк дивився на легітимацію і на мухолапа, оглядав печатки, надумувався, вкінці рішив: «То може бути правдива легітимація, абсолютно, а може бути й підроблена. Знаємося на таких штучках. Тут мені в околиці крутяться всякі більшовики й українці — і кождий має якусь легітимацію з печатками. А я відповідаю за спокій — абсолютно!»

— Чому ви не зголосилися в старості, і в повітовій команді поліції, і в мене?

— Бо мені було не по дорозі.

— Не по до-ро-зі,— повторив Вільк з глумом.— Свідер, зробіть ревізію!

Свідер зняв з професора велику бляшану коробку і з замахом висипав з неї на ліжко Вілька все, що в ній було. Там були три золотисті ящірки з синявими голівками, один вуж і дві веретільниці Ящірки зараз збігли з ліжка на поміст, а вуж і веретільниці порозлазилися по ліжку і шукали дороги на землю.

— Гвалт! — скричала пані Карольця і кинулася до дверей. Пан Вільк відскочив також від ліжка, а Свідер перший був у сінях. На крик надбігла й Парася і зчинила з панею переполох, як би не знати що сталося:

— Вужі, гадюки в хаті! А де ж ми будемо спати?!

— Не бійтеся! — успокоював їх професор.— Се дуже невинні створіння. Чи можу собі їх забрати?

— Але ж забирайте собі до чорта то гадде! Абсолютно! — скрикнув люто пан Вільк.— Ще мені того недоставало в хаті! Чому ви не сказали, що маєте в коробці?!

— Ну, як ревізія, то ревізія! Ви мене не питали,— боронився професор і сховав обі веретільниці знов у коробку.

Вуж тим часом і ящірки залізли під ліжко пана Вілька. Професор поклався на поміст, заглядав під ліжко, казав собі подати палицю, шукав нею утікачів — ніщо не помогло. Потім сам відсунув ліжко від стіни — було пусто.

— Або залізли в ті діри коло стіни, або є в ліжку,— вияснював він пригоду спокійно.— Шкода мені того вужа, се був прекрасний екземпляр.

Тим часом пан Вільк падькав також: «Де ж я буду спати?!» А його жінка, і Парася, і Свідер вибігли на подвір'я і все дивилися під ноги, чи не лізе за ними «гаддє».

— Я казала пані,— говорила Парася,— що то якийсь непевний чоловік. Нащо йому сі гадюки здалися? І не боїться! В руки бере! Чарівник!

Пан Вільк зрікся великодушно дальшої ревізії у мухолапа, бо важніша була тепер ревізія його власного ліжка, вийшов на подвір'я і видав приказ:

— Свідер! Тут в селі є жид Гольдер, що приїхав за телятами. Найдіть його, абсолютно, і на його возі поїдете з тим паном до міста. Там передайте його панові комісарові, нехай собі з ним робить що хоче! Абсолютно! Чого я маю морочити собі голову? А будьте осторожні, бо, може, то є правдивий професор, то готов нам наварити пива. Розумієте?

Їзда до міста на возі з телятами не була така прикра, як мухолап боявся, бо він за той час успів Свідра навчити, що ся наддністрянська околиця своєю флорою і фауною подібна до чорноморської і середземноморської; тут є мотиль Saturnia Pyri, тут є квіти Cypripedium calceolus, Pulsatilla pratensis, Amygdallus, Iris aphylla, такий самий, як на Сіцілії, Adonis, акації гледичії, славна Ephedra dystychia — останок допотопної ростинності, чудові ящірки, суслики... Дещо з того показував професор по дорозі або виймав із своїх коробок.

Треба признати, що поліцай Свідер при сій лекції лише раз задрімав і то на малесеньку хвилиночку, за що в нагороду дозволив професорові злізти з воза і зірвати чудовий горицвіт (Adonis), котрого він забажав, як дитина.

На поліції в місті відбулося все далеко гладше, як у селі. Тут передовсім був поліцай з Познанщини, з німецької школи, і той попросив професора сідати, поки надійде начальник. Начальник, пан Казімір Корнфельд, котрий уже послав просьбу о зміну свого прізвища на Корневич, бо його наречена не хотіла за Корнфельда вийти замуж, показався чоловіком майже світовим. Увійшовши в канцелярію, він мовчки прийняв від Свідра записку Вілька, а від професора — його легітимацію; не сказавши слова, сів за стіл, закурив папіроску і задумався над легітимацією кілька хвилин; потім помалу і поважно спитав професора:

— Умієте читати і писати?

— Умію! — відповів професор з радістю.

По сій відповіді Корневич знову задумався глибоко. Його служба наказувала йому не вірити нікому, але бували випадки, що не повірити було небезпечно — се вимагало докладної розважності. Вкінці Корневич встав з крісла, подивився ще раз на фотографію в легітимації і на професора і спитався:

— Чи маєте тут кого знайомого в місці, хто потвердив би ідентичність особи?

— Може, й найдеться,— відповів професор.— Хто вчився у Краківськім університеті, той повинен і мене знати. Може, є який лікар?

Корневич заглянув у якийсь зошит:

— Доктора Смолинського знаєте?

— Знаю.

Корневич послав за Смолинським і знову задумався.

Лікар Смолинський не був добре записаний в поліції — се був українець, котрий сидів місяць в арешті і котрому не можна було доказати, за що він сидів,— так він зовсім не втішився, коли його покликали в поліцію. Є такі уряди, до котрих і ангел не йшов би радо, а не то чоловік з первородним гріхом, що є українцем.

На щастя, відвідини в поліції скінчилися зовсім не шкідливо і навіть весело. Смолинський вступив у двері і зчудувався:

— Пане професоре, і ви тут?!

— Еге! І я тут, для студій подільської фауни і флори... Найшов тут потомків підвавельського смока...

Давні знайомі аж поцілувалися на радощах, а пан Корневич побачив у тім поцілунку потвердження ідентичності особи професора, дав йому дозвіл ходити по всіх ярах і вертепах і на прощання подав навіть руку.

Лікар запросив професора до себе в гості.

1922

ОПРИШКИ

В лісах відомого обивателя Східної Малопольщі, пана Ізидора Погоржельського, котрий ще перед двома роками називався цілком по-грецьки, як Ахіллес: Іцко Погоріллес, замножилися по війні дуже немилі сотворіння: дикі свині і опришки. Одних і других пан Погоржельський не терпів і ніколи на них не полював, але, щоб прислужитися віт-

чині, старався позбутися їх радикально; казав рубати ліси без пощади і дерево вивозив у світ. Сей спосіб був, без сумніву, добрий і по літах був би, певно, звільнив цілу околицю від диких свиней і опришків. Що з того, коли лісів було забагато і то з такими неприступними дебрями, що люди звідти і задармо не хотіли дров брати; до залізниці було далеко, коней було замало, рубачів, лакомих на зарібок, ще менше,— через те ліси росли собі спокійно дальше і давали безпечний захист диким свиням і опришкам.

Що дикі свині бувають по лісах, се кожний знає і не чудується занадто: вони, врешті, не такі страшні і небезпечні, а спечені є навіть смачні. Інше діло з опришками. Нема такого власника лісів на світі, котрий бажав би мати сю звірину у себе; пожитку з неї нема жодного, а шкоди без міри. Опришки пана Погоржельського (коли так можна сказати, бо він, мабуть, не тільки свині з лісу уважав за свої) убили в околиці двох багатих жидів і ограбили кількох українців, що з Канади привезли долари. Хоч Погоржельський не був ані жидом, ані українцем, лише правдивим римо-кат. поляком-дідичем, проте він боявся своїх опришків і, щоб їх не дратувати, проживав далеко у Львові, де можна спати спокійніше.

Таким способом опришки були дійсними панами в його лісах і своїми вчинками нагадували людям колишню малу романтику з Яносіками і Довбушами та свідчили про те, які величні здобутки принесла людям світова війна у двадцятім столітті. Принесла правдивих лісових опришків, котрих колись оспівували поети цілого світу! Дійсно, як давніші опришки, так і сі новітні були страшні тільки для багачів, бідних вони не займали.

Покладаючись на сю великодушність опришків і на свою бідність, вибралася відома театральна дружина [1] Ганчаровського чотирма підводами під ніч в дорогу до недалекого містечка Б., де мали давати вистави. Не було в неї ніякого страху перед розбійниками, бо голий розбою не боїться; зате була в неї артистична фантазія і до деякої міри навіть охота зазнати сильних вражінь. Тут були відважні характери, знані зі сцени і описувані не раз в часописах. Напр., відома артистка Бреньковська, котра на 30-літній ювілей своєї сценічної праці сама грала «Наталку-Полтавку» і дала доказ, що не тільки ця Наталка, мимо своїх сто літ з причинком, є вічно молода, але і Бреньковська ані не

[1] Тут трупа.

і їх за хвилину вбив так само язиком, бо прикликав до себе Ганчаровського і, вказуючи на ряд артисток, промовив:

— Пане директоре, крайній час, щоби ви сю стару гвардію демобілізували і розпустили додому внуків колисати, а не пуджали нею людей. Хіба що тепер виставляєте самі драми з відьмами, то не треба їх і характеризувати...

— Ов, прошу! — відізвалася Бреньковська.

Всі інші жінки наче в рот води набрали і остовпіли. Тільки Ванда далі трагічно склала руки і оглядалася за своїм полковником, мовби шукала оборони.

Ватажко перейшов до мужчин. Тут його лице роз'яснилося:

— Ах, бас Дяченко! Дуже мені приємно вас бачити. Маю чудову горівку. (Бас усміхнувся блаженно). А се ви, підпарубочий з «Гриця»! Комік! Дуже вас люблю! Знаєте що? Я вас ангажую до своєї трупи. Мені треба веселого товариша. Ваша гажа цілком запевнена. Я й директора прийняв би до своєї дружини; бо то опришок більший, ніж я, але він грає самі чорні характери, а я таких людей не люблю.

Сказавши ще кілька приємних слів до інших артистів, ватажок відійшов від них і до цілої дружини мав промову:

— Ласкаве панство! Хоч за мною і моїми товаришами поліція зарядила облаву і вже сьогодня мала воєнну нараду в селі Ратицях, я не міг відмовити собі приємності, щоб не запросити вас сюди на годинку до себе. Я все за театром і сильними враженнями пропадав, мене через театр і таку саму панну Вандзю, як ота ваша, вигнали з учительської семінарії перед матурою, але я не пропав, був навіть капітаном, маю відзначення,— ну, се вас далі не обходить. Річ у тім, що я театр люблю і за українськими піснями пропадаю. В семінарії чудово співали мої товариші — українці. Ми так не вміємо. Отже, прошу дещо заспівати, якусь сцену заграти... Я задармо не схочу, заплачу долярами. І будьте певні, що нікому з вас і волос з голови не спаде. Я знаю, що ви бідні люди.

Ся ласкава промова зовсім утихомирила й ображених жінок, і артистів, і навіть візників, котрі потерпали за свої коні. Бас відразу приступив до ватажка і попросив:

— Пане капітане, я би... дуже... теє...

— Дайте йому горівки! — приказав капітан і його приказ сповнено в сій хвилині.

Директор театру відізвався солоденько: — Може б, яку сцену з «Наталки Полтавки»? Ми се грали зі сто разів.

Ватажко аж відскочив від директора:

— Ах, дайте мені спокій з вашою Наталкою! Всі ваші професори при всіх матурах тільки всього й питають, що про Наталку і Марусю,— чи в українській літературі нема нічого новішого? І ви тим не чваніться, що виставили «Наталку» сто разів,— се дійсно свідоцтво убожества для вас, а не для Котляревського! Не хочу! Заспівайте мені пісень! От заждіть! Може, нагадаю. «Та наступає чорная хмара», знаєте? Або «Нема в світі так нікому»? Або «Ой у полі криниченька»...

— Знаємо, знаємо! — відповіла дружина.

— Добре! Перше повечеряємо, а потім заспіваєте. Кухар! Дай тут дві або три шинки з дика, хліба і горівки! Вибачайте, панство, що вечеря холодна,— самі бачите, що терпимо деякі невигоди. Але шинка знаменита, ручу вам.

Як се почув бас, заспівав на радощах: «Ой, запив козак» таким престрашним голосом, що кілька опришків відразу прискочило до нього з осторогою:

— Дай пан спокуй! Буй сєн пан бога! Та пан поліцієн на нас навола.

Бас затих, але й не дуже нарікав, що йому перебили спів, бо вже роздавали вечерю.

Горівка, кілька хлібин і три шинки поправили значно настрій усього товариства. Почали співати. Співали незле; навіть бас здержував себе, де було треба, і дискретно давав фундамент під цілий хор. Сердечного чуття було у всіх голосах, може, й більше, як у театрі, бо й сцена, і слухачі були тут незвичайні. Ватажко сів собі на землю і задумався. Чим далі хор співав одну пісню за другою, а все смутні, тим задума ватажка ставала тяжчою, а коли проспівали «Ой, що ж бо то за ворон» і послідні слова «Поховали пана отамана в сиру землю глибоко», він прослезився, втер очі, встав і пішов просто до Ванди Степової. Відвів її набік, далеко від товариства, і там злісним шепотом промовив до неї.

— Бачиш, гадюко, як ти сама попала в мої руки? За твою зраду перед війною я міг би тепер оцим штилетом на місці зробити смерть... (Ванда почала хилятися). Стій! Не вдавай! Жий! Мені твоєї смерті не треба. Я вже своє переболів. Я лиш те хотів тобі сказати: ти знаєш, хто я і звідки? Як ти мене тепер другий раз зрадиш, перед поліцією, знайду тебе й за морем і вб'ю, як скажену собаку. Пам'ятай це. Інші мене не знають, а ти знаєш. Отже, ані слова! Іди!

Ванда відійшла мов не своїми ногами. Полковник прискочив до неї, почав випитуватися, але не довідався нічого.

Вона трагічними очима дивилася за ватажком і чудувалася, чого він забажав. Він забажав останньої сцени з «Гриця».

— Заграйте мені! — просив.

— Нема Марусі! Де ж вона? — скрикнули товаришки.— Без неї годі.

Маруся не пропала: вона небавом вернулася з лісу з одним опришком, Бреньковська прискочила до неї і почала сцену:

— Моя Марусечко, моя голубочко, як же ти змарніла! Шкіра та кості...

Перед мамою Бреньковською стояла сценічна дочка Маруся, присадкувата дівчина чи молодиця, така кругла, як мішок пшениці. Ніяке вмовлювання в неї, що вона змарніла, не могло нікого пересвідчити, хіба сліпого. Тому-то знавець театру, пан капітан, здержав гру і лише спитав:

— Ви справді грали Марусю?

— Грала! Фурори робила. В Баранівці отакий букет дістала!

— Ох, господи! — зітхнув ватажко.— Ну, врешті, в Баранівці все можливе! Пане, як вам там на ім'я? Підпарубочий з «Гриця», диригент! Заспівайте мені «Чи се ж тая криниченька» і диригуйте так комічно, як ви се на сцені робите! Се буде краще.

Схопився підпарубочий з «Не ходи, Грицю», зібрав хор біля себе, почав вимахувати палицею, декого навіть ударив, хор заспівав пісню — і всі опришки аж лягали зо сміху.

Коли тут серед того співу і радості надійшов з лісу якийсь новий опришок до ватажка, щось йому шепнув — і ватажко здержав нараз увесь гамір та промовив:

— Нам пора відходити. Дякую всім за приємність. На руки директора складаю двадцять доларів, т.є. після теперішнього курсу більше як сто тисяч марок. Уважайте, що ті долари є ваші, цілого товариства, а не самого директора. Ще раз дякую. Чесць! [1]

По тих словах всі опришки зійшли вниз в недалекі дебрі і там щезли. Зробилося на поляні якось неприємно тихо, так що було чути, як коні скубли траву. Вся дружина почала розмовляти шепотом, так, як би на неї йшла якась несподівана і незаслужена кара. Ніхто не знав, чи краще зараз їхати далі, чи заждати, поки зовсім розвидниться. Перемагала друга думка. Серед тої непевності дехто заснув з

[1] Польське військове привітання або прощання.

утоми то на возі, то на траві, а бас захропів під деревом так само грімко, як співав; давно, сердега, не випив стільки, що сеї ночі.

Із сього спочинку збудили всіх, крім баса, несподівані постріли з крісів і крики: «Ренце догури!» [1] Сі крики лунали з лісу навкруги цілої поляни. Жінки перші піднесли руки вгору і почали плакати: «Опришки! Таки напали! А казали, що не нападуть!» Артисти, котрі більше горівки випили, трохи спізнилися, але й вони один по другім підносили руки вгору та очима блукали по лісу, шукаючи ворога, котрого не було видко за деревами та корчами.

Потім хтось свиснув і нараз на поляну вибігло з тридцять державних поліцаїв, з котрих кождий прискакував до одної особи і ставав напроти неї із штиком. «Ренце догури!» — кричали всі, як навіжені, але їх перекричав якийсь старшина, котрий грімким голосом висказував свою радість:

— Маємо їх, опришків проклятих! Цілий обоз зловили! Псякрев! Дивіться! Вони з жінками волочаться!

— Але ж, пане начальнику! — відізвалася перша Бреньковська.— Ми не є опришки! Ми польки, артистки українського театру.

— Що, що? [2] — здивувався старшина.

Тепер і директор театру набрав відваги і з руками, піднесеними вгору, промовив:

— Я маю легітимації від усіх трьох воєводств, маю концесію, ми є театр...

— Театр тут, у лісі? — дивувався старшина ще більше.— Що ви тут робите? Покажіть легітимації! А ви покличте пана комісара!

Комісар поліції, котрий до сього часу не виходив з лісу, надійшов з револьвером у руці, але як побачив директора Ганчаковського, скрикнув з дива:

— А ви тут що робите? Е! Як я бачу, то тут цілий театр!

Але для певності прочитав ще легітимації, по чім утихомирив своїх поліцаїв словами: — Я знаю сих артистів і артисток. Се зовсім нейтральні люди. Вони на сцені говорять по-українськи, між собою по-польськи, а штуки виставляють найрадше жидівські. Нам їх не треба

---

[1] «Руки вверх!»

[2] Що, що?

До кількох хвилин немиле положення вияснилося і настало перемир'я, під час котрого всі поліцаї розпитували дружину про опришків, як виглядають, скільки їх, куди пішли і коли. В дружину вступив дух, зате в поліцаїв дух упав. Спізнилися!

По якійсь годині на поляні було пусто. Від'їхали артисти і артистки, відійшли поліцаї — і на поляні стало тихо, як у кождім театрі по виставі. Одначе підвечір того самого дня опришки тут знову забавлялися уже без театру. Пили за здоровля нічних гостей і поліції, їли сернину, а один з товариства навіть заспівав: «Гей, браття опришки, долийте до чарки!» Заспівав дуже погано. Де-де було йому рівнятися з Дяченком! Се було м'явкання кота в порівнянні з ревом лева.

1922

ТЯЖКА ОПЕРАЦІЯ

Ідеалом директора шпиталю д-ра Д. було: по трудах дня якнайскорше покластися в ліжко і при лампі читати часопис або роман та попивати чай. Особливо взимі, коли надворі мело снігом і вітер гудів у комині, доктор чимскорше втікав у ліжко і під теплим покривалом простягався та вигинався так само радо, як се робив його трилітній син Влодко, котрого не раз не можна було витягти з постелі.

І саме в такий час, коли мороз виходив з костей і по тілі розпливалося приємне усипляюче тепло, дуже часто лучалося, що по доктора приїздив віз або сани з села. Тоді він на початок відповідав коротко і рішуче, що не поїде до хорого за ніякі гроші, бо сам є хорий; потім проклинав сей порядок чи нелад на світі, що з теплої постелі тягне лікаря на мороз — і то по якійсь ніби добрій волі, без жандарма,— вкінці вискакував з ліжка, одягався скоренько і допитувався у візника уважно, що за пригода, до кого кличуть його і чи справді така пекуча потреба.

Так само склалося й нині. Надворі був сильний мороз. Доктор читав саме у ліжку, як західні держави Європи й Америки дбають з усіх сил про свою кишеню, чи то пак про мир в Європі, читав, сердився і починав уже дрімати, коли перед домом станули санки і до кухні увійшов молодий селянин. Приїхав по доктора. Спитали його, з котрого села

і хто занедужав,— і сю вістку наймичка понесла лікареві Лікар не відізвався. Тоді із сею самою вісткою пішла до нього жінка. Він не спав ще, слухав, але не відмикав очей і не відповідав. Тільки коли жінка назвала хорого, він усів скоро на постелі і скрикнув гнівно:

— Що?! До того старого шкарбуна я мав би їхати у такий мороз! Він ще жие? Доки ж він гадає жити, сей скупиндряга?! Мало йому, що я вже раз вирятував його від смерті,— він ще другий раз хоче?! Я не поїду! Приклич мені сюди того післанця, що приїхав, я йому сам скажу

І доктор поклався у постіль.

У комнату увійшов селянин і вніс із собою ще добру пайку морозу, що засів у його кожусі.

— Ви свояк старого Василюка? — спитався лікар.

— Я зять його. Перед трьома роками я вернувся з Канади й оженився у нього.

— Що ж він? Хорий? Лежить? Має гарячку?

— Я сам не знаю,— відповів селянин.— Він і ходить і кладеться часом на постіль. Від кількох днів усе говорить, що потребує доктора, і то не кого іншого, тільки вас, бо ви, каже, вилічили його зі страшної гарячки і були з ним дуже чемні. Що йому тоді було?

— Тиф мав з бруду й нехлюйства. Не завидую вам вашого тестя.

— Знаю...— відповів селянин коротко і зчервонівся. По хвилі додав: — Тепер у нього вже більший лад. Але буває, що у свою хату і цілий тиждень нікого не пускає, ні мене, ні доньки. Я поклав собі хату окремо — і байдуже мені От старий чудак, удовець..

— Не чудак, не чудак,— відповів лікар скоро,— тільки скупар, паскудний чоловік! Коли ви зять, то, певно, чули, що ще перед вами приїхав його син з Америки, здоровий, як оріх, привіз доларів, скільки — не знаю, і в батьківській нехлюйній хаті помер від тифу Старий держав долари у скрині, але мила не купив. Припадком був я тоді у вашім селі і заглянув у його хату дочка вже видужувала, а старого я забрав у шпиталь

— Чув я про те все,— замітив селянин несміливо, мовби соромився

Лікар усів на ліжку Вподобався йому сей молодий, здоровий господар своєю поважною чемністю, що числиться зі словами і нікого не хоче вразити

— Пане докторе, що було, то пропало А тепер я вас прошу поїхати зі мною, на мій рахунок Самі зрозумійте.

що не годиться мені відмовити старому. Се ж батько моєї жінки, мій тесть. Нині підвечір прийшов до мене: «Їдь і їдь,— каже,— привези мені того доктора, що все ходить без шапки; я старий, я хорий...»

— Чого ж він ходить, коли хорий? — замітив лікар і зітхнув важко.— Ой, коли б ви знали, як мені не хочеться їхати!

— Вірю вам, пане докторе. Але се недалеко, санна дорога гарна, коні бистрі, за годину заїдемо.

Лікар почав одягатися. Зовсім не сказав селянинові того, що загадував і чим жінку страшив.

Небавом був він уже на морозі і їхав. Санки були вигідні, коні дійсно сильні, а візник не жалував їх. Він і не відзивався ані словом, тільки все думав, як се може бути: надворі сильний мороз, доктор одягнувся в шубу і накрив ноги бараницею, а лису голову виставив цілу на мороз і не дбає — хоч би платком яким заслонив.

За годину були справді дома. Коні станули перед високою брамою з острішком. Ціле господарство було обведене кам'яним муром, як фортеця. На подвір'ї гавкав пес.

— До буди! — скрикнув хтось здоровим голосом за брамою.— Зараз відчиню!

— От вам і хорий! — шепнув зять.

Заскреготів ключ у колодці, брама відчинилася і санки в'їхали на подвір'я. Старий Василюк не привітався з доктором, тільки перше замкнув браму на колодку і потім промовив:

— От добре, що ви приїхали. Хорий я, знаєте; старість — не радість.

— Чого ж ви ходите так легко одіті по морозі? — спитав його доктор, поглянувши на Василюка і його подерту кожушину.

Старий не відповів лікареві, тільки зятеві приказав:

— Заведи, Іване, коні до стайні і сам іди до свого дому!

— Піду, тату! — відповів зять.— А може би, пан доктор прийшов потім до мене на чайок. Адже змерз...

— Змерз, кажеш? — озвався старий уже з порога хати.— Ага, змерз. Ну, правда, нині мороз. Та се нічого... А гарбати можеш дати — чому би ні? Ходім!

Доктор казав ще Іванові взяти шубу і бараницю до своєї хати й подався за старим у його житло. Тут було натоплено, але тепло з печі перемішалося із сопухом кожухів — і з того зробилася звичайна прикра задуха старих, непровітрюваних селянських хат, котрої ніяке пахуче зілля за образами

та сволоком не в силі перемогти. У Василюка й зілля не було. Але, щоправда, стіни були вибілені і долівка була підметена. Маленька нафтова лампа ледве освічувала убогу обстановку: дві лави, старомодний стіл, що був заразом і скринею, постіль і жердку з кожухами та ще деякі дрібниці.

Василюк замкнув сінешні двері на ключ і засув, хатні двері — на защіпку, поклав залізні вила коло дверей, закрив маленькі вікна ряднами, обтер кулаком свої пристрижені над губами вуси — і тільки по сих приготуваннях почав розмову з лікарем, котрий з деяким недовір'ям дивився на старого діда і на залізні вила.

— Хе-хе, пане докторе, дай вам, боже, здоровля, що до мене заїхали.

— Що вас болить? — спитав доктор.

— О, болить, дуже болить; праця... моя, кервавиця моя гіренька болить мене.

Доктор не зрозумів нарікання і сказав просто:

— Роздягніться, я вас огляну.

Дід махнув рукою:

— Не треба, хе-хе, не треба. Я здоров... Я до вас з іншим ділом. Але ви не скажете нікому?

— Ну, будьте спокійні!

— Я так собі й гадав. Кого би то, міркую собі, взяти? Когось із села — не можна. Попа? Жида? Учителя? — ні! Когось чужого? — ані гадки! Уб'є, опришків приведе. Зятя? — ні! Нащо має ждати на мою смерть? Доньку? — вона задурна, невчена, рознесе по селі. Восени, чую, ви приїхали до поліжниці. Згадав я, як ви мене у шпиталі пильнували, дай вам, боже, здоровля, феника від мене не взяли, від смерті мене збавили, чемно зі мною балакали,— і з того часу все мені не сходить з думки: поклич та й поклич й о г о, то добрий і певний чоловік. Ніхто не буде знати.

— До чого ж ви мене покликали? — дивувався лікар чимраз більше, слухаючи неясної мови дідуся.

Дід цмокнув язиком, зам'явся, а потім і сказав свою велику тайну:

— Я п о к л и к а в в а с, щ о б и в и м е н і м о ї г р о ш і п о р а х у в а л и. Я заплачу вам, о! я заплачу! не гадайте собі! цілком так, як би ви до хорого приїхали.— І дід засміявся: — Хе-хе! здурю людей. Завтра почнуть мене сусіди питатися: «А то хто був у вас вночі?» — «Доктор був,— скажу і не збрешу.— Чогось мені слабо зробилося

і я покликав доктора, самого головного, аякже, бо мене на то стати». А доктор мені файно гроші порахував, мою працейку, мою кервавицю. за довгі літа, щоби я знав, що я маю. І ніхто того не бачив, бо то ніч.

Доктор осміхнувся, бо ще до такої недуги його ніколи не кликали. А дід дальше тішився, як-то він хитро придумав:

— Що? Не добре я вигадав? Але ви нікому не скажете?

— Ні, ні!

— Бо то, знаєте, за ту війну з тими грішми всілякими я цілком збаламутився і вже тепер ні сюди, ні туди. Дивлюся на них, як сліпий,— ще тільки австріяцькі розпізнаю. Ото були раз гроші — гей, гей! — бо тата мали, еге! І рублі файні. А ті інші, що настали, то я вже сам не знаю, що беру, що даю, кілько належиться,— кажу вам, що не можу собі ради дати. Я на такі великі нумера не вчений, а тут тепер лиш тисячі і міліони. Хе-хе! О, колись-то я виміняв жидові двісті доларів, а він мені наніс таких марок — щось чотири міліони чи скільки там,— я числив і числив і, ріжте мене,— не знаю, чи одурив мене жид, чи ні.

— Відразу кажу вам, що одурив вас,— сказав доктор рішучо.

— Ов! — здивувався дід.— А то як?

Лікар вияснив йому, в чім діло,— і старому почали тряститися руки, мовби справді нагло занедужав, голос його став жалісливий і та бадьорість, яку досі проявляв, десь щезла.

— Падоньку мій! Що ж я доброго зробив?! — бідкався він. Потім замовк, подумав і знову спитався: — Але ви нікому не скажете? — І цілком тихо додав: — Я ще маю долари, маю, маю! Жидові я не сказав цілої правди, о ні! Ви мені почислите?

— Давайте, нехай уже раз починаю!

— Я зараз. Я ще увечір позносив усе до хати. Бо я тут в хаті грошей не держу, о, ні! Маю на них інший сховок — і не один.

Старий витяг з-під ліжка деревляну скринку і мішок, поклав їх на постіль, подивився на вікно і почав витягати гроші та розкладати їх на столі. Небавом цілий стіл був закритий різними паперовими банкнотами, котрих «не вчений на великі нумера» селянин дійсно не міг почислити, стільки було їх.

Лікар стояв здалека від стола, і тільки коли вже дід усі гроші виложив, приступив ближче та сказав:

— Тепер я почну числити, а ви добре дивіться, щоби мені що до пальців не прилипло.

— Е! — заперечив дід рішучо.— Ви не з тих, я знаю. Проте він добре дивився лікареві на пальці і хитрими очима водив за всіма його рухами. Лікар складав окремо долари, окремо царські рублі, австрійські корони, німецькі марки, українські карбованці і гривні і вкінці цілі грубі томи польських марок. Тих було найбільше — половину стола зайняли.

— Ви звідки стільки добра придбали?

— Хе-хе! — засміявся старий.— Праця моя, кервавиця моя. Потім війна. Яке військо приходило, то в мене брало. Я ж господар, п'ятдесят літ на своїм грунті. Потім син долари привіз. Назбиралося, дякувати богу, за його ласку.

Лікар тим часом укладав одиниці, п'ятки, десятки, сотки і тисячі окремими купками, щоби легше було їх почислити разом. Потім із своєї лікарської торби, котру взяв з собою, вийняв стару газету, покраяв її ножиком на стяжки і казав господареві дати ниток. Далі позавивав у папір почислені гроші, пообв'язував їх нитками і пописав на обгортках, скільки котрих є. Коли вже на столі було все упорядковане і пов'язане, списав собі на чистім папері всі гроші два рази. Старий Василюк придивлявся всьому тихо і набожно та ждав на кінцеве зчислення, мов на засуд.

— Отже, маєте, газдо, 3453 долари, 12 500 австрійських корон, 8237 царських рублів, 2747 німецьких марок, 250 000 українських карбованців, і 172 000 гривень, і 8 327 255 польських марок. Ще й кілька большевицьких тисячок тут є. Тут маєте картку, на котрій всі ті ваші гроші списані. Тепер я вас хотів би щось спитатися,— чи ви послухали би моєї ради?

— Якої? — зацікавився дід.

Лікар цілком поважно почав навчати старого скупаря про різні валюти, про причини їх зросту й упадку в ціні; казав, котрі гроші треба заховати, а котрі негайно видати і, щоби старий не помилявся, сам при нім відложив у скринку долари і гроші, котрі не ходили або втратили ціну, а мільйони польських марок зложив у мішок і порадив занести їх хоч зараз зятеві, нехай купує все, що тільки за марки можна ще купити.

Все вподобалося старому, що лікар казав, тільки послідня рада ні.

— Воля ваша,— сказав на те лікар.— Гроші не мої, ви можете їх і в вогонь кинути... Ну, мені пора додому, я своє зробив.

— Що ж вам дати за ваш труд? — спитався дід і почав щось нишпорити у мішку.— Все так красно пов'язано, що рушати жалко.

— То й не рушайте, коли вам жалко,— всердився лікар

— Але ж ви трудилися! — боронився старий і вийняв з мішка пакет по десять марок, котрих разом було не більше тисячі.

— Не треба, я не прийму.

— Хе-хе! — утішився старий.— Які ви добрі! От чоловік!

За сим словом він цілком спокійно сховав пакет у мішок і нітрохи не засоромився. Сердитий, але на виду спокійний доктор почав одягатися:

— Раджу вам, газдо, ще раз: дати всі марки зятеві, бо ви їх змарнуєте, як дитина. То навіть суд мав би право взяти вас і ваші гроші у свою опіку, бо ви ними не вмієте орудувати.

Старий настрашився:

— Суд? Яким правом?

— Таким правом, що кривдите свої діти.

Доктор не міг уже дальше говорити із старим спокійно, попрощався і пішов до зятевої хати, що стояла недалеко. Тут уже було видко руку і догляд «американця». Світлиця була чиста, ясна, на помості, з великими вікнами, з правдивими меблями. Стіл застелений, на нім велика лампа, кипучий самовар, горівка і перекуска. Лікар був мило здивований, коли се побачив, і його сердитий настрій уступився.

Жінка молодого господаря показалася тільки на хвилину — привітатися і довідатися, що з батьком, і потім вийшла у челядну до малої дитини. Лікар пив чай і думав, що з того всього, що він бачив у тестя, оповісти зятеві, а що промовчати. Вкінці рішив, що тут годі церемонитися і треба поступити не інакше, як при хорім: здорові повинні знати, що недужому хибує, і пильнувати його; отже, оповів зятеві все дочиста і подав йому спис грошей.

Господар зчудувався, але якось так в міру, здержано, без об'явів великої утіхи, що лікареві ще більше вподобався.

— Я знав,— каже,— що старий має гроші, але щоб аж стільки... Ну, походимо коло нього, коли буде можна. От як наші люди марнують маєтки! Я не впоминаюся у старого нічого, бо й сам дещо маю.

За труд дав Іван лікареві двадцять доларів і відвіз його додому.

Дома жінка лікаря ще не спала.

— На, маєш, Зеня, двадцять доларів.

— Ов! — здивувалася жінка.— Се старий скупар так розщедрився?

— Де ж там? Се його зять.

— Що ж там було?

— Тяжка операція була. Побачу сими днями, чи вдалася.

Операція дійсно повелася, хоч і не цілком. По двох днях зять старого скупаря привіз докторові корець пшениці і вістку, що від тестя дістав більше, як вісім мільйонів марок. Надумався старий, але про долари у скрині все ще не згадав ані словом...

1923

ДИРЕКТОР ЛЯНГЕ

Чотирнадцятилітній учень гімназії Тадеуш Станіслав Лянге вертався вечором з кіно додому. Вся душа його була ще під вражінням представлення «Короля злодіїв Нью-Йорка» і перед його очима все ще мигали образи з екрана: предивні діла геніальних злодіїв, для котрих ні мур, ні сталь не є ніякою перешкодою. Як вони палили якимсь вогнем, а потім краяли, мов папір, сталеві стіни каси! І як потім хитро втікали, а за ними гнала погоня! Дуже подобалися Тадеушові сі злодії.

З думками про них він увійшов на подвір'я дому свого батька, судді Франца Йосифа Лянге. Дім був старий, партеровий, з вікнами до фронту і до подвір'я та до саду. Переходячи подвір'ям, Тадеуш заглянув в одно вікно і з дива аж присів. Вікно не було заслонене, в кімнаті світилася лампа, і було видно все, що там діялося. Тут жив дідусь Тадеуша, старий, вислужений директор польської гімназії Фрідріх Раймунд Лянге. Тепер сей дідусь стояв перед великим дзеркалом в одежі такій, в якій Тадеуш ніколи його не бачив,— і отся-то одежа найбільше здивувала цікавого хлопця. Дідусь мав на собі застебнутий аж під шию сурдут з двома рядами блискучих, золочених гудзиків, з золотим коміром, на комірі три розети, на грудях медалі і хрести, а на ноговицях тяглася згори вниз широка золота стяжка. Вже се було дивне, але далеко чудніший був капелюх, що його дідусь насадив на голову і саме тепер поправляв перед дзеркалом. Сей капелюх виглядав як обернений

догори дном малий, подовгастий човен, з боків зовсім плоский, з золотою нашивкою, а наверху з чорним чубом із страусових пер. Тадеуш вліпив очі у вікно, закрив губи долонею і сам не знав, що з ним діється: і на сміх йому збиралося, і якийсь страх брав його, бо худий і високий дідусь виглядав тепер ще вище, а його лице з заростом таким, який носив покійний цісар Франц Йосиф, в окулярах, виглядало дуже поважно, майже грізно. Проте дідусь не був сердитий, бо гладив лівою рукою свої сиві вуса і залички та усміхався деколи сам до себе.

Надивившися доволі, Тадеуш увійшов в дім, у ті комнати, де жили його батько-мати та дві молодші сестри.

— Ти куди волочишся вечорами? — спитала його мати, покидаючи на хвильку читати роман.

— Був у товариша, вчився.

Ся видумка заспокоїла матір зовсім і вона читала дальше. Тим часом Тадеуш знаками викликав сестри на подвір'я і показав їм дідуся в цілій його директорській величі Сестри зчинили сміх, директор оглянувся, вони втекли — і на тім поки що скінчилося представлення, яке дав дідусь своїм внукам.

Він переодягся, сховав відзнаки у столик, уніформу в шафу і засів до своєї улюбленої розваги: до математики, котрої учив колись довгі літа в гімназії. З давніх часів, коли він ще дійсно свою душу вкладав в улюблений предмет, мав він кількадесять зошитів, писаних прекрасно власною рукою, зі всіма можливими задачами, котрі сягали далеко поза навчальні програми гімназії. Ті задачі могли нагнати страху і найгеніальнішому поетові своїми безконечними цифрами, буквами, знаками і формулами; директор Лянге розумів їх відразу і розмовляв з ними, як з добрими товаришами.

При вечері мусив дід виясннти внукам, яку-то одежу мав він на собі, а синові і невістці сказав, що треба від директорських ноговиць відпороти золоті нашивки і почати носити їх про будень, бо вже не має в чім ходити. Жалував тільки, що із сурдута та капелюха не дасться нічого переробити; шкода лише дорогої матерії.

Почалася звичайна в повоєнних часах розмова, невістка нарікала на дорожнечу, що зростає з дня на день, а старий директор нарікав ще тяжче на велику кривду, якої він і всі емерити зазнали від нової держави, котра наділила їх просто жебрачою платнею. Суддя чув уже не раз такі батькові нарікання, читав часопис і не втручався у розмову. Тяжкі

часи і він відчував, а втома по праці в суді відбирала йому всяку охоту шукати собі причини до пересердя.

На другий день, у неділю, директор Лянге йшов собі помаленьки о палиці вулицею з одним часописом в руці, а другим у кишені. Так можна його бачити щодня, як завжди о тій самій годині вертався з книгарні, де купував два часописи, а переглядав притім кілька інших, бо всіх не мав за що купити, і як потім ставав на вулиці та читав дещо цікавіше або хоч заголовки статей переглядав. Докладно, від початку часопису аж до оголошень, дещо і два рази, він читав дома або в садку, де грів старі кості до сонця. Він і тепер зайшов у садок, спер палицю об дерево, стріпав хустиною порох з лави, усів собі уважно, витер м'якою шкіркою окуляри, зложив часопис рівно і почав читати вступну статтю.

Коли так старий Лянге сідав у садку читати часопис, то звичайно з дому вибігав у той час малий, але вже старий і дуже товстий чорний песик Швіпс, біг до директора, сідав на задні лапки і ждав терпеливо, поки його візьмуть на коліна. Сей Швіпс не мав найменшої причини нарікати на собачу долю: він цілий свій вік прожив без журби, на постелі або на малих проходах [1], і за довгі літа навчився тільки одної штуки: всі свої почування і потреби об'являти довгим сидженням на задніх лапках і якимсь безглуздим поглядом своїх баранячих очей.

Старий Лянге так зачитався, що й не помітив, як на піску перед ним терпеливо «служив» Швіпс і ждав на те, щоби його взяли на коліна. Тільки по добрій хвилині, перегортаючи часопис, побачив його і промовив:

— Ну, ходи-ходи!

Швіпс сперся передніми лапками на коліна директора, бо був заважкий, щоб міг сам вискочити, і тоді директор побачив на його шиї щось таке, що йому і в сні не приснилось би. Швіпс мав на шиї золотий хрест заслуги з короною! Се була для директора така несподіванка, що в нього часопис випав з рук, він ухопив Швіпса на коліна, зняв відзнаку з його шиї і почав їй придивлятися так, як би її ніколи не бачив. Дійсно, се був правдивий золотий хрест заслуги з короною, з червоною емаллю по боках, з написом Viribus unitis [2] і буквами F. J. [3] посередині.

---

[1] Килимах.
[2] Спільними зусиллями *(латин.)*.
[3] Франц Йосиф.

— А-а-а! — застогнав старий, зірвався з лавки, вхопив палицю і побіг до своєї комнати.

Тільки ступив на поріг, зараз усе зрозумів. Тадзьо сидів при його столі і переглядав його відзнаки. Столик був відчинений. Побачивши дідуся, хлопець скочив, як опарений, хотів утікати, але старий ухопив його за обшивку, кинув ним на отоманку і вліпив йому скоренько з десять буків там, де годиться. Хлопець розкричався на цілий дім. Прибігли батько і мати у комнату і застали засапаного дідуся з палицею в руках і заплаканого Тадзя, котрий стогнав жалісливо, мовби був хорий.

— Що сталося?

— Що сталося?! — відповів дідусь грізно.— Оцей лобуз добувся по-злодійськи до мого столика і мій хрест заслуги причіпив псові.

— Ото велике нещастя! — закпила собі мати Тадзя і підійшла до нього, щоб його взяти під захист.— За австрійську бляшку так збити дитину! Забирайся, Тадзю, звідси!

А син-суддя додав:

— Тато не повинні карати моєї дитини. На те я є.

Директор видивився зчудовано на сина і невістку, усів на крісло і промовив спокійно, але твердо:

— І, овшім, сину, ти є суддя, розсліди справу і покарай ще сам. Столик був замкнений і Тадзьо відчинив його, яким способом, не знаю. Се є початок злодійської кар'єри, се наука з кіно. На все маєте час, тільки на те, щоб довідатися, куди хлопець волочиться, не маєте часу. А щодо твоєї, Вандзю, уваги про австрійську бляшку, то знай, що всі ті бляшки — все одно, чи вони залізні, чи золоті, чи вони австрійські чи польські — всі вони мають одну ціну: або вони загалом нічого не варті, або вони мають своє значіння і вартість — і є подякою за якісь прислуги. Я дістав сей хрест по сорока роках служби і тому мені дорогий. Не собаці його дали, тільки мені

— Але ж Австрії вже нема! — замітила невістка злобно.

— Твоєї мами також уже нема,— чому ж не викинеш її портрета? — боронився старий.

— Доки ж ви, тату, будете ще австрійським патріотом? — спитав син.

— Буду ним довше, ніж ви всі, що так довго шануєте криницю, поки з неї воду п'єте, а коли вже вам її не треба, то всі гуртом у неї плюєте. Я був колись пан, а тепер я на ласці дітей, бо зі своєї вислуженини не можу собі щодня купити й літра молока, й часописів. Я сорок років працював

не для якоїсь алегоричної статуї, що представляла Австрію, тільки для вас, для людей, котрі ще живете у новій державі і користаєте з того, чого я вас навчив. Заслуга не перестає бути заслугою через те, що по п'ятниці настала субота. А ви ще й бороните шмаркача, котрий хоч те повинен знати, що хрест є хрестом і вішати його на собаку не годиться.

Тадзьо, котрий у третій кімнаті сидів досі тихо, нагадав собі буки і розкричався заново. Мати побігла до нього і стала його голубити милими словами та втихомирювати. Тим часом суддя зостався з батьком і, розуміючи жаль старого краще від жінки, старався також його втихомирити.

— Тату, тапер на цілім світі тяжко жити. А ми дочекалися сповнення свого ідеалу, воскресення вітчини, і мусимо дещо перетерпіти.

— Хто такий — ми? Ти, Франц Йосиф Лянге, правнук німця — реставратора з Ляксенбурга, котрий ані слова не знав по-польськи?

— Дивно мені, що ви, тату, так говорите. Чи я тому винен, що мене виховали в польськім дусі, що моя мати була полька, що, нарешті, і ви самі тому не противилися? З вас, тату, говорить жаль і почуття зневаги, я се розумію, але виправдати не можу.

Старий дідусь стягнув сиві брови:

— Правду, сину, кажеш; але жаль і почуття зневаги не мусять бути злими дорадниками. Я дав тому народові, серед котрого проживав, не лише свої літа і свою працю,— я дав йому і своїх дітей — і яка мені за се подяка!

Суддя бачив, що батька сьогодня не переговорить, і звів розмову круто на політичні події. Директор щось відповів, але нерадо і на тім прикра родинна суперечка скінчилася.

Скінчилася на словах, а не скінчилася в душі директора. Він поклався на отоману і почав думки думати про гніздо свого роду, про Ляксенбург коло Відня. Ще хлопцем був він там зі своїм батьком, галицьким адміністраційним урядником, в гостях у діда-реставратора. З того часу старий романтичний замок серед води в Ляксенбургу все був для нього зразком всіх замків, про котрі читав у книжках. Потім цілих кількадесять років він там не був і не переписувався з ніким, зовсім відбився від родини. Аж війна 1914 року завела його туди. Кудись треба було втікати з Галичини — і якась давно погребана і забута туга пригнала його до Ляксенбурга самого, бо жінка вже давно померла, а діти — син і донька — зі своїми родинами втекли в інші сторони.

Здавалось йому тоді, що вертає до давнього родинного гнізда, хоч там уже нікого не знав. На кладовищі віднайшов могилу діда-реставратора, а пізніше познайомився з кількома родинами, що звалися Лянге. Се були свояки, з того самого гнізда, що й він. Прийняли його радо, тим радніше, що він від них нічого не жадав і був чоловіком на становищі. А з дітьми їх старий і зовсім заприязнився і з нудьги учив їх найрадше математики своїм випробуваним за довгі літа способом, жартами і забавками. Одному своякові, промисловцеві, що на диво називався так само, як його син, Франц Йосиф Лянге, він і помагав якийсь час у крутім діловодстві, у котрім воєнні події все робили нелад. Сей промисловець мав віллу в Ляксенбургу і свою фабрику під Віднем. У нього й прожив директор Лянге цілу осінь і зиму, поки його з весною покликали до служби.

Як колись за хлоп'ячих літ, так і тепер, у старості, директор Лянге витав думками по Ляксенбургу — і з брудного, знищеного війною галицького міста, де довелося йому доживати віку у смутку і зневірі, все втікав душею до сього чистенького села в Австрії, хоч знав, що і там по війні не було гаразду. Він втішав себе видумками, що от як би то гарно було вирватися з міста і товариства, де він уже нікому непотрібний, де вже й не признають його заслуг і де вже, очевидно, призначили його вивезти незабаром на кладовище, хоч у нього ще доволі здоровля і сили духу. Як би то гарно було прожити ще кілька літ — хоч скромно, але в тім ясним, погіднім настрої душі старого філософа, котрого вже життя людей не бентежить, але сонце, і весна, і квітки, і краса все ще радують. Сьогодня по пригоді з внуком він відчув сю тугу сильніше, як коли-небудь.

При обіді директор сказав своїм дітям, що має намір виїхати на якийсь час до доньки, що була замужна за старостою. Суддя переглянувся з жінкою, і обоє не сказали на те нічого. Батько зрозумів дуже добре їх мовчанку; вона означала не що інше, тільки: «Нехай собі старий трохи виїде, бо тут вже не знає, що з нудьги робити». А може, й що гірше означала ся мовчанка...

Директор почав справді приготовлятися в дорогу. Се приготовлення тяглося дуже довго, майже місяць. Він писав і відбирав листи, ходив пильно на пошту, складав педантично всі свої річи і ждав на щось. Прийшов день, коли він рано заявив, що вполудне від'їжджає. Його не задержували і не надто сумували, коли виїхав на залізницю. Думали, що справді їде до доньки в гості.

Тим часом старий директор поїхав до Ляксенбурга за своїм ідеалом. У три тижні по виїзді батька суддя дістав звідти такий лист: «Дорогі діти! Я маю тут посаду головного книговода у нашого свояка Ф. Й. Лянге і живу зовсім вигідно. Найбільше тішить мене, що я не є нікому тягарем і що помічаю у себе незвичайний зріст енергії. Сам собі дивуюся. Видко, що завжди треба ще чогось собі бажати і старатися се осягнути, коли хто хоче продовжити собі віку. У вас я вже не мав мети життя і не міг собі її знайти — і се було моє горе. А тут я радий, що хоч частину свого життя і праці можу ще присвятити для старого гнізда нашого роду і нещасної країни».

І далі описував старий свої поїздки самоходом, свої проходи по Відню, і свої відвідини гробів цісарської родини в підземеллях костьолу капуцинів, своє щоденне заняття... З цілого листа віяло вдоволенням і радістю життя.

— Старий зовсім здивачів,— замітила жінка судді.

— Жаль мені його,— сказав суддя.

— Але дідусь уже не приїде? — спитався Тадзьо.

1923

СВІДОК

Я просив знайомого суддю, щоби мені позволив прислухатись розправам в суді, і дав мені знати, коли буде що інтересне. Я бажав придивитися нашим людям з села, бо я їх мало знаю, а в суді є нагода пізнати їх ліпше, бо вони то більше, то менше подратовані справою, для котрої їх покликали з села, і виявляють свої думки і вдачу не раз дуже різко. Суддя казав мені звичайно, що нема нічого інтересного. Але раз передав мені возним карточку, на котрій писав:

«Я пришлю Вам сьогодня Василиху Калинчукову з Комарівки і Ви переслухаєте її в такій справі: Петро Мафтеїв і Олексій Зелепуга мають поле об межу. На межі плота вже давно не було. Сього року Мафтеїв поклав новий пліт, а Зелепуга вночі розібрав і викинув. Каже, що Мафтеїв заліз йому з плотом на його поле. З того процес. Грунтових книг і мап нема, бо згоріли в часі війни. Тому треба свідків питати про границю між сусідами. Калинчукова є свідком. Буду Вам вдячний, коли Ви мені коротенько переповіжте все, що вона Вам буде розказувати».

Справді, Василиха прийшла. Поважна, статочна господиня, літ коло п'ятдесяти, у новім кожусі і з головою, перев'язаною потрійно: одна хустка покривала голову, друга в'язала її від чола на потилицю, третя від тімені попід бороду. Чудно було, що вона чула ще щось в таких тяжких перев'язках, з котрих було видко тільки частину лиця.

Я привітав її:

— Ви Калинчукова Василиха з Комарівки?

— Ая, прошу пана. Василиха. А мене ви звідки знаєте?

— Як же не знати такої славної газдині?.. Ви тут прийшли до суду за свідка в справі того плота, що Зелепуга поклав, а Мафтеїв розкинув.

— Не Мафтеїв! — скрикнула баба перелякано.— Хто ж вам таке сказав? То Зелепуга розкинув.

Я заглянув до записки, що мені прислав суддя, і поправив себе:

— Так-так, то Зелепуга розкинув, я забув. Ну, як же ж то було?

— Але ви мене послухаєте? — питалася Василиха і кивнула головою, мовби просила, щоби я їй не відмовив.— Бо тамтой пан, що мене слухав, не мав часу і все сказав: «Скоро! скоро!» — та й не вислухав всього. А то я найліпше знаю, по чиїм боці правда.

— Говоріть, газдине, я вас послухаю і все запишу собі.

Газдиня, дуже вдоволена, махнула собі кулаком попід ніс і почала оповідати:

— То, прошу пана, так було. Заскаржив Николай Мафтеїв, той, що його мама була сліпа на одне око, Василя покійного Штефана Зелепуги за поле. Ще Николай покійний та тримали доньку війтову, того, що тепер вже третій по нім, як він був, та дав Катерині пайку, а Штефан поклав пліт насеред загона. Тепер прийшла комісія та й викинула пліт.

— Чекайте, газдине. Се ви про якій пліт говорите? Адже його поклав Петро Мафтеїв, а ви кажете про якогось Штефана.

— Е! прошу пана, то я кажу про той пліт, що я ще дівкою запам'ятала. Але ви лиш послухайте, як то було. То не проста справа. Ну, прийшла комісія і викинула пліт. Але Штефанів брат, Тодор, той, що його вуйка сестра та покумалася з Грицишиним Николаєм, каже, що він також приналежний до тої пайки. Вони ще притягнули Тодосія і Івана Семенового з гори коло майдану. А Тодосія син, Николай, та ходив до дівки Грицишинової та й тепер вмішався також

до тої пайки. Бо, каже, що його мачуха Василина, що була за Тимофієм Кобзаєвим, ще його первого брата похресниця,— бо вона та Олексій Зелепуга, Штефанів син, то були якось з третім хресту, а Николай Тодосія то був зведенюк,— то як Тодосієва жінка, Оксана, вмерла, то він оженився з Василиною покійного Тимофія. Адже ви її мусили знати?

— Знав! — кажу я.— Як же ж ні? Я вже не нинішній. То ви досі казали про родину Зелепуги?

— Де ж там! Се Мафтеєва родина.

— Ага! Ну то говоріть дальше, я все записую.

— Пишіть, пановьку, най буде все по правді, як бог приказав. Так слухайте дальше! Семен Забурений, ще покійного Васильчука братової первої сестри син, що мав тестя — ой! ой! як же він звався? Так мені лиш на язиці плиничиться... той, що байки казав... ага! Прокопій звався він — то він оженився з Марією; а Марія з Николаєм тримали до хресту в Таньки Василевої, що коло потока, і вони собі также приходили не чужі, бо її мама, а моя тета, Настасія Калинчукова і Фрузина Дьордієва, що була за Грицем Макухом, то були собі дуже близькі,— так Семен, чоловік Марії, также вмішався до того права. Але-бо й Николай, ще Грицевого брата від першої жінки син, той, що йому, вибачте, свині хату завалили,— то-то було сміху колись на ціле село,— і він также пристав до того права. Але суд відкинув рекурс і грунт дав Василеві, другому синові Николаєвого діда.

— Заждіть, газдине, хвилиночку, нехай я собі допишу. Ваша родина, бачу, не маленька.

— О, є нас доста, слава богу. А що дітей тепер по війні! Як маку. Мене сеї осені сім раз за куму кликали.

— Не пропадемо?

— Ей, де там!

— Ну, добре. Тепер я вас, газдине, хочу спитати: ви досі говорили про той давній пліт, чи про новий?

— Про давній, ще як дівков була. То, вважаєте, не проста справа. Тягнеться не від нині. Я вам зараз розповім все, як бог приказав, і присягну.

— Се не потрібне. Ви вмієте читати?

— Ні!

— Я вам тут напишу карточку і ви з тою карточкою вернетеся до того пана судді, в котрого ви нині були. Він слухав уже інших свідків і, може, поїде на комісію і мене возьме, то ми на місці розберемо, по чиїм боці правда. Згода?

— Та що робити? Але я би вам дуже хотіла розповісти, як то було.

— То вже на місці в Комарівці.

До судді написав я карточку:

«Відсилаю Вам з подякою Василиху Калинчукову. Від неї знаю дещо тільки про давній пліт, ще як баба дівкою була. До нового плота я не дійшов, бо дуже далеко, найменше тридцять літ. А в мене нема стільки часу».

З тою запискою вислав я Калинчукову до судді, котрий певно вже дійшов до нового плота.

1923

ЛАСКА

Було се ще перед війною.

Восени, коли записують дітей до школи, знайомий учитель з Ковалівки привів до мене хлопця з села.

— Прийміть його до семінарії, не пожалуєте! Талант, кажу вам! Може, навіть геній.

Подивився я на сього «генія»: йому було вже з п'ятнадцять років, лице мав грубе, майже чотирикутне, очі дивилися непевно спідлоба, на голові позадирана на всі боки стріха бурого волосся, ціле тіло, як відземок, кріпке. Я люблю сильних, коренастих хлопців,— тому «геній» з Ковалівки міг відразу числити на мою прихильність.

— Як називаєшся?

— Гриць Когут.

— Батько го́диться на тебе, щоби ти ходив до школи?

— Ні, не годиться, я сам хочу.

Учитель додав:

— Ви на те не дивіться, що батько не годиться, він не розуміє добра своєї дитини. Але нехай лише Гриць почне у вас учитися, батько подобріє і буде посилати на його прожиток. Поки що прийміть його безплатно до бурси. Я ручу, що він буде добре вчитися.

— Чи батько може йому помагати? — спитався я ще.

— Може. Не такий він занадто бідний.

— Чому ж він сам не хоче посилати хлопця?

— Питайтеся! Шестеро дітей в хаті, а він коли б хоч одно післав у вищі школи! Я підготовив Гриця до семінарії з власної охоти, бо шкода мені його.

Передав я хлопця учителям семінарії, щоб його перепитали. Всі посвідчили, що хлопець талановитий, уміє думати. Ще тільки треба було постаратися, щоб його прийняли до бурси, розуміється, задармо,— і так він став учеником учительської семінарії.

Учився дуже добре, а їв у бурсі дійсно геніально. Поїдав не тільки свої порції, але й товаришів — і ті не раз із збитків зсипували йому на його тарілку останки страв, котрих уже самі не хотіли. Гриць Когут змітав сумлінно все і оглядався, чи ще нема чого. Не можна сказати, щоб ся збільшена їда пошкодила в чім його геніальності. Навпаки, його лице з квадратового зробилося гарбузовате, а в тілі набрав такої сили, що став пострахом для своїх товаришів; коли вони йому часом занадто дошкулили, він починав з ними бійку, з котрої все виходив побідником. Все прощали йому за те, що вчився прекрасно, і до мене не доходили ніякі лихі чутки про нього, крім тих, що про його вовчий апетит і десь-колись про бійки.

Тільки перед різдвом прийшов до мене управитель бурси з звісткою, що Гриць Когут збунтував усіх бурсаків, котрі відкинули кашу і не хотіли їсти. Видко було, що Когут уже наситився. На сю кашу були би найшлися у бурсацькім кармнику інші, чотириногі, вихованці, одначе бунт не зовсім був оправданий, і тому ми рішили кашу з обіду дати знову хлопцям на вечерю. Бо хоч із сих хлопців мали вийти самі патріоти, та поки що вони ще патріоти не були, платили за себе мало, отже, не мали права перебирати в страві. Тим більше не мав права Гриць Когут, що жив зовсім з ласки бурси.

Коли я спитався його, чому бунтує бурсаків, відповів, що каша недобра, що йому належиться ліпша, бо він добре вчиться. Тяжко було йому вияснити, що коли вчиться, то для себе, що з його праці ще ніхто не мав ніякого пожитку,— значить, ніхто й не обов'язаний годувати його за пильність, і що не він робить ласку управі бурси, тільки управа йому.

Вечором мало котрий бурсак рушив кашу,— щось їй таки хибувало,— зате виновник страйку з'їв за себе і за кількох товаришів та впевняв, що вечірня каша була ліпша від обідньої. Товариші сміялися з нього досхочу, але се не відстрашило його від їди. Тоді-то управителеві бурси прийшло перший раз на думку написати до старого Когута, щоби платив хоч з десять корон місячно за свого ненаїсного сина. Письмо пішло в порядку до Ковалівки, але Когут не відізвався ані словом.

Управа бурси почекала ще до кінця першого шкільного півроку. Гриць Когут дістав дуже гарне свідоцтво, але притім і приказ написати до батька, щоби платив за нього в бурсі. Управитель написав ще й від себе до старого, що тепер уже шкода би відбирати хлопця зі школи, бо добре вчиться,— годилось би йому помогти.

По сих двох листах старий Василь Когут прийшов до мене, до дирекції семінарії. Мав він з п'ятдесят років, таке саме квадратове лице, як у сина, підстрижені вуса, небриту бороду, як стерню, і приземкувате, кремезне тіло. Нічого собі був чоловік, тільки, на лихо, вчора і нині з'їв, певно, з двадцять головок часнику, покропив їх з усіх боків горівкою і тим способом окружив себе такою часниковою атмосферою, що до нього був би не приступив ближче не тільки маленький бацил, але й великий демократ.

Не поздоровившись і не привітавшись, він приступив просто до діла.

— Я прийшов до пана директора забрати сина зі школи.

— Котрого?

— А Когута Гриця.

— То ви батько? Я не знав.

— Батько. Взяли мені, знаєте, хлопця до школи, я того не хтів, а тепер ще кажуть платити. Ніби, рахувати, звідки я приходжу до того, платити за нього?

— Як то звідки? Адже ви батько, а то ваш син! А звідки ж ми приходимо до того, щоби годувати задармо вашого сина?

— Бо, рахувати, ви маєте з нього пожиток, а я ні! Він би мені вже в господарстві помагав, а так ви забрали його до школи...

— Який нам пожиток з нього?

— Ну, який? Маєте кого вчити!

— То, значить, ви нам ласку робите, а не ми вам?

— Хіба ні? А що ж я буду мати з нього? Вивчиться на учителя і піде собі світами, а я ще до нього маю доплатити! За що? Хочете його мати, то годуйте, нехай втрачу, а не хочете — віддайте мені! Що ж я, рахувати, дитина, чи що? Не розумію, що, як і по-якому?

— А чому ж ви зразу не відібрали його?

— Бо ви за гроші не впоминалися. Гадаю собі: нехай там! А тепер, рахувати, не то...

— Ні, газдо, се так не буде, як ви кажете. Ви, значить, ворог своїй дитині і тому не маєте права до неї. Гриць учиться дуже добре, і ми його зі школи не пустимо. Будьте здорові!

Господар визвірився, стягнув брови і блиснув очима, як огниками.

— Я не маю права до своєї дитини?! А се по-якому? Хто ж має право? Та я вас всіх, рахувати, до суду запізву! Дивіться! о!

— Позивайте! Побачимо, хто виграє.

— Побачимо! побачимо! Най мені то і сотку коштує я вас навчу, коли так!

— То на бурсу у вас грошей нема, а на процес найдеться?

— Найдеться, бо то не по правді діється. Ади! Аби я, рідний тато, не мав, рахувати, права до своєї дитини! Чи чував хто таке?

І він, не попрощавшися, вийшов сердитий з канцелярії.

По обіді був у бурсі і хотів силоміць забрати сина. Наробив такого колоту, що перепудив цілу бурсу, посварився люто з управителем і тільки як побачив, що син його в часі колотнечі кудись утік, увірвав нагло цілу сварку, сплюнув на порозі і пішов до адвоката радиться, що робити. Адвокат як почув, о що йде, не прийняв справи. Розсерджений до краю, пішов Когут до іншого адвоката, і сей почав з дирекцією семінарії і управою бурси процес о віддачу сина батькові.

Розправа в суді скінчилася зле для Василя Когута; суддя сказав, що такий батько, як він, котрий не розуміє добра своєї дитини, не має права до неї; нехай дякує добрим людям за те, що йому без заплати дитину годують, учать і виховують. Когут не згодився з ним і загрозив, що пошукає собі старшого суду і ліпшого адвоката і що таки на своїм поставить.

Тим часом прийшли великодні ферії. Грицеві, котрий на різдво не був дома, дуже забаглося піти до родини. Пішов. Як він там гостював, годі було довідатися, але ще великдень не скінчився, як він вернувся до бурси, збитий на квасне яблуко. Синяки мав навіть на лиці. Він не скаржився, не плакав, лише просив цілком спокійно управителя бурси, щоб його не гонили з бурси: він буде учити своїх товаришів-бурсаків, котрим тяжко йде наука, і так заробить на прожиток. Хлопець був дуже смутний, і управитель старався його потішити. Він і без допитів здогадувався, що се рідний батько справив синові такий «обливаний понеділок».

Гриць Когут лишився в бурсі і вчився далі в семінарії. За короткий час він виробився на дуже доброго домашнього учителя. Одну лише мав хибу і сеї хиби довший час не міг позбутися: за непослух і лінивство він бив товаришів без милосердя або кулаком, або патиком. Управитель сердився, грозив, страшив або й питався по-доброму:

— Чого ти, Грицю, такий острий для своїх товаришів?

— Бо я острий сам для себе. Але як в о н и дістануть лихі свідоцтва, тоді ви мене набийте так, як тато мене збив. Як школа, то школа...

Так відповів раз сей завзятий «геній» з Ковалівки, а управитель, хоч не годився з його педагогічною методою, признав йому в душі, що бук дуже часто найскорше помагає. Ученики Гриця дістали справді гарні свідоцтва — і так його побут у бурсі без заплати вже не тільки нікого не сердив, навпаки, був пожаданий.

Такий був початок Грицевої кар'єри. Зазнав ласки від учителя в селі, що його приготовив до семінарії, потім від бурси, що годувала його впочатках, а чим далі, тим легше обходився без чужої помочі, бо заробляв на хліб своїм трудом і діставав стипендію.

Перед самою війною Гриць зложив іспит зрілості з відзначенням. Потім пішов на війну. Сім років я не бачив його і не чув про нього.

Потім одного дня хтось застукав у мої двері і в кімнату увійшов російський солдат, з кучмою в руках, з вусами і бородою. Я був би ніколи в світі не пізнав, що се Гриць Когут, але він сам пригадав мені, хто він. У першій хвилині я не так про нього хотів щось довідатися, як про його батька, котрий мені добре вбився в пам'ять.

— Гриць Когут! Слихом слихати... Сідайте! закуріть!.. А що ж ваш батько поробляє, що нам таку ласку зробив і позволив свого сина в люде вивести?

— В які там люде? — відповів Гриць зневажливо і махнув рукою.

Мене се заболіло.

— Чей же не скажете, що ми вам кривду зробили?

— Воно-то так, звісно,— відповів Гриць нерадо.— Злої волі у вас не було, але чи ви мені ласку зробили, се ще велике питання.

— Як же ж так?

— Ну, так, звичайно. Я не кажу, що лише ви тому винуваті. Війна, всякі політичні перевороти, зміна обставин... Так. Але чи круть, чи верть — все курці смерть. Я не дійшов до мети, ось що, бо хоч посилав своє прекрасне свідоцтво до п'ятьох повітових шкільних рад, нігде мене не прийняли. Січовий стрілець... старшина... між большевиками був... непевний чоловік і т. д. Подумайте тепер, якби я був до школи не ходив, тільки дома лишився або п'ять років ремесла учився і, розуміється, на війні не загинув,— сих відомостей, що я маю, був би не мав, але на свій лад щасливим

і незалежним я міг бути. А тепер мені соромно батькові в очі подивитися. Я й не дивлюся, бо старий мене і в хату не пускає.

— Що ж ви робите?

— Вчу дітей в одного священика.

Слова Гриця мене зовсім онесмілили.

— Чудно воно,— кажу.— Се ж похоже на те, що ваш батько казав колись... І як се прикро! Здається тобі, що ти добро зробив людині, а воно виходить, що нема за що тобі дякувати. Мало того: ти скривдив людину! Чим скривдив? Тим, що дав їй освіту. Скажіть же мені, будьте ласкаві, чи освіта, по-вашому, є лихом, бо я вже своїм старим розумом не розберу сеї плутанини.

— Жартуєте, добродію! Не мені вас учити, що освіта не може бути лихом, але життя складається часто так, що ласка не є ласкою і добро не є добром. Се звичайна незгода між теорією і практикою. А ся світова заверуха й зовсім обезцінила давні вартості.

Ми ще довго розмовляли про страшні повоєнні часи і руїну наших, колись таких ясних і певних, поглядів,— але мені під час розмови снувалася по голові все одна думка, що коли б тепер старий Василь Когут процесувався о віддачу свого сина, ніхто б йому вже не спротивлявся; кождий сказав би: се розумний чоловік, треба йому сина віддати...

1923

ПОЗА ЗБІРКАМИ ОПОВІДАННЯ, НАРИСИ І ФЕЙЛЕТОНИ (1891—1925)

ЗАРОБОК НА СВЯТА

Оповідання

В хату Сенька Польного загостила нужда. Він і перед роком не був заможним, а все ж і великої біди не знав. Та звісно, старша біда як розкіш. Посипалось на Сенька нещастя за нещастям, мов з платка. Наяри помер єму одинак-

хлопчина (бо він три роки тому як оженився з Копаковою Мариною) — пішла гряда за похорон в чужі руки, бо готового гроша Сенько не мав. Надійшло літо, почала в селі гинути худоба, згинула і Польного корова з телятем. А більше худоби в него й не було. Не опустив Сенько рук; заробляв, як міг. То молотив у дворі цілими тижнями торішнє жито, то січку різав, то дещо інше робив,— от як міг, так крутив своїм світом, аби день за днем сходив. Та перед ніким не жалувавсь він на свою біду, бо не любив сего.

«Будуть гадати люде,— думав він собі,— що коло мене ще не так круто, та скорше поможуть, позичать дещо, а я по жнивах їм все віддам або відроблю з Мариною. Нехай не знають, що коло мене нужда». Надію мав на кілька загонів жита, але і на тім завівся. Упав град, потовк, помервив збіжжя — не було що й збирати. Хіба трохи бульби зібрав.

Минули жнива, надійшла осінь. Ще її перебули сяк-так; жили обоє тим малим засобом хліба, що зібрали в жнива. А вже коло різдва не знав Сенько, що й починати, не було що їсти. Задовжився він та купив жита на хліб. А купним хлібом не наїсися. За два тижні розійшлося все. Круто знов! Ні в кого позичити зерна, бо і другим град збив; ні в кого заробити, бо й мало в кого гріш є. Що хто мав, то сам собі вимолотив. І пан не потребував молотильників, вимолотив майже все збіжжя восени. Де кинутись? Що почати? Маринина мати сама ледви живе з батьком, а в Сенька вже родичів нема.

Вже піст кінчиться, за два дні різдво. Сумне різдво! Марина пішла в село до матері дещо роздобути, а Сенько лишився дома. Задуманий, невеселий, взяв він граблі та почав громадити тріски, розкидані біля стодоли, щоби чим затопити в печі та зварити вечерю. Вже смеркало, а він нічого не мав у роті — хоч до причастя йди! Надійшов з двору оконом. Поздоровались.

— А не пішли би ви, Сеньку, завтра на заяців? Приїхав панич на свята, хоче завтра йти на засідку та казав і вас закликати.

А Сенька не раз вже брали зі двору на лови, бо добре стріляв — навчився у війську. Бувало, панич не уб'є й нічого, а Сенько все щось застрілить: чи заяця, чи лиса, чи птицю яку. Панич всуне що Сенькові в руку, а зато єсть потім ему чим і похвалитися. Сенькові про се й байдуже. Та якось тепер не мав він охоти іти на лови.

— Казав панич: дасть вам ринського,— сказав оконом.

Надійшла Сенькова жінка з чимсь у запасці.

— Ринського,— повторила она,— то ж то би він здався на свята!

— Добре,— відповів Сенько,— піду.

Оконом відійшов. Марина врадувалась, мовби їй хто сотку обіцяв. Свята йшли, а она не мала що й в рот вложити; добре, що чоловік заробить ринського на свята.

— А нагромадив ти трісок? — спитала она вже весело.

— Нагромадив троха,— відповів він, забрав в полу тріски і поніс до хати.

На другий день, пополуднувавши, пішов Сенько до двору. Понабивали стрільби і вибралися в ліс. Панич взяв ще і двірського хлопця Миколу, щоби було кому заяців зносити.

Іде Сенько за паничем ззаду та й думає. Стрільби нагадали єму військо, в котрім служив три роки. Не знав він гаразду і в війську, та все легше було єму тогді жити. Не журився бодай їдою. А тепер... І нагадав він собі той час, як вернув з війська та подружився з Мариною. Він чувся тоді щасливим, вдоволеним і не раз говорив жінці, як-то они колись доробляться ще ліпшого гаразду і при дітях щасливо проведуть свої літа. Та інакше склалося. Чи буде коли ліпше?..

До лісу буде вже недалеко; видко вже було, як сніг аж вгинав гілля дерев та корчів.

— Сеньку,— обізвався панич, поправляючи шкла на носі,— ти підеш на Бедрилівку, там, кажуть, заяців багато. А справуйся добре, як уб'єш два, то третій тобі буде на різдво. А я сюди піду.

— Добре, паничу,— відповів Сенько.

А до Бедрилівки був значний кусень дороги. Був то яр, зарослий корчами, недалеко зрубу. Пішов Сенько туди полем навпростець. Єму й казати не треба, де вибрати місце на засідку. Знав він сей яр, як свою хату. Бувало, ще хлопцем ходив туди на ягоди, там єму за те забрав лісничий шапку та ще і палицею потягнув по плечах.

Нагадав собі те Сенько, входячи в корчі Бедрилівки. Сніг скрипів під єго ногами та часом затріщало деяке ломаччя. Якийсь заяць наполохався, вискочив з-під корча і давай утікати! В одну мить схопив Сенько стрільбу з плечей, примірився, стрілив, а заяць лише підскочив вгору і упав на сніг неживий.

— Ну, гаразд на початок,— промовив стиха Сенько, піднімаючи ще теплого заяця, взяв єго за ноги, пішов ще трохи дальше, а вкінці кинув заяця на сніг, а сам сів собі на якімсь пні за корчем і ждав.

За горбком, лівобіч від Бедрилівки, роздався стріл, оден і другий. Се панич стрілив. Гомін пішов по лісі. З дерева зірвався наполоханий крук і закрякав, сніг посипався з галуззя на землю — і все стихло. Аж ось за хвилю край лісу коло Бедрилівки вказався заяць, пристанув і насторочив уха, мовби чогось слухав. Та недовго єму довелось слухати; Сенько привітав его шротом; він скочив ще кільканадцять кроків і впав на сніг.

«Панич стріляє,— подумав собі Сенько,— а до мене заяці втікають. Не було тобі бічи до мене,— сказав він в думці по заяця, піднімаючи его зі снігу,— коло панича було тобі безпечніше».

Небавом надбіг двірський хлопець. Панич его прислав. Цікавий був, чи Сенько справді що убив. Хлопець забрав оба заяці і пішов. В стороні панича, але вже якось ближче, роздались знов два вистріли. Сенько таки добре чув, як панич кликав хлопця; видко, що зближався до Бедрилівки.

Вже добре вечоріло. Далеко, на краю ланів, в противній стороні від лісу, ще лиш трошки червонілось небо від зайшовшого сонця, а мороз тис чимраз дужче. У своїй легкій свитині Сенько трясся від зимна, затирав руки і гнівався на заяців, що їх якось не видко. Вже думав Сенько забирати заяця та йти до панича, та ось межи корчами щось зашелестіло. Показалась вперед голова з рогами, а далі й ціле струнке тіло сернюка. Вискочивши з корчів, він станув, оглянувся і ступив повагом кілька кроків наперед. Сенько схопився і приложив стрільбу до ока.

«Бігме! аж шкода стріляти! — майнуло єму в голові.— Іде собі, а тут смерть за ним. А який гарний звір!.. Ет, все одно, така вже его доля».

Він замірився ліпше, спустив курок, і — бідний сернюк, запищавши, мов мала дитина, скрутив карком, тріпнув судорожно ногою, пустився ще корчами на недалекий край лісу, вибіг на горбок і тут упав. По снігу, куди він ступав, червоніла кров.

«Аж то з мене немилосердний чоловік,— погадав собі знову Сенько,— але се вже така моя вдача чи охота стрілецька. Та жаль мені справді сернюка; жив собі, мабуть, спокійно, аж ось єму і смерть прийшла, та ще й несподівана. Так то і чоловікові неугад буває; ні дня, ні години не знаєш».

З такими думками пустився Сенько на горбок, де вже лежав сернюк. Горбок був досить високий, порослий декуди корчами. Давніше був тут ліс. За горбком ішла долина, а

дальше геть-геть лиш саме поле, снігом вкрите; край него вже лиш слабе рожеве зарево вказувало, де сховалося сонце. Вже смерклося було добре, і цілий ліс помалу зливався в одну темну здалека масу.

Недалеко, по другій стороні горбка, пристанув панич під деревом. Хлопця вислав був уже давно наперед з заяцями додому. Добув фляшку із торби, випив вино до каплі, підкрутив вусик, поправив шкла на носі і лише що хотів закурити папіроску,— аж ось щось в корчах зашелестіло.

«Чи не той сернюк завернув,— подумав собі панич,— що перебіг мені недавно дорогу?» В сумраці вечірнім годі було добре розпізнати, але таки здавалося, що то сернюк виставив із-за корчів голову. «Може, то й звір. Та таки, певно, сернюк. А друга цівка набита якраз льотками. Не вадить по дорозі ще й грубу штуку вбити. Вб'ю — добре, не вб'ю — друге добре; покличу Сенька, і підемо домів». Змірився, стрілив і побіг на горбок, аж дивиться, а то Сенько між корчами вже з болю та лиш слабим голосом кличе: «Люде! Рятуйте!» Дві льотки поцілили єго в голову смертельно.

Панич аж збілів, як той сніг під єго ногами, остовпів, не знав, що почати. Хотів підійти до Сенька, та нараз метнувся взад. «Ніхто сего не бачив!» — прийшло єму на гадку, і він із всеї сили почав утікати домів.

Додому ввійшов неспостережено, замкнувся у своїй кімнаті, ходив, ловився за голову і місця собі знайти не міг. Коли вже надворі стало добре темно, вийшов нишком із двору та пустився на Бедрилівку. Чого туди ішов — сам не знав. В половині дороги взяв єго ляк, і він завернувся та став по дорозі розважати себе: «А впрочім, чи я сему винен? Чи я нарочно стріляв в него? Ніхто мене не видів. А буде слідство, то покаже-сь, що то проста стрілецька пригода...» І він вернувся домів. До вечері вже не явився, а переказав слугою, що чогось єму недобре та лягає спати.

Довго ждала Марина з вечерею на Сенька. Де він забарився так довго? Може, в дворі дали єму вечеряти? Поставила вечерю до печі, а сама поклалась спати в надії, що Сенько небавом надійде. Твердий сон обняв єї змучену, а Сенько як не приходив, так не приходив.

Раненько збудилась Марина,— нема Сенька в хаті. Пішла в село, питаєсь людей, чи не виділи,— ніхто не видів. Іде до двору, питаєсь хлопця Миколи; той каже, що вчера

був Сенько на Бедрилівці, та, мабуть, звідтам пішов домів. Вертає Марина знов у село, розпитує, але Сенька нема, пропав, мов камінь у воді. Люде готовляться до святого вечора, а їй се і не в голові. «Де він подівся? — думає-передумує.— Чей на Бедрилівці не сидить? Хіба, може, діставши гроші, пішов до міста?

Минуло полудне; от ще дві-три години — і вже святий вечір. А Сенька нема! Може, він і на Бедрилівці? Може, там єму щось сталося? На ту гадку аж за серце єї щось імило. До Бедрилівки не близько, але она пішла і туди Сенька шукати. Прийшла у яр — нігде ані живого духа; лише сліди звірів видко декуди на снігу.

«Чого ж я ту прийшла? — спитала себе Марина і вголос заплакала.— Боже мій! Де ж він подівся?»

Походила ще трохи по яру, потім пустилась на горбок, щоби домів вертати, бо мороз тиснув. Аж іде попри пень, де вчера сидів Сенько; дивиться, а там закостенілий заяць. «Забули, мабуть, взяти,— подумала,— треба до двору віднести». Взяла заяця і пішла на горбок. Дивиться — а тут знов кров по снігу і сліди людські. В ній аж єї власна кров застигла. Іде слідом за кров'ю, подибує сернюка. Сама не знає, що се такого, схиляєсь до сернюка, аж бачить: а за корчами лежить і Сенько, коло него на снігу кров, а лице закрите свитою.

— Господи! — крикнула Марина і повалилась на землю.

Холодний вітер повіяв над нею, она по кількох хвилях прийшла до себе, припала до Сенька, підняла єго... може, живий?.. глянула в лице, а на нім кров обкипіла, ціле тіло замерзло... «То він вже неживий! — скрикнула жінка в нестямі.— Отсе заробив ти на свята! Люде добрі, рятуйте!» — заголосила Марина і вдруге повалилася на землю. Тілько і голосу чути було з неї. Ніхто єї не чув, ніхто не прийшов на поміч, лиш в лісі глухо та сумно зашуміло.

Зірки зійшли були вже давно. Люде сіли до вечері. Ціле село повеселішало, колядники співали, з вікон у кождій хаті било ясне світло, лиш одну Сенькову хату залягла темрява. Та й в хаті старої Копачихи було невесело, стара ходила по селу та надармо відпитувала доньки та зятя.

На перший день різдва вертав оден парубок з коршми на Вибадівці через Бедрилівку, бо туди коротша дорога. Він то добачив за корчами на горбику над яром двоє неживих людей та, наляканий, прибіг до села і дав знати. Зійшлись люде громадою та розпізнали Сенька та єго жінку. Потолку-

вали всіляко. Чи дали знати до міста, чи ні, про те байдуже. На Стефана поховали Сенька і Марину в одній могилі, котру й зараз покрив свіжий сніг. В пустій їх хаті плакали гірко старий Копач та єго жінка.

ОФЕРМА

Оповідання з життя войскового

Пан капрал Демський, один з найостріших підофіцерів полку, був дуже невдоволений з інфантериста Леська Стешина, звісного в цілій сьомій компанії під згірдним прізвищем Оферми [1]. Хоч Стешин стріляв знаменито і на шістсот кроків трафляв сині дошки, представляючі подоби ворожих вояків, в походах визначався незвичайною витривалістю на всякі невигоди і труди, а послушний і мовчазний був, мов машина,— пан капрал Демський, безпосередній зверхник Стешина в цугу [2] таки не дався переблагати сими першорядними прикметами воєнними, гадки своєї про Стешина не зміняв, а ті прикмети доводили його радше, як сам казав, до шевської пасії. Коли б хоч відповів що-небудь Оферма, сказав яку свою замітку,— ні! повторить тілько слово за словом приказ старшини, і не надумуючись, береться його сповнити, хоч би ту йшло о непотрібне перевернення ліжка ненарушимим, чистим верхом штрозака [3] до підлоги.

Непочесне прізвище Оферми одержав Стешин зовсім несправедливо; бо що ж він винен тому, що мав постать подібну до довгого мішка з мукою, перев'язаного мотузом в місці, де голова і стан?.. Правда, що при різних парадах в рядах компанії, його похилена брусовата постать у величезних, простокутних, тяжких чоботах дуже замітно і нескладно відбивала від інших вояків, задля чого ніколи не доступив честі, щоб йому було вільно стояти у першому ряді; правда і се, що Стешин — як справедливо говорив пан капрал Демський — ступав, мов «стара корова», не зважаючи ані на темпо музики, ані на просту лінію дефілюючого ряду, але що ж він тому винен, коли був «такого роду і такого ходу»?..

— На війні паради не потрібно! — з немалим пересердям говорив він раз нишком свому найвірнішому приятелеві,

---

[1] Слово «оферма» з німецького unförmlich (Unförme) значить у войсковім говорі: непоставний, брусоватий, нездарний. *(Приміт. автора).*

[2] Zug — четверта частина компанії, відтак кімната такого відділу. *(Приміт. автора).*

[3] Strohsack — сінник (солом'яник). *(Приміт. автора).*

коли по одній параді за свою брусоватість заробив собі шпанги [1] на шість годин. Розуміється, з такою смілою думкою за ніщо в світі не був би виступив перед старшиною.

Пан капрал Демський мав з причини подібних до Стешина «офермів» багато неприємностей від капітана і інших старших. Для того поклав собі рішинець: всі замітки, нагани і остороги, які лиш діставав для себе, передавати на властиву адресу. Легко зрозуміти, що пан капрал зміняв притім відповідно прикметники, щоби успіх єго слів був певніший. І так, коли дефіляда випала взагалі незле, по думці Демського, була «під псом», а коли, наприклад, Стешин, найгірший у Демського піхотинець, не розуміючи тайн воєнного маршу, непотрібно змінив крок, чим звернув на себе увагу «грубого» (так називали полковника), то за се одержував від пана капрала многоважний титул «першого оферми в цілім регіменті».

Тому-то, коли Стешин затужив за рідною хатою і родиною, котрої не бачив від півтора року, і одного полудня перед великоднем заявив Демському, що хоче просити капітана о урльоп [2] на свята, Демський зірвався, мов опарений, з ліжка, на котрім відпочивав, витріщив очі і протяжним, а повним обурення голосом спитав:

— Що-о-о?

Стешин повторив свій «мельдунок» [3].

— А ти Офермо якийсь! — заверещав Демський.— Тобі на урльоп ходити! А дивіться!

Стешин відвернувся і мовчки відійшов острим вояцьким кроком.

Тим часом склалося так, що того самого дня пополудні в розказі полковім був оголошений спис найлучших стрільців у полку. Їм признав полковник відзнаки стрілецькі і невеликі грошові нагороди. В списі тім не могло недоставати і Стешина, котрий, мимо такої злої слави в компанії, все-таки був знаний, як добрий стрілець. Демський прочував уже щось, коли підвечір по відчитанню розказу слухав слів капітана, котрий, обчисливши відзначених стрільців у полку, побачив, що в своїй компанії має їх найбільше і для того з радістю підніс сю важну для компанії подію, власноручно виплатив нагороди і роздав відзнаки нагородженим.

Коли викликаний інфантерист Стешин підійшов до капітана і зовсім нескладно ударив перед ним зап'ятками та

[1] Spangen — кайдани. *(Приміт. автора).*
[2] Urlaub — відпустка. *(Приміт. автора).*
[3] Meldung — повідомлення, оповістка. *(Приміт. автора).*

засалютував, пан капітан не лише не розгнівався тепер за се, але навіть ласкаво усміхнувся і сказав:

— Ну, Стешин, хоч ти Оферма, але бодай стрілець добрий, найлучший в моїй компанії, а може, і в цілім полку. Пильнуй же ся! Маєш, може, охоту піти на свята на урльоп? — ту кинув оком на спис тих, що зголосилися по відпустку.

— Чому ж ту нема тебе, Стешин? Чей же маєш до кого піти на свята?

Стешин, урадований стрілецькою відзнакою, майже забув про свята і неповодження своєї просьби; отже, тепер то несподіване питання капітана наробило єму немало клопоту. Глянув нишком на Демського, що прикусував губи, потім на капітана, котрий собі щось записував, і вкінці зібрав усю свою відвагу та з якимсь жалем в голосі відізвався:

— Пане капітане, мельдую послушно, я буду все так добре стріляти, тілько прошу мене пустити на урльоп, хоч би й на два дні. Півтора року не був я дома.

— Добре, добре, дістанеш урльоп на три дні. Запишися завтра до рапорту,— відповів капітан.

По розказі пан капрал Демський не міг затаїти свого невдоволення і, проходжуючись поміж двома рядами ковалєтів [1] у своїм цугу, воркотів без упину:

— Йому урльоп давати! Єму Scnützenabzeichen! [2] Такому офермі! Ти, Стешин, ходи сюда! А знаєш ти, кому маєш подякувати за то, що ти тепер старший поміж камратами? [3]

— Панові капралові, прошу послушно,— відповідає привчений уже Стешин.

— Та-а-к! розуміється, бо якби не я, то ти би і стріляти не вмів і Schützenabzeishen не дістав і урльопу також ні. Але пам'ятай же собі: заким підеш собі додому, маєш мені вичистити, як золото: гвер [4], мундур, штрозак — геть всьо, щоби не було «анштанду» [5].

— Добре, пане капрал.

Якнайсовісніше сповнив Стешин розказ свого наставника. В цівці карабіна не було ані порошини; мундур, витертий аж до сірих ниток, все-таки не мав ані одної плямки; штрозак

---

[1] Ковалєти — ліжка. *(Приміт. автора).*

[2] Schutzenabzeichen — відзнака стрілецька. *(Приміт. автора).*

[3] Kamerad — товариш. *(Приміт. автора).*

[4] Gewehr — карабін. *(Приміт. автора).*

[5] Anstand — перепона, завада. *(Приміт. автора).*

випраний вечером! висушений тілом Стешина вночі і сонцем рано «на гофі» [1], був найбіліший в цілім цугу; словом, Демський не мав що закинути свому Офермі.

Перед полуднем великодної суботи був уже Стешин готов до відходу на урльоп. Все лишав в якнайлучшім порядку і тілько ждав на розказ, щоби зараз потім піти в дорогу. Однак мав ще один клопіт перед відходом: ото, хоч як просив фельдфебеля о новий мундур на свята, той по капітані найважніший чоловік в компанії, не хотів єму видати ані парадного «вафенрока», ані порядної блюзи «від виходу», тілько позволив забрати з собою звичайний, витертий мундур, уживаний до муштри.

Але Стешин вмів собі порадити. Амбіція не позволяла єму до таких прекрасних, червоних, волохатих кульок стрілецьких зі шнуром, котрі забирав на свята, брати на себе такий нужденний мундур і світити латками в родиннім селі, де має стілько свояків і де буде дивитися на него навіть Настка... В «такім» мундурі і показатися в селі не можна... Впрочім, можна би, і був би то радше сором для компанії, ніж для него самого, та все ж таки як то приємно було би на таке велике свято одягнутися в мундур з блискучими жовтими гудзиками, червоним ковніром, новісенький, просто з магазину!

Не було іншої ради. В надії, що одержить відпустку, Стешин зложив собі уже давно три гульдени, щоби щось справити батькові-матері і мати крейцар на свята; все може придатися. З тих грошей забрав він тепер кількадесять крейцарів, купив кільканадцять цигар і з тим подарунком в руці запукав несміло до канцелярії фельдфебеля.

— Her-rein [2],— роздався грімкий голос в канцелярії.

Стешин отворив двері, замкнув, засалютував і мовчить... Фельдфебель дивиться на него спідлоба, підходить мовчки і відбирає з рук Стешина паперову пачку. Спозирає, кривиться згірдно, ховає і по хвилі питається байдужим голосом:

— Чого ж тобі треба?

— Пане фебер, прошу послушно о інший мундур, бо в тім ганьба іти поміж люди.

— Добре, ходи до магазину!

Одержав Стешин мундур,— як золото. Вафенрок — напричуд гарний. На грудях вправді трошки відстає і звисає, але то байка. Панталони широкі — майже не уживані.

---

[1] Hof — подвір'я. *(Приміт. автора).*

[2] Ввійдіть *(нім.).*

Шапка — нова. Черевики — мабуть, ще ніхто на ногах не мав — з повним числом приписаних цвяшків у підошвах. Так — то розумію! Тепер, як убереться і заложить через плече стрілецьку відзнаку, Настка зовсім, певно, стратить голову, а численні свояки з радістю скажуть, що Лесько справді «цісарська дитина».

Спокійний і вдоволений вибрався Стешин в дорогу додому. Йдучи містом, чувся ще троха пригнобленим; по дорозі мусив кланятися всяким старшим, котрих поява мимоволі нагадувала єму єго «собаче життя». Але коли вже вийшов за місто, зітхнув глибоко, визувся, прив'язав черевики до палиці, котру витяв собі в корчі, і — певно, ані раз за півтора року своєї служби військової не йшов так радо на поле муштри, як тепер, підскакуючи, біг додому. Добрі чотири милі дороги! Тепер шоста година,— додому можна буде прийти опівночі. То ж то мати врадується! Несподіванка буде для неї велика... Син здоров, перший стрілець в сьомій компанії, а навіть в цілім полку, дістав похвалу від капітана — чи можна мати більше щастя на світі?

В кишені плаща несе Стешин дарунок для матері, хустку, на котру видав половину своєї готівки; для батька несе люльку таку, якої сам війт не має. Купив собі також святочного тютюну за тринадцять, бо звичайно курив тютюн за чотири крейцарі, що єго чути, як спалене сукно. Має також цигарницю, котрою можна буде перед не одним товаришем в селі повеличатися.

Ще півночі не було, коли Стешин підходив до своєї хати. Серце в нім билося. Що там діється? Сплять, чи ще не сплять? Ні; крізь малі віконця здалека видко велике світло — певно, мати пече щось у печі... Справді, бо от видко тінь її, як заходиться коло печі. Може, буде ще саджати паску у піч! так пізно? Тож-то врадується!..

Стає в тіні коло вікна під стріхою і бачить виразно: батько і брат сплять, а мати палить у печі. Пукає на жарт у шибу. Бачить: мати зжахнулася, прискочила до батька. Не може довше встояти, біжить до дверей, отвирає звісним собі способом дерев'яний засув, входить у сіни, чує, як мати каже «свят-свят...» і будить батька, отвирає скоро двері, кидає черевики на землю, паде в обійми матері і каже тілько, як дитина: «Мамо!» Потім розбудженого батька цілує в одну і другу руку, спозирає на сплячого брата, сіпає єго за плече, але не може розбудити.

Мати забуває зовсім, що вепровина у печі може на вуголь спалитися, тільки зі сльозами в очах повторяє:

— Ну-ну! і хто би був сподівався!

Обертає сина лицем до світла і приглядається єму з радістю:

— Мій соколику,— каже,— там десь тебе «кунірують»!

— За що мають мене кунірувати? Я перший стрілець в цілім регіменті,— і з гордістю показує Лесько свій червоний шнур з кульками.

Перший стрілець в цілім регіменті! Мати не розуміє того зовсім добре, але здогадується, що повинна дуже тішитися.

Розмова тягнеться ще з годину. Лесько довідується, що краса корова отелилася, а старого кота пес роздер, що з ниви під лісом нема способу води стягнути і що Мариська з двора пустилася на злу дорогу. Ситий новинок, що так дуже обходили єго, втомлений по добровільнім маршу, засипляє сном твердим.

Рано-вранці, переспавшися ледве годину-дві, Стешиниха встає і заглядає у вікно. Дивиться і бачить, як єї сусідка Бурмилиха іде з коновками по воду до ріки. Стешиниха має велику охоту в тій хвилі оповісти сусідці радісну новину про сина, але не виходить зараз з хати, бо порожні коновки Бурмилихи могли би непотрібно що злого виворожити. Аж коли сусідка вертає з водою, Стешиниха виходить, вітає єї і оповідає їй докладно, як Лесько налякав єї опівночі, пукаючи у вікно, як він славно виглядає і якої почесті дослужився. Єсть першим стрільцем в цілім полку!

Перший стрілець був би тим часом переспав воскресення, коли б єго батько був не збудив. Кілька хвиль не міг прийти до пам'яті, тілько очима блукав по хаті, в котрій був ще досвітній сумерк. Спершу дивувався в душі, яким способом касарня за ніч могла так зовсім змінитися. Леда хвиля сподівався грімкого оклику пана капрала Демського: знак, щоби вставати. Ні, не чути того приказу, тілько батько каже Леськові вставати і збиратися на воскресення.

Отже, йшов Стешин до церкви в новім мундурі з відзнакою стрілецькою, а ступав так жваво і з такою міною, певною себе, що на вид єго пом'якшав би навіть строгий Демський, ударив би ся в груди і як розкаяний сказав би: «Неправда, Стешин не є оферма!» Рожа при шапці, жовті гудзики при мундурі, спряжка з орлом при поясі — вже те світило здалека блиском золота. На округлім, мов налитім обличчю Леська, серед котрого двоє маленьких очей блима-

ло, мов два углики, малювалося вдоволення і щастя. З піднятою догори головою і шапкою, насуненою на праве вухо, ступав гордо селом разом з батьком і матір'ю. Мати, убрана в хустку від сина, від часу до часу з несказанною радістю підносила очі на вищого від неї Леська і, минаючи перехожих, очима, повними тріумфу, старалася звернути їх увагу на першого стрільця в полку.

Однак і не потребувала старатися о те. Село дивилося на Леська, як на образ. Лише він один з вояків був у своїм селі на святах, тому його темно-синій мундур з червоним ковніром і жовтими гудзиками серед кафтанів та кожухів дуже впадав в очі. Всі з ними віталися, подивляли його та зичливо розпитували про здоровля і поводження.

На службі божій дівчатам ані в голові була молитва — все то одна, то друга кидала оком на Леська, що стояв випростований коло крилоса і не раз думав думки, зовсім неподібні до молитви. Бачив він і Настку у гурті дівчат, як щохвилі, замість на престол, на него нишком позирала. Вийшов потім на кладовище коло церкви, де були розложені паски, а там его обступили свояки і знайомі — і пішла розмова про всяку всячину.

Свояків мав Лесько чверть села. Они стали запрошувати пана вояка до себе на гостину, не надовго, тілько на хвилинку одну, щоби «паски скоштувати». І Лесько ходив цілий день до свояків, але там замість хвилину просиджував цілі години; а гостинні господині до «коштування» клали перед ним такі обіди, про які товариші Леська в компанії в днях утоми і вовчого апетиту тілько думати могли.

Вже був вечір, коли Стешин вирвався з обіймів свояцької гостинності і вкінці найшовся на дорозі. Почув, що ноги тяжіли ему, і подумав собі, що пан капрал Демський зараз назвав би его «старою коровою», коли б его міг в тій хвилі бачити.

Вже темно. Саме тепер пора вступити до Настки. Балакав уже з нею і рано перед церквою і пополудні на гагілках, але що то було при людях, то якось не йшло. А виросла Настка як тополя, а гарна, як місяць на небі, а злого слова не сміє ніхто про неї сказати! Другої такої в селі не найдеш...

По хатах заясніли лампи і старосвітські каганці. Вечір гарний, тихий, спокійний; від трьох тижнів ані каплина дощу не впала. Вдень спека і посуха, а тепер уже холодком віє. Така посуха, що в лісі на зсохле листя лиш сірник, а в одну мить цілий ліс затріщить тобі огнем.

Настка стоїть коло воріт.

— Христос воскрес!

— Воістину воскрес!

— Що нового чувати?

— А що ж би? От як в селі! Живемо та думаємо, як з розкоші на біду зійти... То ти живеш у великім місті, то і знаєш щось нового.

— Ет! волів би я не бачити того великого міста. Ту лучше...

І дальше вже стиха ведеться розмова, сердечна і мила. Чує Лесько, що дівчина радо бачить єго, поцілував би єї, та не має відваги, повів би і хоч зараз під вінець, та мундир, хоч такий гарний і такий просторий, в'яже єго, не дає про се й думати. Скинув би він єго, ой як радо скинув би!..

Нараз Настка в крик. Вириває руку з руки Леська, показує в сторону коршми і кричить з переляку:

— Леську, а то що?!

Лесько оглядається і бачить виразно піднімаючийся у воздух стовп диму, блискучий іскрами, що миготять хвилину на темнім тлі неба і щезають. Роздається якийсь проймаючий, одчайдушний крик, а навіть і зловіщий дзвін на дзвінниці церковній.

— Горить! — каже Лесько.

— Леську! не йди там! я боюся... Там тобі може що статися.

Лесько не слухає. На відході кидає слова: «Ти останься!» — а сам біжить щосили в сторону коршми. Горить! Поломінь бухає з одного угла коршми високо понад безлистні сусідні верби, а в середині єї гуде, мов у кузні. Безрадна громада людей збігається, розбігається, кричить; більше страху, як рятунку.

Стешин розкидає купки остовпілих мужчин і заводячих женщин, впадає в саму середину збіговища людського і підходить до коршми. Чує, хтось страшно голосить. То шинкарка заводить з розпуки. Хтось з людей каже Стешинові:

— Мошкова дитина лишилася в алькірі.

Стешинові розклад коршми добре звістний з давніх літ. Він знає, що до алькіра добутися можна тілько через сіни і шинок. В алькірі є віконце до города, але таке мале, що дорослий чоловік тілько голову перепхає через него. А тим часом Леськові лунає войк в ухах:

— Паше вояк, рятуйте дитину!

Якийсь інший голос каже, що в коршмі горить розлита бочка оковити; огонь обняв в одній хвилі лавки, столи, шинквас, сіни і стріху.

Одчайдушний зойк змагається і дратує Леськову душу ще більше. Іти чи не йти в огонь? Чому ж ніхто інший не відважиться? Чому батько, чому мати не кинуться в полом'інь? Потратили голови... Годі довше надумуватися...

— Плахти! давайте плахти!

Але звідки ту взяти плахти, коли нема? Глянув Лесько направо: стоїть недалеко селянка в плахті. Прискочив до неї і вже має плахту в руках, мачає в коновці води, накидає на себе і щезає в горіючих сінях коршми...

Робиться майже тихо. Тільки огонь тріщить і гуде, дим бухає отворами потрісканих вікон і дверей, вода, лита з коновок, сичить.

— Не може бути! пішов в огонь! рятувати жидівську дитину?! Як же ж він там добудеться?

Минає хвиля одна, друга, хвилі довгі, як вічність. Пропаде марно чоловік, рятуючи жидівську віру!.. Ні! виходить Лесько, жиє! то він! дивіться, то він, весь в огні! На руках дитина, сам без плахти, тілько шапку насунув на очі. Біжить кільканадцять кроків, кладе дитину осторожно на землю і ледви чутним голосом просить: «Води!» Потім паде втомлений на землю і широко отвирає очі, почувши, як в тій хвилі запалася стеля коршми. Зривається ще, бо чує зойк надбігаючої матері, але сили покидають єго, він замикає очі і мліє. Мати розкидає людей, плаче, голосить і нарікає. Коршма горить ясно — і мати, як в день, бачить надпалене волосся сина, опарене лице і руки. Нарікання, і зойки, і розпука, що аж серце болить слухати.

Лесько, отверезений водою, отвирає помалу повіки. Віддихає цілими грудьми і ловить устами вітер, що віє понад самою землею. Ще не тямиться; тілько чує, як на дзвінниці дзвін гуде. Потім опирається на лікті, оглядається і бачить насамперед дитину, котру видобув з огня. Дитина жиє. Лежить на руках матері; отвирає так само як він, здивовані очі і так, як він, доторкається руками розпаленого дуже лиця.

— Жиє дитина? — питає Лесько.

— Жиє, жиє! тілько тобі, сину мій, життя не буде,— каже захриплим голосом мати і ломить руки.

— То ви, мамо? Не бійтеся, мені нічого. От, троха попікся... великі річі!

Усів на землі і рукою доторкнувся лиця. Пече... Га, годі! хтось же мусів рятувати дитину. Глянув на руку,

доторкнувся пальцями — наче хто розжарене залізо приложив. Верхня шкіра зсувається зовсім так, як по відмороженню; тілько що пече, ох! як страшно пече!

— Мамо, ходім додому.

Мати підняла сина, надбіг задиханий отець, повели Леська з плачем додому.

Лежить Лесько на ліжку і стогне. Мати побігла чимскорше до «єгомостя» по вату і оливу, а брат до учителя. Добрий священик дав і оливи, і вати. Обв'язали рани, як уміли, усіли при нім та й заводять:

— От тобі веселі свята! І треба було тобі приїжджати? Треба було рятувати жидівську дитину? Чому-то батько не скакав по свою дитину в огонь! Що ж тепер буде?

Оглядають новий мундур військовий Леська. Що з него зробилося! На плечах вафенрока одна велика діра, а цілі плечі ледве держаться разом; шапка подіравлена, штани зітліли, черевики попукали. Від всього так і чути згарище. Багнета у похві нема, певно, десь в огні згубився; відзнака стрілецька, шнур з червоними прекрасними кульками пропав десь, де? — і відгадати годі.

Лежить Лесько на ліжку, думає про се нещастя та й потішає родину, що на мундурі світ не стоїть. Добре, що єму самому ніщо великого не сталося. Ніщо великого! З того попарення не вилічиться і за місяць... І пощо, пощо було йому мішатися до рятунку? Коршма згорить, десять інших стане натомість; дитина жидівська згорить — сто інших уродиться.

«Докори, нарікання, журба непотрібна... Га! трудно! — думає собі вояк.— Так щось до голови прийшло. Мундуру шкода — то правда. Що на то скаже фельдфебель, що скаже пан капрал Демський, що скаже капітан? Або ж то повірить котрий, що Лесько не нарочно звінечив такий дорогий мундур? Не повірить! Вже то він їх знає... Богом зви їх, клепися, на чім світ стоїть,— ніщо не поможе. Засадять, певно, до гарнізону...[1] Мало того, що чоловік попарився, ще треба було інакше терпіти. «Оферма! — скаже кождий.— Дай єму добрий мундур на свята, а він єго спалить! Хто ж єго має відкупити? Пиши до батька, най продає вола і присилає гроші...» Та й то ще не знати, чи один віл вистане на заплату мундуру, шапки, черевиків і згубленого багнета?.. Не мав клопоту і найшов собі єго на самі свята. Тепер замість до кого піти в гостину, або на поле,

[1] Скорочене слово Garnisonsarrest. *(Приміт. автора).*

котре буде колись до него належати, лежи на ліжку і думай!»

Трохи сам собі не робить Лесько докорів. Десь на самім дні серця будиться у него мала іскра надії, що старшина хоч яка остра, розважить єго нещастя і простить єму. За що ж мали би єго карати? Мундурів мають повні магазини — один більше або менше, не багато значить. А він уже й так має кару, тяжку кару, що терпить тепер. Завтра, замість піти до Настки, буде лежати, бо ані думати, щоби вояк виходив межи люди з обвиненою головою і руками... Добре, що хоч собі очей не випік...

Думав так Лесько майже цілу ніч. Коршма горіла до самої півночі. Доки горіло і молодший брат Леська приносив безнастанно нові вісті про огонь, годі було й думати про спання.

Попівночі розрух і галас у селі значно втихли, світла погасли, село спало...

Мати Леська сиділа довго біля єго ліжка, однак вкінці і єї переміг сон. Вийшла ще зняти зі стріхи образ матері божої, що від огню боронить лучше, ніж яка сторожа; перехрестилася, усіла на лавку, простерла якийсь лах під голову, поклалася і заснула сном господарським. Батько, побачивши, що синові не грозить ані смерть, ані каліцтво, хропів на цілу хату по трудах дня і почастунках.

А Лесько лежав і журився все своїм мундуром. Коршма згоріла вправді до самих підліг. То й що з того? була обезпечена! Жидові кривди не буде. Чому-то єго мундур не був обезпечений?.. Тепер треба буде звернути за него всі гроші. Що він може коштувати? Багато — то певно, бо сукно сильне, а мундур був зовсім новий... Сам багнет, кажуть, коштує три чи чотири ринські, а що сам мундур! Коли Лесько верне до касарні, то як єго повітають капітан, фельдфебель, а передовсім, що скаже Демський?

І страх нападає на Леська, коли уявить собі, як прийдеться єму ставати при рапорті з тим спаленим мундуром. Капітан розлютиться, як вовк, прикаже відобрати єму мундур, а єго сейчас відвести на вахцимру [1], як в'язня, котрого буде судити суд воєнний. В суді... що там з ним зроблять?..

Ті думки не дають довго Стешинові заснути і мучать єго не легше від попарення на руках і голові.

А тим часом героєм слідуючого дня, а навіть цілих свят був Лесько. Відвидів єго війт дома і заявив, що коли би

[1] Wachzimmer — стражниця. *(Приміт. автора).*

потреба було єго зізнання в справі спалення мундуру, то він радо приїде до міста і посвідчить, присягне навіть в потребі. Війт казав,— а він також служив у войску,— що ніхто не може жадати від Леська звороту грошей за мундур... Впрочім він допильнує Мошка і коли дізнається, що відобрав обезпечені гроші, накаже єму заплатити за мундур. Адже Лесько дитину вирятував єму від смерті, а то чей же щось варто!

Потім прийшла Настка і стала плакати; прийшла шинкарка з дитиною і трохи не цілувала Леська по руках, обв'язаних шматками. З якимсь почуттям гордості і радості дивився Лесько на чорнооку Мошкову дитину.

— Ладний бахор, нема що казати... Де Мошко?

— Пішов до місточка по агента від обезпечень, щоби оцінив шкоду.

Шинкарка нарікає, що огонь зробив їй величезну шкоду; під час свят можна було багато вторгувати, а тепер нема способу. Лише той другий коршмар, той дурний Сруль тішиться... Спати нема де — добре хоч, що то весна і морозів нема...

Відвидів також Леська і сам пан учитель і перед родичами єго сказав, що таку відвагу, яку показав Лесько, опише до газет — цілий світ буде знати, якого відважного сина мають Стешини...

— Йой! — дивується мати.— І ви то, пане професор, пустите в газети? — питається дальше, не довіряючи.— Коли б тілько то не пошкодило Леськові...

— То єму тілько помогти може,— відповідає учитель рішуче.

Та думка пана учителя, безперечно мудрішого від війта, хоч війт служив у войску, усуває всю Леськову журбу о мундур. І під час, коли мати частує професора, чим хата багата, Лесько тішиться надією, що єму ніщо злого не станеться. Впрочім вирятування жидівочки не вважає нічим незвичайним і думає про се далеко менше, ніж про наслідки спалення мундуру... що так багато грошей мусив коштувати...

Однак не помилився Лесько, що пан капрал Демський, побачивши єго обв'язану голову і руки, наговорить єму цілий мішок войскових чемностей. Коли на третій день свят вечером брат привіз Леська власними кіньми аж до касарні і Лесько, попрощавшися з ним, тихцем, з великим страхом отворив двері комнати, перший побачив єго Демський мимо значного сумерку в комнаті, піднявся з крісла

і глянув спідлоба на свого підданого. Лесько, одітий ще в плащ, оповістив свій поворот з урльопу голосом придавленим, трохи не плакучим. Демський відповів глумливо:

— Ну, я бачу, Офермо, що тобі добре святкувалося. Не вертаєш цілий. Хто ж то тебе так гарно угостив? Певно, за дівчину воював?

— Ні, пане капрал, я не воював з ніким. При огні попарився, рятував дитину з пожару.

— Ага! рятував дитину з пожару!

Глумливі слова Демського мов ножем крають Леськове серце.

На щастя, спаленого мундуру під плащем в сумерку не видко, отже Демський про се й не згадує. Лесько, на хвилю потішений, відходить до ліжка, розбирається з великим трудом попареними руками, складає знівечений мундур гладко на полиці, одягає мовчки щоденну одежу, закусуючи притім зуби з болю, а вкінці сідає коло ліжка на скриньці і думає.

Година може восьма. В кімнаті темно. Всі товариші, користаючи зі свят, проходжуються по місті. Пана фельдфебеля нема також в касарні. Демський вийшов уже на місто, приказавши «капралові від дня» записати Стешина до рапорту і до книги хорих. Що то з того всього буде? Як ту показувати сей мундур? Лесько надумується, кому найперше показати єго. Демський не замітив ще нічого, навіть недостачі багнета. Чи ждати до завтра?

Вертає з міста приятель Стешина. З превеликим жалем оповідає Лесько свою пригоду: так і так, вирятував дитину, сам троха попікся, але то все байка, коли б не той проклятий мундур. Що робити? Приятель радить не говорити нічого Демському про мундур, тілько аж перед самим рапортом капітанові показати єго відразу і оповісти, що правда. Капітан, хоч безнастанно кричить, чоловік не такий занадто лихий, може, нічого злого не вдіє.

Зближається дев'ята година; вояки вертають з міста, трубачі трублять на чотири труби голосне retraite [1]; гамір в касарні триває ще з годину, вкінці всі замовкають і сплять.

Опівночі вертає Демський. Каже інфантеристові, що мав службу вночі, принести з коритаря світло до «цугу», оглядає, чи всі черевики сплячих вояків стоять рядом у ніг ліжок і чи накриті чистими онучками. Одна пара черевиків не подобається ему, копає єї ногою, черевики летять під

[1] Відбій *(іт.)*.

десяте ліжко. Чути, як Стешин стогне у сні; крізь затиснені губи Демського вилітає слово «оферма»; але пан капрал, сонний по випитім у місті пиві, не має тепер охоти займатися леда інфантеристом, тільки каже тому, що світло приніс, стягнути собі черевики і панталони, розбирається, кидається на застелене уже прислужними підданими ліжко і за хвилю хропе разом з іншими.

Raport, marsch!

Година пів до шостої рано. Компанія стоїть готова до виходу на вправи. Рапорт уставлений окремо. Стешин без пояса і багнета являється як мародер. Руки і голову має обв'язані. Товариші з компанії, дізнавшись про єго пригоду, жалують єго. Фельдфебель гнівно питається: де Стешин? і чому не віддає мундуру до магазину; називає єго притім «мудьом».

Стешин не знає, як має відповісти, але в тій хвилі над'їзджає капітан. Господи! що то буде? У Стешина серце ниє зі страху.

Капітан злазить з коня. Стає перед уставленими до рапорту вояками... Перший, другий обнімають службу; третій іде на варту; четвертий жалується, що єму — не знати, в який спосіб — щезла зовсім нова сорочка; п'ятий Стешин:

— Пане капітане, мельдую послушно, що я вернувся з урльопу.

— А тобі що сталося?! — питається здивований капітан і оглядає Стешина від ніг до голови.

— Я рятував дитину з огню і попарився.

— Що? — питається капітан і крутить головою з недовір'ям.

Стешин повторяє, оповідає подробиці, як було.

— Не може бути! — каже капітан.— Ти? І правду ти кажеш?

— Ціле село посвідчить!

Капітан надумується хвилину, потім питається.

— Сильно попарився ти?

— Досить.

— Ну, то йди передовсім до «мародвізити», а коли вернемо з екзерцирки, оповіш мені все докладно.

Стешин дивується, що капітан такий спокійний. Отже, набирається відваги і, коли капітан має вже звертатися до слідуючого вояка в ряді, починає наново:

— Прошу пана капітана.

— Що такого?

— Спалився мені новий мундур; я єго зараз покажу.

Обертається на зап'ятках вліво, біжить до «цугу», хапає мундур, шапку і черевики, стає наново в ряді і показує все капітанові. Фельдфебель червоніє, не може спокійно встояти. Демський отвирає широко очі. Капітан бере в руку вафенрок, оглядає, пробує силу зітлілого сукна, роздирає мундур без натуги. Оглядає шапку і, очевидно, дивується випаленим дірам від вогню. Черевики попукали, багнета нема.

— І правду ти кажеш? — питається ще раз.

— Чого ж би я мав брехати! — відповідає Стешин голосом певним.

— Вже-то ми дізнаємося, чи те все правда! — каже капітан, полагоджує рапорти і відходить з компанією на вправи.

Стешин вдоволений і капітаном, і собою. Не сподівався, що те все скінчиться так добре. Троха лише засмутив єго лікар полковий. Оглядаючи попарені місця, скривився так, що Стешин по такій міні не надіявся нічого доброго. Лікар спитався, хто єму перев'язував рани; сам обмив їх, оглянув, перев'язав і казав остатися в комнаті хорих.

«Досі йде зовсім незле,— думає собі Стешин,— дасть бог, може, й не треба буде продавати вола.»

Компанія вернула вже з муштри; капітан випитується докладно о подробиці пригоди Стешина і щось собі записує. На другий день кажуть Стешинові, що сам пан «грубий» полковник кличе єго до своєї канцелярії. Стешин іде, непевний о свою долю, але полковник вітає єго ласкаво головою, каже навіть, як хорому сідати на крісло і оповідати, як було. Потім велить собі принести знівечений мундур, шапку і черевики. Оглядає все докладно, питається ще о деякі подробиці і каже:

— Ну, добре. Забери то з собою!

Стешин забирає мундур, несе до магазину. Пощо кождий оглядає так сей мундур і випитується про все?..

Спочиває собі Стешин в комнаті для хорих; на муштру не ходить — добре єму. Вже тиждень минув, лице троха загоїлося, руки також, а лікар каже, що ще зо три тижні не пустить єго до служби. Три тижні, адже то вигода, якої пошукати! Саме тепер відбуваються вправи в поодинокій компанії, такі скучні, що томлять більше, ніж цісарські маневри. Спічне собі Лесько ще три тижні і аж потім верне до компанії.

В два тижні пізніше одержує Стешин письмо від учителя з села родинного. Отвирає єго: всередині гарний банкнот вартості п'ятьох золотих. Ховає п'ятку і іде до шевця. Швець сьомої компанії, чоловік незвичайно розумний і проворний, знається не лише на штуці латання старих черевиків

войскових, але й на штуці махання пером; через те занимає уряд надворного писаря листів для піхотинців цілої сьомої компанії і має з того невеликі доходи. Отже, відчитує швець Стешинові письмо від «професора». Дивні річі там понаписувані! Полковник мав письменно питатися війта, чи то правда, що інфантерист той а той, іменем Лесько Стешин з сьомої компанії, вирятував дитину з огню? Війт, а радше за війта учитель описав полковникові докладно геройський вчинок Стешина, підніс єго відвагу і заслугу, війт на те все приложив печатку громадську і підписався знаком хреста святого. Як свідки, підписалися два присяжні і учитель. «Пощо вони могли писати до війта? — думає Лесько.— Певно йде о те, щоб громада заплатила за мундур... А ту п'ятку посилає Стешинові жид Мошко за вирятування дитини. Дав би більше,—так бодай казав написати — але тепер будується і не може. Незлий жид той Мошко! П'ятка придасться, навіть дуже; Стешин з неї рад, то все ж таки смутно єму по тім письмі, бо жалко єму громади, що за него буде терпіти. Перед шевцем звірюється, що на добрий лад жид Мошко повинен заплатити за мундур. Коли дитина Мошка, то най же Мошко платить. Звідки громада приходить до того?»

Однак небавом забуває Лесько про ту подію і здоров вертає до щоденної служби в компанії. Навіть не знає, що учитель описав докладно єго вчинок в газетах, не знає, що тепер тисячі людей славлять Леська Стешина; а вже то єго зовсім не обходить, що на підставі єго пригоди одна противжидівська газета піднесла високо єго відвагу і християнську любов ближнього, без огляду на віру, а ще вище піднесла жидівську трусливість батька вирятуваної дитини, єго самолюбство, виставлювання християнина на величезну небезпечність. Стешинові ані на думку не прийшло, що дав такий гарний матеріал до ще гарнішої статті.

Застановлює лише єго, що від часу того пам'ятного рапорту капітан обходиться з ним приязно, задля чого і пан капрал Демський на неодну похибку Оферми дивиться крізь пальці. Фельдфебель службовий, що має магазин під своєю рукою, про мундур і не згадує. Чутка йде, що капітан казав єму дати спокій цілій справі. Га! коли так, то ще й лучше.

Перед самими зеленими святами в суботу пополудні миє Стешин спільно з другими підлогу коритаря. Мокрим піском посипує і солом'яним віхтем тре старі дошки, котрим уже ніяка сила людська не може надати такої білості,

якої собі фельдфебель бажає... Нараз надходить рахунковий підофіцер з полковим розказом і кличе Стешина до себе.

«Ого! певно якась біда!» — думає собі Лесько і так, як був одягнений при роботі, без блузи, з нечистими руками, входить до канцелярії.

— Знаєш що, Стешин,— відзивається підофіцер,— я хотів би бути на твоїм місці.

Стешин не розуміє нічого.

— В розказі стоїть, що сам цісар прислав тобі срібний хрест заслуги за то, що тоді вирятував ти дитину з огню.

— Сам цісар,— повторяє здивований інфантерист несміло,— що прислав? що?

— Срібний хрест заслуги, такий медаль, що будеш носити на грудях.

— І то за се, що тоді...

— За се, за се. Що ж ти собі мислиш? Адже до такого вчинку треба чортівської відваги. Отже, то за ту відвагу...

Здивування Стешина зміняється в якесь почуття радості і гордості, котре на лице єго, покрите ще слідами попарення, викликує живий рум'янець. Рівночасно щось єму спиняє віддих у грудях.

— Пане фебер, чи то правда?

— Правда, сину.

— І за мундур не будуть від мене нічого жадати?

— Ет! не говори дурниць! Адже за те хрест дістаєш, що мундур спалив в такий спосіб.

Виходить Стешин з канцелярії, клякає поруч тих, що миють підлогу, бере віхоть в руку, мачає єго у воді і замість підлоги починає терти цебрик.

— Ти, Стешин, а ти що робиш? Пощо цебрик миєш? — питається товариш.

— Е! та бо... Має Стешин охоту витолкувати товаришеві причину свого забуття, однак мовчить... Може, «пан фебер» обманив лише єго для жарту... Бачить він, як капрали і фірери живо балакають про щось з підофіцером рахунковим; здається єму навіть, що про него говорять, та нехай они собі балакають — они не раз люблять чоловіка «натягати»... Чи то може бути, щоб сам цісар прислав єму... сам пан цісар!..

Нараз являється капітан з касарні. Ніколи в суботу пополудні не буває в компанії, а нині прийшов. Підофіцери салютують, а ті, що миють підлогу, з поважанням роблять місце для переходу пана капітана. Дивиться капітан на них — замічає Стешина.

— Стешин!

— Hier! [1]

— Ходи сюда!

— Стешин підходить з віхтем в руці, стає випростований перед капітаном.

— Дуже мене то тішить,— каже капітан,— що ти, вояк з моєї компанії, одержав таке велике відзначення від найяснішого пана. Ти дістав срібний хрест заслуги. Ми на тобі не пізналися.

Стешин пускає віхоть з руки і в першій хвилі має охоту вхопити капітана за руку і поцілувати єї; та коли в тій цілі підносить власну руку, бачить, що міг би на білих рукавичках капітана оставити дуже немилі сліди.

— Іди, уберися і прийди до канцелярії,— каже капітан і додає:

— Капрал від дня! Компанія до розказу!

Стешин урадований утікає щосили до цугу, миється і перебирається, мов на алярм. Входить покірно до канцелярії і стає коло дверей. Капітан виймає два срібні гульдени і подає Стешинові.

— На! маєш на тютюн. А шануйся мені!

Стешин ловить капітана за руку, капітан вириває єї і каже добродушно:

— Но-но! Можеш нині піти собі до міста і вернути аж опівночі; я тобі позволю.

Стешин стоїть ще хвилину, не знає, що має казати, і виходить з канцелярії.

При розказі мав капітан промову до компанії. Оповістив, яке відзначення одержав Стешин і за що, яку-то честь приносить і єму, і компанії і ставив бувшего Оферму за взір, гідний наслідування.

Стешин стояв у ряді в поставі зовсім не вояцькій, бо з похиленою головою.

— Гей, Стешин, то тепер я навіть боюся назвати тебе Офермою! — кликнув Демський, коли по розказі розійшлися вояки по своїх комнатах.

— Чому, пане капрал? Коли хочете, то називайте! — відповів Лесько весело.

— Ого! вже пропало! — махнув Демський рукою.— Ще з півроку, а ти будеш старший, ніж я. Тілько навчися тепер троха читати і писати.

— Я вже друковане розумію і нумери знаю,— каже на те вдоволений властитель хреста.

---

[1] Тут! *(Нім.)*

Те все збільшало сильно амбіцію Стешина, котрий за останню годину виріс значно сам у своїх очах і чувся вищим щонайменше від кількох своїх товаришів.

«Іти чи не йти до міста?» — думає тепер собі. Стешин не має звичаю ходити добровільно на проходи і, хоч уже другий рік служить, знає місто дуже мало. Але нині що іншого... Нині Стешин убирається і виходить. Стрічає єго поручик з сьомої компанії, задержує на вулиці і мовою, зложеною з німецьких і всяких слав'янських слів, бажає єму відзначення. Стешин розуміє, о що йде. Дякує поручикові і ще більше гордий іде в дальшу дорогу. Але куди йти?.. Крутиться троха без цілі по місті, аж нарешті приходить єму на думку, що найлучше вернути до касарні і забрати з собою приятеля, що не раз вигодив Леськові в пригоді... Вправді приятель не має дозволу бути поза дев'яту годину в місті, але й до дев'ятої часу багато. І так вночі нема що в місті робити. Тепер Стешин має багато грошей, може «фундувати», нап'ються, наїдяться, і потім будуть лучше спати...

Другого дня зелених свят о сьомій годині рано цілий полк у святочних мундурах стояв за містом на полі, де звичайно відбувалася муштра. Компанії стояли одна побіч другої з музикою і хоругвою полковою на чолі... Зараз по восьмій годині приїхав дивізіонер, комендант «стації» і «грубий» полковник. По зложенню рапортів полковник станув здалека на своїм коні і грімким голосом відізвався:

— Вояки!.. Один ваш товариш з небезпечністю для власного життя вирятував ближнього від певної смерті. Честь єму за те, а ми радуємося, що маємо єго між собою. Єго вчинок будить у мені пересвідчення, що багато, а може, й більша часть з вас посвятила би ся так само для добра ближнього, а як вояки — в обороні цісаря і вітчизни. Таким вчинком інфантерист Лесько Стешин скріпив у цілім полку довір'я у власні сили. За те дістає він нагороду, котра най буде для вас доказом, як ваш цісар і король, наш найвищий вождь воєнний, глядить на ваші вчинки і нагороджує їх, без огляду на становище і походження; бо єго величество все бажає своїм найвищим признанням будити охоту до вчинків, що мають на цілі добро ближніх. Інфантерист Лесько Стешин!

Ад'ютант повторив ім'я єго.

— Hier! — роздався оклик в рядах сьомої компанії.

На знак, даний капітаном, зблизився Лесько, тремтячий з радості, що для него уладжено таку велику параду. Мав на собі новісенький мундур, над котрого добором і прилагодою

працював з годину кравець з компанії, фельдфебель і навіть сам Демський, знаючи, до якої паради мундур потрібний.

Дивізіонер зліз з коня, відібрав від ад'ютанта срібний хрест заслуги і в очах цілого полку припняв єго Стешинові на груди. Потім побажав єму відзначення, подавши руку, мов свому рівному, казав станути поруч себе. Стешин не міг собі ніколи витолкувати, чому в так важній хвилі не прийшло єму на гадку ніщо інше, тільки се, що Демський не подав би єму руки так, як дивізіонер...

Полковник заповів дефіляду. Перший, а певно і останній раз в житті стрітила Стешина така почесть, що цілий полк разом з комендантами батальонів і компаній і разом з паном капралом Демським дефілював перед ним. Вправді почестю сею ділився в душі з дивізіонером, комендантом стації і полковником, все ж таки міркував собі, що і єму належить ся значна честь сих гонорів.

Наслідки сеї дефіляди були нещасні для відносин Демського до Стешина... По повороті додому пан капрал не відзивався зовсім до нікого. Мовчав також, коли з офіцерської менажі, вже по обіді в компанії прийшов вояк і, сповняючи приказ полковника, казав Стешинові прийти на офіцерський обід. Стешин був би радо зрікся сеї честі, бо не знав панського способу їди. Але що не міг противитися, то й пішов з блискучим хрестом до менажі, зовсім жваво вступив у комнату, зовсім нескладно поклонився, бо порадили єму входити без шапки, і заняв призначене місце коло ад'ютанта полкового. При обіді дивився, як панове держать ложки, ножі, і якось собі радив. В критичних хвилях старався ад'ютант єму помогти. Обід був знаменитий, звичайно, панський обід, офіцерський... І вино було...

Розмова при столі велася по-німецьки. Хоч Стешин не розумів сеї мови, однак мав деяку підставу здогадуватися, що про него було багато бесіди, бо досить часто звертали на него увагу. А вже дійсною несподіванкою було для него, коли, як єму пояснив ад'ютант, на єго честь полкова музика заграла перед вікнами їдальні кілька творів. Як вона гарно грала!..

Ситий і щасливий вернув Стешин до компанії і зараз удався до шевця з просьбою, щоб єму написав довгий, дуже довгий лист до родичів про єго щастя. Швець мав дуже тяжку задачу. Початкове, стереотипне повідомлення «о добрім здоров'ю і поводженню, як звичайно при вояцькім стані» пішло писареві гладко. Та коли прийшлося єму описувати ранішню параду на честь Леська, а потім офіцер-

ський обід, які він там їв марципани і вина пив, а музика грала, помішалося все і в голові єго, і на папері.

Письмо вийшло справді досить довге, але, мабуть, не зовсім зрозуміле; хоч, коли швець відчитав єго Леськові, той противно розумів все від початку до кінця і не мав нічого більше додати, тілько поздоровляв родичів, і свояків, і Настку та цілував всіх «по 10.000 разів». В нагороду за тяжкий труд одержав швець від щасливого оферми дві шістки.

ГОДИНА ГРАМАТИКИ

Декотрі панни з першого року учительської семінарії танцювали саме на коридорі школи вальса так завзято, мовби не знати, яка чудова музика приграва́ла їм, коли в ту хвилю з-за угла коридора вийшов професор з книжкою в руці. Панни пурхнули до класу, мов наполохані пташки, тільки порох звіявся за ними, щоби професор мав чимсь поживнішим дихати. У класі, де вже перед тим сперед дві години сиділо шістдесят дівчат, повітря було також прикре, повне поро́ху і задухи.

— Відчиніть вікна! — крикнув професор, входячи в клас.— Тут можна задушитися! Чому не провітрили класи під час павзи?

— Бо протяг, двері відчиняють! — відповіли декотрі.

Шкода було сперечатися; молоді, переважно шістнадцятилітні дівчата чулися у сім повітрі добре; їх вік перемагав усе. А що професор не міг дихати, що се їх обходило? Та й він по хвилі не чув уже сеї задухи, ставши коло відчиненого вікна, крізь котре входило свіже повітря літнього ранку.

— Я заповів вам, що сьогодні повторяємо граматику,— почав професор.— Буду питати.

Дівчата притихли. Вони граматики не люблять і до самої смерті не знають, де класти протинку. Се вже їм так бог дав. Але професор мав спо́сіб, випробуваний попередніми роками, яким вдавалося йому часом оживити і найскучніше перепитування граматики. В першім році він зважився тепер ужити сього способу.

— Панно Юрківська, скажіть мені, котре мужеське ім'я подобається вам найбільше? — викликав професор навгад першу з краю лавки, що сиділа найближче нього.

— Михась! Михась! — відповіли за Юрківську декотрі сусідки, цікаво усміхаючись.

— Добре, нехай буде Михась! — сказав професор ніби поважно, хоч зрозумів зараз, у чім діло.

— Я не хочу се слово відміняти,— відповіла Юрківська рішуче, почервонівшись.

Вона, що звичайно хвилинки не посиділа тихо, була сьогодні чогось пригноблена. Годі було її питатися, чому Михась їй не до вподоби, отже, професор казав панні Юлії Михальчук відміняти се слово.

— Михась належить до другої мужеської підвідміни.

— Добре! Додайте ще до того слова який прикметник.

— Дорогий...

— Нехай буде! Отже, відміняйте!

— Дорогий Михась, дорогого Михася...

Відміняє панна Юлія того Михася, мов оріхи гризе. Професор глипнув на Юрківську: вона сперла свою гарну, русяву головку на оба кулаки, мовчить, дивиться на стіну. «Щось є!» — думає собі професор, але що таке, і в гадку йому не приходить. Каже відміняти слово: прогулька. Панна Сосновська, як правдива буковинка, каже другий відмінок множини: прогульків замість прогульок. Професор сердиться і вже в соте повторяє, що не кажеться г о р і в, тільки г і р, прогульок, а не прогульків, і за тим пересердям зовсім забуває на Юрківську.

— Отже, від коломийки другий відмінок множини.

— Коломийок.

— Ну, слава богу, що не коломийків. А тепер ви, панно Зосю, скажіть мені, ви знаєте танцювати?

— Знаю, сього року вчилася.

— Отже, куди се слово належить?

— До другої відміни дієслів.

— До першої, до першої! — відповіли довгоязикі сусідки.

— До першої! — сказала і Зося.

— Отже, бачите, що не знаєте «танцювати». Ну, відміняйте! Час теперішній?

— Танцюю, танцюєш...

— Час минувший доконаний?

— Буду танцювати.

— Але ж, панно Зосю! Час минувший доконаний!

Панна Зося таки не знала танцювати і справа скінчена.

— По коридорі порохи збивати танцями, то знаєте, але відміняти слово «танцюю» — то вам не в голові. Адже, що легше навчитися?

— Танцювати при музиці! — відповіли гуртом ученицi.

— Ну, певно, та ще з Михасем, або з Влодком, або з Василем. Але з чого будете хліб їсти?

Професор перейшовся по класі. Глянув на Юрківську: вона була зовсім прибита; в очі сміло, як звичайно, не дивилася, професор не займав її.

— Візьмім тепер слово «люблю». Як ліпше казати: чи любю, так як у нас, чи люблю? Панно Загірна.

— Люблю.

— Що се є, тото вставлене л?

— М'ягчення губних: п, б, ф, м, в; наприклад, куплю, люблю, трафлю, ломлю, ловлю.

— Дуже добре. Ано, панно Юрківська, відміняйте ви се слово: люблю. Коли вже Михася не хотіли, то, може, се слово вам миліше. Час минувший?

— Я любила...

— А для мужеського роду?

— Я любив, ти любив, він любив.

— А час будучий?

— Буду любити, будеш любити...

Панна Юрківська відміняла, здавалося, спокійно. Дівчата усміхалися.

— Ну, та не маєте чого сміятися,— говорив професор.— Слово преці цілком невинне, наприклад: я любила штрудель з кремом, а тепер люблю оловці і цитрину...

Учениці засміялися, лише Юрківська ні. Але не минула і хвилина, як вона схопилася з лавки і з хусткою при очах вибігла з класу. Коло дверей уже не втерпіла і заплакала.

— Що сталося? — здивувався професор, не сподіваючись такого звороту справи.

Товаришки Юрківської тепер притихли, не хотіли видати її. Професор не допитувався, тільки пригадав собі слова: Михась, прогулька, коломийка, я любила...

— Чи, може, я тому винен, що вона плаче? — спитався професор у дівчат, мовби оправдувався.

— Ні,— відповіли вони однодушно.

— А хто ж?

— Михась! — вихопилася одна, але сусідка зараз сіпнула її за рукав.

— Дай спокій!

Професор не питав уже дальше граматики. Його спосіб випитування сього дня не дописав, хоч скучна граматика ось як зворушила одно серце... Панна Юрківська переживала, очевидно, якесь перше розчарування...

ЗАДАЧА

Мати такий гарний чорний вусок, як мав Петро Гарасимчук, мати такі гарні «котлетики» коло ух і такий великий, у каблук зігнений, ковнірець, що в нім можна по сам ніс сховатися, носити гладкі жовті рукавички і вліті, і взимі,— одним словом, бути вже кавалером, що знає, по чому локоть борщу, і притім всім робити ще для професорів якісь там задачі, се, можна сказати, ніщо інше, тільки проста зневага кавалерської гідності питомця з третього року учительської семінарії. Тут чоловікові в голові переважна справа, чому вона не відповідає вже цілий тиждень; а тут професор дурницями запрятує лише поважному чоловікові голову.

Завдав на домову задачу описати осінь. Та вже би там і сам пан Петро зліпив щось для професора, коли ж так не хочеться! Правда, було три дні свят, можна було написати й самому, але ж де ж се хто на світі видав, щоб ученик, та ще до того русин, зараз-таки першого вільного дня сів і поробив для школи все, що треба? Задачі робиться в саму останню годину, найліпше ще перед восьмою годиною рано в школі або на годинах інших професорів. Вхопиться дещо з задачі сього товариша, дещо від другого, та й задача готова. Аби лиш дістати «цісарську ноту» — достаточно, та й нащо більше? Пан Петро чоловік скромний, завсігди вдовольняється цісарськими нотами і нічого більше не бажає собі, лише при божій помочі перелізти хоч з такою класифікацією через матуру. В о н а прийме його і з таким свідоцтвом...

Третього дня свят по обіді Петро закурив собі «тринадцятки», сів собі коло вікна та став думки думати про задачу. Сяк чи так, треба її зробити, хоч гинь! Не принеси на час, професор пізніше не прийме і подасть на конференцію. Біда, та й годі! А тут до вечора недалеко — коли напишеш? Він вийняв свою німецьку читанку і почав перекидати листки, чи не найде якого опису осені. Можна би відписати, переробити трохи, переставити — хто там пізнається?! Шукав з чверть години, не найшов нічого відповідного. На столі лежав роман, що читав його товариш з гімназії, з котрим мешкав разом. Сей товариш тепер спав, а роман лежав на столі. Петро почав його перевертати. Одно місце в книжці, саме те місце, в котрім описується, як пан Альварес упав на коліна перед донною Розамундою і признався їй в любові, дуже зацікавило Петра і він прочитав аж кілька карток роману, поки Альварес не поцілував Розамунди. Петра Гарасимчука аж замлоїло коло серця від такого гарячого

іспанського поцілунку,— коли тут нагадав він собі, що шукає опису осені. Нема його! Він кинув книжку на стіл так грімко, що аж товариш з гімназії збудився і усів на ліжку.

Петрові прийшло на думку попросити гімназиста, щоб виручив його з біди.

— Закури собі, Юрку!

Юрко позіхнув і закурив.

— Чуєш, товаришу, може би, ти мені виробив задачу? Тобі то легко йде.

— Се яка задача? — спитав Юрко, знову позіхаючи.

— Опис осені.

— Опис осені?! Овва!

— Чекай, чекай! Се не так, як ви в гімназії робите.

— А як же ж?

— Для тої задачі треба на прохід іти, щоб її виробити. Професор казав: «Маляр не малює образка з природи напам'ять; так і ти, іди в сад, чи над Прут, чи куди хочеш, сядь собі і запиши: описую луг над Прутом дня того пополудні о год. тій а тій. Бачу те, чую се, а думаю собі або серцем відчуваю таке і таке». Який же дідько лисий піде для дурної задачі аж у лози над Прут або на толоку?

Юрко ще раз позіхнув, простяг руки до стелі, випростався і сказав спокійно:

— Я тобі зроблю на вечір, се дурниця.

— Зроби, зроби, підем колись разом на пиво.

Юрко дотримав слова, на вечір була задача готова. Але Петро відписав її в зошит тільки рано; кілька останніх речень аж у школі дописав, бо вже не було часу дома докінчити.

Через який там тиждень почав професор читати всі описи осені. Нічого собі робота; багато учеників, видко, справді описувало живу природу, а не свою видумку; се поки що найважніше, щоби ученики бачили, і чули, і думали. Зовсім вдоволений, професор почав читати задачу Гарасимчука. Тут був опис одного закутка в ботанічнім огороді. Опис гладкий, очевидно, бачений живими очима. Тільки при кінці задачі настрій такий песимістичний! «Дивлюся на ті пов'ялі різноцвітні георгінії і півонії на тлі жовто-червоного листя і зчорнілої трави і пригадую собі слова Тараса: «Все йде, все минає і краю немає». Все вмирає, і гарне і бридке, і здорове і слабе, все западає в пірвану...» Що? що? западає в пірвану? Що се таке «пірвану»?.. А! се має бути «нірвану», а не пірвану. Пан Петро не знає сього слова і зле відписав. Очевидно, хтось йому виробив задачу.

На другий день професор роздавав задачі ученикам. Переглядав зошити ще раз і кождому говорив свої замітки. Заглянув у зошит Гарасимчука і побачив ту нещасливу пірвану-нірвану.

— Гарасимчук! що значить слово «нірвана»?

Гарасимчук не знав і мовчав.

— Може, хто інший знає се слово?

Ніхто в класі не чув про нірвану.

Професор пояснив слово, звідки воно і що значить, а на Гарасимчуковій задачі написав: «Недостаточно, не власна робота».

Гарасимчук страшенно лютився. Коли вернувся на обід додому, то розкричався на Юрка:

— Якого чорта всадив ти мені якусь нірвану в задачу! А щоб ти сам запався у ту хінську нірвану і з твоєю задачею!

— Хіба ж ти сього слова не чував? — здивувався Юрко.

— Та не знати, де мав чути? Тепер на конференцію подасть цілком певно. І то через одно слово, одно слово! Нірвана — пірвана — та й така гарна задача пропала! А нехай же його чорт побере!

Побажавши такого добра професорові, пан Петро покрутив свій гарний вусок, погладив котлетики і сів обідати...

ОБРАЗА ЧЕСТІ

Учениця 4-го класу школи вправ 11-літня панна Зеня верталася з товаришкою із школи додому. Одна їм була дорога, і тому вони звичайно ішли разом.

— Вчора у нас були іменини тата,— оповідала Зеня товаришці.— Панів тілько зійшлося, що страх.

— А ти сиділа з ними?

— Сиділа, розуміється! Знаєш, мені вже «ви» кажуть. І то не хто-небудь, старші панове «викають». Ад'юнкт Зборовський зо дві години бавився зі мною. Помаранчі мені давав, чеколадки... Ти єго не знаєш?

— Ні.

— Дуже гречний пан. На улиці мені кланяється перший.

— Та се правда,— замітила товаришка з жалем,— є такі, що й не кланяються. Я з одним гімназистом не раз бавилася по подвір'ю в кота і мишку, але на улиці він мене і знати не хоче.

— Бо грубіян... Мені мама казала, що як побачу знакомого старшого пана, то я повинна перша єго поздоровити; але якось так складається, що я спізняюся. От дивися. От дивися, надходить Турчанський. Ану, чи поклониться?

— Се хто такий?

— Е, він вже на університеті вчиться! Я єго знаю.

Пан Турчанський уже здалека поклонився панні Зені; на те вона йому так граціозно і з усмішкою махнула головою та почервонілася, що студент аж пристанув на дорозі та промовив:

— Зі школи, панно Зеню?

Панні Зені було се питання не до смаку; вона не любила сих книжок, що їх несла на ремінці в руці, бо зраджували, що вона ще до школи ходить. А вона ж уже панна!..

Зеня почервонілася і висунула свою русяву головку та рум'яне, повне личко з великими синіми очима з-поміж білого волохатого ковніра, щоби студент бачив, що єї вже можна і про що інше спитати.

— Чому ви не ходите на совганку? — спиталася вона студента.

— А будете сьогодні?

— Буду.

— Ну, то до побачення!

Турчанський подав руку Зені і пішов, а товаришки — собі.

— З тобою звітався, а зі мною ні,— замітила товаришка.

— І не представився навіть.

— Бо ти не знакома з ним.

— Але стояла коло тебе.

— То я повинна була тебе єму представити.

— Ні, то він повинен був сам представитися. Ми панни...

— Правда! — згодилася Зеня.

По дорозі надійшов старий, сивий радник суду, також знакомий Зені. Вчера був на іменинах батька.

— Як ся маєш, Зеню?

І не поклонився, і не подав руки Зені, зате вхопив єї досить кріпко за підборідок та заглянув в очі.

— Виспалася добре?

— Виспалася.

— Ну, па! Іди обідати!

Панні Зені старий радник не подобався. Коли він тілько відійшов, вона сказала з обуренням:

— Так, як дитину, гладить по лиці, і то при людях, на улиці.

З єї великих очей блиснув гнів. Вона поправила собі на голові капузу, оглянула свою одежу і, піднявши носика вгору, йшла пишно додому.

— Коли б уже раз вирости! — зітхнула вона.— Знаєш, я сего року виросла на три сантиметри. Я міряла торік і сего року на одвірках, а потім метром.

— І я виросла також,— похвалилася товаришка.

— Моя торішня сукенка вже на мене закоротка, і мама мені дала вшити нову, таку красну, синю, бо то мені до лиця.

— А мені мама на великдень купить.

Панна Зеня йшла поважно, як панні пристало, і знову дуже низенько схилила головку на привіт якомусь знайомому, але добре обміркувала, щоб не скорше, як він, поклонитися.

Коли тут у таку поважну хвилину з другої улиці надбіг брат Зені, гімназист, може, роком-двома старший від неї, і, не дбаючи про те, що випадає говорити такій поважній панні, а що не випадає, на цілий голос крикнув: «Servus [1], пульката!» — так, що аж один перехожий оглянувся.

Панна Зеня забула нараз усю свою повагу, почервонілася і зовсім по-дитячому кинулася з нігтями на братове лице та хотіла єго подряпати.

Але брат відскочив, засміявся і ще раз сказав:

— Servus, пульката!

Образа честі була занадто тяжка. Панна Зеня спересердя показала єму свій язик, а потім розплакалася і так зі слізьми на очах прибігла додому скорше, ніж брат. Стала скаржитися мамі:

— Він мене на улиці прозиває! При людях каже: пульката!

— Ну, ну, успокійся, вже я єго покараю. На, маєш яблуко!

Яблуко було таке гарне, що можна було і рідного брата забути. Панна Зеня зараз затопила у нім свої білі зубки і почала їсти. Тільки ще дві сльози бриніли якийсь час на єї рум'янім, здоровім личку, та й ті небавом щезли, стерті рукою.

1905

СЕРДАК

Цілий клас паничів в одягах, купованих у склепах, а між ними один-однісінький сердак. Пратий мужицький сердак, такий тугий та грубий, що, як намокне, то буде сам стояти на підлозі, як чоловік, і не зігнеться. До того незграбний, зле скроєний, з рукавами задовгими, у плечах і низом

[1] Привіт *(мадяр.)*.

зашрокий. А в тім сердаку Микола Максименко, «питомець» другого року.

Але буває дуже часто, що він у класі сидить просто у сорочці, грубій, сірій та довгій, що спадає єму аж на вузькі білі портиниці. І стільки всего у него панського, що черевики замість постолів або чобіт і м'який купований капелюх, який врешті і на селі у звичайного парубка не був би новиною.

Максименко дуже добрий ученик і, мимо своїх 18 років, уже, можна сказати, вироблений характер: чоловік певний, що, як чого прийметься, то зробить. Бувало не раз, що був справді хорий, а проте прийшов до школи, щоби тілько не опустити години. І сю певність він чув сам у собі аж донедавна, до заручин доньки єго господині, по заняттю прачки, у котрої мешкав.

Було се так.

Ні, заждіть ще! Перед тим треба ще щось інше сказати. Якби ви були бачили, як Максименко за останніх три роки ріс і ріс, то ви самі були би чудувалися так, як і єго професори. Здавалося, мовби хто хлопчиська тягнув за чуприну догори і він вилазив скоренько сам із себе, як з бочки. Тамто виріс парубок такий плечистий та дужий, що якби він був остався на селі, то вже був би на «данці» обертав дівчатами, як віниками. Тим часом у школі він став цілком рішучим ворогом жіноцтва. Все те, що він чув від товаришів і що сам зазнав, виробило в нім пересвідчення, що він не то ніколи не забагне женитися, але навіть не подивиться в той бік, де дівчата. А зазнав він сам стільки всего, що жодна панна і не бажала з ним знакомства так, як з товаришами, хоч він був дуже добрим учеником, і вже в другім році, і притім з лиця і постави гарним мужчиною. Маленький вусок уже пробивався наверх і чорнівся на верхній губі, як дві смужки, зроблені вуглем. Максименко уже скілько разів у своїм житті погладив пальцями сей новий «об'яв» під носом...

Ну, доста! Отепер уже можна почати річ про те, що таке захитало молодого ворога жінок.

В сутеренах, де жила Максименкова господиня, сегодня вечором «бал». Її донька, що кілька років служила і заслужила собі деякий гріш, уже цілком певно віддається за муляра. Тому вона вчера покинула службу і жде у мами на весілля, що має бути за місяць. А муляр сегодня «по слові» справляє забаву. Він привів із собою сестру Маринцю, по заняттю швачку, сам постарався о горівку і пиво, і всі четверо — мама і донька, муляр і сестра — сидять

у кухні, їдять ковбасу з капустою і п'ють. Мале віконце, що виходить на тротуар, закрите хусткою; в кухні чисто і тепло — приємно посидіти при світлі робучим людям.

А в кімнаті, що припирає до кухні, учиться Максименко математики. Проклята математика — вона єму забирає найбільше часу; але він таки перемагає єї, а вона єго. Два ученики, що живуть з ним разом, уже сплять; се хлопці з приготовляючого класу, молоді і раді, коли о 8 год[ині] вечором можуть покластися спати. А Максименко не думає про сон, хоч дев'ята минула, тілько пише і пише якісь числа по папері та злоститься, що у кухні весела компанія на радощах викрикує; муляр уже й починає грати на гармонії «Mein Hers das ist ein Bienenhaus...» [1] «Ого! Уже не навчишся нічого...»

Саме у ту хвилину, коли Максименкові приходить на думку кластися спати, відчиняються двері від кухні, до кімнати вступає господиня і просить з очевидною радістю.

— Пане Максименко, ходіть до нас!

Максименко відповідає цілком рішучо і просто, по-мужицьки:

— Я не піду.

Але прачка сегодня занадто щаслива, щоби не хотіла похвалитися своїм щастям; бере Максименка за рукав і тягне єго до кухні силоміць. Він не дається. Нараз показуються в дверях і обі «панни»: наречена і швачка.

— Ходіть! Ходіть до нас! Та чого так даєтеся просити? — кажуть дівчата.

Максименко кидає оком на дівчат, і нараз стає єму соромно. Доньку своєї господині він знав, але сестри муляра не бачив. Якась таки направду панна — так гарно одягнена! Чорт знає, про що з такою панною балакати... Але нехай собі не гадає, що Максименко боягуз,— і він так як був у сорочці поверх ногавиць, так і іде до кухні. Не представляється нікому, сідає на крісло і душком п'є подану чарку горівки. Потім їсть ковбасу і починає думати, про що би говорити. Дівчата з усмішкою дивляться на нього, а він тим часом дуже пильно слухає гармонії. Аж тут панна Маринця не може втерпіти і палить, як з пістолета, зараз на початку розмови:

— Так, Максименко, чому ви носитеся по-мужицьки?

— Чому? — каже здивовано Максименко.— Тому, бо я ще не пан.

---

[1] Моє серце, як вулик бджіл *(нім.)*.

— Але ж за два роки ви вже вчитель.

— А де ж то стоїть написано, що учитель мусить панські лянки носити?

— Все ж таки воно не гарно.

Господиня бере Максименка в оборону перед напастю:

— Ви, панно Маринцю, не знаєте, який порядний чоловік пан Максименко! Мені феника ніколи не завинив; має лекції, стипендію... А я знаю, що має і трохи зложеного гроша. Правда, пане Максименко?

— Та щось там трохи є,— каже він.

— То все дуже файно, але...— замічає на се Маринця і не доказує. Максименко на те:

— Послухайте, панно Маринцю! Мене мій сердак боронить, як фортеця: я не можу піти в нім ані до кав'ярні, ані до ліпшої реставрації, бо мене звідтам викинуть, а до простої коршми сам не піду; на мене у сердаку не хоче подивитися жодна панна, так як і ви не хочете, а мені з тим до якогось часу зовсім добре. Я пазю школи, бо то мій хліб.

— Але ви би по-панськи цілком інакше виглядали! Ви би подобалися! А так ви кому подобаєтеся? Котрій панні? Хіба якій дівчині з села.

Таке сказав муляр і сими словами таки досить тяжко вразив Максименка. Він то відчув, так би сказати, несподівано, в одну хвилину, коли глянув на повновиду Маринцю. Глянув і почервонівся, хоч сам не знав чого. Але тверда мужицька натура не піддалася так легко.

— Ну, кому я в сердаку не до вподоби, тому і у фраку не сподобаюся. Се не повинно так бути, як люди кажуть: «Як тебе видять, так тебе пишуть...» А мій сердак і на гроші більше варт, як не один сурдут.

Але і панна Маринця сегодня завзялася на Максименка.

— Ну,— сказала вона, наливаючи єму пива,— а коли б вас так яка файна панна попросила, щоби ви перебралися по-панськи, то ви би єї не послухали?

І притім вона так цікаво подивилася на питомця, що він сам не знав, що з ним діється. Одно лише розумів, що вона дуже гарна дівчина і що єму було би приємно, коли б він їй сподобався. Він не відповів нічого, тілько подивився, як муляр, відложивши гармонію, кріпко обняв свою наречену — і засміявся так, мов жеребець заіржав на толоці. Потім, уже троха підохочений алькоголем, він приніс із своєї кімнати скрипку і заграв такої «гуцулочки», що Маринця почала в руки плескати, а муляр майже насилу вляв у него склянку пива, бо не хотів пити.

Що з ним далі діялося, він сам уже добре не розбирав; знав тільки, що єму було дуже весело, співав і грав для панни Маринці все, що знав: пив, не питаючи скілько, і говорив так багато, що муляр, на доказ свого признання для него, запив з ним братерство, а панна Маринця зовсім забула, що перед нею сидить «мужик». Одним словом, забавився перший раз у своїм житті з панною і був би єї навіть поцілував, але вона не допустила до того. Занадто незручно брався до того...

На другий день він був дуже смутний. Ще ніколи в житті не боліла єго так голова, як того дня. Він пішов, як звичайно, до школи, але вже по першій годині побачив, що не всидить дальше. Проте переміг себе і лишився на математику. На своє лихо остався, бо професор викликав єго,— і він сегодня дістав таку двійку, що цілий клас разом з професором чудувалися. На третю годину він уже не лишився, лише пішов додому, такий знівечений на душі і тілі, як ніколи в житті.

Поклався в ліжко і спав як убитий майже до вечора; увечір походив трохи і знову поклався, спав аж до рана і тілько рано почув, що єму легше.

Тепер, коли вже у голові так не гуділо, він почув не раз, що серце болить єго за панною Маринцею. Вона обіцяла прийти завтра, тим часом він уже сегодня хотів би єї бачити, хотів би їй подобатися і, може би, й сподобався, коли б не сердак.

Він почав себе оглядати і нараз побачив, що справді у сій ноші він не може подобатися жодній панні. Такий сердак — простий, грубий, такі портиниці, вузькі, як ковбаса, така сорочка, що груди видно, без порядного ковніра, без краватки — мужик, та й годі! А він же справді за два роки вже буде учителем, значить — паном, а не мужиком. І прийдеться єму оженитися не з мужичкою, тілько з панною... Через сю ношу він навіть не може ніколи забавитися. Ніхто не дивиться на се, що він добрий ученик і порядний чоловік; кождий судить по сердаку. Чи не пора би вже єго скинути?..

По обіді пішов Максименко із своєю господинею в місто і купив собі панський одяг. Приніс єго додому, поклав на ліжко, скинув із себе сердак і задумався.

— Чим ти, сердаче-небораче, провинився, що нараз і я тебе вирікаюся? — сказав він вголос до своїх хатніх товаришів, і се було остатнє прощання з сердаком.

Товариші стали єго просити, щоби перебрався; забаглося їм бачити, як буде виглядати. Микола почав перебиратися. По кількох минутах став мов не тим самим чоловіком.

— Вас би тепер і рідна мама не пізнала,— замітив молодий товариш.

— Ви в тих річах ще вищі, як у сердаку,— сказав другий.

Надійшла господиня.

— Дуже вам до лиця. Ви тепер цілий пан.

Максименко оглядав себе, як пава, і щораз більше освоювався з непривичним одягом. Уже був певний, що панні Маринці подобається. Зробив те, що вона хотіла... Для нікого був би сего не зробив, а її послухав...

Се була єго перша любов. Заплатив за ню сердаком. Добре, що не чимсь дорожчим...

А сердак пішов на село.

СТРАЙК

(З дневника 10-літнього політика)

12 липня

Нині я скінчив народну школу. Тато каже, що по вакаціях я піду до гімназії, а потім буду вчитися на священика, так, як тато. Я з тим не годжуся, бо я хочу бути офіциром; носити шаблю. Або жандармом буду, бо він має рушницю.

13 липня

В «Ділі» читав я про страйки. Питався тата, що те є. Тато сказав щось, але я єго не зрозумів добре.

По обіді приїхав до нас якийсь молодий пан. Має мене приготовити до гімназії. Гарні буду мати вакації! Все вчися і вчися! Ціле село жиє без гімназії, а я маю вчитися!

14 липня рано

Вчера при вечері говорили про професорів гімназії. Страшно нарікали і татунцьо, і мамунця, і той пан, що мене має вчити. Він називається Структор, бо так єго тато кличе. Структор казав, що два ученики в гімназії через професорів застрілилися, бо професори дуже недобрі. А тато хоче мене дати до таких недобрих людей! І не лише мене, а ще п'ятьох хлопців з села. Я їх знаю, бо я з ними не раз бавився.

Вечером

Структор скликав пополудні тих хлопців з села до саду до альтани, взяв і мене і зачав нас учити. Дві години мучив.

Дяків Микола казав Структорові, що хоче бути священиком. Дурний! Я піду до війська, що на конях їздить.

16 липня

Господи! Як той Структор мучить! Василь казав мені до уха, що не витримає. І я не витримаю. Нині рано я не знав, кілько є 7×8, і Структор мене насварив. Не знати за що.

При обіді говорили, що в селі страйк. Я побіг у село подивитися і не побачив нічого. Був коло церкви, коло школи, і громадської канцелярії, і по селу ходив, а страйку не бачив. Що то таке є?

17 липня

Зрана по каві я читав собі «Діло». Все страйки і страйки. Але то в судах, а не на селі. А в нашім селі нема суду, а є страйк... Нарешті я спитався пана Структора, що то є страйк. Він мені сказав, що то є і як то робиться. Тепер я вже знаю. Се дуже добра вигода. Не робити — і вже є страйк. Я гадав, що страйк — то якийсь дуже міцний чоловік.

Потім страшно мучив нас усіх шістьох пан Структор. Казав читати і писати по-німецьки — а сам з татом говорить по-руськи. То смішно. Ми не німці! Ми русини! Чому німці не вчаться по-нашому?

20 липня

Три дні я не писав ту нічого. Я не витримаю. Той пан нас замучить. По три години на день мордує нас. Каже, що я лінивий, а дяків Микола пильний. Але мені всі хлопці казали, що їм уже досить тої науки. Василь Сиротюк говорив, що миліше вівці пасти; а Микола не хоче вже бути священиком, тілько дяком, так як єго тато. Вже й співав нам, як пана Структора не було, «Господи, помилуй». Я то також вмію співати. Але я піду до війська і буду мати такі зелені пера на капелюсі і буду стріляти з гармати так, як торік у нас за селом на полі стріляли. Тогді було тілько війська в нас! А в нас був генерал дома.

22 липня

Нема іншої ради: я роблю страйк зі всіма хлопцями! Я вже знаю, як то робиться. Говорив з Сиротюком; він пристає і має поговорити з іншими хлопцями, як підуть від нас у село. Не робити — і вже є страйк. Татові я нічого не кажу. Структорові також ні.

23 липня вполудне

Зрана вже не прийшли два хлопці. Наш учитель гадає, що їх, певно, потребують батьки, аби хати пильнували. Ага! Я вже знаю...

При обіді говорили знов про страйк. Татуньо казали, що до роботи не можна нікого силувати, за то не повинні людей карати. Тим часом в селі декого взяли до арешту. Я також гадаю, що до роботи не вільно нікого силувати. Яка ж то правда, що нас силують учитися! Пополудні іду в село до Миколи і до Василя. Се так дальше не може бути. Ми страйкуємо.

Вечером

Страйк! Жоден хлопець не прийшов, а я вернувся до хати аж підвечір. Тато мав похорон і не був дома. Структор питався, що сталося. Мама настрашила мене, що татові скажуть. Що то буде?

25 липня

Боже, боже! Ото були два дні! Я ще таких не переживав... На другий день рано не прийшов жоден хлопець а я також ні. Але мені схотілося їсти. Приходжу перед самим обідом, а мене татунцьо хап за руку та й до кімнати: «Де-сь був?» — «В селі».— «За чим?»

Я ще не видумав, що сказати, аж тут вертається Структор з села і каже татові, що я намовив хлопців до страйку. Я в плач! Адже тато самі казали, що до роботи не можна нікого силувати! «Такої ти?» — каже, та як возьме тростинки — так мені три рази вліпив, що я ще й тепер сісти не можу. «Маєш страйк! — каже.— А штрудля з яблоками також не дістанеш!» І всі штрудля їли, а мені не дали, хоч я єго так дуже люблю. А по обіді прийшли всі хлопці і казали, що їм ліпше ту в саду вчитися, ніж дома бути...

Боже, боже! Чи є правда на світі? Але ми зложили вже лист до газети зі скаргою — я то порадив — і всі підписуємо. Тілько не знати, хто на пошту віднесе, бо пошта аж у місті. Скарга наша така:

«Дайте то до газети!

Я, Влодко Левицький, не хочу бути священиком, і я, Микола Гриньків, також не хочу, а я, Василь Сиротюк, люблю худобу пасти. І ще нас є три: Іван Іванишин, Стефан Тягнибіда і Іван Волощук. Ми не вчилися, ми робили страйк — і нас набили. Ми питаємося, чи то можна когось до роботи силувати? Обстаньте за нами, бо як ні, то я, Влодко, напишу о тім до Відня до парламенту. Я там маю вуйка».

РУСАЛКОВА ВОДА, АБО ПОЕЗІЯ

(Підручник для молодих поетів)

ПЕРЕДМОВА

Відколи жиємо на світі, ще ніколи не було в нас стільки поетів, як є тепер. На сто гімназистів половина пише і друкує вірші; до них прилучається чимраз більше дівчат з прекрасними псевдонімами, як «Незабудька», «Астра» і т. п. Але в їх поезіях видко ще подекуди невправну руку. Тому я видаю малий підручник для молодих поетів, щоби вони не ходили напомацки.

Заголовок до цього підручника я позволив собі взяти з найбільшої у нас трагедії (на 290 сторін друку, великої 8-ки) В. Пачовського «Сон української ночі». Він називає поезію русалковою водою, або водичкою з русалкової кринички — а мені то дуже сподобалося.

Поезія може бути двояка: одна така, що поет пише, аби писати, і се називається «штука для штуки»; а друга — суспільна, поезія артистів з горожанським почуттям, і вона — після прекрасної вигадки В. Пачовського — називається «кров України з водою русалок». Але на ті поділи поезії не дуже треба зважати; кожний нехай пише, як знає, а хоч би й не знав, то нехай таки пише; бо поетам все вільно, особливо молодим.

§ 1
НАЙВАЖНІШІ ПРАВИЛА

Коли хто хоче зробити русалкову воду, або поезію, повинен пам'ятати на дві речі: а) що він хоче написати, б) як він то має написати?

А) Що писати?

Предметом поезії може бути все. Але нема звичаю писати в поезії про те, як прати шмаття, як робити «шницлі» або пироги, як доїти корови і т. п. Математика також не надається до поезії.

Зате дуже виплачується писати про всі чотири пори року, про день від сходу сонця аж до заходу, так само про ніч, про природу і про любов. Особливо про любов повинен писати кожен ученик; притім вільно йому описувати все, що до любові належить, бо тепер уже ученики все знають. Але

можна ще і по-старосвітськи описувати свою любку, почавши від волосся аж до ніг. Звичайно, голову описується найдокладніше.

Є ще для поезії деякі теми необроблені: напр., поетичні дівчата могли би вже розпочати описувати мужеську красу, щоб внести в поезію трохи різнорідності, бо знудилося все читати про жіночу красу. Можна також найменше один том всяких поезій написати про ліжко, куди так приємно покластися по цілоденній праці по морозі і т. п. Багато поезій з трагічною закраскою можна написати про тісні черевики і про біль жолудка. Взагалі треба шукати нових тем.

Б) Як писати поезії?

Далеко трудніше сказати, як писати поезії. Тут треба наперед зазначити, що між віршуванням або стихотворством і поезією майже нема жодної різниці. Це повинен пам'ятати кожен молодий поет і не гризтися іншими поглядами на цю справу. Далі треба вивчити ритм, або розмір, то значить, ті трохеї, ямби, амфібрахи, дактилі, що про них десь колись можна почути яке слово в школі. Береться, напр., трохеї:

—⏑—⏑—⏑—⏑
—⏑—⏑—⏑—

пишеться їх на папері і потім підкладається під ті склади слова.

Приклад до того:

Николай любив Марусю,
А Маруся Петруся,
Ще й Петрусь любив Катрусю,
А Катруся Івася.— і т. д.

Звичайно, дбають поети про те, щоби не мішати трохеїв або ямбів з іншими розмірами, але це не мусить бути. Можна, напр., і таке писати:

Дзвонять дзвони, дзвонять дзвони,
ідуть з хоругвами,
пливе пісня сумна, тиха,
виходять з ношами.

(Альманах «На шляху», № 72)

Коли б хто хотів читати се трохеями, то можна дати на словах наголоси: пли́ве, су́мна, ви́ходять з ноша́ми. Можна також і зовсім не дбати про ніякий розмір, напр.:

Глянь лиш, душко, сама
у очі мої без гніву

і почуєш усі
кохання божії співи.
(Там же, 25).

У русалковій воді, або поезії, вживають також і римів. Найзвичайніші рими у нас такі: сонце — віконце (сі дві рими нерозлучні), дівчина — калина, рожа — гожа і ін. Сі рими кладуться на кінці кожного рядка. Між римами і попередніми і дальшими словами не конче мусить бути логічна зв'язь, вони є лише тим клеєм, котрим склеюється вірш докупи. О них не так трудно, бо наші дієслова дають тисячі римів, не раз одне і те саме слово з наростком дає з десять рим, напр., про-мовити, від-мовити, на-мовити і т. п. До того приклад:

Промов до нього і відмов
його від того та намов,
аби він ті слова сказав,
що я тобі тепер казав...
(В. Пачовський, «Сон», 109).

Рими є мужеські і женські: бик — рик, гук — стук, віл — стіл, гусь — Русь — такі рими називаються мужеські, а корова — здорова, дівчатко — телятко, хлопчина — фартушина — такі рими називаються женські. Добре є перемішувати мужеські і женські рими, тоді «русалкова вода» має ліпший смак.

Рими можуть бути складені із двох слів і з фальшивими виголосами, як, напр., у Пачовського:

Та й я вже знаю, звідки то —
на крилах носять зóлото;
А я направду виділá —
вода золочена була.
Дівчина, як ластівка,
Дивиться на козака.

А можна також і зовсім не зважати на рими. Напр.:

Як погляну я на тебе,
рветься серце в грудях,
як погляну в твої очі,
потопаю в мріях!
(Альманах «На шляху», 47).

Се можна собі позволити особливо у таких пригодах, як отся, коли поет у чімсь потопає і щось у нім рветься. Тоді, звісно, чоловікові не до римів.

Ще один приклад для науки:

І світ завмер би й став поганим
і людям був би ворогом,
що навіть бог на небі синім
зрік бись бути богом.

(Там же, 82).

В такім тяжкім випадку, де навіть сам бог зрік би ся бути богом, очевидно, все одно чоловікові, чи: ворогом, чи ворогом, тим більше, коли поезія взята живцем з польського.

Таких римів, як: лопата — мотика, коцюба — паляниця, весна — калоші — раджу не вживати, хіба що поет народжує нам ті промахи якоюсь дуже патріотичною або гуманною думкою і страшними словами.

§ 2
СТРОФА

Один рядок поезії може бути дуже довгий (напр., гекзаметр), але може бути і дуже короткий і складатись лише з одного слова або двох. Приклад:

Не верне,
пропало
давнє кохання:
химерне
зів'яло,—
остало ридання.

(Франц Михайлів).

Се скорочування одного рядка може дійти так далеко, що попросту не дається ніяких слів, лише самі точки:.... або зірку* — і то має також велике значення в русалковій воді. Часом такими точками можна сказати сто разів більше, як словами, і тому поети повинні вживати їх якнайбільше. Приклад:

Випив, випив гарний хлопець,
П'яний вхопився ліхтарні
. . . . . .
. . . . . .

Кілька рядків один за другим дають строфу. Складати строфки вільно, як хто хоче, і тому я не буду більше над тим розводитися, бо не потрібно.

Подаю лише для прикладу одну взірцеву ліричну поезію в новішім стилю, аби показати, що вся сила в короткості:

Ми були вдвох:
Ти була рожа,
А я був мох.
Я все дивився вгору
І цілував твою кору.

§ 3
МОВА

Від простих людей, що не виробляють русалкової води, треба вимагати без милосердя, щоби знали мову і граматику її. Поети є увільнені від того обов'язку, бо нема сумніву, що проклята граматика часом в'яже їх фантазію і не дає зробити порядного вірша. А вони, як люди, що провадять людськість, що сягають думками далеко дальше, як ми, не мають найменшої потреби в'язати себе якимись граматичними дурницями. Отже, воно все в порядку, коли читаємо: без гніви — до риму: співи, замість без гніву, або: ов, ти не скинув свій мужицький стрій (Пачовський) — замість: свого мужицького строю; або: поїдете на нім, як по ягню, замість на ягняті (що це за їзда по ягню?) і т. п.

Натомість вільно поетам видумувати нові слова або уживати незвичайних. Подаю кілька прикладів з ліпших поетів:

«Звелич глумливу твар свою розлукавлену, позп'явся валявою, розточитися раменами, плазуючий люд, обхмарити, розжар, розтужити, заснув сліпович, обжемчужити росою, розбуявілі жита, кручоволоса дівчина, груди горносталі, обтернити, обсльозити, розбільна пісня, синя туга» і т. ін.

З поетичних прикрас можна уживати ще старосвітських порівнянь, напр., дівчина — як калина, сонце, зоря, голубка, але й нині не годиться ще казати: моя мила, як ворона, сорока або сова. З більшим успіхом уживають тепер порівнянь не зовсім певних і ясних, напр., у Пачовського:

Чи чуєш, як серце *кигоче*,
а сліз вже нема до розплачу.
В тебе на устах ще сміх,
позолочений оріх (?!)
ще не тиканий.
Ліс шумить від яру на ялину яру,
Явір підгризає з корня горносталь;
Через поговори нам пішлось на горе,
Ми «собі не пара» — людям щастя жаль!..

Тут особливо над тим нещасним явором та горностаєм можна довго думати і не здогадатися, про що йде. В русалковій воді се виходить дуже гарно, таємничо.

Коли ж би деякі порівняння і символи були вже занадто неясні, то можна при кінці книжки подати відповідні пояснення, так, як це зробив д. Пачовський у «Сні укр[аїнської] ночі»:

«Сліпе дитя — український люд.
Русалкова вода — поезія.
Цілюща вода — освіта.
Золотий вінець — ідеал народу.
Нитка золота — народне почуття.
Мрака, дим сірковий — отуманення козацьких борців за кращий лад — дрібничними хибами і т. д.
Підчоловік — товпа, люд.
Русалка ясних зір — муза своєрідної поезії української».

Можна також уже і в нас писати про тихий крик і крикливу тишу, зимний окріп і гарячий лід, про шум звізд і плач землі, про те, як осінь дзвонить і т. п. Приклади:

Меланхолійна осінь йде і дзвонить,
дзвонить, дзвонить.
О. Луцький.

Довкола неї тиша така, що
дзвоном дзвонить.
Б. Лепкий.

Раджу також уживати гри слів за прикладом Пачовського:

Може мати, коли Мати
може мати —
Може Мати зможе мати
силу встати.
(Сон, 11).

Мені така гра слів страшенно подобається, і тому я позволяю собі подати ще два приклади, сим разом з не виданих ще поезій одного молодого поета:

Моя мила, ти без мила
руки мила,
а я їх поцілував —
(четвертого рядка ще немає).

На бе́резі иа бере́зі
свище пташка срібнопірка,
а на сіні їсть насінє
горобець і плаче гірко...

Яке ж то гарне!

§ 4

ВИДАННЯ ЗБІРНИКА

Кожному поетові раджу видати свої поезії разом, книжкою. Коли б на книжку було поезій замало, можна за прикладом новітніх галицьких поетів брати польські вірші перекладати і подавати за свої, аби збірка була більша. Можна бути певним, що на тисячу читачів ледви який один відкриє сю тайну, а на одному чоловіці порядному поетові не залежить.

У збірці треба поробити відділи з відповідними заголовками, напр.: I. До моєї Дзюні. II. До моєї Киці. III. До моєї єдиної Стефці. IV. До моєї Музи. V. З днів журби перед першим. VI. Чотири пори року і т. д. Але найважніша річ: винайти відповідний заголовок для цілої збірки. Він повинен читачеві сказати відразу, що в збірці є, чи перли, чи діаманти — аби люди мали охоту купувати. Тому що молодим поетам тяжко дібрати заголовок і дехто міг би подати який скромний, я раджу вибирати один з таких:

З мінералогії: Моє золото. Мої бриліянти. Сапфіри. Туркуси і т. п.

З ботаніки: Рожі. Незабудьки. Фіалки. Вінок і т. п. Сі титули добрі для поезій поеток.

З акустики: Сорокаті звуки. Грім. Луна. Симфонія і т. п.

З астрономії: Сонце. Місяць. Зоря. Уран і т. п.

Взагалі титули повинні бути гарні і відповідні до вдачі поета і його русалкової води.

До збірки треба додати гарний портрет автора. Якось приємно взяти книжку в руки і бачити його лице та підпис. Ідучи до фотографа, треба вбратися фантастично, треба вміти сісти відповідно і зробити небуденну міну. Нехай кожний читач відразу бачить, що не з Грицем справа, і має РЕСПЕКТ!

Друк для збірки повинен бути дуже маленький, особливо у ліричних поезіях. Завеликий друк розсаджує їх, а вони занадто делікатні. Коли хто не годен читати такого дрібного друку, такому треба додати до збірника побільшуюче скло.

Книжку треба продавати оправлену в лубках. Найкращі лубки є з телячої шкіри; вони м'які і на них може інтролігатор показати, що знає.

Ціну за збірку треба ставити якнайвищу, аби кожний бачив, що поет сам себе знає цінити і людям велику ласку робить уже тим, що промовляє до них.

Подавши такі цінні поради молодим поетам, я маю надію, що у нас тепер русалкова вода буде вироблятися en gros[1] і що наші поети злучаться у «Товариство для виробу русалкової води, зареєстроване з необмеженою порукою», щоби діло вести розумно і систематично.

ДОБРИЙ ІНТЕРЕС

Пообідавши, думав Іван іти в поле, коли до його хати увійшов якийсь панок. Іванова жінка утекла зараз до хати.

— Слава Ісусу!

— Слава навіки!

— Чи ви Іван Криворучка?

— Я. Що скажете, паноньку?

— Я зі Львова, каменяр Сірчинський. Приходжу до вас з інтересом. Ви продали були корчмареві Дувидові своє поле, де є камінь.

— Продав.

— І кілько ви дістали за него?

Іван не сказав, кілько.

— Не маєте чого критися,— говорив дальше Сірчинський,— я знаю, що ви дістали за каменолом чотириста ринських.

— Звідки ви то знаєте?

— Ну, звідки знаю, то моя річ. А втім мені й байдуже, скілько ви дістали; одно вам лише скажу, що Дувидові вернулися ті гроші за півроку, а ще з десять разів заробить. Виходить, по правді, що ви зробили кепський інтерес.

— Вибачайте, паноньку,— образився селянин,— Іван Криворучка, хоть на книжках не вчений, знає свій інтерес. Мене то поле не коштувало й сотку.

— Нехай буде й так, що ви зробили добрий інтерес... Я прийшов до Вас за такою орудкою: від того каменолому, що ви продали Дувидові, іде дорога вашим подвір'ям. Іншою дорогою Дувид не може возити каміння, бо з одного боку горби, а з другого багна.

— Таже так,— потвердив Іван.

— Отже, я хотів би купити від вас ціле ваше обійстя, на котрім сидите: і хату, і подвір'я, і город.

— Я не продам хати,— відповів Іван коротко.

---

[1] Гуртом, оптом.

— Почекайте,— говорив пан Сірчинський спокійно дальше.— Ціле ваше обійстя не варте більше як 250 ринських. Так чи ні?

— Як до купця.

— Се правда, інший не дав би вам і тих 250, а я дам вам 400. За ті гроші можете поставити собі хату на іншім місці.

Іван видивився досить цікаво на пана і задумався.

— Можете собі забрати навіть свої будинки на нове місце,— додав пан.

Іван ще більше здивувався.

— Нащо ж вам того грунту?

— Потрібно мені.

— Нащо? — питався Іван уперто.

Каменяр замовк на хвилину.

— Ну, я вам скажу. Побачу, чи ви розумієте свій інтерес. Туди, попри вашу хату, возить Дувид камінь. Іншої дороги він не має. А я би йому замкнув дорогу, нехай собі тоді, що хоче, робить з камінням.

— Що ж би вам з того прийшлось?

— В тім уже моя голова. Отже, годитеся чи ні?

— Я своєї хати не кину.

— Ну, як хочете! Але подумайте над тим, Іване, і дайте мені знати, я ту в сусідстві, в Пустополі, мурую церкву. Зайдіть до мене! А у Львові маю свій варстат. Ось вам моя карточка; з нею допитаєтеся до мене. Але не кажіть про все нікому й слова!

— Добре, добре! — згодився Іван.

Каменяр пішов собі, а Іван Криворучка так зажурився, як би йому вже хату без грошей забрали.

Що тут робити?

Жінці не сказав нічого. Але хоч не був на книжках учений, проте розумів свій інтерес... Він того ж таки дня підвечір пішов за порадою до Дувида, того самого Дувида, що купив у него каменолом.

— Слухай, Дувиде, я тебе тепер маю в руках,— сказав йому зараз на вступі.

— Ви жартуєте, Криворучка. Як маєте мене в руках?

— Я продав свій грунт одному панові зі Львова, а він тобі замкне грунт, і ти не будеш мати куди каміння возити.

У Дувида як би грім ударив. Він замахав руками, зісунув шапочку з голови аж на потилицю і вхопив себе за бороду так кріпко, що аж зуби відчинив.

— Ти продав свій грунт?! — сказав він ледви чутно.

Хитрому Іванові було дуже приємно дивитися на сю журбу Дувида. Натішившися тим хвилину, він почав уже жалувати настрашеного арендаря, втихомирив його, що ще грунту не продав, оповів йому цілу розмову з паном зі Львова, показав навіть білет його і просив о пораду.

Дувид цілком спам'ятався. Почастував Криворучку добрим гараком, дав закусити оселедця, дав йому шабасової булки, а тим часом обдумував, яку має дати раду Іванові. Нарешті сказав:

— Не добре тобі покидати свою хату. Ти її маєш з дідапрадіда. Де поставиш нову? Або ту є такі грунти в селі? А я тебе ось що спитаюся: чи тобі та дорога, що я нею вожу камінь, не потрібна?

— Та як не потрібна? Я не мав би приступу ні до стодоли, ні до стайні.

— Отже, бачиш. А чи на тій дорозі росло що коли?

— Та що росло? Хіба бодяки.

— Слухай же, Іванцю! Зробимо так, що буде і тобі добре, і мені. Ти собі сиди в хаті, як сидів дотепер, уживай дороги, як і досі уживав, тілько мені найми її на двадцять років, аби я нею возив собі каміння.

— Що даш, Дувиде?

— Ну, скажи сам, що тобі дати за ту дорогу з бодяками, котра як є твоя, так буде твоя?

— Дай сто ринських!

— Чи ти здурів, Іване? А якби я хотів її від тебе купити, не наймити, то кілько би ти хотів? А уважай, що як я її куплю, то можу тобі її сперти, і не будеш мати навіть куди возом заїхати. Послухай мене, Іванцю, я тобі раджу: за двадцять літ найму дам тобі 50 ринських, і ти будеш мати право до тої дороги так само, як я, а потім буде вона знову цілком твоя, як була. П'ятдесятку дістанеш просто за ніщо, мов на дорозі найшов, і в хаті лишишся.

На думку Криворучка се був золотий інтерес. Він зараз дістав від Дувида при свідках п'ятдесятку, а на другий день підписав угоду, що віднаймає дорогу на двадцять років. Перед сусідами, котрих він з тої нагоди приймав у себе дома, він чванився:

— Го! го! Іван Криворучка, хоть на книжках не вчений, не дасть себе піддурити. П'ятдесятку як на дорозі найшов! Пийте, сусіди!

* *
*

Мені оповідав се сам Сірчинський у Львові, поляк з роду. Я пізнав його цілком випадково в реставрації при пиві. Він пив здорово, сердився ще більше і мені на притики говорив:

— Що ви почнете з таким народом?! Адже він ані дрібки не розуміє свого інтересу! Копальні, нафти, полонини, ліси, каменоламі — все отак пускає легкодушно зі своїх рук і тішиться, коли за тисячі дістане п'ятдесятку. Се в него «добрий інтерес»!..

— Се правда, пане Сірчинський,— кажу я.— Але хто-то довів наших людей до того, що вони не розуміють свого інтересу? Хто-то їх учив і як учив дотепер? Чи тілько сам Криворучка винен тому, що він такий темний? Уже як шукати причин сеї темноти, то є їх більше, та й не всі по нашім боці.

Але з паном Сірчинським годі було про се балакати. Він не міг забути Дувида і каменоламу.

ПОЗА ПРАВОМ

Високо у горах, у Вижницькім повіті, під самою полониною жиє собі бідний гуцул Юра Боднарюк. Стілько єго всего маєтку, що та невеличка хатина, у котрій він жиє зимою, бо вліті пасе вівці на полонинах. Хатина на стромині, перегнила, похилена; коли б не каміння на плоскій криші, то добрий вітер здув би еї у яр, як суху галузу. Колись була в него хата внизу, над самим Черемошем, був і садок, і кусень поля; але те все належить тепер Янкелеві — забрав псявіра за довги, за лихву, судові кошти і т. п. А Юра пішов у верхи, мов медвідь, і там бездітним вдівцем доживає віку. З тих верхів він уже мало коли сходить униз, хіба що треба єму тютюну або кулеші. Там під хмарами він почуває себе свобідним і думає зовсім постаросвітськи, не дбаючи про нікого.

Він, наприклад, зовсім не хоче знати того, що земля вже давно поділена поміж людей, а високі ґори з лісами вже не свобідні, лише списані на різних картах і паперах та під різними числами заховані у «грундбуху» [1]. Юра ще й

[1] Поземельна книга.

досі, хоч обережно, бере собі з лісу дрова, щоб у своїй колибі затопити або кулеші зварити, і зовсім не має собі того за гріх, бо хто ж се насадив ті чудові ліси? Бог один, а не пани! А бог не такий, як люди, бог добрий...

Треба було Юрі вужевки до хати, а чи ж може бути краща вужевка, як з молодої смерічки? От він і пішов у недалекий ліс православного релігійного фонду і зрубав гарну смерічку, як свою. Але не вспів її дома ще й гаразд обчімхати, як надійшов побережник і наполохав єго словами:

— Так се ти, Юро, крадеш смерічки? Заплатиш, небоже, і посидиш собі. Я вже тебе підглядів.

Забрав смерічку і пішов. Юра подивився за ним мовчки, сів собі на порозі і закурив люльку. А коли прийшла ніч, пішов знову у ліс, зрубав другу смерічку, припік на огні; зробив виревку, сховав і поклався спати.

Тепер він мав уже якийсь час спокій, але не мала спокою дирекція релігійного фонду. Вона заскаржила Юру Боднарюка до суду. Мусив Юра ходити аж до Вижниці. Засудили єго на одну корону і 32 сотики кари за шкоду, а за те, що рушив богом насаджену смерічку, посидів дві доби в арешті. Арешт він зараз відбув, але грошей не заплатив, бо не мав. З тим і пішов собі у гори, на свій самотній верх.

Цілу зиму сидів там у своїй хатині, не дбаючи не лише про дирекцію фонду, але і про цілий світ. Кілька разів приходив до него возний з міста, щось записував, щось хотів забрати, але не забрав нічого, бо не було що. Екзекутор відходив, а Юра курив дальше люльку на короткім цибусі спокійно, як звичайно, та дивився із свого верха, як орел, на густі ліси довкола.

Тим часом дирекція фонду не спала. Вона казала заінтабулювати кару за смерічку і кошти екзекуції на хатині Юри Боднарюка. Він про се й не знав, та врешті що се єму шкодило? Єго хатина не стала через те нижча, а кулеша смакувала єму, як давно, коли тілько мав єї.

Не минула ще й зима, а вже кошти зросли на 67 к[орон] 38 сот[их]. Дирекція фонду напосілася видобути сі гроші від Юри, тому скарбова прокураторія вела далі процес, не дбаючи, подібно як і Юра, про цілий світ, тілько себе не забувала. Покликали Юру знов до Вижниці.

— Дай гроші!

— Не маю.

— Заплати кару за смерічку, а ми тобі кошти опустимо.

— Звідки взяти?

Не дав Юра ані сотика і пішов собі знову на свій самітний верх.

З весною прийшли до него з міста гості: ціла комісія вилізла на єго верх, прийшла на єго подвір'я, оглядала хатину, писала, цінила, що она варта,— і «потеклася» знову до Вижниці. Кошти зросли страшенно. Дирекція скарбу подала хатину Юри на ліцитацію. Пани посписували цілі купи паперу. У часописах надрукували едикти в різних мовах з заохотою до людей, щоби купували хатину Юри. До першої ліцитації не прийшов ніхто, до другої також ніхто. Не було купців на самотню гнилу хатину у верхах; для нікого не мала вона ціни, тілько для Юри. По тих даремних заходах наказ екзекуції зложено поки що до актів.

Тим часом Юра Боднарюк пас чужі вівці ген високо під хмарами на полонинах. А то часом хмари стелилися й нижче від него, і він ходив собі по зеленій траві і полонинських квітках немов відділений від землі непрохідними сивими мурами. Курив спокійно свою люльку і дивився задумчиво на далекі сині верхи гір, що стриміли у небо.

Восени нагадали собі знову пани, що живе на білім світі гуцул Юра Боднарюк і що він винен дирекції фонду смерічку і все те, що за смерічку виросло. В суді ціле поступовання з Юрою «зреасумовано». Сказали єму, що через єго недбалість і впертість дирекція фонду має вже втрати коштів на 276 к[орон]. Юра слухав того, як казки, дивувався трохи, але нарешті відповів спокійно:

— Звідки взяти? — І з тим пішов собі знову на свій верх зимувати, байдужний на всі екзекуції, реасумування, ліцитації і інтабуляції, комісії, едикти — і як там ще всіляко звучать ті красні слова. Нехай собі дирекція фонду тратить, скілько хоче,— має з чого; а він, Юра Боднарюк, бідний гуцул, рад, що ходить по світі та о хліб не просить.

Нема на Юру Боднарюка права. Ті, що писали закони, не знали про гуцула на самітнім верху між лісами. Він стоїть поза правом.

1908

СВІЙ ДО СВОГО

(Гумореска)

Було се й не дуже так давно, а все ж не вчора і не передвчора. Трохи вже часи змінилися на ліпше, і тому я можу подати не видуману, але правдиву картку з життя ад'юнкта Коломійця, патріота, яких ми ще й тепер не маємо багато. Давніше не можна було про се писати, бо люди гадали би, що се тенденційна життєпись, шкідлива для розвитку народу; але тепер, коли вже, як кажуть, цілком певно настали ліпші часи, можна про суддю Коломійця сказати всю правду, не обвиваючи нічого в бавовну.

Пригадую собі: се було в одній реставрації вечором. Сиділа нас громадка молодших і в середнім віку мужчин, і ми то слухали музики, то жартували, то заводили якусь поважну суперечку. Уже тоді здивував мене суддя Коломієць деякими поглядами, що показували чудака. Він був у тих літах, коли-то чоловік уже боїться женитися, але від людей довідується на кождім кроці, що ще так зле з ним не є і що може ще якусь дівчину зробити щасливою. Ущасливити одну особу він не хотів, але натомість дозрівала в нім гадка давати заробляти лише своїм людям, щоб хоч тим способом приносити хосен народові. Він говорив нам:

— У сій жидівській реставрації на пиві ви мене небавом уже не будете бачити. Я переведу систематично програму «свій до свого», бо бачу, що інакше не прислужуся своєму народові. Всі свої потреби буду заспокоювати лише у русинів...

Ми могли його переконувати, що се і при найліпшій волі не завсігди дасться виконати, але він відповів на те спокійно:

— Оскільки можна, виконаю. Очевидно, доки нема, наприклад, руських фабрик капелюхів, доти купувати їх мушу у чужих людей: але за те не дам тим чужим людям ані шеляга зарібку, коли не будуть говорити по-нашому.

Ми знали, що Коломієць великий педант і справді виконає свій намір,— через те і брав нас жаль за нього, бо чоловік пускався в непевну дорогу.

Один жонатий товариш хотів завернути його зараз з сеї дороги своїм досвідом.

— Я,— каже,— дав для жінки зробити сукню у руській робітні. Моя жінка сама їздила до міста до міри. Цілий жарт коштував мені коло ста корон. Присилають

сукню, жінка вбирає — все тісне, мале, понівечене... Показалося потім, що одежу зробили не на жінчину міру. Хотіли поправити, латали, штукували і вкінці зробили щось таке, що коли жінка вбралася, розплакалася, мов дитина; я спересердя одним розмахом роздер сукню надвоє і написав руській робітні лист такий, що повинен би всі ті патріотки у робітні вбити на місці, коли б у них була хоч купецька совість.

— Се пусте,— сказав на се Коломієць,— таке може трапитись і в чужих. Тільки ми до чужих не маємо жалю і все їм прощаємо; а від своїх жадаємо не раз і неможливих речей.

— Ну, ну! Спробуй!

А суддя не тільки спробував, але й справді почав переводити свій план помалу, оскільки позволяли відносини міста, у котрім русини далеко не все могли подати чоловікові і за гроші.

Передусім найняв собі вільну кімнату у «Народнім домі», щоб гроші за найом ішли без посередників на патріотичну ціль. У тім «Домі» була також і бурса з бурсацьким повітрям і з порядком таким, що тут не було ні спокою, ні чистоти. Уже по двох тижнях Коломієць жалував, що спровадився сюди, але, виловивши себе на такій непатріотичній думці, тим твердше сказав собі, що не вступиться і буде мешкати далі. Дома він і так небагато сидів, отже, міг витримати.

По якімсь часі ми побачили на нім нову одежу, але так зле скроєну і вшиту, що не можна було стриматися від заміток і жартів. Плечі сурдута його були зашироκі, камізелька закоротка, а штани завузькі.

— Хто тобі робив се убрання? — питалися ми.— Воно лежить на тобі чудово. Подай нам адресу свого кравця!

Він подав нам адресу руського кравця, котрий тільки недавно створив у місті свою робітню.

— Чи ти здурів, хлопе, що носиш ті мішки на собі! Іди ж подивися у зеркало, як виглядаєш!

— Пусте! Своїх людей треба підпирати. А я елегантом не був ніколи.

Минув з місяць, і ми побачили, що Коломієць почав кривати на праву ногу. Ходив так, як би та нога стала коротша і він мусив схиляти своє велике і дуже тіло на правий бік. Стривожило нас се, бо жаль нам було доброго чоловіка, котрий нікому води не закаламутив.

— Що тобі в нозі сталося? — спиталися ми його при нагоді у руськім кориннім склепі, куди ми часом заходили,

щоб, за добрим прикладом Коломійця, дати заробити свому чоловікові за лихе пиво, нехлюйство у склепі і кімнаті до снідань та за злу прислугу.

— Черевики давлять мене,— відповів він.

— Де ж ти їх даєш робити?

— До русина. Хочете адресу: Іван Шкірка, улиця Львівська, ч. 32. Дуже солідний швець.

— Та нехай тебе чорт побере з твоїм шевцем! Солідний, а зробив з тебе каліку!

Коломієць відповів на се цілком спокійно:

— Та він розбивав на копилі черевики, і се не помогло.

— Було йому такими черевиками голову розбити!

— Десь так же! — сказав на те здивовано.— Я розмочу черевики у воді і буду так довго носити, поки не стануть добрі на мої ноги.

Справді, по якімсь часі він уже не кривав, тілько жалівся на нагнітки та на те, що досі жоден русин-українець не придумав ліку на нагнітки. Німці видумують щороку щось нове, а ми то купуємо і тілько збагачуємо чужих людей, своїх ворогів.

Коломієць чимраз більше дивував нас. Як обіцяв нам, так справді помалу та консеквентно виконував свою програму. Була в тім поступованні очевидна впертість, сліпа завзятість, але причини сеї впертості були такі гарні, що він у наших очах ріс і ріс на чимраз більшого патріота.

Він переконував нас, що не штука бути патріотом, коли тобі з твоїм патріотизмом вигідно жити; правдивим патріотом є ти лиш тоді, коли ти через патріотизм терпиш на тілі і на душі. Приймай муки від усіх руських ремісників разом, але не покидайся ніколи оклику: «Свій до свого!» Терпи, брате,— патріотом будеш!

Такі гарні думки нам, товаришам Коломійця, дуже подобалися; але, сором сказати, ми не завсігди йшли його слідом, не хотіли приймати мук на себе, не хотіли бути добрими патріотами.

В однім лише слухали ми його, а іменно — заходили досить часто до руського корінного склепу та пили там пиво. Хоч там не раз лампа коптіла і обсипувала нас сажею, хоч там тарілки витирав хлопець своєю полою, але була се руська гостиниця, тут лише можна було найти тепер вечорами доброго товариша Коломійця, тому ми тут і бували часом.

Властитель склепу нарікав часто перед нами, що русини його не підпирають. Суддя Коломієць обурювався разом з

ним на русинів, а притім і на нас, коли ми йому — звісно, не при властителю склепу — казали, що руський купець мусить давати такі самі добрі товари і за таку саму ціну, як інші, коли хоче, щоб його підтримати. Тим часом от хоч би й тут: яке нехарство, товари гірші, як у жида, а дорого, як у найліпшім склепі. От і пиво яке! А по вині на другий день голова болить. Пані-русинки спершу підпирали його, а потім покинули. Яка кому неволя підпирати несумлінного або недотепного купця? Але Коломійця вже ніхто не міг переконати. Він лише тужив за тим, щоб у місті створив який русин реставрацію, бо досі харчувався у німця.

Прийшла осінь. До міста приїхав руський театр. Коломієць ходив правильно на всі театральні вистави і з ангельською терпеливістю слухав — уже не знати, котрий раз в житті — «Баронів циганських» і «Дзвонів корневільських», щоб підперти народну інституцію. Се слухання німецьких опереток і українських штук, у котрих люди з півночі пили горівку і танцювали без музики на леваді, мало на нього такий вплив, що його патріотична впертість дійшла просто до краю.

Він дав собі до русина робити «оберрок»; а кравець, хоч узяв гроші і обіцяв «оберрок» зробити на 1 падолиста, зробив його аж на 20 падолиста. Тим часом Коломієць, ходячи до театру, тяжко застудився. Пролежавши з місяць хорим, він почав харчуватися у реставрації, яку саме на Новий рік отворив один русин, оголосивши у руській газеті, що свій повинен ходити до свого і що в нього харч просто пишний. Коломієць ходив до нього і на обід, і на вечерю.

Сей патріотичний вчинок Коломійця був уже не на його сили. Дух у нього був все ще бодрий, але тіло, а особливо жолудок, вимовили йому службу. Патріотичні борщі і пироги з руської реставриції застряли Коломійцеві під серцем, і з нього зробилось щось не подібне до чоловіка, так змарнів і пожовк. Нарешті якась печеня з руським компотом, себто з капустою і картоплею, доправила його: він заслаб знову і помер у шпиталі, не доживши сорока років.

Коли ми про се дізналися, то аж руки заломили. «Був патріот! — сказали ми всі одним голосом.— Таких мало. Треба йому справити гарний похорон!» І ми поховали його дуже гарно. Особливо промова на могилі його зробила на всіх глибоке враження. Говорив її його товариш з суду менше-більше так:

«Помер ти, наш любий товаришу, і прийшов сюди до своїх, на руський цминтар, вірний засаді «свій до свого» до самої смерті. Ти, можна сказати сміло, помер з патріотизму, поклавши свою душу і тіло на жертвенику народної справи. Чого з тобою не виробляли руські шевці, кравці, реставратори, театри, Народні доми і т. п. — все ти зносив, як герой, щоб лише виконати поклик: «Свій до свого!» Ходив ти одітий, як страхопуд, окалічів на ноги, застудився від руської точності, заслаб на жолудок, стуманів у театрі, зачадів у Народнім домі, і, нарешті, вмер від руського компоту! Хто з нас годен стерпіти такі муки?! Тому не забудемо ми тебе, наш мученику» і т. д.

Дуже гарна була промова. Ми всі поплакалися. А щоб могила його не щезла без сліду, ми поклали на ній пам'ятник з написом:

Тут лежить правдивий патріот!
Убив його руський компот.
Пам'ять його од роду в род!

1908

ЖУРБА ПОЕТА

Ученик шостої гімназіальної класи, Василь Тягнибіда, лежав собі у вакації в саду під деревом і спочивав по обіді. Прижмуривши очі, він думав то се, то те, коли нараз осінила єго муза і подиктувала єму несподівано гладкий вірш:

Ой лежу я під деревом
Та догори черевом,
А в череві пироги,
А я собі: ги-ги-ги!

Сей вірш, що впав єму в голову, мов з неба, так єго утішив, що він зірвався на рівні ноги, засміявся з надмірної радості, викликаної і пирогами, і віршем, і сказав собі з гордістю: «Я — поет!» Ся гордість вигнала єго зараз із простого саду до більше поетичного лісу, де він усів собі під сосною і глибоко задумався.

Було-бо й над чим подумати! Доки Василь Тягнибіда був собі звичайним учеником, доти й міг зватися так, як єго охрестили і як батько звався; але відколи став поетом, він не міг під поезіями підписуватися так по-простому,

Тягнибідою; треба було видумати гарний псевдонім, котрий сам собою був би чистою поезією. От єго два товариші пишуть поезії і найшли собі такі чудові чотири псевдоніми, як Недоленко, Яворенко, Дуброва і Калина. Хоч єго правдиве прізвище, Тягнибіда, змістом не було гірше від Недоленка, але не було в нім такої милозвучності; було воно просте і, нігде правди діти, грубо прозаїчне. Тягнибіда! Поет Василь Тягнибіда! Ні, се не може бути, треба придумати псевдонім.

Добрий псевдонім тягне з душі поета вірші, як нитку з клубка; так і за першим Василевим віршем пійдуть шнурочком поезії одна за другою, щораз кращі.

Який же би тут псевдонім видумати? Молодий поет глибоко задумався; дивився з-під лісу, як далеко на полі жали люди, як сонце ішло з полудня, але думка була у него все одна: псевдонім!

Найкращий був би такий, що нагадував би ліс. Може, Сосновський? Сосненко? Смеречинський? Е, ні! — адже так багато людей називається! Може би, Дубровський?.. Калина — отсе гарне; що ж, коли вже товариш так називається. Лісовик — ні, се погане. Василь Бір — так, мабуть, ще ніхто не зветься. Але чому Бір? Німці будуть гадати, що то Bier — пиво. Се не добре. Яворенко — чудовий псевдонім, але вже товариш має єго.

То, може би, пташачий псевдонім? Голубенко, Голубович, Василь Соловейко, Ластівка, Орловський, Сокіл, Соколенко — от Соколенко був би гарний псевдонім. Василь Соколенко, найславніший по Шевченку поет України, родився в Болотиськах дня 3 серпня 1889 року і учився в українській гімназії... Бігме, се гарно!

Василь Соколенко встав з-під дерева і простяг руки догори, мов до лету. Але не злетів, тілько пішов стежкою у поле. Тут єму насунулись на думку інші псевдоніми, незвичайно поетичні; побачив блават і подумав, чи не гарно було б назвати себе Василем Блаватом? Але чому б не Польним Маком? Се ж так гарно! Тілько як же такий псевдонім класти під першу поезію, де говориться про пироги? Поезія весела, висказує глибоке і правдиве чуття, але під нею псевдонім Блават, Мак — не до речі. І Соколенко також ні. От клопіт!

Іде Василь полем і бачить, як люди працюють. Находить на него журба, що люди так мучаться, і з тим спадає єму на думку псевдонім Журбенко. Се буде подібне до Недоленка і так само багате змістом, а притім українське. Але

тільки згадав він свій веселий вірш про пироги — і зараз зміркував, що під ним ні Тягнібидом, ні Журбенком, ні Недоленком, ні жодним подібним псевдонімом підписуватися не випадає. Хто написав веселу і глибоко відчуту поезію про пироги? Поет Василь Тягнибіда-Журбенко! Гарний мені Журбенко!

Треба щось інше придумати. Може би, по батькові? Василь Іванів. Таким іменем пошанувалося би батька. А мама чим гірша? Василь Паращин — е, ні, се не гарне, хоч мама добра...

Зажурився Василь не на жарт, поки знову нагадав собі Соколенка. Він рішався прозвати себе таки Соколенком, а на другий день почав думати над тим, як би то докінчити так гарно почату поезію про те, як він, наївшися пирогів, лежав собі веселий під деревом догори черевом.

1907

ТВІР ШТУКИ

Коли минало 50 років від смерті Шевченка, пан артист-різьбяр Г л и н к а постановив собі звеличати пам'ять поета бюстом своєї роботи і свого помислу. Як відомо, всі давні різьбярі і малярі клали велику вагу на Шевченкову баранкову шапку і виробляли з нею просто чудеса. Ся шапка в їх руках то виростала вгору, то спадала нижче, схилялася набакир, на праве або на ліве ухо, закривала чоло більше або менше — і як до свого положення надавала поетові виразу морозу або погоди і тепла в душі. На тій шапці міг і не маляр і не різьбяр навчитися, що она не тільки гріла голову, але і зміняла вираз лиця, показуючи різний настрій душі, від безмежної туги почавши, а на веселій зуховатості скінчивши. Так давні артисти робили.

Пан Г л и н к а зрозумів своє завдання інакше. Він знав, що хоч Шевченкова шапка була справді Шевченкова, однак як би й не ставити, не була частиною ані душі, ані тіла поета, отже, як поет скидав її без сумніву з голови дома, так і Глинка рішив скинути її з бюсту, який загадав ліпити. Натомість звернув він пильну увагу на Шевченкові вуса, розуміючи добре, що вусів поет не скидав, що они належали до його тіла, а притім були такі буйні і великі, що з ними правдивий артист міг виробляти не менші чудеса, як колишні артисти виробляли із шапкою. Хоч сі вуса були

вже і зроду не в міру великі, але їх можна було артистично ще збільшити, а збільшивши і розмервивши на всі боки, звісити по обох боках носа, як дві мітли, і тим способом надати поетові і в глині геніальності.

Так є! Можна і в вусах добачити геніальність. Тільки геніальні вуса не сміють бути підтяті, причесані і, чого доброго, ще й перев'язкою приплескані (за часів Шевченка не знали перев'язок),— вони повинні бути величезні, розпатлані і в крайнім неладі. Артист Глинка, котрий, правда, таких геніальних вусів не мав, але зате мав величезне волосся, з артистичного почуття чесане тільки десь-колись пальцями, а не гребенем, дуже жалував, що Шевченко був лисий; отже, коли почав ліпити бюст Кобзаря, всю силу свого таланту звернув на його вуса. Вуса мали надолужити прикру недостачу чуприни у поета і різні інші недостачі.

Що пан Глинка загадав, се він і в короткім часі виконав. Ще не минуло рівно 50 років від смерті Шевченка, як уже його бюст, роботи Глинки, дивував усіх, що на нього batelier артиста дивилися, своєю геніальністю. З дерев'яної підставки глиняний Тарас дивився на своїх глядачів якось дивно. Трохи звісив голову вниз, зморщив брови, примружив очі, роздув ніздрі, закусив губи — ні! Годі сказати, чи закусив губи, бо всю околицю лиця під носом покрили пострашенні вуса, рукою артиста, немов буйним степовим вітром, розкинені на всі боки і наче літньою тучею змочені та поліплені у грубі космики. В тих вусах було щось несамовите. Раз говорили они всім: «Не дбаємо про цілий світ!» Другий раз говорили: «Забирайся один з другим до чорта, бо як скочу!» За третім разом промовляли: «Ох! Як же я спати хочу!» І так за кожним разом щось ті вуса говорили: а они тільки потакували. Артист Глинка такі якісь очі дав Шевченкові, що они були добрі до всякого настрою поетової душі.

Один із добрих знакомих Глинки, глянувши на сей бюст, зважився був сказати, що він не взяв би його і задармо до своєї хати, бо на смерть переполохав би дітей. Однак се був звичайний собі урядник-правник, котрий, може бути, розумівся на параграфах, але не на артизмі — і тому за свою сміду думку втратив передусім всяку ласку у самого Глинки, а у приятелів артиста заслужив собі на ім'я цілком звичайного дурня. Сі приятелі, чи, може, лише один з них, постаралися небавом і через часопис переконати його, що він на нічім не розуміється, бо самі від себе описали твір

Глинки — як прекрасний твір штуки, гідний пам'яті Тараса і гідний того, щоб його земляки розкупили у гіпсових відливах.

Сю оцінку прочитали патріотичні пани у своїм «Товаристві красних пань» і рішили зараз закупити бюст від Глинки, дати поробити гіпсові відливи, зайнятися продажею їх і чистий дохід призначити на пам'ятник Шевченкові в Києві. Пан Глинка з тяжким серцем продав свого поета за 200 к[орон] — і до місяця його твір штуки в гіпсі уже їздив залізницями по краю, спиняючись то в місточку, то на селі.

Дехто купив сей бюст, а дехто тільки дивився на нього по «Народних Торговлях» та касинах та махав журливо головою, неначе говорив: «Тарасе! Тарасе! Як же ти змінився за сих 50 літ!» А були й такі сміливці, що на адресу «Товариства красних пань» пописали просто нечемні листи, у котрих стояло чорне на білім: «Як Ви можете так зневажати Тараса? Чи Ви не замітили, що в тім бюсті голова така, як у тих хорих, що мають воду в голові? Спитайтеся першого ліпшого лікаря, а він вам се потвердить. А ніс який! Се не баробулька і не огірочок, а якийсь розбитий лісковий оріх. Одні вуса дещо говорять, але що? Бог знає. Ми не хочемо таких бюстів. Присилайте кращі!»

Такі листи доводили виділ Товариства до глибокого смутку, бо доказували, що у нашої малокультурної суспільності нема ані одробини артистичного смислу,— і сю гадку виділ на найближчих загальних зборах так і висказав цілком виразно словами у звіті: «При продажі бюсту Шевченка пересвідчилися ми про незвичайно низький рівень артистичних почувань у нашої інтелігенції і про недостачу патріотизму. Не тільки поодинокі люди, але навіть цілі товариства не хотіли приймати сього твору штуки, нібито добачуючи у нім хиби, а справді тільки тому, що не було в них ні іскри пієтизму для поета, ні патріотизму, а було натомість скупство, якого у інших народів не найдете. Дуже смутна поява».

Збори красних пань слухали сих тяжких докорів і сумували разом з виділом. Кілька з них навіть розплакалося.

1911

ШЛЯХТА КАРТОФЛЯНА

Був я в Пустополі на комісії. Там двірський парубок, мабуть, на приказ властителя села, п. Левицького, почав орати загін Івана Сороки, а Сорока, не багато питаючи, убив парубка по короткій сварці. Отже, треба було для суду ще дещо розвідати, оглянути місце злочину і т. п. Уже другий раз був я тут за сим ділом.

Вертав я попри панський двір. Знакомий властитель Пустополя, пан Левицький, побачив мене з подвір'я і запросив до себе «на хвилинку»; мені треба було й єго дещо розпитати, до того, надворі був мороз, я перемерз, отже, й вступив я до двору.

Пан Левицький оповідав страшні речі про злі часи і трохи не завидував мені, скромному урядникові. Я потакував єму мовчки і спокійно пив добре угорське вино, яким мене почастував мимо злих часів.

— Що вам за біда! — говорив він майже з пересвідченням.— Прийде «перший», пане добродію, гроші в кишеню і цілий місяць маєте спокій! А в нас, гречкосіїв, не так: нема «першого», нема певності... Прийде злива, град... і все пропало! А жити треба, і занадто скромно не можна. Хоч ми демократи, але самою картофлею і квасним молоком жити годі і часом випадає гостей прийняти.

— Се правда,— відповів я цілком коротко і спокійно, але п. Левицький почув якийсь глум у моїх словах і повторив:

— Так-так, пане добродію, ми демократи! Може, не вірите?

— Але ж, пане! Я зовсім не думаю перечити... Ви демократ, однак — не ґнівайтеся — ваш найстарший син, здається, вже не великий демократ, бо дуже пильно шукав в архіві шляхетського герба. Я се знаю.

— То ніщо, пане добродію! Він офіцир, у війську ще на се дивляться... Левицьких у нас багато, так як у німців Міллерів і Майєрів; отже, мій Генко думав, що походить із шляхтичів Левицьких. Але я ретельний демократ, герба не шукаю.

— Не сумніваюся,— відповів я спокійно, однак п. Левицький мимо того глянув на мене з недовір'ям.

— Бо то, знаєте, пане добродію, часи тепер інші, і що нині значать давні титули: князь, граф, барон — глупота людська, та й годі! О, чекайте, пане добродію, я вам покажу, на що тепер шляхта зійшла.

Пан Левицький взяв з бюрка якусь брошуру і подав мені.

— Подивіться: се цінник досвідної стації годівлі картофлі в Західній Галичині. То знамените, пане добродію! Чого вже люди не видумують! Читайте! Різні роди картофель названі: «остоя», «доленга», «заглоба», «кармазин», «корчак», «п'яст», «тулима», «баторій», «лєх», «кракус», «боньча», «леліва», «венява», «корвін», «гоздава», «лешок білий», «земовід» і т. д. Як же то вам подобається? Що, не пишне се? Були колись грецькі і римські боги та цісарі: Амор, Гектор, Кастор, Неро,— а нині они «зійшли на пси». Були колись королі П'яст, Лешок і шляхтичі: Заглоби, Боньчі; Остої, Корчаки і Доленти,— а нині так називається картофля!.. Се пишне! З Лєхів, П'ястів і Баторих можна робити горівку; Заглобами, Корчиками і Доленгами можна кормити худобу, а всю ту картофляну шляхту можна засадити і на хлопськім полі, буде рости...

Зацікавила мене вся картофляна шляхта, і я з недовір'ям перекидав карти з образками картофель та з підписами під ними. Так є! Маємо справді картофляну шляхту.

— Розумію,— сказав я на се,— коли красній рожі дають ім'я королеви Вікторії, хоч та королева зовсім не була подібна до рожі,— рожа гарний цвіт, поетичний,— але картофлю називати Баторим, П'ястом або Лешком!.. Гм, мені здається, що з того можуть вийти зовсім не милі і не патріотичні пригоди. Наприклад, безрогі сотворіння з'їдять сего або того короля, незважаючи на єго історичну славу... або горівчана есенція з «корвіна», «корчака» і «доленги» звалить хлопа в рів... Несмачне се, патріотизм не на своїм місці.

— Але ж, пане, се прекрасно! — боронив пан Левицький своєї думки.— Щодо мене, то я, пане добродію, ані в думці не маю заводити у себе сю картофляну шляхту і, як правдивий демократ, саджу по-давньому нашу просту барабульку. Бачите, на що тепер шляхта зійшла?.. Інші часи тепер, пане добродію!

— Змінилися! — замітив я коротко.

Пан Левицький був, очевидно, вдоволений і сміявся весело.

По хвилині слуга внесла пошту з міста і положила на стіл перед паном.

— Там,— каже,— чекає посланець, що приніс газети і має інтерес до вельможного пана.

— Чого хоче?

— Не знаю. Жінка єму хора, то певно...

— Нехай зачекає! — відповів пан дідич і кинув оком на новинки в часописі.— Ов, справді? — скрикнув здивовано.— Полковник Штайнберг дістав шляхетство: Edler von?..[1] Знаю єго, пане добродію; ще ріtмайстром служив при уланах в нашім місточку! Що ми не раз випили у веселім товаристві! Прощу вас: Edler von... но, но! І цікавий я, за що?

Я усміхнувся незначно на таке здивування пана Левицького.

— Очевидно, за якісь заслуги,— замітив я від нехочу.

— За які заслуги?

— Не знаю.

— Отже, він тепер шляхтич?

— Шляхтич.

— Но, но! Нема то, як при війську! Помалу, але тим певніше можна всего дослужитися...

В голосі пана Левицького замітив я деяке розчарування, але тілько на хвилину, бо небавом, скоро лише відложив часопис і кинув оком на цінник з картофляною шляхтою, роз'яснив своє рум'яне лице і з глумом кликнув, мовби мав парубка перед собою:

— Федьку, возьми-но там півкірця «корчаків» і «доленгів» і посічи для корів до січки! Ха-ха-ха!

І я засміявся з такого «упадку» шляхти.

— Ага! правда, там жде післанець! — пригадав собі дідич і вийшов до сіней.

Крізь відчинені на хвилину двері повіяло морозне повітря до кімнати.

— Чого хочеш? — чув я виразно розмову в сінях.

— Прошу пана, я би просив заплатити мені за ношення пошти. Вже від півроку не дістав я нічого.

— Адже громада платить тобі!

— Громада платить за своє.

— Ти мені винен три кірці картофлі, пане добродію!

— Але я мав їх відробити в жнива, а за пошту...

— Не дам тобі нічого, забирайся!

— Пане, жінка мені хора!

— А що то мене обходить! Ні, чекай! На, маєш дві шістки.

— Так мало?

---

[1] Шляхетніший від?.. *(Нім.)*

— Так мало? — покривився пан дідич посланцеві.— Іди собі, забирайся!

По хвилині сидів пан Левицький знов зі мною при вині. Був обурений. Я мовчав.

— Хлоп, пане добродію, завсігди хлопом! Смаруй Федя медом, а Федьо все Федьом. Самі на себе видумали сю приповідку.

— Бідний нарід! — сказав я.

— Ет! Хто нині багатий?!

— Люди голодують.

— Самі собі винні, працювати не хочуть!

— Праці нема!

— Хто її шукає, завсігди найде.

— Треба їх навчити шукати.

— Хто хлопа навчить? Тупий, як жидівська сокира...

— Він тому не винен.

— А хто винен? На всякий випадок, не ми, демократи, тілько шляхта, що занедбала нарід.

На сі слова я не відозвався, бо в тій хвилині у сінях хтось глухо закашляв, вийшов на ганок, а звідси пішов попід вікна. Був се посланець. На що він чекав?..

Дідич глянув у вікно і почав розмову про убійство.

— Сороку, розуміється, покарають.

— Розуміється.

— Смертею?

— Сумніваюся! Адже поле єго...

— О ні, пане добродію, се я краще знаю. Побачимо, хто виграє.

«Побачимо»,— подумав і я собі, знаючи справу також добре.

Прикро було мені, я хотів зараз від'їхати, але надійшла пані дому і задержала мене ще на підвечірок. Годі було відмовити, щоб не показатись нечемним.

До стола засіла ціла родина: дідич, єго мати і жінка, доросла донька Стася і малий синок Адась.

— Дивна зима сего року, так мало снігу! — почала стара бабця розмову погодою.

— Ми вже так чекаємо на весну, худоба змарніла,— докинула пані Левицька з господарства.

— Хлопи аж почорніли! — замітила панна Стася.— І ще постять!

— Що то значить «постять»? — спитався Адась.— Молоко лише п'ють?

— Ого! Коли б они молоко мали! — відповів пан Левицький.— Бідний нарід! А шляхті се і не в голові!

— Демократам також не дуже,— замітив я з усміхом.— Очевидно, не всім...

— О пане добродію, як же так можна казати! Ми демократи — що інше...

З недалекої церковної дзвіниці відозвалися дзвони. Голос їх долітав виразно до двора.

Наймичка внесла чай.

— Хто се помер? — спитала бабуся.

— Вмерла жінка того, що пошту носить. Хора була вже від довшого часу.

— Така молода жінка!

— Ніхто не доглядав бідної,— додала слуга з жалем.

— От бідний нарід! — закінчила бабуся сю невеселу тему.

— Як же ви, пане суддя, бавилися в карнавалі? — звернулася панна Стася до мене з питанням.

— Так, трошки...

Панна Стася замітила, що я був у лихім настрою, і не випитувалася мене дальше. І я небавом встав та подякував за гостину.

З паном Левицьким пішов я до канцелярії по своє хутро. На столі лежав цінник картофляної шляхти. Я ще раз глянув на него.

— Можете собі забрати сю шляхту картофляну! — засміявся пан Левицький.— Сим можна добре забавити демократів, так як я забавився.

Я взяв із собою цінник і сів на візок, сердечно прощаний демократичним властителем Пустополя.

Мороз брав на ніч, і захід сонця був такий червоний! На дзвіниці ще дзвонили по небіжці... Голос дзвонів, такий ясний і чистий, морозив мене ще більше, ніж вечірній зимовий холод.

«Ми демократи?..»

«Ми» шляхта картофляна!

1912

ПРОТЕКЦІЯ

Образок з життя

Коли професор жіночої учительської семінарії Степан Катеринич прийшов зі школи додому, застав на своїм бюрку кілька листів. «Певно просьби о протекцію», подумав

собі і відложив листи набік, не прочитавши їх. Се був час іспитів до першого року семінарії; прийняти можна було лише вісімдесят учениць, а зголосилося триста. Навіть рідний батько, коли б мав вибирати в сих трьох сотках. прийняв би передусім свою дочку або своячку, а потім уже не знав би, що зробити, щоб двісті двадцять дівчат не плакало.

— Нащо стільки дівчат на світі? — думав він собі, забуваючи, бо сам був уже жонатий, що саме стільки і хлопців на світі і що природа вже собі якось порадить з тим клопотом. А що був перетомлений і голодний, то в пересердю почав обчисляти, кільки би то було літрів сліз з очей карих, синіх, бурих і всяких інших, коли б так кожда з тих 220 неприйнятих дівчат пролила по наперсткові з кождого ока.

Сі злобні думки перебив йому дзвінок.

— Візита! Саме впору! Коли я їсти хочу!

Однак пішов до дверей і відчинив їх.

В дверях показалася груба пані у величезнім капелюсі з крилами по обох боках і квітках посередині, засапана і зігріта, очевидно, втомлена прикрими сходами на другий поверх.

— Прошу ближче!

Пані увійшла до світлиці і тільки тут відсапнула вільніше.

— Прошу сідати! Чим можу служити?

— Я до пана професора з просьбою о протекцію.

— Певно, донька здає іспит?

— Так.

— А з ким маю приємність, коли вільно спитати?

— Амалія Макольонгва, властителька реальності, вдова...

Представившись, пані Амалія Макольонгва без стриму і скоро виголосила до професора цілу польську промову:

— Я чула, що пан професор такі добрі... А нині без протекції нема нічого; хто має «плечі», той все дістане. Такий уже світ. Щоб дитина не знати яка була мудра, не приймуть її до школи, коли не має протекції. А моя Цилька дуже розумна і добра дитина. Скінчила сьому клясу, здорова, красна, господарна, гафтує, прасує, по-французьки вчиться, на фортеп'яні грає, каву сама зробить...

— Я би радив видати її зараз замуж,— замітив професор з ледви замітним глумом.

— Ах, пане професор, де ж се можливо? Їй тільки шістнадцять літ. Правда, я мала п'ятнадцять, коли виходила

замуж, але то були інші часи. Тепер годі Цилька ще дитина.

— А ті дві панни Макольонгви, що покінчили вже семінарію, то були своячки чи доньки пані?

— То мої доньки, прошу пана професора.

— То пані б хотіли, аби ще й третю доньку приймили?

— Аякже! Прошу дуже. Моя Цилька — чудесна дитина...

— А не буде то кривда іншим мамам, що їм не приймуть ані одної дитини, а пані хочуть уже третю дати...

— Ах, пане професор, я бідна вдова, муж помер...

Тут пані Амалія дуже скоро відчинила шкіряну торбину, вийняла хустку і притулила до товстого лиця і очей.

Професор не любив таких сцен і сказав:

— Не плачте, пані; прийняття доньки залежить не від мене самого; я вашої доньки зовсім не знаю і не маю причин їй шкодити.

— То лише від вас залежить.

— Чому?

— Бо пан професор мають питати руське, а моя Цилька руського не вчилася, якось так зложилося...

— Але по-французьки вчилася?

— О вчилася! Уже п'ять років вчиться!..

Професор встав спокійно з фотелю і не хотів уже з панею Макольонгвою ані слова говорити. Пані обтерла сльози і помалу зближалася до виходу, зітхаючи тяжко. Відтак на відході ще розсипалася словами, але професор уже не слухав і тільки ждав, поки она вийде добровільно за двері...

Пообідавши, професор поклався цілком вигідно на ліжко подрімати. Ще не здрімався гаразд, як дзвінок залунав на ціле мешкання. Професор почув небавом зі своєї кімнати розмову слуги з якоюсь панею.

— Пан спить,— говорила слуга.

— Ой! ой! ой! — нарікала пані.— А то вже завтра іспит. Може би, ви пана збудили? Я тільки на хвильку.

Професор не ждав, поки його збудять, тільки сам зірвався з ліжка і чимскорше брав ковнірець, краватку і сурдут. Він знав, що се знову просьба о прийняття до школи, чудувався, яка в Галичині віра в силу протекції, але хотів бути завсігди чемним — і тому встав.

У світлиці вже ждала пані, дуже подібна до Амалії Макольонгви, але значно молодша.

— Я дуже перепрошаю пана професора, але...

Професор не відповідав нічого, тільки дивився на величезне струсине перо на капелюсі, що звисало аж на плечі і все хилиталося.

— Прошу сідати. Пані в справі своєї доньки?

— Ні! Я за Цецилією Макольонгвою...

— Адже тут перед годинкою була її мама!

— А я рідна тітка Цильки! Казала мені сестра, що пан професор не пустять Цильки з руського, та й я прийшла просити. Она навчиться, то дуже пильна дитина. Она щось трохи знає. Прошу дуже їй не шкодити. Мама бідна вдова...

— Адже ж властителька реальності і то у Львові! Біди не видко по сестрі пані. Врешті, я сам не питаю, буде й хто інший питати.

— Ах, пане професор! Се дуже багато від вас залежить, ви скажете слово, і Цилька буде прийнята. Я вже й до інших ходила просити. А листа ви не дістали?

— Від кого?

— Від пана Бураковського.

— Може, то котрий з тих листів, що я не читав.

— Не читали! — зітхнула тітка з довгим пером, котру професор не знав, як і називати, бо забула сказати, хто она.

Між листами, що лежали на бюрку, лежав справді лист Бураковського. Се був давній знайомий професора, русин-урядник.

— Пан Бураковський звідки знає паню Макольонгву?

— Адже то зять її! Найстарша донька за ним. Сестра не казала нічого?

— Ні!

— Видко, забула. Дуже добрий зять.

— Здається, пані Амалія багато заплатила за нього, бо він довгі літа шукав грошей.

— Де ж там! Щось дістав, але небагато. Отже, як буде, пане професор?

— Нічого не обіцяю.

— Я певна, що ви її приймете, бо се така дитина, що пошукати. Моя сестра вже стратила надію. А я кажу: «Піду і я ще та попрошу». Бо то сьогодні без протекції нема нічого.

Щоб чимскорше позбутися з хати тітки з довгим пером, професор уже не підтримував розмови — і вона за півгодини здогадалася, що пора їй вийти.

Кластися спати вже не було коли, бо ждала робота. Професор переглянув ще листи і вийшов у місто. У школі,

уже підвечір, сторож дав йому знати, що в сінях жде на нього якийсь пан. Професор вийшов.

— А! як ся маєте, товаришу!

Професор видивився на незнакомого, бо зовсім не нагадував собі сього товариша.

— Не пригадуєте собі мене? Ми ще разом ходили до народної школи.

— Такої пам'яті я не маю. Се вже буде зі сорок літ!

— Я ваш краян Приступа Микола.

Професор не міг собі згадати ані Приступи, ані Миколи і тільки ждав, чого він хоче.

— Я, пане товаришу, в справі одної учениці, що завтра буде здавати іспит до семінарії...

— Певно, Цецилії Макольонгви? — сказав професор навгад.

— Справді так! Які ж ви здогадливі! Не вам казати, що тепер без протекції нема нічого. А тут триста дівчат...

— І з них 250 має протекцію, і то не одну, а по кілька.

— Все ж таки добре звернути увагу і попросити. Прихильне слово багато значить. А се дуже спосібна дитина.

— Добре, добре, я зверну увагу, будьте спокійні. А тепер мені ніколи, бо робота жде.

Професор уже й не допитувавсь, звідки Микола Приступа знайомий з Макольонгвами, і попрощався з ним чимскорше.

По таких заходах Степан Катеринич на другий день справді звернув пильну увагу на малу Макольонгву. Коли она станула перед ним, щоб щось перечитати та оповісти по-руськи, він довшу хвилину приглядався їй. Се була дійсно рідна донька старої Макольонгви, тільки більше подібна до якогось іншого птаха, ще не зовсім поросłого пір'ям. «До якого би птаха її прирівняти?» — думав професор хвилинку, кладучи перед Цильку книжку.

Дівчатко, невеличке, куце, бліде, мов заспане, взяло книжку в руки і почало читати. Ох, господи, що се було за читання! Се було незручне складання букв, одної до другої, з помилками, з хибними наголосами — зовсім недоладне. А в оповіданні було повно польських слів: здивився, зруцім, вруч противно, полєців єму, злитувався і т. д. Хоч професор не відозвався ані слова, панна Цилька урвала нарешті оповідання і сказала:

— Я дуже настрашилася.

— Не бійтеся, панно Цилько, все буде добре. Ідіть, здавайте спокійно дальше!

Цилька відійшла — і Катеринич тільки тепер зміркував, що вона дуже подібна до курочки-голошийки, такої мов обскубаної, та пригадав собі слова мами і тітки, і Бураковського, і Приступи, що се дуже здорова і талановита дитина. Ох, боже! Є ким величатися!

Але щоб не скривдити дитини, Катеринич заглянув і до її свідоцтв. Там справді були ноти і з французького, і з фортеп'яну, але цілі свідоцтва зовсім не доказували таланту дитини. Нічим не замітна учениця, яка врешті може подобатися якомусь другому Бураковському чи Чосниковському, але на учительку нездатна.

По двох днях при виборі дівчат Катеринич пильно слухав, як панну Макольонгву скласифіковано з інших предметів. Мала чотири ноти «недостаточні», так що вже більше й не треба їй було «шкодити». Не прийняли її.

Професор не бачив, скільки сліз пролила панна Цилька, мама і тітка, але по кількох днях стрітив на улиці товариша Приступу і вважав потрібним сказати йому, чому Цильки не прийняли.

— Ет, говоріть! Не мала протекції і вже! — рішив Приступа справу коротко.

— Та нехай би замуж вийшла! — порадив професор, аби якось потішити товариша.— Се ще ліпше, як семінарія.

— Та се так і буде,— відповів товариш.

— За кого ж виходить замуж?

— За мого брата, податкового урядника.

— От і гаразд! — А чому ж він її вибрав? Він же русин?

— Т-та! Стара щось там обіцяє дати, але не зараз, аж по смерті...

— А она багата?

— Хто її знає! Реальність є, се правда...

— Ну, дай боже здоровля! Тішуся, що панна Цилька не сумує з моєї причини.

І товариші розійшлися.

1912

ПАН РАДНИК НА ВАКАЦІЯХ

Пан радник суду Левицький (не з тих Левицьких, що ви їх знаєте, тілько з тих, що жили колись у селі Піщоватім, де пан радник ущасливив родину своїм приходом

на світ дня 23 марта 1868 року) — так він заповів своїй сестрі і своєму швагрові, священикові, що приїде до них на село на вакації на цілий місяць. Швагер уже вислав коні по него до стації, а сестра уже й ліжко постелила для него в окремій кімнаті, бо вже було вечором.

— Я певна, що він у нас довго не посидить,— говорила їмость до свого чоловіка.

— Чому?

— Та де він, старий кавалер, витримає ту! Але коли хоче і овшім! Аби не гадав, що я не рада єму.

— Тісно у нас,— замітив священик.— А я де буду спати?

— Та вже не журися, місце тобі найду.

І їмость пішла смажити курята, а єгомость почав читати часопис. Троє менших дітей, утомлених цілоденним біганням, уже спало, двоє старших ждало ще на приїзд вуйка та забавлялося тим часом у кухні, де було найвеселіше. Тут слуги вечеряли, два пси крутилися і незчисленна сила мух гуділа ще тихо при світлі лампи, як пчоли в пасіці.

Минула з година, як на подвір'ї затуркотів візок. Пан радник приїхав.

— Вуйко! вуйко! — закричали перші діти і вибігли на ганок.

За ними вибігли і батько, і мати, також і слуги, для котрих сей гість був занадто великим паном, щоб не подивитися на него.

Пан радник досить легко, як на свою вагу, зіскочив з візка і увійшов у світлицю. Був се присадковатий, грубий панок, з головою так низько обстриженою, що виглядала, як лисина; і вуса мав підстрижені коротко, по-новомодньому. Повне, рум'яне лице аж вилискувалося до світла. Цілий був зігрітий і спітнілий, мовби не їхав вечірнім холодком.

Сіли вечеряти. Курята були дуже смачні. Одного лише не доставало — а то доброго пива, до котрого пан радник привик.

— Я маю незле вино,— потішав гостя господар дому.

— Ні, дякую. І овшім, як нема пива. Спробую місяць обходитися без ніяких гарячих напоїв. Дев'ятдесять два кілограми ваги — чи ви гадаєте, що то легко носити? Прошу о квасне молоко.

Квасне молоко дійсно смакувало гостеві; випив з охотою, мов найліпше пиво.

Поговорили ще з годину і пішли спати. Пан радник розгосподарився у своїй кімнаті. Зняв заслону з вікна, дивуючись, нащо сестра то повісила, відчинив вікно настижір і легше відсапнув, коли з города повіяло холодком. Потім виїняв з валізи цахерліну і насипав багато під простирадло. Колдру відложив набік і лишив собі коц. Відтак поклався і почав читати часопис, що привіз із собою.

Перша новинка, яку прочитав, була про хлопця, котрого вжалила муха і він помер від затроїння крові. Ся новинка зараз нагадала щось панові радникові, він встав з ліжка, витяг з валізи цілу пачку паперу Tangl efoot, що на него муха як сяде, то вже не відчепиться і згине страшною смертю. Сего паперу пан радник наклав повнісінько, де лиш міг, ще й на дивані над своїм ліжком пришпилив кілька аркушів.

Потім знову поклався і читав далі. Прочитав, що у Відні жінку славного лікаря вжалила також затроєна муха, її оперували, втяли ногу, але она таки померла. Мухи взагалі страшенні шкідники. В Америці дуже з ними воюють. І не диво. Они множаться просто без пам'яті, сідають де-будь і розносять нечистоту і заразу по людських мешканнях. Нема хліба, булки, м'яса і взагалі страви, котрої би они не занечистили. І далі широко та основно описувалося в часописі шкоди від мух і війну американців з ними.

По такій лектурі пан радник почув, як єму квасне молоко гуркотіло і переливалося всередині, хоч і не перешкоджало бажанню спати. Він уже не читав дальше, тілько придивився ще нетлям, що крутилися довкола свічки, загасив світло, обернувся і небавом захропів такими страшними свистами і голосами, що в саду під вікном кіт станув і довгий час слухав та надумувався, чи скочити у вікно до кімнати радника, де він звичайно ночував на канапі, чи ні. Поки що рішився не скакати.

Була саме опівніч. Панові радникові снилася муха, така велика, як чорний баран, дуже лобата і волохата, з великим червоним кровавим жалом. Она лізла по покривалі помалу і повагом просто до носа пана радника. Він виразно чув, що ще хвилина — і прийдеться єму цілком вмерти від ужалення. Коли мала муха доводить до смерті, то такий баран може чоловіка із'їсти, не питаючи, чи се радник, чи ні. Так радник зі страху аж перестав хропіти.

В ту саму хвилину кіт рішився дістатися до єго кімнати вікном. Оден скок — і він уже стояв на вікні, але на чімсь такім липкім, що ані ноги відчепити. Переполоханий,

просто впав з вікна на поміст і зам'явчав так жалісно, як би хто єго різав. Потім якось ноги відорвав від паперу на мухи, але той тим часом причепився єму до хвоста і хребта. Для кота настала така грізна хвиля, що він почав з лопотом уганяти по кімнаті, по помості, канапі, столі — нарешті скочив на ліжко радника і знову зам'явчав дуже тривожно.

Страшна муха, що снилася радникові, нараз щезла; радник збудився і крикнув: «А кота!» Але кіт не вступався. Радник засвітив свічку, кіт зіскочив з ліжка, але на помості знову зам'явчав жалісно,— очевидно, з просьбою о рятунок. Радник засміявся, встав, зловив кота, віддер папір з шерстю і викинув наляканого кота вікном у сад.

Ся пригода не вибила єго зі сну, навпаки, забавила єго трохи, і він небавом знову хропів ще страшніше, як перше. Чули ви коли, як у тартаку пила, краюча пень дерева, свище, стогне і скрегоче,— отак пан радник хропів, а до того ще цмокав і пахкав устами, мовби пару випускав. Се значило, що тепер, хоч стріляй з пушок, він не збудиться.

З тої доброї нагоди скористали три комарі, що вікном влетіли у кімнату, тут довго гомоніли свою тоненьку пісню, нарешті надибали голову пана радника, зміркували, що на ній не попасуться добре, сіли на лице, чомусь і тут не посиділи довго і тілько, як найшли на накривалі товсту руку радника, засіли до пиру. Встромили жала у шкіру і нассалися так, аж їм животи напічнявіли і почервоніли. По такім пирі відлетіли собі спокійно вікном. Пан радник не збудився.

Починало зоріти. Вікном заходив до кімнати милий холодок. Горобці вже відзивалися в саду і на господарських будинках. Сонце починало зазирати у вікно, освічувати двері. Кілька мух, що ночували на печі, збудилося. Почали шукати снідання і відразу впали на небезпечний папір. Застрягли ногами в клей і тілько крильцями гомоніли у смертельній тривозі.

Тим часом цілий рій мух, що ночував у недалекій стайні, побачив, що пастух відчинив двері, і вилетів з радістю надвір. Було ще холодно, отже, рій кинувся за сонцем і залетів просто у вікно радника, а звідси у єго кімнату. Відразу кількандцять застряло на паперах і зчинило музику, як у пасіці. Але сотки розлетілися по стінах та по образах і обстанові.

Сонце підійшло вище і, де лиш як муха спала, пробудило її. З кінської стайні вилетіло кілька сот, з-над гною зірвалося кілька тисяч, в кухні загомоніло, як у улію, і почався щоденний літній концерт мух на селі; у кімнаті радника, зверненій до сонця, небавом був тихий, милий гомін: тисячі мух вганяли навзаводи у промінних сонця і співали свої пісні.

Але багато з них було голодних, і они, надибавши голову, руки і виставлені ноги пана радника, шукали на них поживи. Одна доконче завзялася влізти радникові в ніс, але се не повелося, бо він зараз збудився і махнув рукою, кілька сот мух з перестрахом злетіло понад ліжко.

— Господи, що тут мух!

Глянув радник на папери — на кождім бриніло та моцювалося зі смертю по кільканадцять мух, але сотки, може, й тисячі, літали собі весело і безжурно. Аж тут радника засвербіла рука. Він глянув: на ній були три великі білі плями, мов напухлі, кожда навкруги почервоніла. Всі три аж просилися, щоби їх подряпати. Але пан радник, дбалий про своє здоров'я, знав, що дряпати не вільно, бо, може, се плями від затроєних мух, встав, убрався і зараз пішов до сестри по спіритус. Спіритусу не було, лише міцна горівка. Радник зараз дуже докладно змив пожалені місця, уже не клався спати, тілько, неспокійний, вийшов у сад. Він так любив спати до 8-ї години рано, а тут прийшлося встати по 4-й.

— Може, то затроєні мухи сіли? — питав він швагра при сніданні.

— Не бійся, адже се комарі,— потішав швагер.

— Але ж свербить.

— Не бійся! Перестане!

— Чому ти зняв заслону з вікна? — питалася сестра.— Адже я нарочно гонила вчора мухи з твоєї кімнати і заслонила вікно, щоб рано тебе не збудили.

— Дуже гаряче, дихати нема чим,— відповів радник.

— Треба було зрана заслонити.

Пан радник дивився неспокійно на свою руку, пожалену комарами; она була гарячіша як друга.

— У тебе в селі не було випадку смерті від мухи? — питався він швагра.

— Був перед місяцем.

— Ну, і що?

— Нічого.

— Люди повинні би гноївки зливати нафтою; так стоїть у часописі.

— Іди подивися на мою гноївку і зміркуєш, що я потребував би з п'ять бочок нафти, щоб її зілляти. Цілий гній стілько не варт.

— Що то в хаті! — додала господиня.— Тут ще мало мух. От ходи зі мною до кухні, там побачиш! Щодня топлю їх у сироватці з тисячу — на другий день є натомість три тисячі.

Пан радник не був цікавий побачити сю пасіку мух, тілько подумав собі, що там варяться сі страви, що він їх їсть і буде їсти. І він з якимсь завзяттям дмухнув димом з цигара аж під стелю.

— Тут не впильнуєшся на селі,— говорив священик.— Мені самому не раз аж страшно. Правлю парастас при небіжчику в хаті. На нім рої мух. Баба галузкою зжене їх, а они всі на мене. Що зробиш?

— Справді, неприємно,— потвердив радник і задумався.

По сніданні вибрався він на прохід в село. Він так дáвно не жив на селі, тілько Пісковате добре тямить. Варто подивитися. Тілько зійшов з горба, де стояло приходство, на дорогу в село, побачив у рові здохлу курку. На ній аж мріло від мух, а багато літало над нею.

Пан радник сплюнув і побажав тому селянинові, що викинув курку в рів, чогось такого, що якби се сталося, не було би єго між живими в одній хвилині. Тим часом се не сталося, і тілько курка не жила, а пан радник уже не пішов у село, лише завернув у поле.

Тут було гарно. Люди жали збіжжя, на полі стояли вже півкопи, ячмені ще зеленіли, гречка цвіла чудово. Радник ішов помаленьку польною доріжкою, курив цигаро і вимахував паличкою. Нараз у праву руку щось єго так вкололо, аж запекло. Він вхопився лівою за ню, оглянувся, побачив, що якась муха відлетіла, але яка,— мара знає. Вжалене місце відразу почервоніло.

— А нехай то чорт побере! — закляв радник і зараз завернув додому.

— Що то може бути? — спитав він швагра на подвір'ї, показуючи єму руку.

— Се, здається, кінська муха тебе вжалила.

— Се не така, як домашня?

— Е, ні, ся як вжалить, то аж заболить. Але ти не бійся!

— Ет! добре тобі казати, а я йду та змию місце горівкою. Може, та муха була на курці в рові, що я бачив. Ой порядки, порядки в тім селі! Я би за ту курку на місяць до арешту всадив.

І з тим пішов до хати змити руку горівкою.

По обіді панові радникові дуже здрімалося; просто з ніг валився. Він сьогодні встав так рано, як єму вже від років не траплялося,— мусив подрімати. З уваги на діти, мухи, кури, качки і спекоту сестра постелила братові в альтані. Там також не було холодно, все ж таки краще, як у кімнаті.

Пан радник заснув за кілька хвилин. Спав дуже смачно зо дві години, накривши голову часописом. Коли збудився і скинув із себе часопис, забриніла єму пчола майже під самим носом. Він махнув рукою спросоння і в тій хвилі почув на підборідку біль — пчола вжалила єго. Намацав місце рукою і вийняв жільце «ще тепле». Але місце боліло дальше.

Пан радник встав сердитий, як сто чортів, прокляв і пчоли, і мед та побіг чимскоріше змивати підборідок горівкою.

— Ти, замість випити, всю горівку зужиєш на змивання,— жартував швагер.

— Ет! Дай мені спокій! — відворкнув радник.— Через ті мухи, комарі, бонки, пчоли і здохлі кури я тут, мабуть, довго не посиджу.

Радник був лихий, швагер знав з власного досвіду, що по обіднім сні чоловік встає не раз лютий зовсім без причини,— отже, й не заводив тепер розмови з радником.

До підвечірку вже гість трохи позабув пчолу, хоч все ще від часу до часу хапався за болюче місце,— говорив лише, що нема-то вакацій, як у чистім готелю над морем, десь на Лідо або взагалі на полудні. Вигоди, купелі, веселі люди, свіже пиво — одним словом, рай, і не за дорогі гроші, тілько дорога туди страшно далека, й она найбільше лякає єго.

По підвечірку пан радник пішов у ліс. Заким дійшов, зігрівся на цілім тілі. Під лісом на окопі усів собі відпочити і закурити папіроску. Приємно було тут посидіти, повітря чисте, запахи смерек, тихенька люба музика мушок у соняшних промінях, туркотання диких голубів у лісі — а тут перед очима поля, долини, люди на полі... Гарно на світі!

Відпочивши, пан радник пішов у ліс. Походив з годину і був вдоволений. Вже вертав, як під коліном лівої ноги сильно єго заболіло, так мовби хто розжарену на червоно голку запхав у живе тіло. Він через ногавиці потер болюче місце — ще гірше заболіло, а до того, ще й засвербіло несамовито.

— Що за дідько! — здивувався радник і заразом настрашився.

— Адже в таке місце ніяка муха не могла дістатися і через одежу жалом не досягла би.

А під коліном пекло далі, як огнем. Радник вертав додому так скоро, аж засапався. Тут відразу взяв пляшку з горівкою з кредєнсу і пішов до своєї кімнати. Роздягся і хотів подивитися на болюче місце. Грубий живіт не давав єму зігнутися як треба, щоби подивитися під коліно, та й без живота був би небагато там побачив. Тілько рукою намацав грубий гудзок, як фасольку, до того, ще й гарячий. Радник зняв зеркало зі стіни, поставив напротив болючого місця і тілько в зеркалі побачив широке червоне п'ятно.

Подивився у вікно і побачив швагра.

— Швагре, прошу тебе, ходи-но сюди! Мене знову щось вжалило!

— А то що за біда! — здивувався швагер.— Се вже котрий раз сьогодні?

Від горівки болюче місце ще більше почервоніло, і швагер не міг вгадати, що се могло бути.

— Здається, мурашка,— здогадувався він.

— Та відки ж мурашка, коли в мене скарпетки під-в'язані? Куди залізла?

— То, може, крізь штани яка біда вжалила?

— Коли й як? Я не чув! — дивувався радник.— Помацай, яка там гулька.

Швагер помацав,— справді, шкіра ствердла на гульку.

Радник подивився на годинник.

— Кажи запрягати коні, я вертаю до Львова. Два поїзди ще захоплю. А по дорозі в місточко вступлю до лікаря.

— Що ти? Здурів, чи що?

— Се моє рішуче слово.

Швагер прикликав на пораду жінку.

— Не роби мені встиду, брате! — просила сестра.— Навіть доби не був! Що самі слуги скажуть? Они знають, що ти приїхав на місяць.

— Не можу, сестричко, я готов ту померти від зараження крові, може, вже завтра.

— Не говори дурниць! От ми жиємо тут роками.

Але радник поставив на своїм — і сестра вже не противилася, коли зміркувала страх брата. Лише радила єму, коли лікар скаже, що нічого страшного, назад вертати.

За півгодини вже візок з радником туркотів по дорозі, а за годину вже лікар д-р Перльмутер оглядав місце під коліном радника і говорив дуже загадочно:

— То може бути від звичайної домової мухи, або і від польової, або від мурашки чорної або червоної, від щипавки, або від комара, або від кліща, або від оси, або від пчоли, або від такого червоного — лікар не знав, як то назвати, або від такого зеленого — і сего не знав назвати...

— Але чи то небезпечне? — допитувався радник.

— То ще не знати. Єжелі та муха сиділа на стерві...

— Я то знаю,— перебив єго радник нетерпеливо.

— Ну-ну, я пану райці щось дам. А завтра я би радив знову прийти.

Д-р Перльмутер приніс амоніак і вату і міцно натер болюче місце. Пан радник зібрався, заплатив, за порогом сплюнув, подивився на годинник і казав візникові спішитися, бо ще би можна захопити вечірній поїзд до Львова.

Справді, захопив і за півгодини вже сидів у вагоні смутний, невеселий та легенько крізь ногавиці обмацував болюче місце. Оно вже не свербіло так, як перше, але боліло...

Що вам ще дальше буду оповідати? На другий день львівський лікар втихомирив радника, що нехай смерті не боїться, се, очевидно, мурашка єго вжалила... А вечором того дня при свіжім пільзнері пан радник думав, чи би не вибратися над море...

1912

ПОЗИЧЕНЕ ЛИЦЕ

У сотну річницю уродин Маркіяна Шашкевича була велика тривога в комітеті, що збирався святкувати ювілей поета. Конечно треба було його портрета, а всі знали, що в його часи фотографія ще не була відома, він же сам був забідний, щоб маляреві заплатити за свій портрет. Як же святкувати таке велике свято, не показавши народові подоби того, про котрого мали говорити і писати різні бесідники й учені? Тут видавці Маркіянових писань просять о портрет, тут «Просвіта» хоче у своїх книжочках показати його людям, тут різьбярі збираються ліпити його

бюст, а портрета як не було, так нема. Уже й чоловіка не найти, що описав би хоч словами, як поет виглядав. Клопіт!

Але коли русинів нападе вдячність для поета,— се діється звичайно в кількадесять літ по його смерті,— тоді вони на все находять способи. Нема портрета? Велике діло! Адже, правду сказати, преподобний літописець Нестор також не фотографувався, і наш король Данило не лишив нам свого портрета; св. отець Николай також не думав, що колись захочуть русини знати, як він виглядав. А проте які прегарні їх портрети ми маємо! Яка стареча повага у Нестора, яке гусяче перо і який величезний каламар, як горнятко! А в короля Данила на голові яка корона з ріжками, як малий котел з ніжками, і які мудрі очі! У св. Николая яка доброта в лиці і, головна річ, що за поважна сива борода! У нас є своя давня, добра малярська традиція, яка ніколи портретованого чоловіка не кривдить і коли не додасть йому чогось, то певно не відбере. Отож ся наша традиція витягла й тепер комітет з біди. Славний маляр Іван Неруш обіцяв змалювати портрет М. Шашкевича, і на його слово можна було спуститися.

Отсей маляр не був з простих богомазів, се був артист з божої ласки. Але заким земляки пізналися на його таланті, він у скрутнім положенні довгі літа за шницлі і розбратлі, що їх заїдав у жида Нафтули, платив своїми образами (колись ми за них будем платити золотом!). Потім він уже став славним і в нас та малював усіх патріотів, великих і малих, що заплатили йому, малював чудові ліси, нетрі і болота, бажаючи нашу землю зберегти для потомків хоч на образку, і проживав уже спокійно, не нарікаючи.

Він займався також і красним письменством, і з малярського становища сказав не одно гірке слово поетам. Отже, він знав добре, що Маркіян не заробив ані шеляга на своїх поезіях і що духовна консисторія, хоч здавна була всесвітніша, не освітила ні одним промінчиком безрадісного поетового життя. Маркіян бідував і в семінарії, і на голодних парохіях, слабував тяжко — значить, цілком певно, не виглядав так, як товстий декан або крилошанин, тільки як бідний сотрудник або катехит. Отже, йшло о те, щоб винайти такого священика з мізерним лицем на модель до Маркіянового портрета. Худе, запале лице і задумані очі мали бути головною ознакою поета. Знайти поміж священиками такого чоловіка, котрому

з лиця було би видко, що він бідний, зовсім не велика штука,— і наш маляр відразу вдався до львівського катехита Губського з просьбою, щоб позволив змалювати з себе портрет поета. Катехит, патріот, яких мало, був би й душу дав за рідне діло, а не тілько своє лице до портрета. Адже йому з того не було ніякої шкоди, а М. Шашкевич міг показатися перед новим поколінням свого народу не лише з поезіями, але й з головою, очима, устами і навіть з реверендою, хоч і без пелерини. Недостача пелерини у Маркіяна, стверджена істориками літератури, може вправді в очах всесвітлішої консисторії обнижити вартість поета, однак вага поезій не в пелерині — ішло о лице, а його великодушно відступив поетові брат у Христі.

Гарний портрет М. Шашкевича був небавом готовий, скопійований у великих і малих розмірах, і дивував земляків своїм благородним і мізерним виразом. Жаль брав кождого, хто тілько подивився на нього. «Бідний Маркіяне, отсе ти так виглядав! Видко-видко, що зле тобі діялося». В цілім краї, де лиш був який концерт в честь Шашкевича або куди зайшла книжечка про нього і з його портретом, всі так зітхали, дивлячись на його подобу. А славні концертові бесідники — парламентарі і непарламентарі — зверталися з правдивим одушевленням до портрета між зеленню, і одні взивали його громко: «Встань, Маркіяне, подивися на плоди своєї праці!» — а другі казали: «Спи, Маркіяне, спокійно, ти своє зробив, а ми дальше ведемо твою роботу». Маркіян дивився розумно збоку на бесідника і на публіку і не відзивався, хоч і міркував собі, що легше послухати другої ради...

Минули Маркіянові свята, і Русь, віддавши йому належну честь, успокоїлася. Один тілько катехит Губський, котрий позичив поетові свого лиця, не мав спокою. Коли книжечки про М. Шашкевича розійшлися широко, принесли їх діти до школи, де Губський учив, стали собі показувати портрет свого катехита і ніяк не могли зрозуміти, чому він назвав себе Шашкевичем. Се була для них загадка дуже дивна і трудна до відгадання. Щоб таки її відгадати, одна сміліша дівчина спитала катехита, чому він тепер інакше називається. Катехит не знав, що відповісти, тілько коротенько щось замітив про те, що він лише подібний, але не такий самий, як на портреті.

Діти ще можна було легко здурити, але більший клопіт був зі старими. Раз у залізниці селянин, як його побачив, аж перехрестився і сказав до сусіда, з котрим сидів: «Свят,

свят, адже се Шашкевич! Казали, що він тому сто років уродився, а він, ади, який молодий!» Катехит зачув слово «Шашкевич» і здогадався, що се про нього була бесіда.

Іншим разом на зборах на селі катехит Губський промовляв незвичайно гарячо і гарно про «Сільського господаря» і про торгівлю худобою, коли тут якийсь селянин скрикнув: «Славно, Маркіян Шашкевич!» Очевидно, не знав життєпису поета, тілько портрет його бачив.

На празнику в селі К. запрошений катехит мав проповідь. Говорив, як звичайно, гарно і не замітив, як два селяни шептали собі:

— Андрію, адже се той, що в читальні на образку?

— Таки той!

— Ото душенька його покутує, що він ще по сто роках мусить служби божі правити і казання казати. Тут щось несамовите...

Селяни так зацікавились проповідником, що се аж до пароха дійшло. Але й він не знав таємниці портрета і, коли на гостині дякував проповідникові за його гарну промову, казав між іншим: «Не диво, що ви о. катехит такий золотоустий! Подивіться лише на нього, адже се точнісінько другий Маркіян Шашкевич. Аж дивно, як можуть найтися такі два однакові обличчя!»

По сім признаку о. катехит обтяв собі цілком низько волосся і жалував, що не може запустити вусів. Волосся, коротше, як на портреті, змінило його трохи, але небагато; се все ще був Маркіян. Потім снилося йому раз, що правдивий Маркіян станув перед своїм портретом, довго махав головою, підійшов до ліжка катехита і виразно спитав його: «Нащо се?» Катехит перепудився і збудився.

Далі зажадав хтось від нього його фотографії до календаря, де мали бути портрети всіх, що устроювали здвиг «Соколів», на котрім він промовляв при посвяченні прапора. Отець катехит рішуче відмовив фотографії, бо постановив собі десять літ не фотографуватися і ждати на се, поки стане старшим. Він своє молоде лице відступив Шашкевичеві, а старше хотів лишити для себе. Може бути, що він ще більше заслужиться для народу, стане послом, членом краєвої ради шкільної, президентом банку або крилошанином,— от тоді і його портрет схотять люди оглядати. До того часу він троха вже постаріється, полисіє, погрубіє і буде мати своє власне лице. А тамте позичене нехай уже лишиться при Шашкевичу!

СЛАВНИЙ ЧОЛОВІК

Славний чоловік, поет, учений і політик, Василь Курянський обіцяв комітетові в місті Ст., що приїде на вечерок в честь М. Шашкевича з промовою. Для міста Ст. і цілої околиці був се не щоденний случай, вечерок мусив випасти добре бодай з матеріального боку, бо одні приїдуть віддати честь Шашкевичеві, а другі схотять побачити і послухати живого славного чоловіка.

Щоби нагородити Курянського за труд, комітет завчасу рішив привітати єго на двірці залізниці, подати єму букет цвітів, привезти єго з парадою до Народного дому, а по вечерку прийняти єго доброю вечерою з відповідними промовами. Виконанням сеї програми мав зайнятися студент прав Володко Сверликовський, син місцевого урядника, великий прихильник поета Курянського і сам також поет, котрий поки що ховався за прибраним іменем В. Наддністрянський.

Він уложив незвичайно гарну і поетичну промову на привітання Курянського і кілька днів переробляв її разом зі своєю улюбленою Нусею Осиповичівною, котра мала сю промову на двірці сказати. Панна Нуся, хоч тілько недавно скінчила ліцей, належала вже також до української літератури, а іменно до ліричної поезії, відколи многонадійний поет, а єї милий В. Наддністрянський так-таки й називав її у своїх віршах не інакше, тілько Нусею з різними прекрасними прикметниками.

Все було уложене і приготовлене гарно наперед. Один лише клопіт лишився, такий, що Курянський не написав певно, котрим поїздом приїде, лише повідомив Сверликовського загально, що прибуде підвечір. Пополудні приходили до Ст. два поїзди зі Львова, оден о 5 годині, другий пів до 7-ї; отже, коли би Курянський не приїхав першим поїздом, треба було виходити до другого цілою громадою і з букетом,— що не було приємне.

Першим поїздом Курянський справді не приїхав. Тут уже всі ждали на пероні, панна Нуся уже лякалася, що забуде дещо з промови, тим часом із львівського поїзда уже всі вилізли, кому треба було, а Курянського між ними не було. Трохи розчарована завернулася громада прихильників славного чоловіка оп'ять до міста, лишаючи букет у портьєра, щоби не носитися з ним без потреби. Сверликовський наказав усім, щоби ставилися знову на двірці коло пів до 7-ї години, відпровадив Нусю до єї дому і сам пішов до своєї хати на підвечірок.

Сидів тут, неспокійний, з годину, коли нараз хтось застукав до дверей. Двері відчинилися, і в них показався поет Василь Курянський!

Сверликовський почув у першій хвилі охоту завернути єго відразу на дворець, але, очевидно, здержав себе.

— Ви ж котрим поїздом приїхали? — сказав лише не то здивовано, не то з докором.

— А отсим, що тепер приходить,— відповів Курянський спокійно.

— Адже зі Львова не приходить тепер ніякий поїзд!

— Я й не їду тепер зі Львова, тілько з іншої сторони, мав орудку недалеко звідси.

— Ох, господи! — зітхнув студент.

— Що ж там такого? — спитав славний чоловік.

— Та нічо... Прошу ближче.

— Я приходжу до вас, бо тілько й вашу адресу знаю.

— Дуже мені мило. Будьте ласкаві до салону... Я покличу зараз тата й маму.

Тато й мама справді зараз надійшли, привіталися і відразу попросили гостя до підвечірку. Як тілько славний чоловік засів до стола, Володко вибіг з хати і стрілою полетів до Народного дому, де молодий комітет робив лад на сцені.

— Слухайте! — крикнув уже здалека.— Курянський вже приїхав і є в нас!

— Та коли? — здивувалися всі.

Сверликовський об'яснив їм річ і притім розсердився.

— Як же ж так можна? Тут букет готовий і промова відповідна тілько до виходу з вагона, а він уже в місті! Що Нуся скаже? Адже она розплачеться!

Комітет згодився з Володком, що Курянський попсував програму і зробив велику неприємність Володкові, Нусі і цілій громаді. Один з комітетових відважився замітити, що Курянський нічого ж не знав про прийняття і зовсім єго не вимагав, однак се не потішило інших; все одно вийшло, що громада нечемна і що Нуся, улюблена панна всіх студентів із Ст., мусить плакати з досади і розчарования.

— Слухайте! — відозвався енергічно Сверликовський.— Все мусить відбутися після уложеної програми! Як заповіджено, всі маєте бути коло пів до сьомої на двірці. Інші не знають, що сталося, то й так прийдуть. А я беру на себе доставити вам Курянського на дворець, так що ви будете єго мати в хвилину, як поїзд надійде. І все буде так, як уложено. Будьте здорові!

Сверликовський побіг додому. По дорозі замовив фіакра і казав єму ставитися коло дому чверть на сьому годину, а потім, коли всядуть, їхати не питаючи на дворець. Дома застав Курянського при підвечірку, на розмові з батьком і матір'ю.

— Я був у Народнім домі, подивитися, чи вже все готове, чи сцена прибрана,— почав оправдуватися.

— Як же там? — спитав Курянський.

— Все дуже гарно. Людей із сіл уже повно в місті.

— Початок вечерка о сьомій, здається? — питався дальші славний чоловік, споглядаючи на годинник.— Тому я й приїхав скорше, щоб не спізнитися.

— Не спізнитеся, не бійтеся! Як почнеться о сьомій годині, буде також добре. Се провінція.

Так потішав Володко.

Але Курянський, як кождий славний чоловік, був нервовий і заявив, що мусить ще троха причепуритися, а потім піде до Народного дому, бо волить сам почекати, аніж ціла громада людей має ждати на нього.

Було вже по шостій годині, і за яких десять хвиль мав над'їхати фіакр. Славний чоловік не спішився занадто, бо ще мав з годину часу, і Володко по рухах єго міркував, що коли стане перебиратися, мине найменше з двадцять хвиль — небагато, але досить, щоби ціле привітання на двірці відпало і щоб люба Нуся, котра нічого не знає, плакала. Через те, хоч і не був такий славний, як Курянський, зробився нараз дуже неспокійним і нервовим, ходив з кута в кут, мняв чуприну, заглядав у вікна і думав, як затягти Курянського до фіакра. Сказати правду — зле, не сказати — також зле.

— Чого ви такі нервові? — спитав єго гість, зауваживши єго неспокій.

— Я все такий,— відповів Сверликовський навмання.— А тепер ще й голова розболіла від тої біганини перед вечерком.

І він зі страхом почав дивитися, як Курянський стягав із себе сурдут. В тій хвилі затуркотів перед домом фіакр і станув.

— Знаєте, що я вам порадив би, пане доктор?— промовив Володко, як у гарячці.— Може би, ви ще тепер не вбиралися у фрак, а переїхалися зі мною трохи по місті по свіжім повітрі. Мені буде приємно і вам не пошкодить. Фіакр уже жде, я замовив собі. За півгодини вернемо. Що будете цілу годину робити?

Курянський подивився на годинник і зачав думати, що робити. Потім говорив, що готов спізнитися, що любить точність, що сьогодні вже милю їхав возом — всього того Володко слухав і стояв, мов на грані.

— Ну, та нехай там! — сказав нарешті.— Се ще справді не час на вечерок. Трохи провітритися не пошкодить.

Володко аж відітхнув.

— Ручу вам, що вечерок не почнеться о 7 годині! — промовив з запалом, мовби хотів звеличати всю Русь-Україну за її неточність.

Курянський надягнув знова сурдут і пальто, і оба вийшли надвір. Коли б так був надумувався ще кілька хвилин, була би вийшла невдача на цілій лінії.

Фіакр, не питаючи, повіз обох просто на дворець. По дорозі Сверликовський розмовляв з Курянським то про се, то про те, а тим часом думав, куди і як єго завести на перон, аби виглядало, що саме тепер він приїхав. Казав фіакрові станути перед бічним входом до двірця і попросив свого гостя, чи не був би ласкав заглянути з ним на хвилину на перон, бо саме тепер надходить поїзд із Львова, а ним, може, приїде тітка на вечерок, отже, випадає взяти її до себе додому.

Курянський не перечився і пішов зі своїм прихильником без ніякого підозріння на перон саме в хвилю, як заїздив з гуркотом довгий поїзд. Коли з возів почали вилазити люди, оба стояли вже перед поїздом і розглядалися.

— Здається мені, що тітка не приїхала,— замітив Володко.— Ану, вертаймо!

І пішли за гуртом людей.

Коли тут ціла громада, що стояла збоку, як не крикне: «Славно! Славно!» — Курянський аж перепудився і оглянувся, кому се честь дають. Але зараз і зміркував, що се єго вітають, і усміхнувся. Тим часом панна Нуся, гарна, як рожа, вийшла з громади, вклонилася і почала говорити:

— Високоповажаний пане доктор! Ми з тугою чекали на сей поїзд, що мав нам привезти так дорогого гостя,— і він привіз нам вас.

І далі говорила панна Нуся гладко, з чуттям і повагою, так що Володко ріс, як на дріжджах, і єго нервовість зовсім минулася. Курянський, як годиться, слухав промови з похиленою головою, прийняв букет, подякував, привітався зі всіма — і ані тепер, ані потім ні одним словом не згадав, що він уже в місті від полудня.

Всі вийшли з двірця і гуртом пішли в місто. Сверликовський хотів садовити славного чоловіка у фіакра, однак він не згодився і йшов пішки разом з громадою. Володко виконав свою програму на вдоволення своє, Курянського, Нусі і громади. А як промовляв славний чоловік на вечерку і як випала дальша програма, про се було в часописах, отже, тут нема що розписуватися.

З ОДНОГО ДЖЕРЕЛА

Іван Петришин, «вічний» студент прав і канцелярійний помічник адвоката Гуменецького, був за ділом в селі Тимяві. Зорудувавши, що мав, вступив ще до отця пароха Ріпака, попідвечіркувати. Отець Ріпак здивувався трохи, коли побачив у себе Петришина, бо знав, що се ніхто інший, лише він описав його уже кілька разів у радикальнім «Громадськім голосі» як «попа-деруна»; однак ні словом не зрадив своєї думки і прийняв гостя, як годиться. Навіть не допитувався, чи Петришин приїхав сюди за ділами свого хліботавця, чи, може, щоб розбудити заснічену, радикальну «Січ».

Мало того, отець Ріпак цілком спокійно згодився на те, щоб Петришин був свідком такої події. До парохіяльної канцелярії прийшов господар Ілько Будний з вісткою, що померла його дитина, котра прожила всього два тижні. Просив о похорон зі службою божою і парастасом.

— Нащо тобі, Ільку, служби божої і парастасу, коли ся дитина, як ангелик, без гріха, вистане покропити тіло і можна поховати.

Так толкував отець Ріпак Будному, однак той не згодився з його думкою.

— Я ж якийсь господар рахуюся,— казав він певно.— Стало мене на хрестини, стане і на похорон.

— Який з тебе господар, Ільку,— відповів отець Ріпак,— коли я знаю, що тебе Абрумко ліцитує.

— Не журіться, паночку, мною, тілько кажіть, що маю дати,— обурився Будний.

Отець Ріпак подивився уважно на селянина і по хвилі сказав:

— Даш три ринські.

— Чи не буде то забагато? Адже то дитина! — замітив селянин лукаво.

— Дитина чи не дитина, а служба божа і парастас однакові як для старих, так і для дітей. Я задармо покроплю,

але коли ти жадаєш від мене більшої праці і для дитини паради, то заплати!

— Дам півтора ринського.

— Не торгуйся, Ільку, бо ти знаєш, що я не пристану. І маєш мені наперед дати гроші, аби я потім не чекав.

— А два ринські візьмете?

— Ані гадки! Три мусиш дати, не спущу ані феніка, аби-сь знав, що за то, що непотрібне, дорожче платиться. Я цілий ранок страчу.

— Коли ж бо я й не взяв з собою більше, тільки два...

— То йди додому, постарайся о третій і принеси!

— І не спустите нічого?

— Ні!

— Адже мені ще людей треба приймати на похороні.

— Мені то ніщо не обходить.

Будний постояв ще хвилину мовчки, зітхнув важко, пошкробався у голові, потім з кишені, глибокої аж до коліна, вийняв шматину з грішми і поклав цілі три ринські пан-отцеві на стіл. Заплативши, сказав: «Слава Ісусу» — і вийшов з хати, очевидно, дуже невдоволений.

Петришинові, що слухав сеї розмови і торгу, очі аж заблисли з радості,— се ж прегарна тема для допису! Тут сам священик знає і каже, що хлопа ліцитують, і проте дере з нього за марницю три ринські! І ще як торгується!

Отець Ріпак мовби відгадав думки свого гостя і сказав:

— Можете сю подію описати для «Громадського голосу».

— Я туди не пишу,— відпекався Петришин.

— Ну-ну! Може, й ні. Але коли б ви писали, то хоч додайте, що не лише піп, але й хлоп винен, коли жадає зовсім непотрібного парадного похорону для двотижневої дитини. На хрестини і стипу певно більше видасть, як я дістав.

Сі слова зовсім не переконали Петришина. Не штука,— думав він собі,— грати ролю патріота і давати на будову бурси дві тисячі, як це отець Ріпак недавно зробив, коли обдирає темних селян отак, як Будного. Але сього не випадало сказати отцеві Ріпакові в очі в його власній хаті — і Петришин тільки так подумав собі, попрощався і вийшов.

Писати зараз допис про сю подію, яку бачив, було годі, бо о. Ріпак знав би, хто її написав; назвати отця Ріпака по імені також не можна було, бо, крім Петришина і неписьменного Будного, не було свідка сього торгу і «здирства»; однак можна було написати щось загально про немилосердність попів і навіть можна було саму подію оповісти, тільки аби не називати села й особи. Саме такий «загальний»

допис ладив Петришин у два тижні по побуті в Тимяві — писав його під вільну хвилю таки в канцелярії свого принципала, коли в дверях станув селянин Будний.

— А! Як ся маєте, газдо! — втішився Петришин, мовби сподівався від нього саме в пору ще якої скарги на отця Ріпака.— Що вас до нас приводить?

— Пана масіяша нема? — спитав Будний, замість відповісти на питання Петришина.

— Зараз прийде. Що чувати в Тимяві? Коли будуть збори «Січі»?

— Е! мені тепер не до «Січі», коли мене самого січуть.

— Ов! Що ж там такого? — здивувався Петришин і взяв селянина на випит.

Довідався зовсім звичайну історію з хлопського життя. Коли Будному вмерла перша жінка, він позичив гроші в Абрумка, небагато, всього 30 золотих ринських. Небавом потім оженився вдруге і позичив знову 30 зр. Потім ще на купно підсвинка взяв 10 зр. Гадав, що вигодує безрогу і віддасть довг. Вигодував справді, але прийшла зараза, і безрога згинула. До того настало слітне літо, мало що й зібрав з поля. Проценти росли, довгу не віддавав — а тепер уже й по ліцитації.

— Півтори сотки довгу набралося! — нарікав Будний.— А я тільки сімдесят позичив! Ну, звідки ж він набрав аж півтори сотки, як там і сотки не було?! А суд мені права не дав і за жидом потягнув руку! Чи то по правді діється? Я прийшов до пана адвоката, аби мені написав просьбу до найяснішого пана... Чей є ще якесь право і на наш суд...

— Папери маєте? — спитав Петришин.

— Маю.

Петришин заглянув у папери.

— Слухайте, газдо, ви вже справи не виграєте. Се пропало навіки і шкода кождого сотика на дальший процес. Тут і цісар не поможе, бо таке вже право і сам цісар то право підписав. Я вам раджу по-доброму: ідіть додому і працюйте далі, аби надолужити те, що стратили.

Будний тільки махнув рукою.

— Е! — сказав зневажливо, а по хвилині додав.— Я почекаю на пана масіяша.

Адвокат Гуменецький надійшов небавом. Високий, огрядний, з розкішною бородою. Навіть не подав руки Петришинові, тільки сказав: «Добрий день!» — і обернувся зараз до селянина.

— Що скажете, пане газдо?

— Просьбу до цісаря... прошу ласки пана гадуката — аби скасував ліцитацію. Суд мені правди не дав...

— Ов, то якась не проста справа! — замітив адвокат.— Покажіть папери!

Подивився у папери і сказав:

— Ну, що ж? Се можна зробити. Ви вже все разповіли сему панові? — і показав на Петришина.

— Вже! Тільки сей пан каже, що шкода кождого крейцара на дальший процес, все пропало.

— Ех! — сказав на те адвокат, поглянувши спідлоба на свого помічника.— Коли ви хочете, то можна написати, а там уже найясніший пан зроблять, що їх ласка.

— Правда ваша, пане: цісарське слово значить, а не пана сендзі. Напишіть, паноньку, що жид мене зліцитував, а суд за ним обстав і правди мені не дав.

— Добре, я напишу. Зложіть п'ятнадцять срібних, а за тиждень приходіть до підпису! Се багато писанини.

Будний хвилину завагався. Адвокат замітив се і додав:

— До найяснішого пана не можна як-будь писати, треба добре помислити.

Будний уже не надумувався; вийняв з платка три п'ятки, дав адвокатові і вдоволений вийшов з канцелярії.

Петришин сидів мовчки і крутив папіроску.

— Пане Петришин,— відозвався адвокат.— Не відганяйте мені клієнтів!

Петришинові почервоніло раптом лице, ціла громада думок перелетіла блискавицею в його голові, але він сказав лише се:

— Адже то справа скінчена і програна...

— А вам що до того? Чи то ви будете рішати сю справу? Хоче хлоп просьби до цісаря — се його діло; наше діло — вислухати його і написати йому, а вже цісарське діло відмовити йому і тим способом навчити, що перед правом всі рівні, коли він нам не хоче вірити...

— Але ж пан меценас такий знаний народолюбець-патріот,— відважився Петришин замітити.

— І що з того? Не будьте ви такі занадто загонисті і не забувайте, що першим обов'язком адвоката сповняти волю «сторони» і з того жити. Пам'ятайте о тім, молодий чоловіче,— інакше не доробитеся самостійної канцелярії, не будете мати ні маєтку, ні родини, ні спокою, ні поважання у «сторін», товаришів і суспільності... Я вже не одну просьбу писав до цісаря і жоден хлоп не нарікав на мене, хоч справу програв і у Відні. Пошукайте між торічними актами просьбу

до цісаря хлопа зі Ступиці, Хмельника Івана, і зладьте на такий самий лад просьбу отсьому газді, що був.

По сих словах пан меценас пішов до своєї канцелярії, а Петришин вийняв купу паперів з шафи і почав перевертати.

Невесело було йому по сій лекції принципальської етики. Тут він дивився на папери, а в душі бачив перед собою то отця Ріпака, то свого хліботавця. Нічого казати, Гуменецький куди славніший патріот, як отець Ріпак,— цілим повітом трясе, голова політичної організації, чоловік незалежний, маючий... І дивися, черпає з того самого джерела, що й о. Ріпак, тільки вп'ятеро більше і за меншу працю. Така просьба займе годину або дві писання — більше ні! І се має зробити не сам адвокат, тільки він, Петришин, бідний, залежний чоловік, що головне з недостачі гроша не годен докінчити студій і писарює у такого «патріота»...

Петришин найшов просьбу Хмельника, відложив набік, сховав акта в шафу і засів до роботи. На столі лежав його допис до «Громадського голосу», уже майже готовий. Він зі злістю подер його на дрібні кусні і кинув до коша...

1913

ХРЕСТИНИ

В домі судді Володислава Данкевича по кількох днях нервової метушні настав спокій. Все було в порядку; молода мати лежала в ліжку, але почувала себе дуже добре, а маленький синок, поки що безіменний і не приналежний до ніякого обряду, віри і народу, спав спокійно у візочку двадцять годин на добу і міняв свою червону шкіру на більш людську. До нього у візочок заглядала з цікавістю трилітня сестричка Ядвіся; заглядав часом і батько, вернувши з суду; однак малий горожанин приймав сі оглядини байдуже; часом лише якимись дивними голосами, що мали бути першими вправами в плачу, протестував проти всякого непокоєння перших днів його життя.

В домі вела лад тепер мати судді, вдова по судовім раднику, жінка вже стара, сива і дуже поважна. Звичайно проживала у одної з замужніх доньок, але при такій справі, як прихід внуків на світ, она завсігди мусила бути, і тому трохи не щороку доводилося їй не одну нічку недосипати коли не в сеї доньки, то в другої, або третьої, або ось

тепер і в сина. Она тут мусила бути ще й тому, що друга мати, теща її сина, не могла приїхати, бо муж її занедужав на тяжку інфлюенцу.

Уже два тижні минали від народин малого анонiма. Бабуся непокоїлася, бо вже давно не бачила внуків від доньки, у котрої жила. Але саме в пору заповіла свій приїзд друга мати, бо муж поздоровшав, отже, пані радникова збиралася вже до від'їзду.

— Слухай, Владзю,— сказала вона синові,— я завтра від'їду, бо мене вже тут не треба.

— Шкода,— відповів син,— я спокійніший, коли мама у мене.

Розмову вели вони по-польськи в окремій кімнаті, так що жінка судді її не чула.

— Не маєш чого лякатися,— говорила старенька пані,— все в найліпшім порядку. Одно ще хотіла я тебе спитатися: як ти думаєш сина охрестити,— на польське чи на руське?

— Коли я греко-католик, то і мій син повинен бути таким.

— І я так думаю, сину, і прошу тебе не відрікатися обряду батька і своїх предків. Бог один — і ти не мішай політики до такого діла. Має Казя свою Ядвісю, римокатоличку, то син повинен іти за тобою.

— Казя буде дуже невдоволена,— замітив син.

— Нехай она собі протестує, а ти на то мужчина, щоб поставити на своїм. Твій дідусь був поважним руським священиком. В домі його, правда, говорилося по-польськи,— як затямила я,— але він завсігди уважав себе русином. А твій тато був також русином і своєї церкви не відрікався.

Судді не треба було сего казати. Він пам'ятав добре, що хоч у домі єго покійного батька говорилося також не інакше, тілько по-польськи, однак батько дуже правильно ходив до церкви; а мати — хоч з роду римо-католичка і полька — дуже шанувала всі руські свята і справляла своєму чоловікові також руський святий і щедрий вечір, на великдень і зелені свята, коли були окремо, а сама у той час ходила з мужем та з дітьми до церкви, навчаючи їх однакового поважання як для костьолу, так і для церкви. Так всі діти дома зросли і зовсім щиро тішилися, що мали подвійні свята. Коли ж подоростали, лишився у них в душі останній слід колишньої руськості — значне поважання для греко-католицького обряду і через те якась мимовільна, хоч і не зовсім певна терпимість для русинів.

Суддя дуже прикро відчував се, що єго жінка Казя маловажила «єго» свята, але, як уступливий муж, для спокою в хаті не починав ніколи бучі із сеї причини; зрештою як чоловік нових часів не клав великої ваги на всякі різдвяні та великодні церемонії.

— Як ти думаєш сина назвати? — питалася єго мати.

— Я хотів би, щоб називався так, як наш небіжчик тато: Миколай.

— Дуже красно, сину! Пієтизм гідний похвали...

— Що з того, коли Казя не годиться. Она хоче, щоб називався Казімір або Збишек. Чого їй так той Збишек красно звучить — я не можу єї зрозуміти.

— Ну, називайте, як вам подобається, але обряду не рухайте! Якби наш тато жив, він би тобі так само порадив, як я раджу.

Суддя дивився на свою маму, як на який гарний, старий, святий образ, і немало дивувався, бо ся сива, поморщена бабуся була немов якоюсь старинною пам'яткою з давніх, ліпших часів у Галичині, коли ще національні пристрасті не робили такого спустошення між людьми, як у нових часах. Она майже не може зрозуміти, що задля самого охрещення дитини в греко-католицькім обряді тепер перша єго жінка, Казя, загнівається, а хоч дім єго чисто польський і він сам зовсім лихо говорить і пише по-руськи (він се відчуває), товариші з суду і поляки в місті не похвалять єго за таке охрещення сина; може, й в авансі пошкодять — всіляко буває... Старенька мати не хоче бачити нових часів, не займається ними, нагадує покійного мужа і в руське свято ходить і тепер в церкву молитися за него; мабуть, здається їй, що в церкві її мужа бог радше вислухає молитви за него, за «русина».

Ті думки і звичаї матері добре відомі судді, і він виразно відчував, що зробив би їй велику прикрість, не послухавши єї. Але він і сам не сумнівається довго, бо в душі єго ще з тих часів, як він разом з покійним батьком — двох греко-католиків у хаті — обходили «свій» великдень і маму разом з доньками приймали на «своїм» руськім святі, ще з тих часів бринить те широке і миле «Христос воскресе», співане досвіта коло церкви. Він чує свою дрібну хлоп'ячу руку в руці батька, що веде єго до церкви, він бачить, як вдома батько вчить єго три рази хреститися і руського «отче нашу» зі словами «їже, да» і іншими, котрих він не міг тоді зрозуміти,— коротко сказати, в душі єго ніяк не щезають враження молодих літ. І хоч він сам себе вважає поляком

греко-католицького обряду,— не чує такого шаленого розгону у своїм польськім патріотизмі, який помічає в інших,— все єго щось стримує і в'яже. Поляк він — але, очевидно, не цілий, неповний, з якимсь п'ятном, котрого не можна спекатися... Та й не треба! Бо се п'ятно — він се чує серцем — нагадує єму всю єго чудову, безжурну молодість, доброго батька і любу маму,— всю ту домашню атмосферу, в котрій було стілько сонця, погоди і спокою.

При розмові з мамою про сина, котрим він так тішився, всі ті думки про минуле і теперішнє являються у него блискавицею, але виразно, бо ж він їх не раз передумав і відчув, покидав і наново розбирав, хоч і не міг ніколи довести їх до повного ладу.

— Казя не згодиться,— повторив він ще раз,— хоч я поляк, але її й то разило, що я греко-католик. Се жінка з нових часів, не така, як мама. Уже кілька разів намовляла мене, щоб я змінив обряд. Хоч любить мене, але не прощає мені мого обряду. Сердиться, коли часом до церкви загляну. Rusinem прозиває...

— А ти від чого мужчина?! — обурилася мати.— Нехай буде рада, що такого мужа дістала! Овва, які мені маєтки внесла в твоє господарство! Та ще не мала би пошанувати твоїх переконань! Пам'ятай, не піддавайся! А якби що до чого — може, не злюбить собі дитини — телеграфуй до мене, маю дуже добру мамку, пришлю тобі! Не вступайся, пам'ятай! Тато на другім світі гнівав би ся... І я не бажаю собі того. Могла я слухати твого тата, може й она послухати. Се єї обов'язок.

«Яка се старосвітчина!» — думав собі при тих словах син-суддя, але не сказав нічого, тілько поцілував маму в руку. Здавалося єму, що він сей поцілунок дав всім тим давнім, добрим часам, котрі тепер майже казкою здаються. Відлетіли і не вернуться. Замість них прийшла національна боротьба, сліпа, зажерта, повна ненависті і злоби, тіснота на широкій землі, затруювання короткого і так життя різними кличами, що скорше чи пізніше переживаються і вимирають так само, як все на світі...

Поки суддя Данкевич не мав сина, він ніколи не застановлявся надто глибоко над тим, що єго тепер, при розмові з матір'ю, вперше тяжче заболіло. Аж отсей нехрещений маленький немова у візочку майже зажурив єго. Правда, малому все було байдуже; аби поживився, виспався і скупався, він більше не бажав. Та ось надходить уже перший великий клопіт з ним — приділювання єго до сего чи того

народу, без єго відому. Єму й не сниться, що батько і мати можуть при сій нагоді посперечатися, що з хати їх може щезнути спокій. Проте сеї пригоди не минути і чим скорше її перебути, тим краще. Аби лише Казя зовсім виздоровіла.

На другий день приїхала теща. Молода ще жінка, літ коло сорок, пристроєна по моді, у величезнім капелюсі з довгим струсиним пером. На єї приїзд мати судді сама приготовила красний, як звичайно, обід, щоб за ним ще троха поговорити зі всіма і потім від'їхати, лишаючи сина, і синову, і внуків на опіку другої матері. По безчисленних поцілуях і об'явах радості із-за того, що, слава богу, всі здорові, родина засіла до обіду і, звісно, заговорила про того, що стягнув їх отсе разом, про маленького аноніма в колисці. Молода мати, бліда і втомлена, але задоволена, сиділа також при столі, хоч мало що їла.

— Треба би сими днями охрестити внука,— заговорила теща, звертаючися до свахи немов з питанням, немов з просьбою о пораду.— Може би, пані ще лишилася кілька днів, до хрестин.

— Не можу, та й не треба, коли вже пані тут,— відповіла сваха.

— Як же ж гадаєте єго назвати?

— Я хотів би єго назвати Микола.

— Ах! — запротестувала теща.— Се якось по-хлопськи.

— Мій муж так називався,— замітила старша бабуся спокійно.

— Перепрошую вас, пані, я забула, я не думала нічого злого,— схопилася теща.— Розуміється, ім'я нічого не значить.

На те пані радникова сказала знов спокійно:

— Я порадила також Владзьові, щоб охрестив сина в греко-католицькім обряді.

— Ніколи в світі! — скрикнула нараз синова, і кров заграла на єї блідім лиці.

— Успокойся, дитинко! — заговорили в один голос обидві матері.— То ще час подумати над тим.

— Я умру! — додала ще синова, і кілька сліз скотилося з її гарних синіх очей.

Настала прикра хвилина, під час котрої здавалося, що се не родина, тілько вороги сидять коло себе. Пані радникова перервала прикру мовчанку словами:

— З такої причини ніхто не вмирає, а при шлюбі на те присягається мужеві послушенство, щоб єго виконувати,— тим більше, коли муж добрий.

— Я не хочу! Я не хочу! — спротивилася синова, розплакалася і вийшла до спальні.

— Прошу мені не беспокоїти дитини тепер, коли она ще хора,— обстала мати за донькою і встала з крісла.

Примерклі сиві очі бабусі блисли обуренням, але она змовчала і тілько по хвилині відозвалася:

— Я за годину від'їду, і ви всі можете інакше постановити, як я раджу. А коли я відважилася сказати свою думку, то се тому, що мені дорога пам'ять мого мужа і що я признаю собі також деяке право до свого сина. Притім і я вважаю себе доброю полькою.

На сі тверді, спокійні слова молодша мати не відозвалася, але вийшла за донькою до спальні. Се виглядало на зневагу.

Відпровадивши матір, Данкевич пішов до суду. Був тут до шостої години вечора і втомлений та невдоволений вертався додому. Не міг забути події при обіді і передумував її на різні лади. То здавалося єму, що для святого спокою найліпше буде уступитися жінці, то знов згадував слова своєї матері і признавав їм правду. Ще найвигідніше було б,— так гадав він собі,— коли би хрестини відложено на пізніше. Теща від'їде, жінка буде зовсім здорова, тоді і прийде час поговорити спокійно та розумно про справу.

Назустріч судді надійшов польський священик.

— А! Гратулюю пану судді сина! Маєте свого наслідника престолу.

Суддя зчудувався, бо хоч у малім містечку все всім відоме, але такі новини, як діти, се більше цікаве для жінок, як для священика.

— Дякую,— відповів коротко.

— Була в мене ваша теща і умовлялася, коли би охрестити вашого сина. Маєте вже хресних родичів?

— Ні! — сказав суддя спокійно, але в душі почув нараз таке велике пересердя, що ледви стримав себе.— То ще час на хрестини! Не знаю, чому моїй тещі так спішно. Ледви приїхала і вже журиться тим, що до неї не належить.

Суддя не сказав всеї правди, але і священик не доповів всего, що чув від тещі,— і так оба маломістечкові дипломати попрощалися і розійшлися.

Данкевич пішов скорою ходою додому. Застав тещу при тім, як ладила підвечірок. Поцілував її в руку і ждав, чи не скаже чого про те, що була вже в польського священика.

Теща говорила про Ядвісю, про Казю, про бабусю, що від'їхала, але ні словом не згадала про свої заходи щодо

хрестин. Він зрозумів, що се вже в його власній хаті скоїлася змова проти него, і якось аж надто виразно бачив тепер і відчував надмірну чемність і солодкість у поступках своєї тещі і жінки. Обі намовляли єго брати ще шинки та попоїсти, обі добачили у него перетомлення, нарікали на гіркий стан судейський, та потішали надією, що він небавом стане секретарем, перевезеться в більше місто, буде мати більші доходи, менше праці і т. п.

Він слухав сего безнастанного і досить свобідного говорення, відповідав і сам — і на хвилину забував, що вернув до хати з думкою спитати тещу, чого мішається не в свої речі. Сего вечора так і не зійшла бесіда на хрестини, теща клалася спати з думкою, що зять ніщого не знає про єї розмову зі священиком, а той знов думав у ліжку, що, видко, теща не досить хитро взялася до справи; мабуть, числила на те, що священик не стрінеться з зятем, або не просила єго мовчати. А може, ся незвичайна, надмірна прихильність тещі і жінки до него сего вечора саме вийшла з поради польського священика? Здається, що так, бо він добре знає, що суддя греко-католик і при хрестинах сина треба єго згоди. Отже, се план, збудований на єго доброті і податливості.

Суддя, призвичаєний вже в суді до здогадів і складання подробиць в цілість, немов наяву бачив тещу у латинського пароха, чув їх нараду, чув потім розмову тещі з єго жінкою — усе те було для него ясне — одного тілько не міг здогадатися, як се задумали жінки єго заскочити неприготовленого. Сі думки довго не давали єму спати; він сердився, згадував батькову хату, розмову з матір'ю, свою любов і женитьбу — і перший раз від весілля почув щось, немов жаль, що «так» оженився, а не інакше.

Жінка єго була донькою касира магістрату в Т. Хоч він великого посагу не шукав, проте таки не сподівався, щоб навіть на перше господарство не дістав того, що потрібне, аби не попасти відразу в довги. Тим часом прийшлося, замість тестя, просити рідну матір о поміч і ще довг лишився. Перші роки подружнього життя були з тої причини таки доволі прикрі. Тому він і пішов на «глибоку провінцію», бо тут легше о зарібки з комісій.

І всього того теща і жінка і навіть тесть — польський воїн з 1863 р., що мав бути у повстанню в 15-їм році життя, чому суддя ніколи не вірив,— всего того они всі мовби не бачили і не цінили. Теща і сьогодні величала свою Казю, як би без єї господарки дома суддя не мав уже ані в що

вбиратися, ані що з'їсти. Все єї заслуга, а що він не раз вертає із суду справді трохи не на смерть утомлений довгими розправами, такий знівечений, що нічого їсти не може, поки не відпічне хвилину — сего теща не бачить і не знає і не спитається о се, а Казя, видко, не розповість.

Пересердя щораз більше розбирало суддю, будило в нім жаль і підозріння, може, і безпідставні, та мучило єго далеко поза північ. Він уже бажав собі про ніщо не думати і саме тоді хмарою спадали на него різні думки, котрих ніяким способом не міг відігнати. Нарешті заснув над ранок; уже світало.

Встав невиспаний і як збитий. Треба було йти до праці. Теща і жінка ще спали. Поснідавши, вийшов на улицю. Був гарний весняний день. Він ішов помалу, роздивлявся по городах і безнастанно нагадував собі думку якогось поета, що чоловік, з ким би не жив, а все є с а м, одинокий. Не знати, звідки вчепилася єго та думка з самого ранку і вже зо дві години не покидає єго втомленої голови. Що оно — ся думка? Здається, нісенітниця якась! Аж ні! — не така она безглузда, як виглядає... От хіба батько-мати одинокі вірні, щирі, безкорисні приятелі своїй дитині,— та й то не всі і не завсігди — а так справді чоловік сам, одинокий, тілом між людьми, а душею на самотній пустині...

— Я зденервований, от що! — сказав собі суддя.— І вся та кепська філософія навіть на підпал не здалася! Але — як-то людська думка скаче не раз скорше блискавиці — мій син м у с и т ь б у т и греко-католиком! Тут іншого виходу нема і не буде!

Коли суддя Володимир Данкевич груди собі виговорював, судячи справи отупілих і темних селян, з котрих безпечно більша половина могла на добрий лад обійтися без суду,— єго теща і жінка при сніданні додумалися до того, що він добрий і уступить. Чого б єму так дуже на тім залежало, щоб син був «русином»? Адже він сам не є русином, тілько всего, що греко-католик, чим собі лише шкодить. Нащо має й дитина терпіти від обряду? Не ті тепер часи, що були давно,— тепер, коли ти поляк, то вирікайся і грецького обряду! Остатні возні і слуги додумуються до того, а він, суддя, не хоче сего зрозуміти... Мати намовляла — от що! Добра полька! Але де старій бабусі розуміти новітній свідомий польський патріотизм!

А заким ще суддя вернув додому з суду, мати з донькою придумали, що найкраще хрестин не відкладати, знайомий аптекар з жінкою будуть хресними родичами, свя-

щеник прийде додому — і хоч би на те прийшов і Владзьо, то чей же пароха і кумів не викине з хати. Казя впевнювала, що він «скандалу» не зробить, тим більше, коли дома є її мати; обі разом чей дадуть разом раду «упертому» русинові.

При обіді не зауважив суддя нічого незвичайного, хіба те, що обід був «парадний» і обі пані вибирали єму щонайліпші кусочки та жалували єго, що він такий змучений. По обіді він поклався у своїй кімнаті на отоману, щоб трохи відпочити, коли тихцем підійшла до него єго чотирилітня донечка Ядвіся; здавалося, що хотіла хвилину побавитися з батьком.

— Нині прийде до нас ксьондз,— почала она бавити тата.

— Хто казав? — спитався суддя неспокійно.

— Бабуся казала і торта зробила такого доброго! Я так тішуся. Увечір буду їсти.

— Чого ж ксьондз прийде?

— Щось буде з братчиком робити. Він буде Бишко називатися. Я так тішуся!

— Ну, добре, добре! Іди, Ядвісю, побігай собі трохи, татко хоче спати...

Ядвіся вийшла, але татко не заснув ні на хвилину. Полежав троха, потім встав, написав білет до польського священика, щоб сьогодні не приходив, бо зайшли непередвиджені перешкоди, перепросив, вложив білет в куверту, заадресував,— і вийшов з хати. По дорозі стрітив свою слугу, яка несла з міста кіш з фляшками пива і вина.

— На котру годину призначила пані хрестини? — спитався зовсім спокійно.

— На сьому.

— Ну, добре! Іди!

Сам же пішов просто до руського священика. Той трохи здивувався, а як довідався, о що йде, втішився.

— Дуже радо прийду. Я й не знав, що ви, пане суддя, греко-католик.

— З діда-прадіда. Мій дід був священиком, так як ви... Отже, прошу прийти точно о шостій годині і, хоч би моя жінка і теща противилися, охрестіть мені сина Миколаєм, бо так мій батько називався, і не звертайте уваги на протести. О шостій годині — прошу не забути!

Він говорив се спокійно, але коли вийшов від священика, на улиці махнув енергічно паличкою, мовби обганявся перед собакою. Найбільше сердив єго сей наївний підступ тещі

і жінки, котрим здавалося, що заскочать єго несподіванкою і в останній хвилині намовлять до згоди. Не уважають потрібним порозумітися з ним, значить: не вірять єму, маловажать єго і зневажають. За що? Адже він чоловік такий спокійний, поважний і прихильний до жінки і єї родини! Нікому ніколи не сказав лихого слова; коли жінка часом заведувала, уступався з очей; цінив домашній спокій вище всего і дбав про хату. В карти ніколи не грав, не запивався, грошей не тратив... Тілько шанувати єго за все те і єму зробити хоч сю малу уступку при хрестинах сина... для пам'яті єго батька, для доброї бабці, для пошанування єго власних думок і почувань.

— А! — зітхнув він голосно і затиснув кулаки, так як се не раз при фізичнім болю робиться.

Він йшов до суду, але не вступив до своєї канцелярії, лише прикликав возного, щоб заніс білет до священика. Саме в хвилі, як уже виймав білет з портфелю, роздумався і замість до священика — послав возного по папіроси до трафіки. Сам тим часом ходив перед будинком суду і думав: «Що ж? Нехай і він прийде! Але о сьомій годині! По всім! Нехай теща приймає гостей! Адже приготовилася!»

Возний приніс папіроси, і Данкевич пішов до маленької цукорні, яка була в містечку. Півроку вже тут не був, але тепер не знав, що з собою почати, в суді не всидів би, додому не хотів зараз вертатися, отже, хотів прочитати часописи і напитися чорної кави.

У цукорні сидів з півгодини і, читаючи часописи, все думав про свій клопіт. Прийшло йому на думку, що не годиться латинського священика в поле виводити. Коли б знати, що се він порадив тещі, як єго — суддю — вивести в поле, не дбав би, а так... ліпше явно і одверто сказати єму: «Вибачайте! треба ж і мене спитати! Се ж м і й син, а не тещі!» З тою думкою він встав, щоб піти до латинського пароха додому, коли саме сей парох надійшов до цукорні. Він був тут трохи не щоденним гостем. Тілько тепер зміркував суддя, що він сподівався застати єго в цукорні, що ся думка була в него, бо знав звичаї єго,— що він хотів з ним поговорити і шукав нагоди, лише не мав ще рішучої постанови. От і можна буде тепер поговорити.

Священик присівся до судді. Оба говорили про політику світову, державну, краєву, повітову і містечкову, обговорили все докладно, випили чорну каву і по дві чарки коньяку, котрі казав дати суддя,— минула вже майже година

і священик ані слова не згадав про хрестини в судді, на котрі був запрошений.

«Так-то оно?!» — думав собі цілий час суддя і сміявся в душі. Рад був, що стрітився зі священиком, бо, не знати від чого, почув кращий настрій в собі, журба мов уступилася. Попрощався з парохом і пішов, мов нічого не сталося, майже зовсім спокійний додому. Була вже четверта година.

— Чогось дитина хора,— сказала єму теща зараз на вступі.

— Я знаю,— відповів суддя.

— Звідки знаєш? — здивувалася теща.— Адже то нема ще й години, як щось їй сталося?

— Що ж сталося?

— Сама не знаю, що.

Суддя підійшов до візочка.

Син спав цілком спокійно і виглядав цілком звичайно. Суддя притулив руку до чола дитини,— гарячки не було. Однак — не без злоби в душі — суддя вийшов до кухні і казав слузі йти до лікаря.

— Та на що? — спитала теща.— То минеться і без доктора.

— Іди по доктора, коли я кажу! — приказав суддя рішуче.

Слуга пішла.

Здавалося, що розмова була спокійна і до речі, тим часом аж до приходу лікаря ніхто в хаті не відізвався, лише мала Ядвіся гомоніла, бігаючи з балоником по подвір'ю. Прийшов лікар, оглянув сина і сказав, що давно вже не бачив такої здорової дитини. Навіть не написав ніякої рецепти.

— А тобі, Казю, нічого не хибує? — спитався суддя.— Може би, пан доктор що порадив, коли треба.

— Мені нічого не хибує,— відповіла жінка коротко.

Лікар вийшов, і в хаті знову стало тихо. Жінка, очевидно, бажала щось приготовляти, тим часом суддя був на перешкоді. Він ходив по всіх кімнатах і заглядав без потреби у всі кутки. Почувався притім таким сильним, спокійним і добрим, як мало коли.

— Що то? Мама якийсь бал робить? І шинку бачу, і торт, і вина? Се що буде?

— Нині будемо хрестити Збишка,— відповіла нарешті теща.— Ти не маєш нічого проти того?

Теща хотіла сказати сі слова якнайсолодше, але не вдалося їй.

— Владзю, мій коханий,— обізвалася жінка Казя, притулюючися до мужа,— ми не хотіли тобі клопотати голову тими заходами, а тут дитина хора, треба чимскорше охрестити...

— Казю! — наказав суддя жінці пальцем, мов дитині,— сей аргумент відпадає, мусиш інший видумати. А щодо хрестин, то я, очевидно, не противлюся, тілько, може би, єго Збишком не називати.

— То, може, Казьом, так як жінка? — підхопила теща вже солодше, як перше.

— А чому б не Миколою, так як мій тато?

— Се руське, хлопське! — запротестувала жінка.

— Ну, а якби і руське і хлопське! — передирався суддя з очевидним вдоволенням.— Чи ми такі великі пани? Яка мені шляхта?.. А коли вам о те йде, то і я якийсь шляхтич... Коли ж прийде священик?

— О сьомій.

— Польський?

— Наш!

— Ну, а коли б я так на се не згодився, тому що я господар в хаті і батько, то що б сталося?

Теща і жінка зі страхом подивилися на суддю, бо єго голос із жартівливого змінився на поважний і майже острий.

— Чи то випадає, щоб мене підбурювати, як дитину, і потайки укладати щось таке, що мене м у с и т ь образити?

— Але ж, Владзю! — втихомирювала теща.

Суддя встав і, мов у суді засуд виголошував, сказав спокійно і поважно:

— О шостій годині прийде до нас руський священик і охрестить сина Миколою. Така моя воля!

— Боже мій! — скрикнула теща.— Ти хочеш Казю вбити! Ти єї не любиш! Она ще хора! По такій слабості! І ти не уважаєш!

Теща розплакалася, обняла свою доньку, котра зблідла, і обі з плачем вийшли з спальні.

— Не я Казі не люблю, тілько она мене не любить, коли в такій справі не числиться зі мною!

Сі слова кинув суддя за жінками, як камінь, і, коли они у другій комнаті заводили, як по мертвім, він сів розсерджений при своїм бюрі і закурив папіроску.

«Ти хочеш Казю вбити! Ти єї не любиш! От що! — думав собі суддя і сердився, сердився без кінця.— Я не люблю жінки?! І чого ж ще треба, аби доказати свою любов?! А! того я не сподівався!»

Встав з крісла, пішов до спальні, де теща і жінка сиділи на канапі, мов дві переслідувані невільниці, і з порога сказав до них спокійно:

— Прошу приготовити все, що треба, бо о шостій прийде руський священик.

— Роби собі сам! — відповіла жінка з гнівом.

— Чогось такого я по тобі ніколи не сподівалася! — впекла теща.

— А я по мамі чогось такого сподівався! — відповів зять.— Отже, займетеся приготуванням чи ні?

— Ні! — відповіла жінка.— I twego rusina sama karmić nie będę. Szukaj sobie mamki! [1]

— Та-а-ак?! — здивувався суддя, і в серці його похололо.— То така ти мама? То аж так далеко сягає твій божевільний патріотизм!? Боже!

Не було що більше говорити! Суддя вибіг з хати, мов сам не свій. В останній хвилині нагадав собі, що ще кумів не має, і побіг, мов хлопець, до товариша судді, русина, та до своєї далекої своячки, щоб їх просити за хресних батьків. Ті з кількох слів зрозуміли прикре положення Данкевича і, хоч їм було немило, обіцяли прийти. Потім побіг ще суддя на пошту і зателеграфував до своєї матері, щоб зараз прислати мамку. Зорудувавши се, вернув домів.

Теща і жінка снувалися по комнатах і не відзивалися до него. У візочку плакав синок, але ніхто ним не займався. Був, мабуть, голодний — і се було єго перше терпіння з тої причини, що він мав бути «русином». Суддя подивився на нього і перший раз в житті відчув долю того народу, до котрого належали єго предки і з котрим він був зв'язаний ще тілько одною ниткою, обрядом. Отся двотижнева дитина ще нікому нічогісінько не винна і вже терпить. Що то буде далі?

«Але нехай терпить відразу! Нехай привикає! Буде характер!» — рішив батько.

Вийшов до кухні і послав слугу з готовим білетом до польського священика, щоб не приходив; сам же побіг до аптеки по пляшечку на молоко для дитини. Вернувши, в кухні сам пляшечку виварив, вимив, обтер, розпустив молоко перевареною водою, додав трохи цукру,— сам не знав, чи то добре, чи зле, але синок плакав і хотів їсти — і поніс єму до візочка.

---

[1] І твого русина сама годувати не буду. Шукай собі мамку! *(Пол.)*

Жінки зглянулися по собі здивовано і мовчки вийшли до кухні. Дитина, не призвичаєна до пляшечки, не ссала гладко,— аж прикликана слуга «русинка» помогла притім.

Користаючи з того, що слуга займалася дитиною, суддя вступив до кухні і тут тещі і жінці сказав здавленим, лютим голосом:

— Ви гієни, а не жінки! На дитині мститеся?!

Але тут і теща засичала, як гадина:

— Rusin, hajdamaka, jak kazdy! [1]

Суддя ступив раптом крок вперед — але стримався, потер собі чоло рукою і помалу вийшов з кухні.

— А-ах! — зітхнув глибоко у своїй комнаті і сів коло бюрка. Вхопив голову в обі руки — і здавалося єму, що тут у нього було пусто і в душі пусто, мовби хто раптом вимів звідтам всі думки і почування.

Потім привиділася єму єго хлоп'яча комната в місті Б., де він з покійним татом бавився,— відтак думка перескочила десятки миль і літ до візочка сина і в голові мов срібні дзвіночки забриніли: «Микольцю мій! рідний мій!»

Не втерпів, щоб не піти до нього подивитися. Саме слуга перевивала єго у свіжі пеленки.

— Випив досить?

— Випив.

— Прошу тебе, Настю, займися мені дитиною до завтра, поки мамка приїде. Ти знаєш чому?

— Знаю.

— Отже, уважай! А пані де?

— Вбираються в кухні до аптекарів.

— Тим ліпше!

Дійсно, обі жінки вийшли з дому, щоб не бути при хрестинах дитини. Забрали і Ядвісю з собою. Суддя саме починав призадумуватися над їх нечуваним поступком, коли над'їхав старенький руський священик, а небавом надійшли знайомий суддя та своячка, що мали бути хресними батьками. Всі зауважили, що дома не було ані тещі, ані жінки, але не згадували про се. Хрестини відбулися спокійно і з особливою повагою. Маленький Микольцьо дивився своїми великими очима на незнайомих людей, але був виїмково чемним. Здавалося, мовби все розумів і сам був рад цілій пригоді. По хресті зайнялася малим наймичка з такою любов'ю, як би то був її братчик,— і суддя чудувався в душі,

[1] Русин, гайдамака, як кожний! *(Пол.)*

що се за чуття і думки були в сеї прибитої службою дівчини. Чи й она тішиться і чим?

Мало того, наймичка, не питаючи нікого, внесла за хвилину все, що було приготовлене до гостини. Застелила стіл, подала чарки. Суддя був їй в душі глибоко вдячним за сю вигадку, бо сам думав перепросити гостей і відпустити їх домів без гостини.

Тепер, коли він наливав чарки вина, рука тряслася ему зі зворушення, але був якийсь смутно спокійний. А коли гості дещо перекусили — більше для форми,— щоб не робити прикрості господареві,— і пили вино, суддя сказав їм:

— Сей день приніс мені радість і катастрофу. А може, се не катастрофа, тілько осторога на будуче. Нехай і так буде! Але будьте мені свідками, що я від нинішнього дня не поляк, не перевертень, тілько русин такий, як ви. Більше не маю сили казати, лише дякую вам ще раз...

І сей дужий мужчина, що людей судив, склонив голову на стіл і заплакав. В хаті стало тихо, ніхто не важився перебивати єго сліз...

Дійсно, з того дня суддя Володислав Данкевич був русином-патріотом. Всіх способів, які для него були доступні, ужив, щоб єго не вважали поляком. Вписався до різних руських товариств, почав давати складки, говорив дома по-руськи, боронив народних справ, де міг.

Теща не показувалася вже в єго хаті, а жінка пробувала всяких хитрощів, щоб єго до себе привернути,— та не вдалося. Він був холодно-чемний, не скривдив в нічім, але в довгі розмови не вдавався. Були се прикрі відносини, але він зносив їх спокійно, твердо постановивши собі не уступити.

Малий синок не мав причини нарікати на мамку, ріс, як на дріжджах, не дбаючи далі про ніякі різниці, що ділять людей. Він був «татів син», і тато всіх старань доложив, щоб син хоч у перших місяцях свого життя не зазнав ніякого лиха від божевільного патріотизму.

24.4.1913

ГІСТЬ З КАНАДИ

Саме перед північчю станув поїзд у чудовій наддністрянській околиці, освіченій повним місяцем. З вагонів вийшло кілька заспаних жидів і жидівок і якийсь чоловік

з малою скринькою в руках. Коли б судити єго по одежі, можна би здогадуватися, що се якийсь підпанок, але по тяжкім ході, великих руках і згорбленій постаті зараз було пізнати, що се перебраний мужик або робітник. Тільки віку не можна було вичитати з єго зімнятого і, певно, зо три тижні не митого та не бритого лиця; міг мати тридцять або й більше літ.

Він вийшов з двірця на дорогу і зараз скрутив на пасовисько на стежку, що з високого горба вела стрімко вниз в село Д. Тут не мав, видко, охоти пристанути хоч на хвилину, щоби подивитися з гори, як гарно виглядало село в долині, як біліли хати між садами, як блистів до місяця широкий і глибокий Дністер, як легенька срібна мрака покривала лози і високі зелені береги; він спішився або був зовсім нечулий на красу природи.

Тілько в селі, коли зайшов в одну бічну уличку, станув і почав розглядатися. Яких п'ятдесят кроків перед ним стояла хата з господарськими будинками, по тім боці улиці знову хата, а далі під горбом між деревами було вже темно і сумно: світло місяця туди не сягало.

І в хатах і надворі все спало.

Простоявши хвилину, подорожній підійшов крадьки під вікна найближчої хати і заглянув у мале віконце. Нічого не побачив, ані не почув. Тоді поклав скриньку на землю, вхопив за рами віконця і силувався відчинити. Не йшло. Вкінці з пересердям вдарив ліктем в шибку, розбите скло задзвеніло, і в хаті скрикнув хтось: «Господи!»

— Відчиняй! — приказав подорожній гнівно.

— Хто ж там? — спитав перестрашений жіночий голос з хати.

— Се я, Яків! Твій чоловік!

— Ай, господи! Яків! Я зараз! Тілько світло засвічу!

Блиснула невеличка лампа в хаті, а по хвилі відчинилися й двері. Яків увійшов зі скринькою в хату.

Ані не звітався з жінкою, ані не сказав доброго слова, тілько розглядався хвилину по хаті, потім сів на лавці і сердито глянув на жінку, котра не знала, чи має тішитися, чи смутитися, так її зараз ся перша хвилина прибила.

— Ти нащо шибку вибив? — спитала несміливо.

Яків не відповів на се питання, тілько від себе спитався:

— Дитини нема?

— Адже вмерла зараз в першім році, як ти поїхав! Я тобі писала.

— А друга де?

— Яка друга? Адже другої в нас не було!

— В нас не було, але в тебе найшлася! — гримнув Яків гнівно.— Я все знаю. Я там, за морем, уже три роки працюю як ніч, так день, а ти тут з іншими водишся! Кажи, де дитина?!

Молодиця, спрацьована і втомлена, але з лиця доволі гарна, поправила собі хустку на голові і блиснула гнівно карими очима.

— Ніякої другої дитини не було і нема! Коли не віриш,— шукай! — відповіла твердо.

Яків встав з лавки.

— Ти ще пискуєш! А з сусідом Вербовим що? Ти гадаєш, я не знаю?! Мені писали!

— Неправда! неправда! — скричала налякана молодиця і повернулася до дверей, мовби хотіла утікати.— Присягаю богу, що неправда!

В тій хвилі прискочив до неї чоловік і з цілої сили вдарив її кулаком в плечі, потім ухопив за рукав, здер хустку з голови і почав бити, де попало. Жінка кричала і вирівалася з рук чоловіка, але він тримав єї одною рукою, як кліщами, а другою бив без милосердя.

— Рятуйте! рятуйте! — кричала она, упавши на землю.

Відчинилися сінешні і хатні двері і на порозі станув дужий мужик, сусід Вербовий, з колом в руці.

— Се що за розбій поночі? — скрикнув він.— А! то ти, Яків? Так з жінкою вітаєшся?! Людям спати не даєш?

Відложив кіл набік і оп'янілого з гніву Якова одним замахом відірвав від жінки і кинув у другий кут хати так сильно, що той аж головою тяжку лаву посунув далі.

— Се що за поведенція?! — крикнув ще і, розставивши ноги, як до борби, станув над Яковом, готовий кождої хвилини почастували єго ще краще.

Яків справді зірвався з землі і замахнувся на Вербового. Той вхопив єго за обі руки, скрутив їх так, що аж затріщали, і силоміць посадив напасника на лаву під вікном.

— Сиди і не рушся! Кажи, чого тобі треба? Якої напасті шукаєш собі?

— То ти до моєї жінки... і ще мене б'єш! — хрипів з лютості Яків, силуючись вирватися з медвежих рук сусіда.

На сі слова сусід відповів таким тяжким поличником, що Яків аж на лаву похилився.

— Не бреши, песій сину! — наказував Вербовий.— Три роки сидиш там у Канаді, до жінки ані слова не напишеш, ані зломаного грейцара не пришлеш,— она ту бідує, ради собі не година дати, а ти щойно приїхав — і зараз до бійки! То се твої долари з Канади!

— Най з другими не водиться! — боронився Яків і по голосі єго було пізнати, що чувся переможеним.

— З ким?!

— Адже з тобою першим! Мені писали до Канади!

Ляснув другий поличник, і лице Якова почервоніло та почало пухнути.

— Хто писав? — спитав Вербовий.

— Підлужний писав!

— Не бреши! Він неписьменний.

— Він підписаний на листі! Хтось за него писав.

— Добре! Зараз єго спитаємо! Ходи!

Під час сеї лютої пересправи збита молодиця заводила коло печі, мов по покійнім:

— Така мені заплата за мою працю гіреньку... що я єму і клаптика землі не продала... що я собі рук і ніг не чую... За три роки аби гріш прислав, аби добре слово написав... нічого! То інші чоловіки гроші посилають, суми привозять, а він кулаки...

— Не плачте, сусідо,— потішив єї Вербовий, випихаючи єї чоловіка у сіни,— ми зараз сюди вернемося.

І силою потяг Якова за руку надвір та у темну вулицю під горб.

За ними вийшла молодиця на дорогу. Ту стояла вже жінка Вербового, збуджена криком і бійкою.

— Сусідонько, кумонько, ненько моя! — стала молодиця жалуватися.— Чи чували ви таке? З-за моря приїхав, аби мене набити запусто, задурно! Мені за три роки зломаного гроша не прислав, а сотки видав на дорогу, аби мене сам міг набити.

Сусіда почала її втихомирювати, она притихла і лише хлипала, як дитина, спершися о ворота.

Минуло добрих кілька хвилин, і в темній вулиці під горбом залунав такий сильний поличник, мов великий батіг ляснув.

— То ти аж з Канади приїхав напасті собі шукати?! — кричав там Підлужний так, що кожде слово єго здалека було чути.

— Хто ж писав?! — боронився Яків уже зовсім м'яким голосом.

— А мене то що обходить?! Маєш лист, то шукай собі писаря! А людей не займай, волоцюго світовий! Перебрався і гадає, що вже пан...

— Іди спати! — радив Вербовий.— І людям дай спати, бо завтра робуча днина! — А жінки не бий, бо ще раз прийду до тебе.

Оба сусіди відвели Якова до єго хати.

— Що ж? Будеш спати, чи маємо тебе пильнувати? — спитався ще Вербовий.

— Не треба! — відповів Яків, зайшов до хати, взяв свою скриньку і вийшов знову надвір.

Сусіди дивилися, що він загадує робити. Не промовивши до нікого ані слова, гість з Канади пішов вуличкою на дорогу і там на скруті зник.

— Я побіжу за ним! — промовила жінка.

— Хочеш смерті пожити,— спитав її Вербовий.

— Дайте спокій, кумо! — радила сусідка Вербова.

Жінка послухала. Довго стояли ще всі на дорозі і обговорювали сю нічну пригоду.

Тим часом Яків вертав горбом і пасовиськом на дворець залізниці. В одній руці ніс скриньку, а другою мацав себе по тварі. Она спухла і пашіла, а в голові шуміло, як у млині. Під капелюхом найшов великий гудзь у волоссі від удару об лавку. Язиком зміркував, що оден зуб хилитався. В боці чув біль — від чого, не міг здогадатися.

Сумний прийшов на перон, поклав скриньку на лавку і сам усів. Думав-думав, потім вийняв із скриньки фляшку горівки, потягнув здорово — і знову задумався.

У такій задумі застав єго знакомий залізничний послугач, родом з того самого села, що й Яків. Він приглядався єму кілька разів і не пізнавав.

— Яків чи не Яків? — спитав нарешті.— З Канади?

— Yes! [1] — відповів Яків.

— Додому?

— No![2]

Більше англійських слів Яків не привіз з Америки і тому далі говорив по-своєму:

— Я лише так, на кілька годин, приїхав з Канади, аби жінці пригадати, що має чоловіка. Чи в неї була яка друга дитина, чи ні?

— Ні! Я би чув щось.

---

[1] Так! *(Англ.)*

[2] Ні! *(Англ.)*

— Але я таки набив її, най знає! Три роки... міркуйте! Одну жінку мати та й тій розпуст дати? Три тижні їхав. Приїхав, набив і вертаю до Канади. Триста корон видав і ще вдруге тілько видам, але най знає!

— Та за що ви її били?

— Аби з іншими не водилася.

— Она ж не водиться!

— Говоріть своє! Я знаю... мені писали... Врешті водиться, чи не водиться, я набив, аби мала науку до того часу, як верну. Yes!

— Але чогось і ви, Якове, запухли! — замітив слуга, придивившися.— Чи то ви, може, в Канаді так підгодувалися?

— Вступися, юдо! — відповів Яків сердито.— Не зачіпай мене!

Слуга справді вступився, бо з п'яним не було розмови.

Яків чекав ще з годину на самоті. Потім купив білет, всів до поїзда, що над'їхав, перевернувся на лаві і захропів, як по парні.

Сповнивши свій подружній обов'язок, він вертав знову до Канади... Хто написав лист, се вже єго не журило.

1913

ПРИНУКА

В отця Ладичинського, досить заможного пароха села Гортопів, сьогодні літній празник. Гості сідають за стіл до вечері. Всі випили вже по чарці і їдять шинку. Три панни Ладичинські — Наталка, Клавдія і Ольга — ходять з полумисками і припрошують. Кожда має пильнувати своїх гостей і уважати, щоби чого не бракло. Гості слухають панночок, беруть, їдять та дивляться з вдоволенням на свої тарілки, положені одна верх другої. «Треба лишити місця на дальші страви»,— думає собі сей і той, поглядає на салати, компоти, соси, овочі, тіста і торти на столі та чекає на те, що прийде.

Панна Наталка, здорова, рум'яна брюнетка, доглядає молодого нежонатого професора гімназії, доктора Степана Буркевича. Нічого казати, він їй подобається... Літ єму не більше як з тридцять, з лиця «уйде», на носі цвікер, волосся на причілку трохи проріджене — ну, та се дрібниця.

— Пане доктор, може, паштета?

Пан доктор не хоче Наталці відмовити, бере кусень паштета і їсть. Ледви се з'їв, приходить панна Клавдія:

— Пане доктор, чудесний авшпік... Кавальчик!

Доктор не хоче й Клавдії відмовити і їсть авшпік.

— Може, ще кавальчик? Прошу дуже! Чей я від вас коша не дістану?

Професор дивиться, хто се знову єго просить: се наймолодша, Оля, кругленький смотрик, невеличкий, але найвідважніший із сестер.

— Не будете гніватися, як я вже подякую?

— Буду гніватися, навіть дуже.

— Ну, то я ще возьму, але тілько раз на вилки...

Професор бере раз на вилки, і Оля відходить вдоволена.

Настає маленька пауза; панни відходять до кухні. Гості п'ють пиво. В хаті гамір.

По хвилині приходить з кухні сама господиня дому, ціла рум'яна від кухонного жару. За собою веде чвірку з полумисками — три доні і четверту наймичку, по-святочному прибрану. Бистрими очима дивиться на стіл і на гостей і бачить відразу, чи все в порядку.

— Наталко, зачинай від пана доктора! — приказує мати, мов на війні.

Наталка йде з полядвицею, куди її післали. Мати іде до старших гостей.

Буркевич чує вже тепер, що душа сита, але бере кусень полядвиці, до того всякої огородовини і їсть. «Ще тілько се з'їм — і годі!» — постановляє собі.

О. парох уважає сю хвилину за відповідну, щоби випити за здоровля о. декана і кондеканальних, котрі сьогодня стільки напрацювалися. Самих людей до сповіді мали з тисячу. Всі п'ють.

— Пане доктор, прошу ще кусник полядвиці!

Доктор дивиться: се сама пані Ладичинська просить.

— Прошу пані не гніватися, я вже дякую, не можу.

— Так панство мало їдять,— скаржиться пані вголос, щоби всі чули.— Може, не добре? На селі так трудно всього дістати. Чекайте, пане доктор, я вам виберу сама маленький кавальчик. Отсей буде добрий! Наталко, подай-но салату! А може, іншої ярини? Дай-но, Клавдзю, тамту салятирку!

Буркевич дивиться, що се вже остання тарілка перед ним, гадає, що вже конець вечері, боїться відмовити пані і їсть кавальчик, вибраний нею. Нічого собі, справді добрий

Отець декан-москвофіл встає і п'є на здоровля всіх всечесніших, всепочтенніших і високоблагородних і особенно самого господаря і госпожі доматорки. Всі співають «Многія літа» на ноту «Шумі, Маріца». Се молодіж видумала якесь таке чудне многоліття...

Панни і дві наймички збирають зі стола тарілки і кладуть чисті. Буркевич, зовсім уже наїджений, думає, на що се? Але за хвилину бачить: панна Наталка несе на великім полумиску печене порося, таке рум'яне, таке симпатичне, що, без пониження людського достоїнства і без гріха на сумлінні, варто єго поцілувати. Очі має з білка і перцю, в зубах хрін, а хвостик догори закручений, як живий. Чудо!

Порося, ушкоджене тілько в околицях живота, доходить небавом до пана доктора. Сама пані Ладичинська проводжає порося на тій остатній дорозі в незнану країну.

— О пане доктор! — застерігається она відразу.— Се не може бути, аби ви не їли. Я знаю, що ви у великім місті привикли до ліпшого («Де ж там!» — скрикнув по правді професор), але, чим хата багата... Прошу! Чекайте, я вам вкраю сама... Прошу їсти, се м'ягоньке, як риба. А ще начинки!

— То забагато, пані! — борониться професор.— Прошу надібрати хоч з половину!

— Не можна, пане доктор; хто ж бачив?! Іще скажете, що жалую. Нині роковий празник! Їжте, їжте, то не зашкодить.

Господиня відходить до інших гостей, професор пробує їсти. Нічого собі порося, хоч зі свинського роду, але смачне.

— Може, ще кавальчик? — прискакує панна Наталка.

— Боже борони! — відповідає Буркевич, майже настрашений, а про себе думає собі: «Ну, слава богу, годі вже! Гріх обжирства поповнив, се певно! Але се вже чей конець?»

П'є четверту склянку пива. На душі єму легко, там нема ні дрібки сумніву, що хтось тут, у сій хаті, єму не рад. Він думає над тостом в честь панночок. Треба сказати — а добре бачить, що ніхто сего не зробить, тілько він. Встає, дзвонить у склянку і по дуже поетичнім переднім слові на тему патріархальних звичаїв і знаної ще з часів св. Володимира української гостинності, переходить до дому панства Ладичинських і бачить ту три ясні зорі: Наталку, Клавдзю і Олю. Ті зорі освічують не лише небозвід над селом Гортопами, але й над дальшою околицею. Сердечним бажанням професора є, щоби сі зорі присвічували всім людям якнайдовше, а зокрема «кожному молодому, як іде додому».

Від таких зірок шлях життя ясний, не заблудиш і до мети дійдеш, на здоровля їм! В руки панни Наталки!

— Зривається «Многая літа», як вітер, грімке і з баритоновим солом, і з повторюванням «многая-гая-гая літа-та-та» — одним словом, величне і щире.

Панночки кланяються, усміхаються і біжать у кухню. Тим часом наймичка подає знову свіжі тарілки.

— Ох! Господи! А се що буде?! — зітхає доктор і чує неспокій душі.

Що буде, се він зараз бачить: се індик і смажені курята. До того всякі компоти!

«Розтратні люди, але щирі, не жалують»,— думає собі.

— Пане доктор, я вам сама виберу кавальчик білого м'яса,— приговорює пані Ладичинська коло него.— А може, ви волите лабку?

— Пані ласкава,— благає професор сердечним голосом.— Адже я бачу вашу щирість! Я справді не можу вже! Цілую руки!

— Так-то так! — нарікає жалісливо господиня.— Доньки мої величаєте, а їсти того, що они наварили, не хочете. Певно, недобре! Я вже не маю навіть смілості просити!

— Пані! — промовляє професор, як у школі, дуже поважно.— Все у вас чудесне, смачне, але я не привик, не можу... єй-богу!

— Ну, то хоч кавальчик! Отсю маленьку лабку? Добре?

Маленька лабка лягає перед професором на тарілці, але він єї вже не їсть.

Пані Ладичинська бачить се здалека і шепче енергічно Наталці в вухо:

— Якби він хотів тебе брати, то бігме, що не дам! Адже то якийсь хорий чоловік! Нічого не їсть.

Панна Наталка дивиться з жалем на Буркевича,— справді, нічого не їсть, але веселий, сміється, щось розмовляє з сусідом. «Може, легуміну буде їсти?» — думає она собі і в серці чує правдивий смуток.

Приходить чеколадова легуміна. Професор бере. На душі у Наталки легшає. Чей таки не хорий чоловік?

Потім морожене. І сего бере Буркевич. Ну, слава богу! Вино п'є, мороженого навіть другий раз бере — здається, здоровий.

Гості встають. Священики хрестяться і моляться. Всі дякують собі посполу за товариство.

Буркевич дякує також і виходить до саду. На небі зірок більше, як у хаті, у саду милий холодок.

— Ох! Господи! Як же я об'ївся! — зітхає він.— На тиждень вистало би.

Надходить священик, товариш професора ще з гімназії.

— Страшно! — нарікає Буркевич.

— Що страшно? — питається товариш.

— Страшно наївся! Де ж так можна?! Просять і просять!

— Ладичинські добрі люди.

— Я сам бачу і знаю, що добрі, тілько... най чорт побере такі патріархальні звичаї!

— Ходи до хати!

— Чекай, най відсапну!

— Ох! ох! ох! ото! Як можна так обгодовувати християнина?!

— Пане доктор! — чути голос Наталки в саду.— Де ви?

— Я тут. Ох! ох!

Товариш відходить — розуміє діло.

— Може, ще чаю нап'єтеся? — питається Наталка.

— Нічого вже, панночко люба, хоч бийте мене! Тілько дайте мені ще свою ручку поцілувати на десерт!

— Не можна! Я не їмосць!

І панна Наталка втікає додому. Але на ганку вже стоїть її мама, котра все бачить, все чує і всюди є. Она бере доньку в сіни і шепче їй в вухо:

— Ти не осмілюй єго занадто! Се якийсь хорий чоловік... Їсти не хоче... Потім возися з ним по купелях. Не спіши! Врешті, побачимо...

Панна Наталка, трохи засмучена маминою діагнозою, старається нагадати собі, чи Буркевич їв досить, чи мало, визирає цікаво з ганку в сад і бачить, як він вертає в хату.

— А я за вами, панно Наталко! — кричить здалека.

Наталка ховається в сіни, але слідить пильно, чи він справді йде за нею. Він йде.

1913

ТОВАРИШІ ПО ПЕРУ

Начальний редактор «Народної душі», помічник редакції і коректор в одній особі Петро Печінка дістав запрошення на прощальний вечір в честь начального редактора «Złotej wolności» [1] пана Тадеуша Огризка, котрий з далекої «провінції» переносився до Львова, до редакції столичного

[1] «Золотої вольності».

дневника і до якогось банку, де також дістав посаду. Було се вивищення, яке Петра Печінку вже від місяця доводило до великого смутку і злоби не тому, що Огризок забирався лише тому, що він, пан редактор Печінка, не мав надії на таке саме вивищення.

Трохи смутило єго і се, що тратив в Огризку товариша до більярду в кав'ярні «Бульвар», де они по редакційних трудах майже щодня сходилися і сотки разів тручали слоневі кулі по зеленім сукні. Але сей смуток не був такий великий, щоби переважив пересердя Печінки на всю Україну і на цілий світ, що не вміє оцінити єго таланту і патріотизму. Адже так «з життям» писати, як він уміє, ніхто не потрафить! Кожде єго слово верещить, сипле огонь, пече, калічить і убиває противника,— а проте навіть ся вужча громада українська, що єго найняла на редактора «Народної душі», не вміє сего оцінити і не підвищує плати. Просто ганьба, та й годі!

Вибираючися на прощальний вечір, сполучений, очевидно, з відповідною вечерею, Печінка випив п'ять сирих яєць (бо треба й те сказати, що пан редактор мріяв і про співацьку кар'єру, вигладжував часто горло сирими покладками і заразом у жолудку клав основу на всяку дальшу їду і напитки),— так, випив п'ять яєць, убрався в старий англєз, бо на новий ціла соборна Україна не спромоглася для него, убрав циліндер, приглянувся ще собі у розбитім редакційнім зеркалі, поправив великі чорні вуса і клиновату бороду, посадив кріпше цвікер на носі і пішов на вечерю в честь товариша по перу.

Треба правду сказати, що вже сам прихід пана редактора Печінки зробив у польськім товаристві дуже миле враження. Всі знали, що оба редактори, хоч політичні вороги, один українець, а другий поляк, самі з собою жиють як правдиві джентельмени і навіть не згадують о тім, що один пише в «Народній душі», а другий в «Złotej wolności»,— мимо того не сподівалися, що Печінка прийде. Коли ж побачили єго — передовсім ті, що мали вже готові прощальні промови,— дуже врадувалися, бо сей українець, представник свого народу, давав нагоду поговорити про дуже пекучу потребу якнайкращої згоди польського і українського народу,— тема, без якої бенкет як без вина, бо не можна єго закінчити гарним зазивом: kochajmy się![1]

[1] Кохаймося! *(Пол.)*

Настрій відразу взявся щирий. Ще гості не попоїли як треба і тілько перший бесідник, голова польського касина, попрощав пана Огризка, як уже сей же пан Огризок розплакався, бо вже був добре підчмелений і брався всіх цілувати. Дальші промови довели єго до правдивої муки, бо кождий бесідник так і переконував єго, що без него вся Полонія «na kresach» [1] давно пропала би, а він своїм могучим словом, і пером, і ділом, і прикладом, і пожертвованням рятував свій нарід як день, так ніч.

А що найважніше: проповідував згоду між обома братніми народами, польським і українським, котрих ніяка сила не розлучить, бо они як у минувшині становили, так і в будучині мають становити одну цілість.

Хоч далеко не все була правда, що бесідники говорили, пан Огризок прийняв вигляд мученика за справу, за золоту волю, давню і теперішню, за згоду і будучність і сидів, як чоловік, що ось-ось має вмерти для вітчини, аби она й надалі була вільна і ще вільніша.

Редактор Печінка тим часом їв і пив. Він не знав певно, чи за вечерю прийдеться єму заплатити, чи се прошена вечеря,— все одно він відразу постановив собі не платити, нехай комітет платить, що запросив єго.

Але в нагороду за те рішився також сказати промову, бо бачив, що всі ждуть на те. І він промовив.

— За то, що було,— сказав він,— ніхто і шеляга не дасть; за то, що колись буде, не варто також шеляга дати; тілько за те, що є, можна заплатити, коли варто. Пан редактор Огризок, безперечно, великий польський патріот. Але він не кармазин-шляхтич, тілько хлоп-мазур, котрого діди робили панщину. Єму навіть не годиться редагувати «Złotu wolność», бо се шляхетська воля, а не народна.

Непотрібна романтика! Щастя, що він у сю стару бочку вляв нового вина, задивившися на «Народну душу». Він, Печінка, не раз говорив з Огризком про дійсні потреби обох народів і лічив єго з патріотичного романтизму. Тепер із промов попередніх бесідників бачить, що вилічив Огризка і се всі помітили. З польського становища Огризок патріот, яких мало. Людям приємно прочитати часопис, але ніхто не знає, яка се мука видати хоч одно число. А ще розумне число! Печінка, як товариш по перу, знає се оцінити.

[1] «На кордонах» *(пол.)*.

І тут він розповів гостям, які скарби мусять критися в душі пана Огризка, коли він з однаковим зрозумінням і одушевленням потрафив писати про японську політику, новий спосіб квашення огірків, про кооперації і делегації,— до того, й патріотичні вірші, одним словом, про все і в різних формах. Такого чоловіка справді шкода. Але ж він не перестає робити, навпаки, стає до праці на ширшій ниві і т. д., і т. д.

Між початком, серединою і кінцем промови редактора Печінки не було логічної зв'язі, однак бенкети не є на те, щоби розумно говорити. Тут у виголошенні, у пафосі весь ефект. Промова Печінки подобалася незвичайно. Товариш Огризок поцілував єго три рази, назвав єго на радощах свинею, але таким тоном, що ніяк не можна було образитися за се слово, а потім і сам хотів усім відповісти гідно і поважно. Однак вибрався до промови запізно, бо напитки зовсім спутали єму думки і язик, і він ледви міг сказати кілька гадок про свою вдячність для всіх і жаль, що відходить.

В сій хвилині Печінка відчував цілою своєю народною душею, що голова у него сто разів сильніша, як у польського товариша, і що він міг би ще вдвоє стілько випити, як випив досі.

На другий день увечір сидів Печінка у кав'ярні «Бульвар» і ждав на знакомих, з котрими грав звичайно фербля. Він уже позичив собі у старшого кельнера п'ять корон і мав надію, що сего вечора доробиться. Поки що читав часописи.

Надійшов Огризок. Привітався, сів і почав читати «Народну душу», котру щойно принесли. У новинках найшов він таке про себе:

«П. редакторові Огризкові на дорогу. Вчора прощали тутешні поляки редактора «Zlotej wolności» пана Тадеуша Огризка, котрий відходить до Львова. Сім літ затроював сей опришок пера свою і нашу суспільність потом свого курячого мозку в тім пересвідченню, що рятує Полонію «na kresach». Не було числа, в котрім він не обкидав би болотом наших святощів, хоч сам був круглий анальфабет. Стілько всего знав, що грав дуже добре у більярд та добирався до дна — але не краєвих справ, лише чого іншого. Вчорашній прощальний вечір скінчився тим, що п. Огризка винесли на руках до фіакра — не для звеличення, тільки тому, що не міг ногами рушати. Слава богу, що іде собі від нас».

«Народна душа» затріпотала в руках Огризка, а єго власна мазурська душа нагло спалахнула. Печінка вже добру хвилину дивився скоса на него і уважав, що він почне, прочитавши таке прощальне слово, однак не спостерігся, як «Народна душа» разом з рамками з трощі, до котрих була причіплена, опинилася на єго голові, і як голова встрягла в рамки, і цвікер злетів з носа, і кулак Огризка опинився єму поза ухом. Такого нападу Печінка не сподівався і імився першої думки, яка єму прийшла до голови: не віддавати удару, лише з того нападу зробити статтю до «Народної душі». Будь-що-будь, він потерпів за народну справу як патріот,— і люди, в кав'ярні бачили, що він не шукав собі напасті. З того може бути чудова стаття на тему польської некультурності.

Так сей напад і скінчився, що Огризок вийшов з кав'ярні, а Печінка лишився і оповідав навіть незнакомим гостям, котрих було ледви кілька, що потерпів зовсім невинно, бо оба сиділи спокійно і навіть не говорили. Гості дійсно не чули ніякої суперечки, бачили їх обох, як віталися, і не могли зрозуміти нападу. Як невинна жертва, Печінка не мав чого соромитися і лишився у кав'ярні, бо мусив заграти фербля, дуже потребував грошей... Пізніше, коли вже сидів з картярами, все думав і думав над тим, чому не віддав удару Огризкові. Адже міг був потоптати єго ногами, як хробака! Однак запізно надумався, полохлива у него душа.

На другий день Печінка вичитав у «Zlotej wolności» таке про себе:

«З н а н и й б а н д и т, редактор «Народної душі» Петро Печінка брав, як ми вже писали, участь у прощальнім вечорі на честь нашого редактора п. Огризка. Мабуть, за те, що з'їв дармо добру вечерю і напився по саму гортанку, звеличав тоді під час вечері п. Огризка як першого патріота. Але в день пізніше у своїй шматі обкидав того самого п. Огризка болотом від ніг до голови. Обурило се декотрих знакомих нашого заслуженого труженика, і они вчера в кав'ярні «Бульвар» так твердо пригадали Печінці обов'язки чемності, що буде руський місяць чути кожду кісточку у своїм гайдамацькім тілі. Таких опришків пера не можна інакше навчити розуму».

Рівночасно у «Народній душі» появилася новинка:

«П о л ь с ь к и й н а п а д н а н а ш о г о р е д а к т о р а. За вірну характеристику своєї особи і правдиву оцінку своєї нікчемної діяльності, яку ми подали в попереднім

числі про п Тадеуша Огризка, напав сей польський Kulturträger на українській землі вчера в кав'ярні «Бульвар» на нашого редактора п. П. Печінку і намагався єго ударити. Однак наш редактор вчас відскочив, і польський напасник лише осоромився. Сотки гостей, зібраних у кав'ярні, осудили найгострішими словами сей некультурний поступок польського загорільця, котрий на відході до Львова ще раз дав доказ своєї мазурської дикості».

Заким «дикий мазур» забрався до Львова, він ще раз написав у своїм часописі, що даремно Печінка викручується, мовби то єго ніхто не побив, бо всім відомо, що він лежить у шпиталі і лічиться. У відповідь всі бачили, що «Zlota wolnośc» написала неправду, і ще раз у «Народній душі» злаяв Огризка анальфабетом і п'яницею.

На сім приязнь і суперечка обох товаришів по перу скінчилася. Огризок виїхав до Львова, а Печінка найшов собі іншого товариша до більярду, і справа затихла.

1913

ГІРКЕ ЖИТТЯ

Священика не застав я дома. «Пішли, не знаю куди,— сказала мені молода наймичка,— а їмость поїхали до Криниці». Почути такі слова в гірському селі, де і за гроші не дістанеш вигідного нічлігу та кращого харчу, зовсім не приємно. Тут дім священика заступає готель; приймай, господарю, непрошеного гостя, чи хочеш, чи не хочеш! На щастя, старосвітська гостинність, така невигідна в наших часах, ще не всюди пропала; буває священик, що прийме тебе, як рідного брата, від щирого серця. Я вийшов на дорогу і сильним біноклем розглянувся по околиці. На сіножаті під лісом побачив я священика, який сидів на пні чи на камені і обтирав хусткою лице. Здавалося, він ось тут, переді мною, та заким я до него дійшов під гору, минуло з півгодини. Добра та чудова гірська околиця манила очі і радувала душу. Скошена трава присихала і пахла-пахла, аж морочила голову. Тілько пополуднева жара літнього дня дошкулювала немило.

— Ах, се ви! — втішився священик, коли довідався, хто я.— Чув я, чув про вас і читав дещо з того, що ви написали. Дуже люблю веселі речі. Прошу, сідайте троха! Відпічніть. Ви з Заверхів'я у Смоляне?

— Так.

— Дуже гарна дорога! — гомонів священик, очевидно, вдоволений, що має перед ким виговоритися.— То річкою, то стежкою, то ліском, то горбком, а все холодком! Приємно перейтися! Журби ніякої, вакації... Ех! нема-то, як панам з міста жити! Не то, що на селі: вічна неволя! Що ж там у Львові чувати? Весело жити?

Кажу на те:

— Як кому. Тільки оно так не є, як людям на селі здається. Они гадають, що ми у місті ніякої роботи не маємо і все тільки по театрах ходимо та п'ємо пільзненське пиво.

— Все ж таки життя міщухів не те, що наше. Заробок певний, вигоди на кождім кроці, всюди ясно, чисто...

— І дорого,— додав я.

— Але які доходи! І праця не та, що в нас. У нас, заким корону заробиш, добре наморочишся. Нарід скупий і невдячний. Прийдуть, наприклад, хректини. Посходиться кумів з десять пар, і всі хотять, щоб їх записати. Ну, вистроюєш, тратиш час, нетерпеливишся, випитуєш, яке метрикальне прізвище, они тобі все своє сільське прізвище тичуть... Розвідуй, чи се Дмитро Лесюк з-за гори, чи з-за ріки, бо оба однаково називаються. І за се тобі належиться по-старосвітськи: по два дудки від кожного. Дивишся потім на тацю, а там і лихий гріш, і бляшка, і гудзик... А нехай-но моя імость не подивиться до сонця, які яйця баби приносять,— половина запортків буде. А вже доброї курки не дістанеш, тільки все якусь суху квочку, що не раз по двох-трьох днях гине. Невдячний нарід!

Бачу я, що кривда діється мені,— починаю учити людей. На вовведеніе во храм, на рождество, на стрітенє говорю, бувало, які чисті і добірні, хоч і не багаті припаси дали Йоаким і Анна, віфліємські пастирі, богородиця й Йосиф,— чому люди не приносять таких? Но всує учих! Баби носили далі запортки і старі квочки, а куми підсували пусті бляшки. Тоді я постановив таксу: по десять сотиків від кума, по чотири сотики за яйце, по короні за курку, ну, і підви-

щив трохи-таки за шлюб, за похорони, та й тепер маю святий спокій!

— А люди не нарікали? — спитав я.

— Хто б їх питався? Нехай привикають. Таж гадайте, що з того бувають якісь незвичайні доходи! Се тільки так кажуть, що «нема то, як попові та котові»... З кого тут поживишся? З десятеро народиться, з п'ятеро умре, двоє-троє побереться — та й тільки! Якби ще не «гомерицькі» служби[1] божі, пенсія та сяка-така поміч від тестів — хоч пропадай! Гірке життя!

— А з поля нема доходу? — спитав я.

— Який там дохід з поля! — відповів священик живо, втираючи пухке і здорове лице хустинкою.— Ліпше би того поля не було! А ту, знаєте, в наших сторонах добрий старий звичай, що селяни дають роботу. От у моїм селі є 60 нумерів хат. Так кождий нумер має мені на весну дати одно тягло, то є: плуг, пару волів або коней, плугатара і погонича, борони, або шість корон. В косовицю других двадцять нумерів мають дати косарів, по челядині з граблями і привезти по одній фірі сіна. Решта нумерів мають мені в жнива дати по два женці, а восени по одному молотільнику. Ви скажете, певно: благодать! А се не благодать, тілько одна безконечна журба. Нема ні дня, ні години спокою! Саме тоді, як тобі треба робітника і тягла,— той собі жне, тому віл закуляв, у того нема погонича, а сей обіцює не на весну, а тілько в жнива своє відробити. Він не має часу! А я то все мушу час мати, все мушу бути готов на єго послуги: і в дощ, і в бурю, і в мороз, і вдень, і вночі. Бо наш мужик ніколи не закличе священика за дня і в вигідну пору, тільки як захорує,— то все у найбільшу слоту, як умирає,— то у глибоку ніч, і кличе тебе з паном богом попівночі. Не підеш, то він, як на злість, умре,— гріх на душі, ну, й єпископ може дізнатися,— а прийдеш з паном богом попівночі, болотами, у слоту і заметіль, дивишся, а він сидить уже на постелі і люльку курить. І чого тягти священика з постелі або від обіду, коли на все є свій час! Гірке життя, кажу-вам! Але я забалакався, а ви, певно, голодні. Ходім до хати!

— Може би, ми вперід у церкву заглянули? — спитав я.— Поки ясно... Часом можна яку стару книжку знайти.

---

[1] «Гомерицькі» служби — церковні відправи за померлих родичів тих, що виїхали до Америки.

— Добре, ходім! Тільки по ключ вступимо. Але старини ніякої не найдете: церква нова, образи нові, а давні богомази і якісь подерті книги старші браття спалили, щоби, як кажуть, святе не поневірялося.

Гарною сіножаттю попри ліс зійшли ми вниз до простої нової хати. По дорозі священик говорив далі:

— Я, знаєте, тепер солом'яний вдовець, жінка виїхала до Криниці лічитися. Я в хаті один. Дітей у мене нема — сиджу і нуджуся. І ладу в мене не найдете, і не прийму вас як годиться. Нема чим. Звичайно, як на селі. Не то, що в місті.

У сінях попівства він грімко крикнув:

— Марино! Марино!

З кухні відозвався молодий голос:

— А що там?

— Зроби нам кави, застели стіл, принеси шинку з ледівні! Ми тут за хвилю вернемося...

У церкві, вправді, не було вже нічого цікавого, бо все «непотрібне» і понівечене спалено. Лишився ще тільки старинний хрест з гарними різьбами на дереві; також окладинка на псалтирі інтригувала: се був пергамін, давно записаний і почорнілий зі старості. Я звернув на се увагу пароха. Він чудувався, що сего досі не замітив, але не розводився над сим довго, тільки просив до хати.

— А як вам церква подобається? Правда, гарна? — спитався ще.

— Досить гарна,— сказав я. Справді ж церква як будова нічим не була замітна ані не гарна; таких побудовано в Галичині в 19-м віку сотками, і треба буде почекати зі сто літ, аби люди побачили в них шаблон без смаку і почету. Давні майстри, що не кінчили технік, будували краще церкви.

Дома застали ми вже на столі каву, свіже масло, шинку і білий хліб. Але щось не було ще в ладі, і сам кругленький говірливий господар почав бігати від стола до кредансу, від кредансу у кухню, звідтам до шафи, і небавом стіл був застелений, як треба, скатертю, явилися ще й цукор, бриндза, свіжа цибулька і три фляшки. Лагодячи стіл, гостинний священик безнастанно говорив:

— Чим хата багата, тим рада. До міста нам далеко, доброго м'яса не можна дістати, мусимо бідити. Одну свинину та домашній дріб, що не треба купувати. От і булки нема, тілько білий хліб. Гірке життя, кажу вам! Вибачайте! А якої горівочки позволите: чи очищеної, чи сеї, теренової, або вишняку, чи, може, агрусняку просто з бутля? І

солодку маю, і коняк знайдеться. Будьте ласкаві, скажіть!

Я був ласкав і напився вишняку. Був дуже добрий.

Ми почали їсти. Господар нагадав собі знову свою любу тему про гірке життя на селі і нарікав далі:

— Так би собі чоловік не раз, знаєте, м'яса попоїв: котлета якого або розбратля — ні! все лиш кури та індики і качки, аж навкучилося. До міста 32 кілометри!

— Що то ми, міщухи, дали би за се, якби так у нас були під рукою кури, качки та індики! — відважився я сказати.— У нас індики тілько про велике свято дають; а курята тілько великі пани та хорі їдять.

— Говоріть своє! — спротивився господар, але без ніякого жалю до мене.— Надокучить, кажу вам, все те саме! Нині курка, завтра курка, позавтра курка... А тут не раз наробишся, що страх хотілось би потім дечого доброго з'їсти. Та, правду сказати, не все і гроші є, щоб у місто посилати що два-три дні. Все роби людям за біг заплать! У зелені свята або на Івана Купала ходи полем з процесією, співай молитви, читай євангеліє против газдівських піль, лазь по горах і дебрах, мучся! А дома провадь канцелярію, як адвокат, пиши то до староства, то до виділу повітового, то до суду. Чи мало труду? І то рідко коли у своїх справах. Ви думаєте, може, що так-таки задурно хлоп на попа робить? Ні, пане,— піп хлопові більше вигодить, як від него дістане.

Пиши єму лист у «Гамерику» і читай лист з «Гамерики», підписуй «преценіє» на гроші і печатку прибий! Мій попередник за підпис брав по дві шістки, а я ані сотика! А там і супліку пиши або багательку у суд — і все піп та й піп, бо у громаді більше письменних нема,— і все за біг заплать, за ту мізерію-роботизну. Ех, добродію, гірке життя і тяжка праця!

Марино! — крикнув раптом господар.— Принеси нам фляшку вина, з того, що у куті лежить, і пива п'ять бутельчин! А рухайся там живіше! Ах, я трохи не забув! Вас, міщухів, на куповані вина не зловить, ви на домашні лакомі. Маю чудесний яблочник і агрусняк на меду! Що позволите? Яблочник? Нехай буде і яблочник! Марино! принеси і яблочнику! Наточи з бочки до карафки! Зараз буде. Так, добродію, чим маю, тим приймаю. А ви вибачайте, коли що невлад; тут, на селі, не те, що в місті,— гірке життя. Ви повинні колись і то описати, як нам живеться по забутих селах.

Дійсно, гадка добродушного і гостинного господаря була добра — от я й описав єго гірке життя... Ще краще зробив би я: я відступив би єму з дорогої душі свою посаду у Львові, та тілько — біда: я світський чоловік і парохії в П. ніколи не дістану. Шкода. Може би, чоловік хоч з рік пожив на волі та між добрими людьми!

[1913]

ТОВАРИСТВО ДЛЯ ВЗАЇМНОГО ВЕЛИЧАННЯ

Люблю я пана радника Івана Кадильника — страх люблю! Він мене і десятої частини так не любить, як я єго. І не покину єго любити — чей він колись зглянеться й на мене і зробить мені ювілей. Бо він у нас майстер вигадувати всякі ювілеї,— і ніхто так не потрафить пошанувати та повеличати чоловіка, як він! Люди, що не вміють цінити доброї волі, кажуть, що він кадить тілько приятелям, від котрих мав, і має, і хоче мати поміч; однак сі люди не зазнали, видко, ще ніколи величання і ювілейних приємностей, то вони й не знають ціни Кадильникові. А на мою думку, Іван Кадильник чоловік ідейний і потрібний для патріотів, як сонце для квіток. От і се, що він тепер вигадав, таке дотепне, що нехай єму всячина! І як не прийти чоловікові на таку просту думку, а, отже, не я се видумав, тілько він! Се так, Колумб поставив хитро яйце на стіл,— здається, не штука, а чому ж се нікому іншому не прийшло на думку?

У нашім місті здавна заведено гарний звичай — величати людей. Не так усіх людей, як своїх, і не так усіх своїх, як громадку своїх. Є їх кілька приятелів, людей поважних, що перед ними вся громада чолом б'є. Так от, щоб ся громада не била чолом куди попало, то Іван Кадильник довгі роки дбав про те, щоб був лад у сім ділі. Він нагадував громаді, коли припадав який ювілей чи іменини патріота, стягав усіх докупи, говорив промови, ладив гостини й адреси — одним словом, дбав про гідну параду. За те не забули приятелі й єго і також зладили єму вже три ювілеї: перший — на пам'ятку єго першої поезії на честь Марії Терези, написаної ще у школі; другий — у 25 років, як був кацапом, а третій у 15 років, як навчився писати по-нашому.

Недавно дістаю я з пошти друковану картку: Іван Кадильник просить мене прийти на збори нового товариства. Уже й печатка сего товариства прибита: кадильниця у лавровім вінку. Пішов я. Зала битком набита! Ще ніколи не бачив я стілько людей на зборах якогось іншого товариства, як тепер зійшлося. Видко, що сама мета товариства всіх дуже зацікавила.

Перший промовляв Іван Кадильник. Господи, як гарно говорив він і як до речі. Та де я годен се повторити! Передовсім повітав збори і повеличав усіх, почавши від великомучеників-послів а на найменших гостях скінчивши. І як він не помилився в рангах та титулах! Як почав найвищими, то так гладко, як по сходах, зійшов до найнижчих, що ще не мали ні ранг, ні титулів. Ніхто й не міг образитися, хоч би хотів; усякий побачив себе у єго промові саме на тім місці, яке єму з ласки уряду і по заслузі належалося.

А потім сказав:

— Всяких товариств ми маємо багато, тілько ще одного нема, хоч воно таке потрібне, що й не сказати. Наша традиція вимагає сего товариства; наш звичай, наша честь, наше гарне громадянське виховання упоминається вже давно о него. Куди не глянь, всюди в нас самі патріоти. Перше не було стілько, а тепер, слава богу, повно їх. Кождому з них належиться честь і поважання. Досі шанували ми наших татків, наших добродіїв-опікунів, наших патріотів-великомучеників так тілько, прихапцем, без організації; тепер же, з уваги на щораз більше число патріотів і їх заслуги, діло не таке просте, без організації там не йде. Ми мусимо оснувати товариство для взаїмного величання, старшим на потіху, молодшим на науку, щоби бачили, як суспільність нагороджує заслуги. Се в теперішню пору наш найсвятіший обов'язок — довести се діло до ладу.

Пригадаймо собі лише, як досі і при найліпшій волі не можна було не раз гідно чи привітати посла, чи зробити який ювілей. Все чогось не доставало: то кінної бандерії не можна було стягнути, то панотець не хотів дати церковних моздірів, то, знову, хоругвці виглядали як запаски, або тріумфальні ворота валилися саме при передаванні хліба-солі. Так надалі не сміє бути. Товариство, яке ми закладаємо, має тому зарадити. Єго мета — величати заслужених людей по програмі, достойно і пишно. Товариство має мати все, що до величання потрібно: свої моздірі, хоругви, вінки, труби, кокарди, ленти, лампи, смолоскипи; має устроювати концерти і комерси для патріотів; буде видавати

часопис з портретами їх, бо так, як тепер у календарях подають портрети патріотів побіч курки з Кохінхіни і когута з Брахмапутри,— то се остатня ганьба; товариство видасть книжку з промовами про всякі нагоди і інструкцію для січових сурмачів, коли мають трубити генеральний марш і кому; має придумати окремі одежі для кінних бандерій, щоб однаково виглядали; має порозумітися з січами, щоб вони не тілько гасили огонь, але все і всюди робили параду (а вони до того дуже добре надаються); має закладати філії по провінції, бо нема сумніву, що і там є патріоти, хоч і менші, як у столиці, але є.

Центральне товариство буде мати свого поета для величальних од, свого маляра для грамот і дипломів, свою галерею портретів (гофрати будуть мати в ній почесне місце), своїх аранжерів для оплесків, свого генерального трубача, свого пушкаря, свого будівничого для тріумфальних брам і свого пекаря для колачів і хлібів. Усякі відзнаки радості і всякі знадоби для величання буде центральне товариство позичати і на провінцію за малою оплатою. Кождому членові товариства належиться ювілей...

Але де я годен усе так до ладу повторити, як говорив Кадильник! Всі слухали, як зачаровані, і дивувалися, як він хитро придумав таке товариство. Єго думки так сподобалися всім, що ціла зала загриміла від оплесків; єго вхопили на руки і обнесли десять разів довкола зали, співаючи оба народні гімни: «Ще не вмерла...» і «Не пора». Дуже жалували, що нема ще третього народного гімна, бо тоді можна би було поносити Кадильника ще з десять минут. Коли єго поставили на давнє місце, він із слізьми в очах дякував громаді за честь і притім подав ще дуже гарну раду, щоб товариство мало також своє вигідне і сильне крісло для підношення вгору патріотів, бо ось він і тепер переконався, що без крісла ноги болять; з радості люди не пам'ятаються і так кріпко горнуться до патріота, що аж синяки робляться там, де не повинні бути. Громада перепросила Кадильника і згодилася купити патріотичне крісло.

На товариство всі пристали дуже радо. Відразу вписалося до него 507 членів. Як вони всі тішилися, господи! Отсе значить попасти громаді у смак, віднайти отсю думку, що всіх єднає! Чого не могли зробити інші товариства, то зробить отсе: зв'яже всіх, мов залізним обручем.

А вже найкращий був конець зборів. Зворушений до сліз, посол до ради державної обіцяв, по знайомості з міністром війни вистаратися для товариства о стару гармату,

коли не кріпосну, то хоч полеву,— бо з простих моздірів замалий гук, а від гармати буде аж земля дрожати з радості. Вдячна громада постановила зараз іменувати пана посла першим почесним членом товариства і генеральним пушкарем. Тепер уже, коли прийдеться величати кого, то хоч буде парада за всі люди.

На закінчення справоздання про перші збори не можу не згадати про бридкий оклик одного поганця, з котрого ніколи не буде добрий патріот і котрий ювілею, певне, не діжде. Серед найбільшого одушевлення зібраної публіки він крикнув на цілу залу: «Товариство кадильників!» Що там єму за се дісталося в карк від розлючених патріотів, се нехай на нім присохне; а я від себе висказую єму на сім місці моє друковане обурення.

[1910—1913]

ПРИГОДИ ГОРОБЧИКА

I

Незамітно вибіг Ромко з хати у садок. Було ще рано. Він хотів зблизька придивитися деревам, що вже другий день стояли прибрані інеєм, мов білими цвітами, з низу аж до вершка. Дома говорили, що надворі страшний мороз. Справді, навіть два пси, Ас і Трап, яких ще сердита наймичка Гандзя все виганяла надвір, сиділи сегодня спокійно у кухні і ніхто їх не гонив. Се був найпевніший знак, що надворі лютий мороз. Але Ромка се не лякало; він лише на хвилину вибіг, щоби глянути на світ і спробувати ховзанку на стежці, що сам собі приготовив.

У садку було прегарно. Дерева всі білі і блискучі, мов застигли у леду, сніг аж очі сліпив. Сонце світило, але мороз аж дух запирав. Уже по хвилині Ромко скрикнув: «Ов!» Раз лише пустився по ховзанці, потім завернув назад і думав утікати додому, коли — не знати звідки, чи з повітря, чи з дерева — впав на ховзанку Горобчик і безсильно затріпотав крильцями.

Ромко вхопив його і побіг до хати.

— Ти куди бігаєш у такий мороз? — скрикнув батько.

— Я найшов Горобчика, ще живий,— відповів Ромко на свою оборону і показав батькові.

— Занеси його зараз у холодну кімнату, бо тут, у теплі, згине. Положи його в порожню клітку.

Ромко заніс Горобчика у холодну кімнату коло кузні, поклав його у клітку, насипав йому конопляного сімені, приніс води і думав, що він зараз поздоровіє та почне їсти. Однак Горобчикові було не до їди.

У другій клітці в тій кімнаті сидів Канарок, такий старий, що вже аж осліп. Він через те не міг літати і скакати, не міг своїх кігтів стирати на бантинах, і вони йому виросли довгі та загнулися в півколесо. Але він знав, де стоїть їда й вода, зіскакував із бантини на дно клітки, їв і пив, а потім підмітав та навпомацки ніжками находив своє сідало. Так якось жалко було дивитися на старенького! Він усіх домашніх пізнавав по голосу, відзивався, коли його закликали Льольо, любив усякий шум і гамір, а найбільше, коли у кухні мололи каву,— тоді він співав і заливався всіми голосами, які лише мав. А співак був із нього славний: знав довгу пісню і виводив прегарно всякі переливи, високі й низькі. Притім не можна було начудуватися, звідки у такої малої пташини брався такий сильний голос, що аж в ухах лящав. А що, бідолашний, не знав уже, коли є ніч, а коли день, і не раз уночі співав та не давав доматорам спати, то й дали його у сю кімнату, де ніхто не спав. Так він тут у спокої доживав свого віку — старий, сліпий співак.

Тепер, як Ромко заходився коло Горобчика, Канарок два рази кликнув по-своєму:

— Хто се?

— То я, Льольо, я! Зараз подивлюся до тебе.

— Подивишся? — відповів Канарок, але знову по-канарячому: — Дуже тобі дякую.

Ромко побіг до тата.

— Чи Горобчик буде жити?

— Не знаю,— відповів тато.— Він, певно, і голодний, і змерз дуже, отже, може згинути. Чи він уже лежав на землі, як ти його найшов?

— Ні! він щойно упав на стежку.

— Ну, може, й опам'ятається. Але ти дай йому тепер спокій. Все одно не поможеш. І не бігай у садок, бо застудишся; адже нині з двадцять степенів морозу.

Ромко заждав хвилину, однак потім не втерпів, щоб не піти до Горобчика подивитися. Нічого нового не завважав, лише те, що Горобчик не лежав так, як його поклали, тільки сидів на ногах, здувся і виглядав, як клубок пір'я.

Увійшла Гандзя з кухні і заглянула також до клітки.

— А ти нащо приніс сего дармоїда додому?

— Він такий бідний, голодний і змерз! — боронив Ромко пташинку.

— Овва! Невелика шкода, якби здох. Є їх досить!

Ромко не згодився з Гандзею, але не відізвався.

По якімось часі він знову відвідав Горобчика. Той уже сидів на нижчій бантині і мовби спав. Коли на бантину вискочив, то вже добре. Значить, буде жити.

І справді Горобчик віджив. Ромко сам бачив, як то було. Горобчик відчинив утомлені очі, покліпав, подивився у куток і, як побачив сім'я, стріпав крильцями, зіскочив на дно і побіг до коробки з їдою. Ото була радість! Таке прекрасне сім'я, а там, надворі, нічогісенько! Він лускав скоро зерно за зерном, їв довго, і тілько як наївся, озвався: «Жив! жив!»

— Там хто? — спитався Канарок.

— То Горобчик, Льольо, бідний Горобчик, що вже хотів умирати.

— Чому? — питався далі Канарок.

— З голоду й морозу.

— А то що таке? — дивувався Канарок.

— Е! ти того не розумієш!

Ромко розмовляв не раз із Канарком і відгадував, про що він питався. У той час у кухні відізвався млинок від кави. Канарок аж стрепенувся, мовби спізнився до роботи. Як почав співати, аж у кімнаті дзвеніло. Маленьку головку з темними очима підніс угору, круглими кігтями обняв сильно бантину і співав із цілої груді так, що аж йому підгорля тряслося.

Горобчик тим часом вискочив на горішню бантину і кликнув: «Цвірінь! Славно!»

Ромко тішився, що Горобчик жив, і дивився, як він уже поправляє пір'я на собі. І коли так дивився, завважив тілько тепер на ніжці Горобчика щось таке, як перстень із бляшки. Що то може бути? Перше сего не бачив, бо Горобчик сидів на ногах, а тепер добре було видко ноги і перстенець. Ромко побіг до батька і покликав його. Горобчик зовсім не лякався людей і дав до себе приступити близько. Батько приглянувся:

— Справді, перстенець на ніжці, а на перстенці буква «А». Цікаво! Видко, що вже був у людських руках. Але лишім його ще нині в спокою.

Для Ромка було сеї відповіді замало. Він цілий день, коли тілько бачив, що можна з татом говорити, питався його, звідки Горобчик може мати перстенець. Тато сам

не знав і на відчіпне розповів йому знану байку, як Горобчик заложився з Орлом, хто вище підлетить. Орел підлетів аж під хмари, а Горобчик ще перед тим сів йому на хребет і там, під хмарами, підлетів ще вище, виграв заклад і за те дістав перстенець. Отже, то є сей Горобчик, що в клітці.

Ромко не був уже такий маленький, щоби всім байкам вірив, ходив уже четвертий рік до школи, восени мав уже до гімназії йти і хоч байки дуже любив, але брав їх уже на розум. Отже пішов сам шукати букви «А» на перстенці Горобчика. Запхав йому кусник яблока між дроти. Горобчик почав дзьобати, а Ромко притім дивився на перстенець. Се була тоненька, трохи вже зчорніла бляшка, скручена довкола ніжки так, що зовсім не давила, а на ній була дійсно буква «А». Однак се, що Ромко сам найшов букву «А», його не заспокоїло, тілько ще більше зацікавило. Се ж не вигадка якась, тілько правда, яку сам бачить. Хто ж йому дав сей перстенець?

Уночі сей Горобчик Ромкові навіть снився. Оповідав, як піддурив Орла, сівши йому на хребет, як підлетів іще вище і як потім з-під хмар спадав уже сам на землю, мов камінчик. Страшно було йому, аж у голові закрутилося.

На другий день Горобчик уже зовсім добре мався, вилетів із клітки, бо вона була незачинена, сів собі на шафі близько Канарка і чудувався, що той не літає. Сидить і сидить, і тілько всего, що співає, та й то лише тоді, коли почує якийсь шум. Горобчик перехилював головку і направо, і наліво, дивувався, щось думав, потім поправив на собі пір'я, вигладив його, злетів на вікно і стукнув у шибу. Вікно замкнене, а за вікном білий садок. Вчера він там троха не згинув, а проте там гарно. Може, вже й не так страшно зимно, як учора, і їсти є що.

Але мороз не пускав. Було так зимно, що з тої причини не було науки в школі. Ромко нудився і з тої нудьги найбільше думав про Горобчика та його перстенець. Коли батько вийшов із хати, він почав розпитувати маму про перстенець. Мама також не знала і навіть байки не сказала, але видумала щось ліпше.

— То,— каже,— можна у газеті оголосити, що найшовся такий Горобчик із перстенцем і буквою «А». Хто знає що про того Горобчика, нехай напише до нас.

Ся думка дуже вподобалася Ромкові. Коли батько прийшов на обід, він так довго просив його написати у часопис про Горобчика, поки той не згодився.

— Се,— каже,— може вдатися або й ні. Горобчик бог знає звідки прилетів, а я у всі часописи не можу писати.

— То хоч до одного! — просив Ромко.

— Добре, я напишу.

І за кілька днів сам Ромко читав в оголошеннях одного часопису таке: «Горобчик із перстенцем на нозі, на перстенці буква «А» найшовся і є здоров. Чий він? Прошу написати до...» І тут була адреса батька.

Ромко аж у руки плескав з утіхи і дуже був цікавий знати, чи хто відозветься.

II

Минув з тиждень. Горобчик був уже зовсім здоров, літав по кімнаті, з чого Гандзя була дуже не рада, слухав співу Канарка, дер із нудьги папери, які подибав, та найрадше сидів на вікні і заглядав у садок. Там уже не було біло, тілько сіро, мороз уже минувся. Часом світило сонечко і громади горобців перелітали попід вікна. Тоді замкнений Горобчик кликав товаришів, цвірінькав голосно, стукав дзюбком у шиби, шукав виходу, але виходу не було: вікна і двері були все зачинені. Натомившись, вертав у клітку і потішав себе їдою,— хоч того мав доволі.

По тижні прийшов лист. Мама прочитала початок і сказала до сина:

— Маєш, Ромку, лист про свого Горобчика. Здалека лист прийшов, найменше за сто кілометрів. Бачиш, який волоцюга з твого Горобчика. Чекай, я прочитаю тобі сама, бо письмо нечітке.

— Хто то пише? — спитався Ромко.

— Професор гімназії Антонів.

Він писав так:

«Дуже тішуся, що Горобчик найшовся. А моя мала Зося ще більше тішиться, що жиє її Горобчик-Робчик-Хлопчик (так вона його кликала). Далеко залетів сей вітрогон!

Мушу Вам наперед дещо вияснити, бо інакше не будете розуміти історії з перстенцем і чому я й Зося хотіли б Горобчика знову у себе мати. Я учитель природи і не раз роблю такі проби, що причіпляю птахам якийсь знак або й цілу свою адресу. Так я не раз довідуюся, куди птахи відлітають. От про одного бузька, котрому я причепив свою адресу, дістав я сеї зими відомість аж із полудневого Єгипту, де його убито.

А історія Горобчика така: дістався він до нас припадком. Найшла його Зося в саду. Мав довгу нитку на нозі, нитка замоталася об корчик, і він не міг утекти. Потім я довідався, що в сусіда нечемні хлопці витягли з гнізда трьох горобчиків, уже підлітків, одного дали котові з'їсти, другого замучили, а третьому причепили нитку до ноги і так пускали літати. Він підлетів, вихопив якось нитку з рук хлопця, перелетів у наш садок, і тут його найшла Зося. Був він у нас ціле літо й зиму, а з весною ми його пустили. Перед тим дав я йому на ніжку перстенець із буквою «А». Бляшка була ще нова і блистіла. По ній все можна було його пізнати, бо він довгий час держався нашого дому.

Потім мали ми пригоду, дуже прикру. В сусідстві вибух великий огонь, і Зося так настрашилась, що оніміла. Якийсь час лежала хора, потім устала, але від часу пожару не промовила ані слова. Подумайте, яке нещастя: ходить дитина ніби здорова, все чує й розуміє, а промовити не може. Ми вже гадали, що вона навіки буде каліка. Тим часом раз сиділа вона собі в саду коло дому і бавилася лялькою. А в мене під окапом дому багато гнізд ластів'ячих. Ластівки крутяться цілий день. Отже, впадився якийсь горобець у гніздо ластівки і ані гадав віддати чужу домівку. Його жінка зносила вже пір'ячко до гнізда, а він сидів і пильнував. Склалося те, про що я читав, але сам не бачив. Ластівки змовилися, назносили в дзюбках болота, напали на горобця і замурували його в гнізді.

Все те бачила Зося. Очевидно, бійка і крик пташок під дахом звернули її увагу на себе. Спершу не знала добре, про що йде, але як зрозуміла, так перейнялася пригодою, що прибігла до мене засапана і сказала цілком добре: «Тату, ходи!» З радості, що вона промовила, я не знав, що й діяти. «Куди?» — питаюся. «Ластівки б'ють горобчика...» — відповіла Зося.

Ох! Господи! Як я тоді біг разом із нею! Як хлопчик! Показала мені гніздо, з котрого ще маленькою діркою горобчик виставляв дзюбок. Я приставив драбину, розбив отвір і вийняв невольника. Дивлюся, а то наш знайомий з перстенцем на нозі.

— Зосю! то наш Горобчик! — кричу ще з драбини.

— Горобчик! Хлопчик! — плеще мала в руки.— Не пускай його, тату!

Розуміється, держу Горобчика, як золото; адже ж то він причинився до того, що дитина знову промовила. Занесли ми його в хату і так дбали про нього, що жодному горобцеві

на світі так добре не діялося. І що Ви скажете? Не хотів наших гараздів, утік. Як і коли — сам не знаю. Зося плакала, і ми жалкували за ним, та що було робити?

А тепер, дивіться, аж де найшовся! Видко, що з вісім місяців був на волі і знову мав якусь пригоду. Прошу Вас подержати того Горобчика, аж поки потепліє. Я потім уже скажу, що з ним робити. Зося хоче його мати. Може, поштою пішлете, так як канарків посилають, а може, я на вакації у Ваше село приїду та сам відберу. Я був минувшого року у Вашім сусідстві на вакаціях, у селі Заріччі,— дуже мені Ваші околиці вподобалися. Мені здається, що я й Вас особисто мав приємність пізнати у лісничого Зігурта».

Так писав професор до Ромкового батька. Батько, як вернувся додому і прочитав лист, нагадав собі добре професора Антонова і рішив, що Ромко має сам написати Зосі, як Горобчик мало не вмер на морозі і як припадком вирятувався від смерті. Ромко ще не писав листів, але при помочі мами описав цілу пригоду докладно, а тато ще окремо в листі попросив професора з родиною на вакації до себе.

Зося сама не відповіла Ромкові, бо оказалося, що вона тільки що почала вчитися читати й писати, але на великдень післала йому дуже гарний образок, а потім і свою фотографію з підписом. Ромкова мама казала, що Зося дуже красна. Так-то обоє познакомилися через Горобчика. Ромко уважав тепер іще більше на нього, бо знав, що треба його віддати.

Було вже під весну. Сонце гріло вднину дуже гарно. Садок відживав, боз випускав уже бруньки.

Горобчик заглядав у вікно і тяжко нудився. Знав уже, що шибки не проб'є і не вилетить до товаришів, що цвірінькали попід вікна. Він завидував їм, відзивався голосно, просив помочі, але вони відлітали і не журилися ним. Часом сідав на шафі близько клітки Канарка і кликав його на розмову. Канарок дійсно відзивався і співав йому коротко, лише початок своєї пісні. Горобчик пробував повторити; виходило ні се ні те. Бувало, що заносив папірчики до своєї клітки, все отвертої, там дер їх сердито і розкидав. Потім гімнастикувався, чіплявся ніжками горішніх дротів і так висів плечима вниз, далі дзюбком тер по кількох дротах відразу, мовби грав на струнах, укінці скакав з бантини на бантину кількадесять разів. А коли йому й се знудилося, розсипáв зерно з коробки в клітці або виливав воду. То був дуже непосидючий Горобчик, котрому було тісно не лише в клітці, але навіть у кімнаті.

Раз Ромко і його батько застали Горобчика при тім, як він прискав водою на себе.

— Знаєш, Ромку, ми забули йому щось дати: купіль і пісок. Адже горобці дуже радо купаються у воді й піску. Постарайся!

— Добре, я постараюся.

Се була справді велика розривка для Горобчика. Він купався дуже докладно і потім цілий мокрий сидів на сонечку у вікні та грівся. Або порпався у піску, як курка, і сідав собі на хвилину в ямці. Наймичка Гандзя дуже сердилася на нього, бо оприскував вікно і стіну й розкидав пісок. Але вона вже знала також дивну історію його життя і терпіла його збитки.

Одного дня, коли Горобчик сидів на печі, Гандзя відчинила двері, що вели у кухню, і почала у кімнаті вибирати з коша біллє до прання. Горобчик роздивився і — шусть до кухні! В кухні була велика пара, бо Гандзя прала. Ся пара виходила відчиненими дверима з кухні у садок. Горобчик літав по кухні, бо в парі не бачив усего добре, але як пустився трохи нижче, замітив двері і — шусть у садок! Се сталося так скоро і несподівано, що Гандзя й не замітила.

Коли Ромко вернувся зі школи і пішов подивитися до Горобчика, його вже не було. Шукав по цілій кімнаті — нічого з того, не найшов. Почав плакати. Батько старався розслідити, як се сталося, і здогадався цілком добре, що Горобчик утік через кухню.

Ромко мав великий жаль до Гандзі, але та ще й насварилася на нього:

— Щось таке! Якби індик пропав, не кажу, але за горобцем жалувати! Тільки дармо сім'я їв та смітив!

Ромко не втихомирювався і нарікав перед татом:

— Чого він утікав? Адже йому було добре.

— Бо кождому воля дорога.

— Чому ж Канарок не утікав, коли ще не був сліпий?

— Бо Канарки з діда-прадіда невільники, в неволі родяться і вмирають. В тепліших краях вони свобідні, як горобчики, а в нас вони хатні невільники для нашої потіхи. Врешті, чи ти думаєш, що Канарок не утік би, якби міг? Наш ні, бо вже нещасний сліпець, а кождий інший утік би. Загинув би взимі, інші пташки заклювали би його, але полетів би. Неволі ніхто не терпить.

— Що ж Зося скаже?

— Ано! Коли приїде до нас на вакації, скажемо їй всю правду, а писати їй про се не треба.

Ромко не дуже тим потішився, але до Зосиної фотографії промовив:

— Ти, Зосю, не плач! Горобчикові добре. Він дуже бажав волі...

III

Коли Горобчик вилетів у садок, то аж забувся з радості. Сам не знав, що має робити. Але побачив громаду інших горобчиків, кинувся між них і з утіхи так потурбував якогось товариша, що той не знав, що й думати. І інші налякалися. Не диво, тамті набідилися цілу зиму і тепер ще не мали що доброго попоїсти, а сей гайдамака два місяці їв, як пан і дармував. Силу мав більшу, як інші. Однак по хвилині вже зміркували горобці, що він так лише, з буйності, вирвав товаришеві кілька пер і гратися хоче. Чогось він у садку не почував себе добре, вискочив на галузку і кликнув: «Гей, за мною, в поле!»

Певна річ, що так сказав по-гороб'ячому, бо всі послухали його і цілим стадом полетіли за ним недалеко в поле. Над потоком були корчі всякі: і верболозу, і тернини, що вже цвіла біло-біленько, а ще листя не мала. Травичка вже починала зеленітися, а коло води була вже й зовсім зелена. Тут і жовті квітки лоташу уже цвіли. Але так навкруги то ще було пусто, тілько загони озимини зеленілися, як довгі і широкі зелені стяжки. Дальше на ниві орав селянин і покрикував на коні. Крім нього було ще чути тілько жайворонків, що поділили землю й небо між себе, і кождий співав над своєю ріллею. І в отсей спокійний закуток над потоком впали цілою громадою горобці, з великим вереском обсіли кілька корчів і почали так гратися, що не знати, як вони поміж густими галузками могли себе наздогонювати і не вибили собі очей. Такого крику наробили, як часом діти у школі, коли учителя нема. Потім трохи втихомирилися, посідали на галузках проти сонця і почали щебетати хором. Найголосніше і найкраще співав Зосин Горобчик, бо він учився у Канарка, і хоч голосу не мав, але школу мав.

Горобці співали:

Радуймося, веселімся,
Бо іде весна! Цвірінь!
Заспіваймо, не журімся!
Наша пісня хоч не красна,
Але голосна! Цвірінь!
Жив, жив!

Як настане днинка ясна,
Воля пахне нам. Цвірінь!
Бо то доленька нещасна —
Жити в клітці у неволі
На втіху панам. Цвірінь!
Жив! жив!

Наша втіха тут, на полі,
Не в тісних хатах. Цвірінь!
Чи в достатках, чи в неволі,
Жити і вмирать на волі,
Як свобідний птах! Цвірінь!
Жив! жив!

Ніхто не присяг би, чи слова гороб'ячої пісні були такі самі, бо чоловікові дуже тяжко зрозуміти мову горобців, але можна би присягнути, що вони справді співали про волю і незалежне життя. Се було видко по тім, що й найбільші поміж ними збиточники сиділи спокійно на галузках і підтягали своїми голосами, який хто мав. Не збитками, а співом про свободу вітали вони ясну весну, величали поле і тепле сонце. Дуже гарно співали горобці. Слухав їх радо навіть жайворонок, що злетів з-під неба на землю,— сам співак неабиякий, тілько що до гуртового співу не призвичаєний.

Раптом хор затих, як би хто втяв. Понад корчами шмигнув несподівано і скоро, як стріла, малий яструб, вхопив одного горобчика і відлетів. Усі горобці забилися в корчі і оторопіли. Зосин Горобчик аж на землю впав. Тяжкий був, добре відгодований, і тому не такий звичний, як інші. Але він найскорше опам'ятався; із землі розглянувся по небі, підлетів на корч і сказав твердо:

— Все одно! Краще тут загинути, як у клітці! Є такі, що й нас бояться. Співаймо!

— А яструба не видко? — питалися товариші з корчів.

— Нехай він пропаде! Годі все ворога лякатися і не жити по-своєму! Співаймо далі!

Щось таке мусив Зосин Горобчик сказати, бо товариші повискакували на вершки корчів і знову щебетали довго і весело. І коли так Горобчик співав у громаді, замітив він на сусідній галузці дуже гарну панночку Горобчинську, а коло неї старого Горобія, що зовсім не дбав про спів, лише шептав щось Горобчинській до уха. А та панночка то була така красавиця, що не знати, в кого вона вдалася. Ціла сіра, як попіл, а звинна, як ластівка. Вона все відхилювалася від старого Горобія, а той не давав їй спокою.

Зосин Горобчик раптом замовк, прискочив до Горобія і як скрикне по-гороб'ячому:

— Вступишся чи ні, ти, старий дурню!

— Ов!— відповів старий Горобій.— А ти звідки взявся, паничу товстопузий? Думаєш, що як перстень носиш на нозі, то ти вже пан над панами?

Горобчик не відповів уже, бо така злість напала його, що він аж стріпотав крильми, не підлітаючи, і скочив на старого з такою силою, що інші горобці напудилися його, мов яструба, але не втекли, тільки дивилися на поєдинок. Почалася завзята бійка, спершу на галузках, потім на землі. Там така бійка була, що аж пір'я з обох летіло. Тягали себе дзюбками і били, аж засапалися. Нарешті Зосин Горобчик так вгатив Горобія дзюбком під саме око, що йому в голові закрутилося і він чимскорше вилетів на високу вербу, де сиділо кілька товаришів. Громада розбилася на гуртки, а дехто й відлетів за обідом.

Панна Горобчинська сиділа на галузці і ждала. До неї прилетів Горобчик, бундючний, з нашорошеним пір'ям, з хвостиком, задертим угору, і спитався:

— Ну, як гадаєш?

А панна Горобчинська дуже засоромилася і відповіла тихенько:

— Я вас дуже люблю, бо ви дуже сильні.

Так Зосин Горобчик відразу освідчився і женився — і був дуже рад, бо такої жінки, як він, ніхто не мав. Дуже собі вподобав її, махав хвостиком безнастанно, а вона лише чепурилася і поправляла на собі пір'ячко, бо хотіла бути ще краща, як була.

Потім Горобчиха кликнула:

— Летім шукати гнізда!

Горобчик був цікавий, куди вона його заведе, а вона полетіла просто у Ромків садок. Щоправда, тут було кілька старих дуплавих груш, де було повно гнізд, були різні піддашшя і сховки — для горобців прекрасне місце. Все-таки Горобчик зчудувався, коли пізнав дім, звідки втік. Побачив Ромка, що з Асом і Трапом бігав по стежці. Пізнав і Гандзю, що копала грядки. Все те його тішило і заразом засмутило, бо нагадало йому смачне зерно в клітці, а він зголоднів.

Злетів із жінкою на сміття, і обоє почали шукати їди. Найшли якусь зварену моркву, але вже була зігнила і не смакувала. Скоштували потім пупляшків з дерева — також не були добрі. Походили хвилину поміж курми, не найшли нічого. Аж коло стодоли найшли кілька зерен. Не дуже ситі, але й не голодні, злетіли на стару грушу. І тут уже Горобчиха завела чоловіка просто до гнізда. Видко, вона вже

тут мешкала, бо сама перша залізла в діру, а він сидів близько на галузці і приглядався. Жінка винесла з гнізда листок, потім патичок, якийсь гнилий мох, грубу солому і все те викинула. Горобчик хотів помогти, злетів на смітник і приніс кусень паперу.

— А ти що? — крикнула жінка і сама злетіла на смітник. Там було пір'я з курчат.— Отсе носи! — сказала до чоловіка, і він послухав. Підвечір було вже гніздо готове, не дуже гарне, але м'яке і тепле.

А потім прийшла служба: то Горобчиха сиділа на яєчках, то він — і се було дуже прикро. Часом вона забавилася кілька годин — і він нудився у темній норі. На минуточку вилазив із гнізда і бачив, як Гандзя ставила якогось страхопуда на грядках; потім знов залазив і вигрівав свої молоді. Але він був справедливий горобець і не дуже нарікав, бо жінка все довше сиділа на яєчках і мусила чей же також вилітати за їдою. Потім прийшли діти: четверо нараз, такі гарні, з жовтими заїдами від вуха до уха. Жінка казала, що ніхто в світі не має таких красних і розумних дітей, як вона, і що вони в тата вдалися. Горобчик був гордий зі своїх дітей. Поки що вони тілько їли пажерливо гусенички і комахи, всі відразу простягали голови і шийки, пищали та отвирали широко роти, коли їм тато або мама приносили їсти. В короткім часі вони були вже такі товстенькі, як пампушечки, уже й пір'ячко почало наростати, коли тут і склалося нещастя.

На грядках, що засіяла Гандзя коло страхопуда, Горобчик попоїв собі добре маку, скуштував молодої розсади чи салати, закусив якимось хрущиком і, веселий, вилетів на грушу, коли дивиться: на дерево лізе страшний котисько з троякою мастею: жовтою, чорною і білою. То була сусідова кітка Мурка, страшна розбійниця, що ходила по всіх садах за пташками, а не раз і в поле забігала та ловила молодих зайчиків. Вона лізла помалу і, оглядаючись по віднозі грушки, здержалася над самим гніздом і заглянула у дучу. Гороб'ята запищали.

— Спасайся! — крикнув Горобчик несамовитим голосом до жінки і почав літати понад кіткою, щоб її відвести від гнізда. При тім пищав так, як його діти. Кітка оглянулася за ним кілька разів, присіла, нахилилася і запхала лапу у гніздо. Там щось запищало — і по хвилині на кігтях кітки явився маленький товстий горобчик, затріпався і щез в острих зубах звіра.

За ним другий, третій і четвертий — тілько хруснули в зубах — та й вже по дітях!

Горобчик сидів на сусіднім дереві як без душі і тільки чудувався, чому спритний звір не витяг із гнізда його жінки,— коли саме вона звідкись надлетіла. Почалася між ними якась дуже прикра розмова, потім сварка, мабуть, за плитке і низьке гніздо і недогляд дітей; Горобчик кинувся на жінку, побив її, вона утекла в корч бозу, він і там найшов її, сіпав за пір'я на голові і шиї, тягав по галузках,— потім утомився, махнув крильми і з гнівом у серці вилетів на яблінку. Сів там і дивився, що жінка робить. Кітки вже не було на грушці. Жінка залізла у гніздо, вилетіла, присіла на найближчій галузці і засумувала. Може, й плакала по-гороблячи, тільки ми того плачу не розуміємо і не чуємо.

Горобчик відвернувся від жінки, підлетів вище на яблінку і звідтам побачив, як під дахом дому гніздилися спокійно його товариші. Понаходили собі там якісь сховки і могли сміятися зі всіх котів на світі — туди жоден не залізе. «Отсе розумні!» — погадав собі, злетів на ринву, з ринви під дах, розглянувся тут і в мурі побачив прекрасне місце на гніздо, затишне і цілком безпечне. Посидів там добру хвилину, бо сонце дуже гріло, потім збудився і знов думав про своє горе. Жаль йому стало жінки. Вона молода і дурна, але й він не мудрий, коли на таке плитке гніздо згодився, що кіт лапою може писклята витягати. Чому ж не відрадив? От що значить виховуватися у клітці і не мати досвіду.

Полетів на свою грушку, роздивився — жінки не було. Почав шукати її по цілім садку — пропала, як камінь у воді! Були інші самички, але такої красавиці, як вона, не було. Очевидно, образилася і покинула його. Сю ніч ночував Горобчик сам у тім місці під дахом, що найшов собі. На другий день ще сонце не зійшло і в цілім домі всі спали, ще когут у темнім курнику думав, що то ніч, і піяв, як Горобчик пустився знову шукати своєї жінки. Літав до полудня, обшукав усі знакомі сади, дахи і стріхи, був і на полі — пропала жінка, та й годі! Пополудні занадто було гаряче, він присів на стодолі в селі і задумався. Сидить, сердега, і куняє, коли тут зі стропу стодоли вилазить знана відьма, стара Врублевська, брудна і немита, з обдертим хвостом, із рапавими ногами і заваляним животом. Горобчик аж злякався.

— Ти сам? — спиталася Врублевська.

— Сам.

— Чому?

— А ти сама? — спитався Горобчик.

— Сама.

— Чому?

Врублевська ні з того ні з сего, хоч її ніхто не питав, почала Горобчикові оповідати, що вона вдова, що її чоловіка з'їла ласичка і при тім їй хвіст обдерла, але вона ще не така стара, як виглядає: мала досі всього сорок троє дітей — то не багато. Ноги у неї рапаві від калюжі, в якій передовчера купалася, а живіт заваляний, бо обідала сегодня у свинськім кориті. Проте вона ще жвава і має прекрасне гніздечко; до того, знає, де в стодолі готове зерно. А найважніше те, що вона шляхтянка.

Горобчик слухав-слухав, дивився на стару спідлоба, вкінці дався підмовити, заглянув у гніздо Врублевської, але як побачив те «шляхетське» господарство, утік, як перед яструбом, наполоханий і сердитий сам на себе. Заночував на липі і довго вніч думав про свою втрату, про свою красавицю жінку.

Ще перед сходом сонця Горобчик обчистив собі крила, живіт, ноги, обтер дзюб об галузку — і полетів просто до гнізда під дахом, що вчора собі вибрав. Прилітає, а там сидить його жінка зі старим Горобієм. Присів на ринві і кричить до жінки:

— А то що?

— А так! — відповіла красавиця, а Горобій підняв голову.

— Як? — питався Горобчик.

— Я тебе не люблю, бо ти дуже сильний.

Здається, що сказано йому так гороб'ячою мовою, бо ані думала рушатися з гнізда. По тім щось шепнула Горобієві, той вилетів на ринву і так нагло кинувся на Горобчика, що він упав в отвір ринви, куди в дощ вода спливає, там стрепався, не міг піднятися вгору, зсунувся вниз і вилетів долішнім отвором. Се була діра така страшна, темна і довга — Горобчик гадав, що їй кінця не буде. Бог милував, не дав йому марно загинути.

Але вже на дах не вилітав — відхотілося. Полетів у садок, усів собі на вишні і дивився, що навкруги діється. Гандзя саме прогнала ціле стадо горобців із грядок і щось дуже страшне говорила:

— Чекайте, драби, попам'ятаєте ви мене! Я вже маю на вас спосіб!

Горобчик думав, що вона, може, буде стріляти, а вона вернулася додому і принесла звідтам сито — з чим? З пшеницею! прекрасною пшеницею! — се Горобчик добре бачив. Принесла, посипала по стежці і пішла собі.

— Гур-ра! отсе раз Гандзя! дай їй, боже, здоровля!

Горобчик із журби й досади ще не снідав і прожогом кинувся на пшеницю. За ним — ціле стадо товаришів. Горобчик ликнув одне зерно — воно було мокре — і здержався: якийсь дивний смак мало. З'їв друге — такий самий смак. Але їли товариші, їв і він. При послідніх зернах кілька товаришів побилося. Потім ціла громада злетіла на оріх, під яким стояла лавка і стіл, а навкруги місце без трави, висипане піском.

Горобчик сів собі на галузку і хотів заспівати. Вийшло щось таке зовсім не гороб'яче, як би голос захрип. Дивиться, а один із товаришів — беркиць із галузки на землю! Ов, а се що? Ба, потім другий, третій, четвертий — падуть на землю, як сливки восени. Чує Горобчик, що й йому в голові крутиться, сон морить його, чогось йому недобре, млісно, сили покидають,— не знати як і коли, він також упав на землю. Добре, що на галуззях не потовкся.

Небавом надійшла Гандзя і аж скрикнула з радості:

— А ви, п'яниці! То ви й до горівки цікаві? Попилися, як на празнику. Добре вам так, злодії! Я не для вас сію!

І почала п'яних горобців скидати у запаску. Начислила вже п'ятнадцять, а при шістнадцятім здивувалася: Ромків Горобчик із перстенцем!

— А дивися на дармоїда! І він тут! Ну, тобі дарую життя, віддам паничеві, але іншим смерть зроблю, щоби не знати що!

Вернулася до кухні, положила Горобчика у клітку, зачинила її, а з рештою горобців вийшла у сіни.

Горобчик спав і не чув нічого. Минуло полудне, і вечір прийшов, а він усе ще спав. Лежав перевернений, мов неживий. Тільки вночі збудився і здивувався, де він є. Місяць світив у вікно — і він зміркував, що сидить у клітці. Але ціле тіло боліло його, очі злипалися самі — і він лише стільки сили найшов у собі, що вискочив на бантину,— і знову заснув.

Рано прийшов Ромко дати Канаркові свіжої води і насіння. Дивиться і очам своїм не вірить: у клітці сидить Зосин Горобчик із перстенцем! Побіг до кухні:

— Гандзю, звідки взявся Горобчик?

— Ну,— відповіла Гандзя гордо,— ти нарікав, що він через мене втік, а я його зловила.

На те надійшла мама. Було багато сміху й оповідання. Ромко був дуже радий, тільки хотів іще знати, що Гандзя зробила з тамтими горобцями,— дуже жалував їх. Але Гандзя не сказала, що зробила, тільки заглузувала собі:

— Ага! Легко то сказати, що пташки не орють, не сіють, а все ж бог за них дбає, і вони мають що їсти. Поздихали би, як мухи восени, якби люди не сіяли для них.

— Воно правда,— сказала Ромкова мама,— але чим же бідні пташки будуть орати і що будуть сіяти? Вони ж не мають способу. А за шкоду, що зроблять, відплачуються.

Ромко слухав розмови і мав великий жаль до наймички, що вона така без серця. Вона дуже недобра, ріже кури і анітрохи не плаче! Просто дивитися не можна. Ромко через те не їсть ніколи курячого м'яса. Але добре, що хоч не вбила Зосиного Горобчика, Зося буде тішитися. Вона й не знає, що Горобчик утік і найшовся. Тепер уже клітка буде все замкнена, Горобчик не втече.

IV

Зближалися вакації.

Професор Антонів просив у листі найти йому хату для цілої родини, бо хоче приїхати відпочивати. Ромків тато відповів, що і в нього місце найдеться, не треба наймати хати. І йому буде приємно мати гостей, і Ромко буде мати товариство, то він сам, одинак, і нудиться. Стало на тім, що Антонів із родиною мав приїхати до них.

І приїхали. Було їх четверо: професор і його жінка, Зося і її чотирилітній братчик Генко. Ромко був на подвір'ї, як заїхав віз із ними.

Старші віталися, Генко держався мами за спідницю, а Зося відразу побігла до Ромка, обняла його за шию, поцілувала і перше, що сказала, було:

— А Горобчик є?

— Є! — відповів Ромко.— Зараз тобі покажу.

І обоє пішли просто до Горобчика. То була для них перша і найважніша справа. Горобчик сидів собі спокійно у клітці і лущив насіння, коли двері відчинилися і Зося кликнула: «Хлопчику-Горобчику!» Горобчик оглянувся, нахилив головку то сюди, то туди і далі їв насіння. Мабуть, забув уже Зосю. Як же ж і пам'ятати всіх, коли життя таке багате на пригоди.

Ромко зняв клітку із стіни і поставив на відчинене вікно. Горобчик стрепенувся і кинувся до дротів.

— Нічого з того! Не втечеш! — сказав Ромко і почав Зосі оповідати, як Горобчик утік і найшовся.

Надійшов професор із жінкою. І вони хотіли відвідати Горобчика. Він глянув на них, але потім відвернувся і ди-

вився у садок. Там було так гарно, так гарно! Там були уже зрілі черешні, і соняшники, і цукровий горох, і головки маку — самі такі ласощі, що кождому горобцеві рай на ціле літо. І сонце так гріло, і пісок був такий гарний порпатися, і коло керниці можна було скупатися. А найважніше — можна було собі політати куди хоч. Тим часом клітка не пускала.

Професор заглянув і до другої клітки на стіні. Канарок сидів смутний і тільки тріскав часом дзюбком якось так, як би зерно лущив.

— Що йому є? — спитав професор.

— Він сліпий і, мабуть, хорий від кількох днів; не хоче їсти, не співає. Старий уже.

— Сліпий? — здивувався професор і придивився ближче.— Справді, сліпий! Бідний Канарок!

— Ой бідний! — відповів Канарок по-своєму так, як би розумів чоловіка.

Може, був би собі Канарок довше поговорив із Ромком, котрого голос чув щодня, але Ромко не мав нині часу, бо Зося потягла його до своєї ляльки, що привезла з собою. Лялька була прекрасна, одягнена у народний стрій, замикала очі і говорила «мама». Се дуже дивувало Ромка, і він хотів знати, звідки голос іде. Коли б так лялька була його, він був би зараз розібрав її і пошукав усередині за машинкою, що говорила, але лялька не була його, і подивитися всередину було годі. Ромко мав також чим похвалитися: він мав від двох років цілий самохід із круглою кермою наперед. Одно лише було невигідно, що той самохід сам не ходив, тільки треба було його тягнути. Але се нічого. Коли Зося сіла з лялькою у самохід, Ромко почав його тягнути по доріжці в саду, то аж вітер шумів. Ас і Трап бігли і гавкали, а Зося кричала так, аж її мама вибігла подивитися, що за причина. За мамою вибіг професор, потім Ромків тато і мама, і всі дивилися на веселе товариство.

— Бавляться, як би зналися вже цілі літа! — замітив професор.

А Ромкова мама сказала:

— Чи ви бачите, які вони обоє красні?

Справді, діти були дуже красні: він чорнявий і з чорними очима, а вона білява, з підтятим волоссям і з синіми очима. Обоє рум'яні, як яблочка, і жваві, як вивірки.

Професор не втерпів, приніс свій фотографічний прилад і незамітно зробив знімку у хвилині, як Ромко здержав самохід і Ас і Трап з великої утіхи гавкали.

Пополудні побачив Ромко, що професор уміє не лише фотографувати, але й інші штуки. Помішав карти, казав Ромкові запам'ятати одну, сам не дивився, перекинув карти ще раз і потім показав ту саму, що Ромко вибрав. Або мав корону в руці, і вона десь щезла; а потім найшлася в кишені Ромка. Крім того, професор знав багато байок, привіз для Ромка кільканадцять книжочок з образками, сам бігав із дітьми по саду, як хлопець, ходив зі всіми купатися, зробив раз-два млинок на потоці — одним словом, Ромко сам не знав, коли той вечір узявся, так скоро йому і всім день минув. Ніхто й не згадав про Горобчика.

Ся ніч, що прийшла, була дуже темна. Збиралися хмари з цілого світу, збігалися над горами і селом, в надранок почало блискати і гриміти, і пустився великий дощ. Шуміли дерева в саду, і шумів дощ, падаючи на дах.

Канарок не спав. Він як зіскочив на дно клітки, так уже не мав сили підлетіти на бантину, опустив крильця і слухав шуму. Сей шум спершу не був такий сильний, але щораз наближувався і вкінці став такий голосний, як би тисячі млинків мололи каву. Канарок не міг усидіти і заспівав. Не голосно, бо вже сили не мав, але ще уривками повторив свою пісню тихо, тихенько, щораз тихше, вкінці тільки дзюбком рушав, і примкнув сліпі очі.

Надворі світало. Дощ перестав падати. Із-за гори вийшло рожеве сонечко і кинуло проміння просто на клітку Канарка. Він лежав уже без життя на дні клітки, перевернувся на бік, простяг ніжки — помер тихенько над ранок, перед сходом сонця.

Коли Ромко прийшов уполудне до його клітки, аж заплакав із жалю. Зараз дав знати усім, що Канарок уже вмер. Усі, як були, жалували його, всі оглядали його, навіть сердита Гандзя сплакнула, та вже ніхто не поміг йому встати. Він лежав на долоні Ромка і був байдужий на всі жалі.

— Діти, поховайте його красно в землю! — сказав професор.

— Добре! — відповіла Зося, котрій се подобалося.

Діти найшли порожню коробку з тютюну, положили у ній Канарка і всі троє — Ромко, Зося і Генко — пішли у сад і там далеко, аж між ялицями, у кутку, найшли гарне місце на могилу. Викопали ямку, вложили Канарка, засипали землею, Ромко співав, як на похоронах, Зося принесла квітку і поклала на могилу — дуже гарний похорон мав Канарок.

Потім діти побігли додому, а у сад прилетіло під вечір ціле стадо пташок: щигликів, чижів, синиць, горобців,

ластівок і інших; вони посідали на дерева над могилою Канарка і почали справляти свої поминки по нім. Щебетали хором довго, і красно, і жалібно. Сиділи спокійно і поважно на галузках, дивилися на могилку і співали:

Нема, нема вже співака на світі,
Що бистрі крила мав і не літав,
Що все життя своє, взимі і вліті,
байдужим людям пісні щебетав.

У клітці виріс і помер в неволі,
не бачив сонечка і ясних нив,
не був у лісі, не буяв по полі
і цілий вік узаперті проснив.

У сій тюрмі одну лиш мав розраду:
широку пісню туги й самоти;
Все ждав на волю, другів і громаду —
Аж ось прийшлося в темний гріб лягти.

І вже не вилетить з тісної ями,
Не защебече із цілих грудей,
Лиш наша пісня задзвенить гаями
Про співака, невольника людей...

Дуже красно пом'янули пташки покійного старого співака. Професор, що перше бачив похорони, а потім слухав пісні пташок, хоч не розумів їх мови, але серцем відчував те, про що вони співали. І те, що відчував, переклав на людську мову і так уложив собі в думці пісню, однакову і для пташок, і для людей, бо всім однаково миле життя, хоч воно часом таке сумне...

Коли пташки відлетіли, професор пішов шукати дітей. Хотів їм оповісти, про що співали пташки. Але діти самі надійшли. Професор бачив здалека, що вони несли клітку з Горобчиком, отже, станув і дивився, що вони будуть робити.

Діти повісили клітку на дереві в тіні. Зося кинула Горобчикові кілька черешень. Однак він черешень не рушав, тільки скакав безустанку, чіплявся дротів, бив дзюбком по них — не мав спокою ні хвилинки.

— Чому він не хоче черешень? — питалася Зося.

— Не хоче сидіти в клітці,— відповів Ромко.

— Тут йому ліпше, як на вікні.

— Все одно вилетіти не може. Якби тебе так хто замкнув, як бідного Канарка, на ціле життя?

— Ну то пустім його, нехай собі летить!

— А тато не буде кричати?

— Я спитаю.

Тато був недалеко. Він згодився, щоби Горобчика пустили на волю. Тілько казав почекати, бо хотів принести прилад для фотографування. За хвилинку ніс уже тато прилад, Генко двигав триніжок, а Ас мав у писку чорне сукно, котрим фотограф накриває себе і прилад. Тілько Трап не ніс нічого.

Умовилися, що професор відфотографує діти в тій хвилині, як вони будуть випускати Горобчика на волю. Зося й Ромко сиділи на лавці і держали клітку; коло них з одного боку сидів Ас, а з другого Трап.

— Ну, Зосю, я готов, — сказав професор.— А чи не будеш плакати за Горобчиком, коли його випустиш?

— Ні, не буду. Він не хоче в клітці сидіти. Мучиться.

— То добре. А ти, Ромку, як гадаєш?

— Треба його пустити.

— Гарно! Отже, уважайте! Як я скажу раз, два, три, ви на слово т р и відчиніть дверці клітки.

Дверці відчинилися. Горобчик станув на бантині і здивувався. Чи справді? Потім скочив в отвір, розглянувся — і — фур-р! — полетів. У тій хвилині професор сфотографував Зосю, і Ромка, і клітку, Аса, і Трапа, і дерево, і Горобчика у повітрі. Тут і Генко стояв збоку з піднятими угору руками, як би хотів ловити Горобчика.

На другий день образок був уже готовий. Дуже гарно вдався. Всі на образку дивилися за Горобчиком і такі були раді, як би не знати яке добро зробили. Професор підписав один образок словами: «На волю» — і дав Ромкові на пам'ятку.

Горобчик не зараз відлетів з того місця. Кілька днів бачили його то тут, то там,— по перстені пізнавали його. Він і не боявся дуже людей. Їв зерно, що йому сипали, і дивився на дітей якось дуже приємно, як би хотів заговорити. Потім кудись відлетів — і вже його ніколи не бачили.

А по вакаціях і Ромко виїхав до гімназії. Він мешкав у професора, бавився з Зосею, і вони не раз згадували Горобчика.

14 січня, 1922

ШЕРЛОК ГОЛМЕС

Стався скандал в місточку. Двадцять кроків від постеруику повітової поліції розбив хтось склеп і украв на два мільйони найкращого тютюну і на триста тисяч стемплів. Тютюн

і стемплі були власністю Мехля Коркеса, жида; з тої причини ще не було би скандалу, бо в місточку верховодила антисемітська партія, котра жидів не жалувала. Але злодій був такий безличний, що під самим носом поліції розбив склеп, і отсе був скандал. Порядний злодій повинен мати настільки сорому і патріотизму, щоб не стягати на поліцію закиду недбальства, і повинен красти десь дальше. Але люди на війні взагалі попсувалися, і делікатних злодіїв уже не найдеш...

Коли Коркес відчиняв свій склеп, не завважив нічого. Двері були зачинені, як звичайно. Тільки, коли увійшов до склепу, побачив, що одна половина деревляної віконниці висіла на завісах, а друга лежала на землі. Самі вікна були примкнені, лише одна шибка була вибита і нею навіяло до склепу трохи снігу. Коркес тільки скрикнув зі страху: «Вей мір!» — зрозумів відразу своє горе. По хвилині вже знав, що йому пропало, і, як обпарений, біг на поліцію. Всього двадцять кроків, не більше. Проте він засапався і ледви був годен сказати вартовому, що сталося.

Вартовий задумався:

— Не знаю, чи будити пана комісара, чи ні?

— Збудіть, збудіть, прошу вас. Може, віднайде. Се ж не голка — яких двісті картонів найкращого тютюну, се добрий мішок. Не сховає в кишеню...

— Дивно, що я не чув,— бідкався вартовий.— Від третьої години не сплю, виходив кілька разів надвір, а тут так близько крадіж! Не знаю, чи будити, чи ні? Буде злий.

Жид трохи не заплакав.

— Йой! Що мені робити? Я сам піду і збуджу пана комісара!

— Не можна! Заждіть, я піду послухаю, може, вже не спить.

Вартовий підійшов тихенько до дверей комісара і почав підслухувати. У кімнаті тріснув хтось кілька разів бензиновим пальником — певно, хотів закурити папіроску. Вартовий застукав у двері і увійшов. Комісар лежав у ліжку і курив.

— Пане комісар, сеї ночі обікрали трафіку Коркеса.

— Обікрали? — здивувався начальник.— Се тут, коло нас? А чому ж Коркес не пильнує свого склепу?

Вартовий не знав, чому Коркес того не робить. Комісар мовчав довго і думав. Вкінці промовив:

— Закличте пана Пшепюрку, нехай він там займеться. Я маю важніші справи, політичні...

Пан Пшепюрка, котрий мав сим разом віднайти маєток Коркеса і рятувати добру славу поліції, був знаним у місточку Шерлоком Голмсом. Ще перед світовою війною він скінчив два класи гімназії, по війні почав учитися в семінарії, але се для нього вже було затяжко і запізно, бо не міг погодити своїх кавалерських потреб і звичаїв з вимогами школи. Між ним і учителями постала велика незгода, і він мусив покинути школу. Просто з лавки шкільної він пішов боронити вітчизни і кілька місяців був навіть офіцером. Потім доказали йому, що не має ніякого права звати себе офіцером, і він несподівано почув у собі, що зроду має талант на поліційного агента. Свій талант виявив він найкраще пильним збиранням різних «пошляків», себто слідів політичних злочинів українців, і на тім полі поклав такі великі заслуги, що вже про свою будучину не мав чого лякатися.

Так сього заслуженого мужа пішов вартовий шукати. Не довго й трудився — Пшепюрка сам надійшов, мовби його хто покликав. Довідавшись, що сталося, він чимскорше побіг до склепу Коркеса. Заглянув у всі кутки, підняв з помосту якийсь гудзик, сховав його скоренько, розпитав Коркеса, хто вчора був у нього, коли побрав тютюн із склепу і кілько, а потім з вартовим пішов просто до дому жида Козовера. Козовер мав одну хибу, що занадто вірив людям і, коли від них що купував, ніколи не питався, звідки се мають. Часом ся легковірність була підозріла і він мав деякі неприємності в суді. Зрештою, був то чоловік дуже побожний і обиватель зовсім лояльний, котрий про всякі народні свята мав навіть правдиву полотенну польську фану, а не паперову, як інші жиди.

У Козовера був селянин-рибак, приніс рибу на продаж. Саме при оглядані риби надійшов Пшепюрка з товаришем. Жидові зі страху впала риба з руки на поміст і там ще тріпоталася. Він занімів і затріпотався так само, як та риба на помості, а жінка і діти задеревіли.

— Пане Козовер, я мушу у вас зробити ревізію.

— За чим? — спитав жид без духу.

— Уже я знаю, за чим.

Селянин хотів вийти; Пшепюрка не дозволив, казав поліцаєві станути в дверях. Бистрим оком розглянувся по брудній кімнаті, витяг власноручно якусь скринку з-під лавки, заглянув усередину, не найшов того, чого шукав, і покликав жида у сіни. Там оба довго розмовляли і шукали — і вкінці ревізори відійшли, не найшовши нічого.

Козовер вернувся до кімнати сам; був дуже сердитий.

— Вже мені справив шабас,— сказав входячи.

— Н-ну? — спитав рибак.

— Що, «ну»? — відповів жид гнівно.— Десять тисяч коштувала мене та візита зрана.

— Та за що?

— За що? За той дух, що в мені є. Жид є на то, щоби платив, і я плачу, чи є за що, чи нема.

Тим часом ревізори йшли вже дальше — просто до дому шевця Кароля Дітріха, потомка німецьких колоністів, але вже щирого поляка. Дітріха не було дома; він пішов у місто випити одну-дві чарки горівки на снідання. Тому ревізори могли в його мешканні шукати спокійно і справді найшли у столику два картони найкращого тютюну. Пшепюрка усміхнувся до поліцая, поліцай до Пшепюрки — і оба із збільшеною охотою вийшли з мешкання шукати за рештою тютюну у сінях та на горищі або в пивниці.

Саме в ту пору надійшов Дітріх. Побачивши гостей, він здивувався трохи, але зовсім не розсердився, бо з поліцією і судами мав діло не раз, і злякати його не було легко; сам не раз доносив поліції на декого з власної охоти або чужої намови.

— А! Гості у мене! Так рано? Замовити черевики чи чоботи?

— Я вам сам ушию добрі чоботи,— промовив Пшепюрка гордо.

— Кажіть, де ви сховали тютюн?

— Там є у столику дві пачки «Ксанті». Хочете закурити? Прошу! Дуже гарний тютюн.

Сі слова виглядали на глум. Тому не диво, що Пшепюрка розсердився і свій гнів виповів словами:

— А то відколи такі полатайки курять «Ксанті»?

На те Дітріх виповів свої почування ще остріше:

— А що ж ти собі, паничу, думаєш, що мене не стати на «Ксанті»? Що ж то я є? Чи староста, чи комісар поліції, чи, може, суддя або який директор гімназії, щоби я «сам пан тре» курив? Я є швець — розумієш: швець! І можу закупити цілу трафіку!

— Уже й «закупив»,— замітив Пшепюрка невдало.— Покажіть-но, де зложили?

Дітріх чув у місті про крадіж у Коркеса, а що не почував себе до гріха, тому тепер, на таке підозріння Пшепюрки, вибух страшним гнівом і кинувся на агента з кулаками. Але поміж ними станув сильний поліцай, і до бійки не прийшло. Скінчилося на кулаку.

— Шукай один з другим, бо вб'ю! — кричав швець.— Все мені одно: або ваша смерть, або моя! Така зневага! Шукай, чи найдеш! А потім підем до Коркеса, нехай скаже, чи я вчора не купив собі у нього дві пачки «Ксанті»?

По сих рішучих словах Дітріха Пшепюрка щось подумав і сказав до поліцая коротко:

— Ходім!

Ся постанова була дуже несподівана, тому не диво, що Дітріх набрав сміливості і кричав далі за Пшепюркою без належного поважання:

— Іди на зламану голову! А вступи до Коркеса, спитайся! Голодранець якийсь! Гадає, що я «уржеднік паньствови» [...].

Зазнавши такої неприємності у службі, Пшепюрка відпустив поліцая додому і пішов сам у місто. Шукав «пошляків» з годину, говорив ще раз до Коркеса і вкінці повідомив свого начальника, що найдені сліди наказують йому виїхати пополудні залізницею в містечко К. Там він сподівається найти злодія: може, навіть по дорозі стріне його.

Здогади Пшепюрки справдилися. На найближчій станції він виглянув у вікно і побачив, як якийсь вояк не вояк, бо не вся одежа на нім була вояцька, з двома скриньками всідав до вагона. Пшепюрка придивився йому добре, але з вагона не виходив, лише усів собі при вікні, вийняв тютюн, скрутив грубу папіроску і закурив. Шкода, що притім не було Дітріха; по димі з папіроски він був би пізнав, що і Пшепюрка курить не «сам пан тре», тільки делікатний фабричний тютюн.

На дальших станціях Пшепюрка лише визирав через вікно, чи чоловік з двома скриньками виходить, чи лишається дальше у вагоні. Тільки коли вже настала ніч, він перейшов до вагона, де були дві скриньки, усів собі і ждав, поки поїзд стане. В містечку К. чоловік зі скриньками висів; за ним скоренько вийшов Пшепюрка. В темній улиці, де не було людей, приступив до нього і спитався тихо:

— Знаєш, куди занести?

— Знаю...

Потім оба розійшлися...

В дві години пізніше в готелі «Варшавськім», котрий ще перед кількома роками називався «Віденським», а все належав до знаменитої родини Апфельбаумів, в окремій кімнаті, призначеній тільки для вибраних гостей, старий Апфельбаум приймав пана Пшепюрку прекрасною горівкою, рибою по-жидівськи, шабасовими калачами і вином.

Пшепюрка був веселий, але вів розмову якусь занадто поважну.

— Ну, як же ж буде? Півтора мільйона то таки замало. Тютюн першої сорти, от-от подорожіє подвійно... А я й страху наївся, бо мені гудзик відорвався при роботі, о! дивіться! Ніхто такого не носить.

І тут показав гудзик, уже пришитий.

— Я доложу ще одну пачку,— відповів Апфельбаум.

— Мало. Адже я мушу і спільникові дати.

— Зі стемплів не буду мати жодного пожитку,— боронитьсяжид.

— То віддайте мені,— сказав Пшепюрка.

Але Апфельбаум не хотів віддати. Торгувалися ще з півгодини. Жид докинув ще сто тисячів, і на тім стало.

По сій угоді, сховавши гроші, Пшепюрка почав жартувати і виповідати дуже фільозофічні гадки, н[а] пр[иклад], що найтяжче самого себе слідити, спіймати і віддати на кару. Сього жоден Шерлок Голмес не потрафить, а він прочитав майже всі його чудові історії. Апфельбаум не читав сих історій, але цілком згодився з Пшепюркою і сказав, усміхаючись, що се йому також ніколи не вдалося...

Попоївши і випивши добре, Пшепюрка казав себе збудити на ранок, перед відходом поїзда, а поки що пішов у кав'ярню забавитися.

Рано, вертаючи додому, він арештував у поїзді молодого українця, що їхав до іспиту зрілості. Підозріння було неабияке: противиборча агітація, приналежність до ватаги опришків-більшовиків і до тайної повітової ради, крім того, підпали дворів, разом взявши — одна велика зрада держави. Замість тютюну привів Пшепюрка сього студента на поліцію. Начальник був дуже радий.

1923

НЕБЕСНІ ПТАХИ

Це було в неділю по службі божій. Господар Петро Качан сидів з кумом Василем Вовком у шиночку Зальцмана, і оба пили горівку. Уже були по другій чарці. Качан вдарив себе кулаком у груди, зробив страшно грізне лице і сказав рішучо:

— Уб'ю, кажу вам, як зловлю,— все мені одно! Ти ори, сій, сапай, доглядай, а злодій прийде собі спокійненько вночі

з мішком, наломить з копу шульків і несе додому, як своє. Я-бо дивувався, хто це так ночами ходить. Іду я, знаєте, колись гостинцем уночі — на хрестинах був та й забавився поза північ,— дивлюся, а понад Дністер суне пара за парою, як процесія, а все з мішками. Хто такий? — гадаю собі, а то дивися: самі здодії! Кажу вам: яких сто шульків виломили мені тої ночі на моїй ниві. Не подарую, щоби-м так з місця не встав!

Кумові Василеві не треба було багато толкувати цю несумлінність злодіїв.

— У мене,— казав він,— колись-то обтрясли дві сливи до решти. Тоді ж кожду ніч мусив у саду спати.

— Їх уже, певно, та стара Мошинська продала на місті; вона все від злодіїв купує і продає, а людям каже, що має свій сад. Має кілька тих дерев, а продає корцями, свої сливки все на остатку.

Розмова про злодіїв не була приємна і сердила обох кумів, але це не спинило їх і при третій чарці говорили дальше про те саме. Вони пробували навіть відгадати, чому так крадіж поширилася: всьому винна війна і наука більшовиків. Не довго тут були більшовики, всього кілька неділь, і дармоїдам в головах закрутилося: гадають, що хтось на них повинен працювати. Оба нагадали цілу громаду людей, котрих до праці ніколи наймити не можна — не хочуть, не мають часу, і ніде їх при роботі ніхто не бачить, а вони живуть і ходять здорові та одягнені. Це справді кара божа.

Шагаючи додому трохи непевною ходою з місточка в село, що від міських домів було відділене тільки вулицею, оба розмахували широко руками і нарікали на тяжкі часи. Прощаючись, Качан ще раз запевнив кума, що цеї ночі піде на лови і свого не подарує.

І він дійсно додержав слова. Збудився попівночі і вийшов спершу у свій сад. Навкруги було тихісінько! Він пішов стежкою дальше і наблизився до тину, що відгороджував його сад від города, що наймав і обробляв вислужений урядник Курилюк. Йому, як політично підозрілому, не дозволили дослужити літ, дали малу емеритуру, і він на старі літа заробляв на прожиток тим, з чого колись жив його батько селянин. Мало того, вся унасліджена по предках-рільниках любов до землі озвалася в нім з цілою силою, і він обробляв її з таким жаром, що селяни дивувалися,— дарма, що вона не була його власністю. Цей город і дивував, і сердив селян, а найбільше сусіда Качана. Він тепер сперся ліктями на тин і задумався. Оце ніби якийсь пан, що бере

гроші з каси, і він ще береться за хлопську роботу, аби лише не дати нікому заробити за огородину, за кукурудзу, за капусту, бо все те він тут має, та й ще яке! В людей такого нема. Хто видав тепер під осінь молоду цибулю, а цей Курилюк її має. Колись-то Качанова жінка принесла з Курилюкового городу жмут цибулі — дуже смачна була. Звичайно, що пани: забагається їм всячини... А ти їж кулешу, і ще й ту з поля тобі украдуть.

Качан переліз тин і пішов у Курилюкові кукурудзи. Прислухався, чи не йде хто, потім наложив кільканадцять шульків, одні поховав за пазуху, другі держав у руці за прядиво і з ними пішов спокійно до свого тину. По дорозі витяг ще з землі головку капусти з коренем і поніс те все добро додому. Притім у голові його снувалася думка, що цього не зробив би селянинові, але пана не жаль — він і так має грошей багато, а управою города тільки бавиться, не маючи нічого кращого до роботи. А треба ж якось і надолужити свої втрати в полі...

Полагодивши цю орудку, так сказати б, на своїм подвір'ї, він вибрався в поле. Дорога була далека, і він досить змахався, поки дійшов. Заліз у свої кукурудзи недалеко стежки, поклався в яму, вибиту гранатом, прикрився кожухом, положив коло себе свою палицю-кривулю і почав слухати. Ніч була зоряна, але без місяця, і тому досить темна. А з кукурудзи і так нічого не побачив би. Приходилося тільки слухати. Качан чув голос сови, далеке гавкання собак, туркіт воза по дорозі, але людей близько себе не чув. З нудьги йому здрімалося. В тій дрімоті, не знати по якім часі, вухо, притулене до землі, дало йому знати, що хтось надходить, і то не одна особа, а найменше дві. Він продрухався і зачув слова: «Я тоді, за більшовиків, дуже хотів дістатись до мешкання адвоката Зіса... Ех, то-то би я нагойдався на його ліжках та фотелях! А він би собі у мене понюхав тим часом тих гноїв...» Качан наставив вуха, але голос затих, і тільки по хвилині уже дальше роздався сміх. Не було сумніву: це йшли «небесні птахи», що не сіють, а збирають. В душі Качана щось збурилося, але він не рушився з місця і ждав дальше. Не зайшли в його кукурудзи, значить, йому до них ніякого діла нема. Посидів ще з годину і встав. Був сердитий, що втратив ніч і нікого не приловив. Вийшов повагом на стежку, зі стежки стернею зійшов у яр на шлях залізниці і тут у рові присів, щоб закурити люльку. Ще не засвітив сірника, як побачив, що здовж шин просто до нього йде якась жінка з мішком на плечах. Він причаївся

і вискочив із-за корча тільки тоді, як уже жінка сама йому в руки влізла. Вона перепудилася, скрикнула несамовито, пустила мішок з плечей і хотіла втікати, але Качан ухопив її, як кліщами, за рукав і крикнув:

— Гов! А то ти, Савето?! Що ж ти, небого, двигаєш ночами? Дня тобі мало, і ще вночі не спиш?

— Я назбирала собі трохи бараболі, але не на вашім полі,— почала Савета оправдуватися.

— Не на моїм полі, дякувати богу, але й не на своїм! — Качан говорив ці слова їдко і з глумом.

— Бери-но ти, небого, мішок знову на плечі і неси.— А коли Савета отягалася, він потряс нею, як сніпком, і скрикнув люто: — Береш чи ні?!

Савета взяла мішок на плечі. Качан ще їй завдав.

— А тепер марш наперед! То люде працюють гірко, а ти готове тягнеш з поля! Навчу я тебе, паскудо! Москалів уже тепер нема, щоби тебе годували, а ти виводила бахурів за печею. Неси, неси, не подвигаєшся.

Цілу дорогу приказував та воркотів Качан. Нагадував Саветі веселі воєнні часи і тих двох синів-лобурів, її воєнну добич, що тепер обносили людські сади та вчилися злодійства. Нагадував, як тяжко її наймити до якоїсь роботи, як вона привикла до легкого хліба, аби лише не змучити своїх ручок та ніжок. Савета весь час мовчала і несла свій тягар скоро так, що Качан ледви її здоганяв.

Вже світало, як прийшли у село. По дорозі стрітили Курилюка, як ішов працювати у своїм городі. Качан поздоровив його і показав свою полонену:

— Подивіться, пане, яку я робітницю веду. Цілу ніч працює.

Курилюк зрозумів у чім діло і сказав лише:

— Савето, то ви? Ов! Прийдіть завтра до мене прати.

— Добре, я прийду,— сказала Савета і пішла дальше зі своїм мучителем.

Той впровадив її на своє подвір'я, казав висипати бараболю коло хати і промовив грізно:

— Вб'ю тебе, як собаку, коли зловлю на своїм полі!

Савета не відізвалася, тільки чимскорше вибігла у браму.

На другий день вона прала білля у Курилюка і чула, як гірко нарікав він на шкоди у своїм городі. Була йому дуже вдячна, що він ані словом не згадав при цій нагоді вчорашньої стрічі з нею, і сама бажала помогти йому винайти злодія. Вона нічого не обіцяла і не заповідала, але цеї ж ночі вибралася в ярок за Курилюковим городом. Здогаду-

валася своїм злодійським розумом, що це ніхто інший не краде, лише сусід Качан. Ждала терпеливо, так як тільки злодійка вміє ждати, і справді діждалася. Попівночі вона замітила, як з Качанового города переліз хтось тин і пішов просто на грядки з цибулею. Вона встала, щоб краще побачити, і серце її задрожало з радості: це був ніхто інший, тільки сам Качан, славетний господар, що до бідних не міг себе зачислити, а за підозріння в крадіжі був би всіх позвав до суду. Хоч як бажала собі тут його зараз «накрити» і назвати злодієм, здержалася, бо хотіла цю новину занести Курилюкові і йому лишити пімсту. Її був би перший Качан запідозрив, бо чого вона шукає по ночах у ярі, чому не ходить людськими дорогами, а Курилюк може собі робити, як йому забагнеться.

Курилюк не хотів вірити, коли почув цю новину від Савети, але та присягалася, що правду каже. І вона добре обчислила, що краще лишити пімсту Курилюкові, бо той, чим довше над тим думав, тим більше сердився і ставав завзятішим. Найбільше гнівало його, що такий господар як Качан лакомився на чуже добро. Треба його навчити, тільки не знати як.

Підвечір він витяг з патрона шріт і насипав натомість солі. Взяв рушницю і пішов у свій город ночувати. Качан бачив його пізніше, як він підливав свою городину, але це не було щось незвичайно; так робив він щодня. Однак не завважив він того, що Курилюк потім не пішов, як звичайно, додому, лише вліз у малинник коло його тину і там поклався на землю. Приготовив рушницю, закурив папіроску і ждав. По висмиканій на грядках цибулі він міркував, що сусід любить цю приправку і зриває собі її щодня, щоби була свіжа. Це знав він якнайдокладніше, бо числив стебла цибулі і щодня робив собі знаки.

Склалося цим разом дуже добре, що Курилюк не потребував ждати цілу ніч, бо Качан забаг на вечерю цибулі, як спасення. Не багато, отак лише один жмут, але мусив мати. І він вийшов у свій садок, розглянувся, чи нема кого в сусіднім городі, подивився на небо, чи досить темно, і зовсім спокійно пішов до Курилюкового городу, як до свого. Здогад, що він любить цибулю, був зовсім вірний; він не надумувався, тільки йшов просто до грядки, там вимикав собі цибулі, скільки йому сподобалося, а вертаючи, вирвав ще дві капусти з корінням. Робив це поважно, бо знав, що Курилюк на ніч іде додому. Станувши коло тину, перекинув капусту на той бік, а потім почав лізти на тин, чіпляючись одною

рукою кола. Саме у хвилині, як станув ногами наверху, обернений плечима до малинника, там хтось стрілив, і Качан почув щось таке, як би йому хто спарив окропом те місце, на котрім сидиться. Йому випала цибуля з рук на землю, але він уже не збирав її і не оглядався, тільки чимскорше побіг додому. Курилюк уже не міг сумніватися; сам бачив, що це Качан.

Але не бачив того, що діялося потім в хаті його. Стара Качаниха аж перепудилася, не знаючи, що сталося: чоловік її нічого не казав, а тут нараз — вистріл, а по вистрілі вбігає він, блідий як полотно, держиться обома руками за матню штанів і кричить: «Застрілив мене! Рятуй, бійся бога!»

— Де ж тебе зранив? — хотіла Качаниха знати.

І ту якраз зайшла перешкода, що Качаниха не відразу могла побачити рану; треба було перше всіх домашніх вигнати з хати, і тільки потім можна було приглянутися болючому місцю. Воно, по правді, не було ранене, тільки спарене, як би окропом і червоне. Кров не текла. Але боліло, і свербіло, і пекло так, що Качан не важився сісти. Під вікном засміявся на весь голос його рідний дванадцятилітній син, і старий Качан поправив чимскорше свій туалет та станув собі коло печі, бо про сидження не можна було й думати. Ані він, ані жінка не згадали притім виновника цеї немилої пригоди, так якби це склався якийсь немилий припадок, у якім тяжко виновника шукати.

Гірка була ця ніч для Качана, що тепер прийшла. Він не то сидіти не міг,— і полежати не дало йому це пекуче місце. Він чухався і подряпав собі тіло так, що справді кров виступила. Нарешті жінка здогадалася приложити йому зимної води до болючого місця, і йому трохи полегшало.

На другий день Качан не відважився вийти у село. І не міг, і було йому соромно. Але якимсь чудом чутка про його пострілення все-таки розійшлася по селі, люди декотрі чули вистріл, хотіли знати, хто стрілив і до кого,— і нарешті довідалися про все таки від рідного Качанового сина, котрий не міг забути видовища, яке побачив вечором крізь вікно.

Дізнався про це й Качанів приятель, кум Василь Вовк, і прийшов його відвідати, попросити на чарочку горівки і притім розпитати, як справді ця халепа склалася. Качан видумав відразу казку, що упав у кропиву, і правди не сказав. До міста на горівку не хотів піти і навіть балакати цим разом з кумом не хотів. Все стояв та хапався там, де його

пекло. Василь Вовк був добрий приятель, але як вийшов з хати Качана, почав сміятися, як найтяжчий ворог. А дома все розповів жінці, котра знову від себе сказала сусідці. Кінець пригоди був такий, що Качан довгий час соромився вийти у село.

Найбільшу втіху мала Савета. Вона вже така була вдячна Курилюкові за помсту, що хоч як їй часом не хотілося працювати, але йому ніколи не відмовила своєї помочі і, найважніше, не вкрала в нього нічого. І Курилюк був рад: це перший раз в житті йому вдалося пострілити «небесну птаху».

МИ ЖАДАЄМО!

Коли у Варшаві вилетіли в повітря магазини з порохом, на далекім Поділлі в однім містечку поліція рішила, що сему може бути винен учитель, українець Н., і зробила в нього ревізію — для більшого враження не вдень, тільки попівночі о 3-й годині. Сей учитель провинився проти республіки хіба тим, що перед двома роками оженився і по всім правилам, божим і людським, дістав сина, котрий свої унасліджені гайдамацькі інстинкти виявляв плачем, криком і різними іншими нечистими ділами — і то, звичайно, вночі, як на гайдамаку пристало. Більше провини за вчителем не було.

Молоде подружжя саме пробувало заснути при крикливім концерті свого наслідника, коли хтось застукав сильно у двері і урядовою мовою зажадав відчинення мешкання. Учитель знав уже з досвіду, хто так сміло стукає. Пустив гостей до хати, засвітив лампу, станув собі коло грубки, закурив папіроску і придивлявся, як вони нишпорили по його небагатім повоєннім господарстві. Жінка не вставала з ліжка, тільки старалася втихомирити синка, котрий від світла і гамору знову пробудився і, не зважаючи на власть і урядову діяльність, виявляв своє невдоволення так рішучо і грімко, що відобрав гостям охоту занадто докладно все переглядати.

Поліцаї дійсно спішилися, чи то з причини крику дитини, чи з безнадійності щось найти, або, може, мали ще когось відвідати. Уже здавалося, що відійдуть з порожніми руками, коли один з них розвинув велике друковане оголошення, що лежало на столі, побачив там якусь червону стать і червоний великий напис: «Ми жадаємо!», втішився знахідкою,

сказав з глумом: «А таки щось найшлося на столі!» — і хутенько сховав великий папір у торбу. Учитель не відозвався ані словом, тільки незначно усміхнувся. Гості небавом відійшли, а молоде подружжя не могло до рана заснути, роздратоване несподіваною візитою.

Всякий чоловік, котрий нічим не провинився, а його без причини напастують, чує жаль до властей. Цей жаль є гідний кари, бо добрий громадянин повинен прихильно приймати від держави не лише різні добродійства і мільйони грошей, але й неприємності. Учитель Н. не хотів сего зрозуміти і зараз вранці пішов до комісара поліції розвідати, чому прислав йому ревізію. Чемний комісар оправдувався, що він зовсім тому не винен,— такий дістав приказ згори і мусив його виконати.

— Але,— додав з легким глумом,— у вас таки щось найдено, якусь большевицьку відозву, казав агент. Я ще не дивився, бо тільки прийшов.

— Прочитайте зараз, побачите,— просив учитель.

Комісар розвинув великий папір і в першій хвилині сам аж зжахнувся від товстого рішучого червоного напису: «Ми жадаємо!» Такі слова всякій власті не є приємні; просити — можна, жадати — не годиться... Але по хвилині лице комісара роз'яснилося, і се було доказом, що «большевицька» відозва не була небезпечна. То американський Червоний Хрест видав для Польщі дотепно зложену і намальовану відозву від дітей-немовлят до всіх старших.

На столі у червоній сорочці стоїть лисий ще громадянин з колиски, набагато більший від карафки з водою біля нього, і «промовляє» грімко до громади таких самих лисих і пузатих товаришів, що слухають його знизу стола і плещуть в руки на знак своєї згоди. Він кричить зі всіх сил і рукою наказує:

МИ ЖАДАЄМО!

Грудей матері!
Здорових родичів!
Сонця і повітря!
Сухих пеленок!
Власного ліжка!
Правильного кормлення!
Охорони від мух!

Ці важні жадання вимальовані товстими буквами також на папері, що його славний промовець держить у руці і показує товаришам. Жадання, без сумніву, революційні, бо нарушують честь і спокій батьків, котрі мають багато іншої журби, а не лише про дітей.

Однак комісар поліції оцінив цю революційну відозву прихильно і навіть допросив учителя:

— Дайте мені це!

— Не можу, бо я держу цю відозву для пропаганди у власній хаті.

— То хоч позичте мені,— просив комісар.

— Потрібно вам?

— Потрібно... також для агітації у власній хаті. Покажу своїй жінці.

— Ну, коли так, то беріть собі!

Таким способом небезпечна відозва почала ходити також в урядових кругах без найменшої шкоди для Польщі Тільки від українця треба було її забрати о 3-й годині попівночі...

ДУБОВИЙ СТОВП

В селі Бедриківцях коло Заліщиків, в яру річки Тупи, котру німці у своїх картах осмішили на довгі літа, змінивши по своїй несвідомості лише одну букву,— в господаря Василя стояв у брамі з давен-давна дубовий стовп. Цей стовп різнився від інших дубових стовпів тільки тим, що від старості, від сонця, дощів та морозів мав у собі глибокі діри та розколини. Однак без огляду на свій поважний вік він був би колись цілком певно загинув без сліду і слави, якби не те, що несподівано став єдиним стовпом у Польщі, якому другого в цілій республіці пари не було.

Ото вліті 1923 станув раз перед ним учений професор-мухолап, придивився йому уважно і побачив несподівано те, чого досі ніхто на ньому не запримітив. У щілині стовпа жив собі зі своєю громадою болончак з роду бджіл, чорнявий зверху, з наростком на чолі, з волохатим животом, названий на ім'я дуже гарно Lithurdus, але на прізвище ще бридше, ніж німці назвали річку, над котрою він жив. Тому, що тайни латинської мови є тепер уже й дівчатам відомі, я навіть не відважуюся назвати його прилюдно по прізвищу Якийсь учений просто осмішив його на віки вічні.

Проте він був собі комахою чемною і зичливою, бо — як це з великою втіхою і дивом помітив професор-мухолап — до його домівки у стовпі залітала без перешкоди маленька бджілка — Stellis simillima, бідна емігрантка, котрої вся рідня живе й досі на Кавказі, а вона, не знати як і коли заблукалася до Бедриковець. Ніде в іншім місці в Польщі

її не стрічали, тільки тут найшли її, на Поділлі, у дубовім стовпі, у милосердного Літургуса, але хто там знає, може, вона чимсь і віддячувала своїому добродієві.

Stellis simillima в Польщі! Ця нахідка давала професорові чисту і нічим не закаламучену втіху, зовсім незрозумілу для власника стовпа, Василя, котрий приглядався незнайомому добру хвилину і не знав, що про нього й думати. Василеві й не снилося ніколи, що його діравий стовп у брамі — це єдине становище в Польщі, до которого завзятому мухолапові оплатиться приїхати і з Познаня, і з Варшави, і з Кракова, щоби лише подивитися на нього.

Професор зловив собі кілька таких Stellis, одну післав у Відень, другу в Берлін, третю у Варшаву, четверту — у львівський музей, дві собі лишив — і бедриківський дубовий стовп разом з його мешканцями прославив в ентомологічнім часописі.

В рік пізніше, вліті, він знову прийшов до цього єдиного становища в Польщі. Різні мухолапи зі світу просили його прислати їм до їх збірок цю Stellis, і він хотів наловити більше тих бджілок. Він сам був завзятим мухолапом, спеціалістом до болончаків, і розумів сердечні бажання далеких товаришів, котрі могли й не спати з завісті, що у своїх збірках не мали ще бедриківської Stellis.

Приходить професор у село, придивляється всім брамам і стовпам, не вірить собі, вертається — і серце в нього чимраз більше холоне: нема вже дубового стовпа! Ось тут він був — і пропав десь! Брама нова і стовпи нові. Заходить професор до господаря на подвір'я і питається його про стовп. Господар каже:

— Або що? Вам нащо?

— Де подівся той дубовий стовп, що був тут у брамі?

— Я продав його жидові.

— Далеко той жид?

— Ні, от ідіть туди!

Професор відходить стривожений, а Василь іде за ним слідом. Ніби показує дорогу, тим часом у душі його повно здогадів і підозрінь. Нащо йому цього стовпа. І торік придивлявся йому якимись склами, і цього року за ним допитується.

У жида він слухає уважно його розмови з незнайомим. Розмова недовга: стовп уже давно порубаний і спалений. Ця відомість дуже болить незнайомого, він з докором і жалем каже:

— Що ви доброго зробили? Яка шкода! Єдине місце в Польщі!

І по цих словах відходить смутний, як по похороні. Василь і жид дивляться за ним і оба починають також сумувати, хоч не знають добре, за чим. Одно тільки розуміють, що втратили якесь велике добро.

— Слухайте, Василю, що було в тім стовпі? — питається жид жалісливо.

Василь дивиться на жида спідлоба і відповідає гнівно:

— Ага! Ти ніби не знаєш?

— Бігме, що не знаю! Щоби я так здоров був!

— Щоби ти так здоров був по тій правді,— повторює Василь твердо.

— Не жартуйте, Василю! Скажіть, що там було?

— Уже там,— каже Василь,— щось не маленьке було в тім стовпі, коли той пан так жалує за ним. Торік придивлявся йому склами... Чи ти чував, що пани тепер і через дерево бачать? Чого ж приходив сюди ще раз?

— Чи я знаю?

— Ти не знаєш, але ти рубав стовп і бачив, що в нім було.

— Я не рубав, бігме, що я не рубав! — боронитьсяжид.— То Тимко рубав, я при тім не був. Як не вірите, ходім до нього спитати! Може, він що найшов?

По дорозі до Тимка Василь уважав за потрібне виявити жидові свій здогад і підозріння. Ото в стовпі могли бути срібні гроші ще Василевого діда. Дід, мабуть, вивертів діру у стовпі, вложив туди гроші і забив грубим кілком. Цей кілок Василь добре нагадує собі, тільки йому й на думку не прийшло вийняти його і подивитися. А батько оповідав йому про дідові срібні сороківці, що не знати де поділися. Звичайний чоловік не міг бачити їх у стовпі, але той пан зі склами... Адже на війні через одежу і тіло бачили, де куля застрягла.

Жид слухав уважно і, хоч як лякався сварки, відважився сказати:

— Ну, але стовп я купив; то якби що в ньому було, то це також моє, бо я заплатив.

— Ти за стовп заплатив, не за срібло! — відповів Василь рішучо.— Дерево твоє, а срібло моє!

Жид замовк.

Тимко викидав саме гній гралями, як до нього прийшли Василь і жид. Нагадали йому стовп, що він рубав.

— Ти рубав? — спитав Василь.

— Я.

— Де ділися ті гроші, що в нім були?

Тимко спалахнув, як вогонь.

— Які гроші? де? у стовпі?

— Ей, сусідо, сусідо! — погрозив Василь.— Вилізе вам боком моя кривда. А я дивувався, звідки у вас взявся новий кожух.

— А щоб ти сам стовпом став! — закляв Тимко люто.— Та я вас обох до суду запізву! Чи бачив хто таку напасть на гладкій дорозі?

А що на суд було йому задовго ждати, він підняв гралі вгору і крикнув так, як може крикнути тільки чоловік, що має чисту совість:

— Марш один за другим з подвір'я, бо вам голови розвалю гралями!

Цього рішучого приказу послухав жид у тій же хвилині, вибіг з подвір'я і, не оглядаючись, пішов скоренько додому. Василь був твердший, не вступився, лише сказав гордо:

— Ану, вдар!

Тимко не вдарив, здержав себе і спустив гралі на землю. Тривожна хвилина минула — і тільки тепер Василь вийшов також з подвір'я, одначе статочно, не поспішаючись.

Цієї ночі всі три довго не могли заснути. Василь і жид рішили, що Тимко злодій, а Тимко роздумував, чи заскаржити обох до суду за зневагу честі, чи краще розбити обом голови, коли ще слово писнуть.

Такої-то втіхи і журби завдала різним людям маленька комашка, що згоріла в печі разом зі славним дубовим стовпом, якому в Польщі пари не було.

ТАКА СПРАВА

— Мені дивно, від кого ви це чули. Певно, від доктора або від судді. Але ви не все знаєте. То, прошу пана, була така справа:

Ходив до моєї дівки, ніби до моєї доньки Настуньки, мельників син Штефан. Казали: сватати хоче. Ну, добре. Парубок лепський, був на війні, літа вже має, господарський син, час йому вже газдою стати. Трохи вітром підшитий, але то нічо. Пара добра. Та й моя Настунька також собі не яка-небудь. Дівка як вогонь. І до людей подібна; файна, всі люде кажуть. А я для неї призначив два шнури поля, корову, телицю, кількоро овець, повну скриню... Бо вона в мене одиначка, а решта самі сини.

Так ходить той Штефан до неї місяць, два, три, на полі здибається, на данці танцює — і нічого не каже. «Ов,— думаю собі,— а то доки того буде?» Кажу я Настуньці: «Ти, слухай, уважай, аби-сь чого не пацила. Ти знаєш, що було з Мартинковою Гандзею». А вона мені: «Не бійтеся, дєдю, я не з тих».

Що там потім між ними зайшло, знати певно не знаю, бо я при тім не був,— досить того, що вона його раз по писку набила, таки, казали, добре випрала, бо дівка моцна. Вже, гадаю, не задурно. Добре зробила, бо як сама за собою не обстане, то хто її оборонить? Але з того часу розійшлися, одно другого не терпіло на перехід. Ну, сталося. Най би на тім тяклося[1]; одна сорока з плота — десять на пліт. Хлопці є. Не він оден.

Та-бо чую новину; каже мені моя кума-сусідка таку вигадку, що я аж забувся. Нібито не вірить сама, але бачу, що вірить. Так і так, каже, вона чула від людей, що моя Настунька — вибачайте — має хвіст, як відьма. І радить мені, щоби я тото балакання припинив, бо дівки ніхто не схоче. Кажу я кумі: «Кумо, раджу вам по-доброму, замкніть собі писок і не вигадуйте на мою дитину пустого, бо то справа кримінальна. Я за своєю кров'ю обстану».— «Та це,— каже вона,— не я вигадала; в цілім селі говорять. Я до вас по-доброму, по-сусідськи, бо й мені жаль дитини, а ви гадаєте, що я зі злого серця. Чому тепер жоден парубок до вас і носа не покаже?»

І правда; відколи Штефан кинув Настуньку, інші парубки сторонили від неї. Вона, бачу, ходить як сама не своя, а моя стара й поплакує. Знали, видко, обі, але нічого не казали. Осмішили, кажу вам, мені дитину, бог би їх скарав!

Гей, думаю собі, а це ж так має бути? І нема кари на того, що так знеславив мені дитину? Ходжу поміж люде, жалуюся на то посміховисько, питаюся, від кого це вийшло, хоч я й сам знаю, від кого,— одні посміхаються, другі радять піти з Настунькою до доктора та принести від нього свідоцтво, що вона така, як інші людські діти, треті радять скаржити Штефана до суду. Послухав я одної ради. Гадаю собі: свідоцтво не зашкодить. Зачне хто балакати пусте, а я йому тиць свідоцтво під ніс — уважай, бо не дарую і жартувати не буду!

Взяв я Настуньку на віз і поїхав до міста до найстаршого доктора. Приходжу, кланяюся і прошу: «Зревізуйте мені,

[1] Хай би на тому окошилося.

пане доктор, мою доньку і напишіть свідоцтво з печаткою, що вона не має хвоста». А доктор дивиться на мене та доньку крізь такі круглі окуляри, як денце від склянки, і питається: «Що-о-о?» Кажу йому: так і так, змовили в селі на мою доньку, що вона відьма і має хвіст. Осмішили дитину, а вона ж відданиця. Як же таке можна стерпіти?

Послухав доктор, оглянув доньку і дав свідоцтво. Читаю я то, що він написав, а там про хвіст ані слова. Так тільки каже, що дівчина здорова і не має жодної хиби. Прошу я його ще раз: «Напишіть, пане доктор, виразно, що вона без хвоста, бо то найважніше; най не балакають, що вона відьма». Доктор засміявся: «Як я,— каже,— буду таке писати? Адже мене самого люде на сміх возьмуть. Хто бачив хвостатих людей?» — «Це правда,— кажу я,— але як я можу дурних людей переконати? Розумним це не потрібне, а дурним треба чимсь писок заткати». Подумав доктор і дописав, що Настунька не має хвоста і навіть сліду не видко, щоби коли мала хвіст.

Вернувся я з тим свідоцтвом додому, гадаю собі: буде дитина мати спокій. Розповів декому, показав свідоцтво, щоби люде знали, за чим ми їздили, і щоби міркувалися, бо жартувати не буду. Гадаєте, що помогло? Де там! Не минуло кілька днів, уже мені люде переказують, що Штефан перший виговорює на мою дитину таке, що хоч уха затикай. Аж мені встидно повторяти вам це. Каже, що він тото ліпше знає, ніж доктор, чи Настунька має хвіст, чи ні. Бачу: нема іншої ради, треба скаржити до суду. Перевідав я через людей, перед ким він це виговорював, і подав на нього жалобу.

Скрутився він сюди та туди, побачив, що нема жартів. Підсилав до мене людей, щоби я дав спокій, але я завзявся: «Не дарую,— кажу,— собачому синові, хоч би мене по руках і ногах цілував». А старому мельникові, його дєдьові, кажу: «Не майте до мене жодного жалю, я з вами в згоді, але Штефан мусить відпокутувати за своє, най знає, як людські діти шанувати. Колись буде мати свої, най учиться».

Прийшлося в суді, посходилися ми, як на комедію. У нас в читальні раз таку смішну штуку показували, реготалися всі, аж за боки бралися. А тут було ще ліпше, тільки що мені і Настуньці було не до жартів. Суддя зараз зміркував, як до того всего дійшло і з чого почалося. Сидить собі ніби поважний, тільки вусом моргає, та й питається Штефана, за що він від Настуньки по писку набрав. «За то,— каже,— я

й не злюбив її, що вона мене так набила!» — «Але за що набила?» — питається суддя. А він мовчить. Настунька стоїть, як на вогні, ціла червона, як ружа, встидається,— звичайна річ, і дівчина, і твердо хована, донька господарська, а не з таких, легких. «Скажи ти, Настунько, за що ти його набила?» — каже суддя. А в ній аж дух заперло зі страху та зі встиду. Нарешті сказала. Напастував її, а вона махнула ним об землю, вибила, як належиться, і втекла. Суддя похвалив її за це, і вона аж просіяла. Потім про відьми балакали, чи Штефан бачив яку; потім свідків слухали, а нарешті суддя встав та й засудив Штефана на три тижні арешту за посміховисько, що вчинив над моєю дитиною. От тепер ми обоє з Настунькою мали потіху за всі люде. Штефан навіть додому не вертався і рекурсувати не хотів, пішов відсиджувати кару, аби її чимскорше збутися.

В селі перше за Штефаном потягали, аби мені досолити, бо я ніби багач рахуюся,— позаяке там то моє багатство, от шкода й балакати,— а тепер всі на Штефана гудзя! «Добре йому так! — кажуть.— Най шанує людські діти!» І ще Штефан з арешту не вернувся, як уже почали мене то ці, то ті допитуватися, чи я би від них сватів не прийняв. Я на то нічо. «Питайтеся,— кажу,— Настуньки». А вона ходить така сердита, ні приступити до неї, всіх парубків била би.

Зачув про тих нових сватів старий мельник, прибігає до мене. Так і так, каже, може би, я не спішився і свій жаль забув, чей би ми ще погодилися та посваталися, так як перше гадку мали. Кажу йому на те: «Я не від того, але що молоді скажуть?» А молоді — як уже Штефан вернувся з арешту і ми їх обоє взяли на спит — знаєте що сказали? Сплакалися обоє, як малі діти, перепросилися, цілували нас, старих, по руках, аж нам серце защеміло,— видко, що одно за другим тягло вже здавна, тільки так, з дурного розуму, поперечилися. Це так часом буває. Не знаю як там між панами водиться, але на селі розходяться люде не раз через таку дурницю, що сміх сказати.

Подружили ми обоє і добре зробили. Живуть собі статочно, не сваряться, не б'ються,— придалася наука. Лучче перед шлюбом побитися, ніж по шлюбі; ту вже розійтися тяжко. Та й така справа.

ПРИМІТКИ

До другого тому творів О. Маковея входить мала проза — оповідання, новели, нариси, фейлетони. За життя письменника ці творн друкувалися в періодичній пресі Галичнии й Буковинн, виходили окремнми збіркамн. У чотирьох збірках нарисів і оповідань, що побачнли світ у 1901—1923 рр., — «Наші знакомі» (Львів, 1901), «Оповідання» (Львів, 1904), «Кроваве поле» (Львів, 1921), «Прижмуреннм оком» (Львів, 1923) — О. Маковей вмістив кращі зразки своєї малої прозн. Він не мав можливості видати окремими книжками усі свої оповідання і нариси, розкидані в газетах і журналах («Буковина», «Неділя», «Руслан», «Діло», «Зоря», «Літературно-иауковий вісник», «Промінь» та ін.), вонн залишаються малодоступннми для сучасного читача.

Першу частину тому складають твори із прижиттєвнх видань, у другій частині друкуються в хронологічному порядку оповідання, нариси і фейлетонн, які не входили до збірок.

Тексти оповідань подаються за названими збірками. Творн, що до них не ввійшли, підготовлено за першодрукамн.

ОПОВІДАННЯ, НАРИСИ, ФЕЙЛЕТОНИ

ІЗ ЗБІРКИ «НАШІ ЗНАКОМІ» (1901)

Перша збірка оповідань О. Маковея «Наші знакомі» (Начерки. Заходом К. Студнпського.— Львів, 1901.— 144 с.) містила дванадцять оповідань, написаних і надрукованих у 1895—1901 рр. Разом з «поправками» в кінці книжки вказано на дату написання двох оповідань: «Два ставки» — 1898 і «Як я видавав газету» — 1896.

Два ставки (Весняна ідилія). Вперше надруковано в ЛНВ.— 1899.— Т. VII.— Кн. 8.— С. 181—185. В автографі (ІЛШ.— Ф. 59.— № 14) є дата написання — 22.XII.1898. Передруковано в газ. «Руслан».— 1901.— 9—10 січ.

Нещасна пригода. Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1901.— 11 січ.

Казка про Невдоволеного Русина. Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1901.— 12 січня.

«Просвіта» — культурно-освітня громадська організація на західноукраїнських землях, заснована у 1868 р. з метою поширення освіти серед народу. В селах і містах мала читальні, бібліотеки, видавала науково-популярну літературу, шкільні підручники, календарі. Керівні органи «Просвіти» перебували в руках «народовців», а згодом і буржуазних націоналістів. О. Маковей їдко висміював псевдопатріотичну діяльність просвітянського керівництва.

«Діло» — українська газета, орган партії «народовців», що виходила у Львові з 1880 до 1939 р.

Як я видавав газету. Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1901.— 13 і 14 січ.

Новітній плуг. Вперше надруковано в ЛНВ.— 1898.— Т. II.— Кн. 4.— С. 27—35, під заголовком «Модний плуг». Передруковано в газ. «Руслан».— 1901.— 17—18 січ.

Як я продавав свої новели. Вперше надруковано в газ. «Буковина».— 1895.— 20 серп., під заголовком «Як я видав і продавав свої новели». Доопрацьований варіант надруковано в газ. «Руслан».— 1901.— 19 і 20 січ.

Виклад про крамниці (Після стенографічних записок) Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1901.— 21 січ.

Зуб мамута. Вперше надруковано в ЛНВ.— 1898.— Т. II.—Кн. 4.— С. 35—44. Передруковано в газ. «Руслан».— 1901.— 23—25 січ.

Народний Дім. Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1901.— 26 і 27 січ.

Еманципація мужчин. Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1901.—1, 2, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13 лют.

ЗБІРКА «ОПОВІДАННЯ» (1904)

Збірка «Оповідання» видана 1904 р. у Львові накладом «Українсько-руської видавничої спілки», 245 с. Вона містить вісім оповідань, які друкувалися раніше в різних періодичних виданнях.

Клопоти Савчихи. Вперше надруковано в газ. «Буковина».— 1896.— 22—27, 31 січ.; 1897.— 1, 3 лют. з підзаголовком «Оповідання з маломіського життя».

Вуйко Дорко. Вперше надруковано в газ. «Народна часопись».— 1894.— 29, 30 листоп., 1, 2, 3, 4 груд. під назвою «Покуса. Образець з галицького життя». Передруковано під назвою «Вуйко Дорко» в газ. «Буковина».— 1897.— 9—13, 15 лип. з датою: «Львів, в грудню 1894 року».

Нові часи. Оповідання з міщанського життя. Вперше надруковано в збірці «Оповідання» (1904), с. 109—146. У 1917 р. вийшло окремою книжкою: Осип Маковей. Нові часи. Оповідання з міщанського життя.— Львів, 1917.— 32 с. («Просвітні листки».— Ч. 50).

Весняні бурі. Вперше надруковано в журн. «Зоря».— 1895.— № 17.— С. 321—326; № 18.— С. 341—344; № 19.— С. 361—364 з приміткою: «Нагороджена на сегорічнім конкурсі редакції «Зорі». Одночасно вийшов окремий відбиток із «Зорі»: Осип Маковей. Весняні бурі. Новеля. Львів, 1895.— 43 с. («Дрібна бібліотека».— Кн. 14).

...а тут нині могуча «Ідея».— Мається на увазі атеїстична праця польського соціолога Едварда Жуковського» «Idea».

Ренан Жозеф-Ернст (1823—1892) — французький історик релігії, філософ-ідеаліст, автор ряду популярних свого часу праць з історії раннього християнства — «Історія походження християнства», «Життя Ісуса», «Апостоли», «Християнська церква» та ін.

Дрепер Джон-Уільям (1811—1882) — американський буржуазний соціолог-ідеаліст, автор книги «Боротьба науки з релігією», перекладеної М. Павликом і виданої 1898 р. у Львові під назвою «Історія боротьби між релігією і наукою». Ця книга зробила помітний вплив на студентську молодь в Галичині.

Стара Мадярка. Вперше надруковано в «Ілюстрованому буковинському православному календарі на рік звичайний 1897».— Чернівці, 1896.— С. 6—18, з датою «1896».

Самота. Вперше надруковано в ЛНВ.— 1898.—Т. І.— Кн. 1.—С. 83—91.

Туга. Вперше надруковано в «Додатку до «Буковини», ч. 52 («Буковина».— 1901.— 23 груд. з датою: Чернівці, 6 жовтня 1901).

Мій прапрадід (Із записок професора). Фантазія. Вперше надруковано в газ. «Буковина».— 1895.— 23 груд.

ІЗ ЗБІРКИ «КРОВАВЕ ПОЛЕ» (1921)

Збірка нарисів і оповідань «Кроваве поле» вийшла у Львові у 1921 р. накладом видавничої спілки «Нові шляхи» у серії «Новітня бібліотека», ч. 38, 72 с. Всі твори книжки написані на тему подій першої світової війни. О. Маковей назвав збірку «Червоне поле», але видавці у Львові дали їй іншу назву за однойменним оповіданням — «Кроваве поле». Тільки два оповідання цієї книжки — «Тиха година» і «Мертве місто» були надруковані в журн. «Життя і мистецтво».— 1920.— № 1.— С. 11; № 2.— С. 44—46. Інші друкувалися у збірці вперше.

Інвалід.

Нема надії, щоби Вільсон перепер...— Йдеться про американського президента у 1913—1921 рр. Томаса Вудро Вільсона (1856—1924) — одного з організаторів боротьби проти революційних і національно-визвольних рухів, автора демагогічної «програми миру», у яку багато хто вірив під час першої світової війни. Насправді ж його «миролюбива програма» захищала інтереси великого капіталу.

На окопах.

Софокл (бл. 496 до н. е.— 406 до н. е.) — видатний старогрецький драматург.

Тиха година.

...за часів Раковція...— на початку XVIII ст., коли йшла визвольна війна угорського народу під керівництвом Ференца Ракоці II проти габсбурзького панування. У цій війні брали участь і закарпатські українці (русини).

ІЗ ЗБІРКИ «ПРИЖМУРЕНИМ ОКОМ» (1923)

Збірка «Прижмуреним оком. Нариси й оповідання» видана 1923 р. у Львові накладом «Союзу українських інвалідів» у серії «Новітня бібліотека».— Ч. 44.— 148 с. Художнє оформлення книжки здійснив художник Павло Ковжун. До неї увійшло 22 твори, написані й надруковані у 1912—1923 рр., переважно сатирично-гумористичного характеру.

Як Шевченко шукав роботи. Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1912.— 7 квіт. під назвою «Як Шевченко глядав у Львові роботи?» Замість підпису у першодруці стояло три зірочкн.

Голова партії, пан посол Л.— Кость Левицький (1859—1941) — посол до австрійського парламенту, голова Української національно-демократичної партії, адвокат, культурно-громадський і політичний діяч.

«Діло» — див. приміт. до «Казки про Невдоволеного Русина»

А я тепер зі св. Юром у згоді.— Св. Юр — греко-католицький кафедральний собор св. Юра у Львові, резиденція галицького митрополита.

А там крилошанин Кобилянський...— Йосиф Кобилянський — клерикальний діяч, член греко-католицького митрополичого капітулу У своїх статтях про Шевченка спотворював його творчість.

«Народний комітет» — керівництво національно-демократичної партії на чолі з К. Левицьким.

Будзиновський Вячеслав (1868—1935) — український письменник, публіцист та історик, один із організаторів Української радикальної партії. У 90-х рр. редагував газети «Громадський голос» і «Праця» — органи радикальної партії в Галичині.

...пан професор і посол К...— Колесса Олександр Михайлович (1867—1945) — посол до австрійського парламенту, український літературознавець, професор Львівського університету і Карлового університету в Празі.

...мою працю про вплив Міцкевича на ваші поезії.— Мова йде про працю О. Колесси «Шевченко і Міцкевич» (1894), у якій перебільшено вплив польського поета на Шевченка.

...розвідайте у проф. Г.— Грушевського Михайла Сергійовича (1866—1934) — історика, професора Львівського університету і голови Наукового товариства імені Шевченка у Львові.

Конисський Олександр Якович (1836—1900) — український письменник, педагог і громадський діяч, один із перших біографів Шевченка. Автор праці «Тарас Шевченко — Грушівський. Хроніка його життя» (Львів, 1898—1901.— ТТ. I — 2).

...не є дійсним членом товариства ім. Шевченка! — Наукове товариство імені Шевченка у Львові (НТШ) — наукове товариство, що виникло 1893 р. у Львові на основі реорганізації Літературного товариства ім. Т. Г. Шевченка, заснованого в 1873 р. Проводило велику науково-дослідну роботу в галузі історичних і філологічних наук. М. С. Грушевський був головою товариства у 1897—1913 рр. Проіснувало до 1939 р.

...і в моїх «Записках» нічого не друкували...— «Записки Наукового товариства імені Шевченка» (ЗНТШ) виходили у Львові з 1892 до 1938 р. Головним їх редактором до 1914 р. був М. С. Грушевський.

Гнатюк Володимир Михайлович (1871—1926) — український фольклорист, етнограф, літературознавець. Працював у етнографічній комісії НТШ, був також секретарем товариства.

Поезія і проза (Із судової розправи). Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1912.— 4 серп. Підписано: О. М.

Три політики. Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1912.— 11, 13 серп. Підписано: О. М.

Ксантипа. Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1912.— 16(3) серп. Підписано: О. М.

К с а н т и п а — образ сварливої жінки. Назва походить від імені дружини старогрецького філософа Сократа — Ксантипи, яка нібито славилася своїм поганим характером.

Обрядова справа. Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1912.— 5 верес. під заголовком «Справа обрядова». Підписано: О. М.

Фербель. Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1912.— 6, 7 верес. Підписано: О. М.

Вдячний виборець. Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1912.— 25 жовт. Підписано: О. М.

Великий клопіт. Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1912.— 29 груд. Підписано: О. М.

Революціонер. Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1913, 25—26 лютого під назвою «Приємний гість». Підписано: О. М.

На своєму смітті. Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1913.— 27 лип. Підписано: О. М.

Дозрілий. Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1913.— 31 лип. і 1 серп. під назвою «Дозрілий чоловік». Підписано: О. М.

На суді. Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1913.— 28 серп. Підписано: О. М.

Трудне ім'я. Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1913.— 24 серп. Підписано: О. М.

Мандоліна. Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1913.— 14 верес. Підписано: О. М.

Мухолап. Вперше надруковано в газ. «Громадський вісник».— 1922.— 19 лип.

Опришки. Вперше надруковано в газ. «Діло».— 1922.— 7, 8 жовт.

Тяжка операція. Вперше надруковано у збірці «Прижмуреним оком».— 1923.— С. 119—128.

Директор Лянге. Вперше надруковано в газ. «Громадський вісник».— 1923.— 21 лют. з датою: 28.1.1923.

Свідок. Вперше надруковано в збірці «Прижмуреним оком».— 1923.— С. 137—140.

Ласка. Вперше надруковано в збірці «Прижмуреним оком».— 1923.— С. 141—148.

ПОЗА ЗБІРКАМИ
ОПОВІДАННЯ, НАРИСИ І ФЕЙЛЕТОНИ (1891—1925)

Заробок на свята. О п о в і д а н н я. Вперше надруковано в газ. «Народна часопись».— 1891.— 25 груд. за підписом «Ом».

Оферма. О п о в і д а н н я з в о я ц ь к о г о ж и т т я. Вперше надруковано в газ. «Народна часопись».— 1894.— 12—14 серп. Передруковано окремою крижкою: Оферма. Оповідання з життя войскового. Написав Осип Маковей. Коштом і заходом товариства «Просвіта». У Львові, 1903, 31 с.

Година граматики. Вперше надруковано в журн. «Промінь».— Вашківці, 1905.— № 1.— С. 14—15 під загальною назвою «Записки професора (Нариси зі школи)».

«Промінь» — «суспільно-науковий орган українського учительства». Журнал виходив у містечку Вашківцях над Черемошем.

Задача. Вперше надруковано в журн. «Промінь».— Вашківці, 1905.— № 2.— С. 28—29 під загальною назвою «Записки професора (Нарисн зі школи)».

Образа честі. Вперше надруковано в журн. «Промінь».— Вашківці, 1905.— № 3.— С. 42—43 під загальною назвою «Записки професора (Нарисн зі школи)».

Сердак. Вперше надруковано в журн. «Промінь».— Вашківці, 1905.— № 4.— С. 53—54 під загальною назвою «Записки професора (Нариси зі школи)».

Страйк (З дневника 10-літнього політика). Вперше надруковано в журн. «Промінь».— Вашківці, 1906.— № 21.— С. 170—172 під криптонімом «О. М.»

Русалкова вода, або поезія (Підручник для молодих поетів). Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1906.— 14, 15, 17 жовт. за підписом «Омікрон».

Пачовський Василь Миколайович (1878—1942) — український поет. Його книга «Сон української ночі. Містерія в 5 актах» вийшла в Львові у 1903 р.

Добрий інтерес. Вперше надруковано у виданні: Добрий інтерес. Збірка.— Львів, 1907.— С. 3—8 з датою — 1906.

Поза правом. Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1908.— 1 січ.

Свій до свого (Гумореска). Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1908.— 6 січ. без підпису. Авторство встановлено на підставі «Автобіографії і покажчика творів Осипа Маковея» (ІЛШ.— Ф. 59.— № 2726.— С. 28).

Журба поета. Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1908.— 25 груд.

Твір штуки. Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1911.— 15 серп. без підпису.

Шляхта картофляна. Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1912.— 24 і 25 січ. без підпису. Авторство встановлено на підставі «Автобіографії і покажчика творів Осипа Маковея» (ІЛШ.— Ф. 59.— № 2726.— С. 31).

Протекція. (Образок з життя). Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1912.— 9 і 10 лип. Підписано: О. М.

Пан радник на вакаціях. Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1912.— 3 і 4 верес. Підписано: О. М.

Позичене лице. Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1912.— 17 листоп. Підписано: О. М.

Славний чоловік. Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1913.— 2 січ. Підписано: О. М.

З одного джерела. Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1913.— 12 квіт. Підписано: О. М.

Хрестини. Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1913.— 6, 7, 8, 9 і 10 трав. Дата: 24.4.1913. Підписано: О. Степанович.

Гість з Канади. Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1913.— 30 лип. Підписано: О. М.

Принука. Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1913.— 17 серп. Підписано: О. М.

Товариші по перу. Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1913.— 7 верес.

Гірке життя. Вперше за копією надруковано у виданні: Осип Маковей. Вибрані твори. Упорядкування, підготовка текстів, вступна стаття та примітки Олекси Засенка.— Київ, 1961.— С. 495—500. Копія зберігається в архіві О. Маковея в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР під шифром 59/13. Копія не датована. Ймовірна дата написання твору — 1913 р.

Товариство для взаімного величання. Вперше надруковано в журн. «Перець».— 1955.— № 17.— С. 3 за автографом, що зберігається в архіві О. Маковея в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (Ф. 59/53). Тут же зберігається і копія твору, зроблена невідомою рукою (Ф. 59/54). Автограф і копія не датовані. Ймовірна дата написання твору — 1910—1913 рр.

...чоловік ідейний і потрібний для патріотів...— Патріотами письменник іронічно називає різних діячів народовської партії.

Марія Терезія (1717—1780) — австрійська ерцгерцогиня, імператриця «Священної Римської імперії». За Марії Терезії Австрія захопила Галичину (1772) і Буковину (1774).

...як був кацапом...— коли належав до партії «москвофілів».

...почавши від великомучеників-послів... — так іронічно письменник називає послів до австрійського парламенту.

...кінної бандерії не можна було стягнути...— зібрати кінні загони різних націоналістичних товариств.

...не хотів дати церковних моздирів...— невеличких гармат, з яких під час релігійних свят влаштовувались салюти і фейєрверки.

Кохінхіна — так європейські колонізатори називали південну частину В'єтнаму.

Брахмапутра — ріка в Південній Азії, що протікає через Тібет, Індію і Пакистан. Вважається священною.

...порозумітися з січами...— з спортивними і протипожежними товариствами.

Гофрати — придворні радники в цісарській Австро-Угорщині.

Пригоди Горобчика. Вперше надруковано окремою книжкою: Осип Маковей. Пригоди Горобчика. З образками А. Манастирського. Діточа бібліотека. Книжечка 13.— Львів, 1922. Накладом видавництва «Світ дитини», 39 с. з присвятою: «Марусі Бачинській на пам'ятку». Подається за першодруком.

Шерлок Голмес. Вперше надруковано в газ. «Діло».— 1923.— 24—25 трав. Підписано: О. М. Подається за першодруком.

Шерлок Голмес — Шерлок Холмс — герой серії детективних оповідань і повістей англійського письменника Артура Конан Дойля (1859—1930).

Небесні птахи. Вперше надруковано в газ. «Діло».— 1924.— 30 груд.

Ми жадаємо! Вперше надруковано в газ. «Діло».— 1924.— 6 січ.

Дубовий стовп. Вперше надруковано в газ. «Діло».— 1924.— 4 листоп.

Така справа. Вперше надруковано в газ. «Діло».— 1925.— 10 трав.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

Авреоля — ореол
Авскультант — заступник адвоката
Ад'юнкт — помічник, заступник
Амбарас — метушня, клопіт
Анальфабет — неук, невіглас; неписьменний
Антик — рідкісна старовинна річ
Аранжер — упорядник розваг
Асекурувати — застрахувати

Багланг — лінюх, ледар
Бандерія — загін, підрозділ
Банкбетель — розсувна лавка, що використовувалась як ліжко
Банувати — тужити, жаліти
Безличний — безсоромний
Безрога — свиня
Бельфер — учитель
Бібула — листівка; промокальний папір
Бібки — лавровий лист
Бігун — крісло-гойдалка; полюс
Біцикль — велосипед
Блахман — дурисвіт
Бляга — пустомельство
Боз — бувина
Болона — левада; вигін за селом
Бунда — кожух
Бурмус — теплий верхній одяг
Бута — гордощі, пиха
Бутний — гонористий, бундючний; вухвалий
Будматий — здоровий, повновидий
Бюрко — письмовий стіл

Варцаби — шашки
Велон — вуаль, фата
Веприк — підсвинок
Верета — рядно, покривало
Виділ — управа, керівництво
Вигалити — витолочити, витоптати
Вимовити — відмовити
Виревка — вужевка з лози
Вислужений — відставний; той, що відбув службу
Вистроїтися — одягнутися, нарядитися
Віктуали — харчі

Віст, тарок — гра в карти
Внеть — раптом
Вужевка — мотуз із лози
Вуйко — дядько; брат матері

Габілітація — пробна лекція кандидата на професора університету
Гагілки — весняні обрядові ігри та пісні
Гажа — платня, заробіток
Гавардовий — азартний, запальний
Гавдувати — господарювати
Гальба — кухоль
Гарак — ром; горілка
Гаргара — сварлива жінка
Гвер — гвинтівка
Гласкати — гладитн, пестити
Глітно — тісно
Горботка — опинка, запаска
Господарка — господарювання
Гофрат — придворний радник
Гралі — залізні вила
Грань — жар
Гратулювати — поздоровляти, вітати
Гряділь — частина плуга
Грис, гріс — висівки; манна крупа
Густ — смак

Данець — танок
Дансер, дансор — танцюрист
Даскал — дяк
Дедя — батько, тато
Дворець — залізничний вокзал
Денникар — газетяр
Депендент — помічник адвоката
Джерга — вовняна ковдра
Дзигарок — годинник
Дик — дикий кабан
Дискретно — на власний розсуд
Дідич — поміщик
Ділетка — міра місткості в 25 л.
Доматор — господар дому
Доправити — доконати
Дорожня — дорожнеча
Дуча — дупло, нора

Екзекуція — відбирання майна за несплату податків
Екзорта — недільне повчання
Експлодувати — вибухати

Ексцеленція — світлість, превосходительство
Емедит — пенсіонер

Загирити — загубити, збутися
Задекувати — сховатися в окопах
Задуфалий — гордий, бундючний
Заїлість — ненависть
Замаїти — заквітчати, прикрасити
Запорток — гниле яйце
Зарінок — берег річки, вкритий рінню
Зафантувати — забрати речі в заставу
Звинний — прудкий, спритний
Звіди — розвідка, стежа
Зелепуги — зеленці, недоспілі фрукти
Зільник — квітник
Зреасумувати — підсумувати
Зух — сміливець

Іберцігер — осінній плащ
Ігі! — тю!
Інтабуляція — закріплення права на майно, на спадщину

Камениця — кам'яний (цегляний) будинок
Капуза — каптур, капюшон
Касарня — казарма
Катаринка — народний музичний інструмент
Катехит — священик, що викладав релігію у школі
Кацабайка — одяг без рукавів
Кельнер — офіціант
Кертиця — кріт
Киптар — верхній теплий одяг у гуцулів
Кітлина — долина, улоговина
Клячáти — стоятн на колінах
Кнот — гніт для лампи
Кобіта — жінка
Ковтати — стукати
Ковтки — сережки
Кольба — приклад рушниці
Кольодонт — зубна паста
Кольпольтер — розносщик (газет)
Комерс — бенкет
Коміс — комісійна продажа
Конірувати — розпоряджатися, турбувати
Консеквентно — послідовно
Консисторія — дорадчо-виконавчий орган при митрополиті
Консумент — споживач
Коперт — конверт

Котиліон — листок для запису танцюристів
Коц — вовняна ковдра
Крамщина — крам
Кредєнс — кухонний буфет
Кресі — адміністративні межі, кордони; околиці
Кривати — кульгати
Криївка — схованка
Крилошанин — член єпископської ради; вищий духовний сан
Кріс — рушниця
Крона, корона — австрійська грошова одиниця
Кулявий — кульгавий
Купчатка — гвоздика
Курателя — опіка
Куфер — чемодан

Лаба — лапа, нога
Лабуз — бадилля кукурудзи
Лебат — гра в картн
Легітимація — посвідчення особи
Леда — ледве
Лилик — кажан
Ліцитація — продаж майна за несплату боргів
Лобур — бешкетник, шибеник
Логофет — вищий духовний саи; представник патріарха
Локатор — мешканець, пожилець
Лянка — ганчірка, дрантя
Льонт — шнур, що проводить іскру до вибухової речовини

Мандатор — урядовець, що виконував роль судді за часів панщини
Маркотно — прикро, тоскно
Матура — іспит на атестат зрілості
Матурист — випускник середньої школи — гімназії або семінарії
Машиновий карабін — кулемет
Менджерія — зоопарк
Месіяш — меценат, покровитель
Меценас — адвокат
Минутися — померти
Митружитись — турбуватися, журитися
Міщух — міщанин, горожанин
Моздір — саморобна невеличка гармата для святкових фейерверків
Мудь — мужик; хам

Набідитися — набідуватися
Наганний — гідний догани, осуду
Нагнітки — мозолі, пухирі
Надаватися — пристосовуватися (під чийсь норов)
Напімнення — нагадування, попередження
Нарибок — наживка для ловлі риби
Начер — зачерпнув
Нехарство — неохайність
Нипати — заглядати по кутках; блукати
Новик — чернець-учень, новичок
Новинка — газета; повідомлення
Носитися — одягатися
Нота з обичаїв — оцінка за поведінку

Обарінець — бублик, калач
Оберрок — верхній одяг
Обскурант — темний, відсталий, заскорузлий
Овшім — авжеж, охоче
Опихане — товчене
Опінія — громадська думка
Опока — скеля, каміння
Оферма — вайлуватий жовнір
Офіцини — флігель
Охвати — простуда; хвороба

Пазити — пильнувати, доглядати
Пантарка — курка, цесарка
Парастас — церковна відправа по померлому
Парох — священик, що завідує парохією
Партеровий — одноповерховий
Парцеляція — розпродаж (розділ) землі
Пахно — запах
Пацити — терпіти, відбувати кару
Пачкар — контрабандист
Перепасти — не скласти іспит
Пиркатий — кирпатий
Пискувати — пащекувати, сперечатись
Підпирати — підтримувати в чомусь
Пільзнер — чеське пиво з броварень м. Пльзень
Пішва — покривало
Піяти — співати
Покрийому — потаємно
Покутник — той, що спокутує вину
Полатайко — злидар, жебрак
Поличник — ляпас
Поліжниця — породілля
Полокати — полоскати, прати
Полядвиця — похребтина
Посполу — заодно, водночас, разом

Постерунок — поліційний відділ
Потах — згас, потемнів
Потрафити — зуміти, спромогтися
Прелегент — промовець, доповідач
Пренумерувати — передплатити
Преціньо — авжеж, все-таки
Прикучнути — присісти
Присюди — навприсядки
Продрухатись — прочунятись; прокннутись зі сну
Протинка — кома
Проходи — доріжки, килимки на підлозі
Процесович — любитель судових процесів

Рабат — відчислення за комісію, знижка
Разити — відштовхувати
Рам'я — плече, рука
Раритас — раритет, рідкість
Рата — сплата грошей рівними частинами
Реальність — рухоме і нерухоме майно
Ребелія — бунт, заворушення
Реверенда — ряса
Регімент — полк, військова частина
Реєнтний — нотаріус
Резигнація — зречення, примирення з долею
Рекурс — апеляція, оскарження вироку
Ресставратор — власник ресторації (ресторану)
Ривалізація — конкуренція
Рискаль — лопата, заступ
Рійно — багатолюдно
Ріще — хмиз
Рогачка — шлагбаум; перепона, де брали мито з проїжджих
Розривка — перепочинок
Румовище — руїна

Самоход — автомобіль
Сардак — коротка тепла одежа
Сендзя — суддя
Сестрінок — сестрин син, небіж
Сінгалез — чорний
Сказа — вада, недолік
Скіц — шкіц, схема, начерк, ескіз.
Смотрик — дівчина-підліток
Снодоха — сплюх, сновида
Сокотитися — берегтися
Сопух — сморід
Сос — соус, підлива
Сотнар — центнер
Сотрудник — помічник попа-пароха; вікарій

Спацер — прогулянка
Спорий — чималий
Справовдання — звіт
Спускатися — покладатися
Статочно — повагом, поважно
Стемпель — гербова марка, печатка
Стипа — помийки
Стирта — скирта
Стрій — одяг
Стромини — видолинки, яруги
Сулиця — довга палиця, якою лякають рибу
Сум — сом
Сурдут — сюртук
Сутерени — підвальні приміщення
Схаб — шматок м'яса

Тайстра — торба
Тано — дешево
Тапети — шпалери
Таца — таця, піднос
Тоаст — тост
Товмач — перекладач
Торністра — ранець, мішок
Традувати — викладати
Трамбаль — трамвай
Трафіка — крамниця з тютюном і цигарками
Трен — військовий обоз
Тривон — прожиття, буття
Трінгельд — чайові
Троща — болотна рослина

Увихатися — звиватися, поспішати
Упоминатися — домагатися, клопотатися
Урльоп — військова відпустка

Фана — прапор, віха
Фантерист — солдат-піхотинець
Фербель — гра в карти
Феріі — канікули, вакації
Фіакр — візник
Фіга — інжир
Фірер — військовий підстаршина
Флекев — парубок
Фортелі — хитрощі, крутійство
Фрайтер — єфрейтор
Фронтер — гульвіса
Фундувати — жертвувати гроші для якоїсь цілі

Ховати — виховувати, ростити
Хосен — користь
Хрунь — свиня (лайливе); так у Галичині називали продажних виборців

Цванцігер — двадцять крейцарів
Цвікер — пеисне
Целібат — заборона ксьондзам одружуватись
Цинамон (циноман) — кухонна спеція для солодощів
Циприс — кипарис
Цихерлін — отруйний порошок проти домашніх паразитів
Цловий — митний
Цьвочки — цвяшки

Челядина — жінка
Черенний (зуб) — кутиій
Чічка — квітка

Шабас — субота
Шапокляк — високий капелюх
Шаржі (саржі) — офіцерські звания у австрійському війську
Шармантський — чемний, ввічливий
Шваби — таракани
Шемраючий — шепочучий, шепелявий
Шипи — рейки
Шлеп — шлейф
Шорбет — фруктовий напій
Шпаркаса — ощадна каса
Шрот — дріб
Штризак — сіиник, солом'яний матрац
Штубак — школяр
Штудерний — розумиий, хитрий
Штука — мистецтво
Шувар — очерет

ЗМІСТ

ОПОВІДАННЯ, НАРИСИ, ФЕЙЛЕТОНИ

ІЗ ЗБІРКИ «НАШІ ЗНАКОМІ» (1901)

Два ставки *(Весняна ідилія)* 4
Нещасна пригода 8
Казка про Невдоволеного Русина 11
Як я видавав газету 15
Новітній плуг 20
Як я продавав свої новели 27
Виклад про крамниці *(Після стенографічних записок)* 33
Зуб мамута 37
Народний Дім 45
Еманципація мужчин 53

ЗБІРКА «ОПОВІДАННЯ» (1904)

Клопоти Савчихи 77
Вуйко Дорко 114
Нові часи *(Оповідання з міщанського життя)* 146
Весняні бурі 169
Стара Мадярка 198
Самота 210
Туга 217
Мій прапрадід *(Із записок професора). Фантазія* 225

ІЗ ЗБІРКИ «КРОВАВЕ ПОЛЕ» (1921)

Хрест поміж липами 232
Вічна пам'ять 234
Мертве місто 235
Границя 241
Інвалід 242
Розлука 243
На окопах 245
Кроваве поле 246
Гранат 247

Відмова 248
К. В. Д. 249
Раби 250
Братання 252
Тиха година 254

ІЗ ЗБІРКИ «ПРИЖМУРЕНИМ ОКОМ» (1923)

Як Шевченко шукав роботи 257
Поезія і проза *(Із судової розправи)* 261
Три політики 265
Ксантипа 272
Обрядова справа 276
Фербель 281
Вдячний виборець 285
Великий клопіт 288
Революціонер 29[illegible]
На своєму смітті 298
Дозрілий 303
На суді 308
Трудне ім'я 312
Мандоліна 315
Мухолап 319
Опришки 324
Тяжка операція 332
Директор Лянге 339
Свідок 345
Ласка 348

ПОЗА ЗБІРКАМИ ОПОВІДАННЯ, НАРИСИ І ФЕЙЛЕТОНИ (1891—1925)

Заробок на свята *(Оповідання)* 353
Оферма *(Оповідання з життя войскового)* 359
Година граматики 379
Задача 382
Образа честі 384
Сердак 386
Страйк *(З дневника 10-літнього політика)* 391
Русалкова вода, або поезія
(Підручник для молодих поетів) 394
Добрий інтерес 400
Поза правом 403
Свій до свого *(Гумореска)* 406

Журба поета 410
Твір штуки 412
Шляхта картофляна 415
Протекція. *(Образок з життя)* 419
Пан радник на вакаціях 424
Позичене лице 432
Славний чоловік 436
З одного джерела 440
Хрестини 444
Гість з Канади 458
Принука 463
Товариші по перу 467
Гірке життя 472
Товариство для взаїмного величання 477
Пригоди Горобчика 480
Шерлок Голмес 499
Небесні птахи 504
Ми жадаємо! 510
Дубовий стовп 512
Така справа 515

Примітки 519

Пояснення слів 526

Литературно-художественное
издание

МАКОВЕЙ ОСИП СТЕПАНОВИЧ

ПРОИЗВЕДЕНИЯ В ДВУХ ТОМАХ

ТОМ ВТОРОЙ

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ПРОЗА

Составитель *А. В. Мишанич*

Киев, издательство художественной
литературы «Днипро»

На украинском языке

Редактор *Л. В. Домбровська*
Художнє оформлення *Ю. Г. Новікова,*
О. Г. Новікова
Художній редактор *С. П. Савицький*
Технічний редактор *С. М. Величко*
Коректор *Н. І. Прохоренко*

ИБ № 4655

Здано до складання 06.09.89
Підписано до друку 23.02.90
Формат 84×108¹/₃₂
Папір друкарський № 1.
Гарнітура академічна
Друк високий.
Умовн. друк. арк. 28,56.
Умовн. фарбовідб. 28,77.
Обл.-вид. арк. 32,416.
Тираж 45 000 пр.
Зам. 9-371.
Ціна 3 крб. 10 к.

Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика
ім. М. В. Фрунзе
310057, Харків,
вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Маковей О. С.

М16 Твори: В 2 т.— К.: Дніпро, 1990 — Т. 2: Художня проза /Упоряд. та авт. приміт. О. В. Мишанич.— 537 с.

ISBN 5-308-00585-0

ISBN 5-308-00586-9

До другого тому творів класика української літератури (1867—1925) ввійшли оповідання, нариси, фейлетони, в яких письменник змальовує життя на Буковині та Галичині за часів панування там австро-угорської монархії, з великим співчуттям пише про тяжку жовнірську долю, картає інтелігенцію за її відірваність від народу і байдужість до громадських інтересів, гостро виступає проти імперіалістичної війни.

М $\frac{4702640102—054}{M205(04)—90}$ 54.90 ББК 84Укі

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»

Вийшли в світ

СТОРОЖЕНКО ОЛЕКСА.
МАРКО ПРОКЛЯТИЙ
Повість. Оповідання.

Олекса Петрович Стороженко народився 24 листопада 1806 р. в селі Лисогори Борзнянського повіту (тепер Ічнянського району) на Чернігівщині в родині дрібного поміщика, відставного армійського офіцера. Дитячі роки минули на Полтавщині. Спочатку хлопець виховувався вдома, а потім його віддали на навчання до «благородного пансіону» при Слобідсько-Українській губернській гімназії в Харкові. З 1824 р., впродовж майже тридцяти літ, Стороженко перебував на військовій службі. Здебільшого його служба минала на Україні, і Стороженко, виконуючи різноманітні доручення, часто переїжджав з однієї місцевості в іншу, що дало йому можливість добре вивчити життя і побут селянства на Південній Україні, зустрітися з колишніми січовиками, познайомитися з переказами та легендами про Запорозьку Січ. Цей життєвий матеріал і став основою багатьох його творів. Вийшовши у відставку 1863 р. в чині дійсного статського радника, Стороженко останні роки життя провів на хуторі поблизу Бреста, де і помер 1874 р.

У виданні вміщено історичну повість «Марко Проклятий», якій автор дав жанрове визначення «позма на малороссийском языке из преданий и поверий запорожской старины». Протягом тридцяти років письменник збирав легенди про вічного страдника-мандрівника Марка, якого за гріхи не приймає земля. Марко Проклятий — постать трагічна. Він тяжко карається за гріховний зв'язок із сестрою, за вбивство сестри, матері й інших людей.

Навічно проклятий піднятим з могили батьком, Марко приречений носити в страшній торбі за плечима

голови загублених ним матері й сестри. Але, трактуючи образ Марка, письменник проводить ідею, що страждання вічного мандрівника легшають, якщо він здійснює добре діло для громади. Ця думка об'єднує внутрішнім зв'язком усі епізоди твору, надає йому пафосу гуманістичної спрямованості.

Сюди ж ввійде і цикл українських оповідань. Добре знання села середини XIX ст. дало можливість письменникові створити певний національний тип, а читачам — ознайомитися з характерними рисами життя і побуту українського села.

У п'єсі «Гаркуша» йдеться про історичну постать повстанського ватажка Гаркуші, котрий із своїм загоном завдавав чимало клопоту на Лівобережжі панству.

Творчість О. Стороженка, яка вирізняється постійним інтересом письменника до усної народної поезії, самобутньою художньою інтерпретацією її мотивів та образів, витримала іспит часу. Талановитий прозаїк, твори якого напоєні живлющими джерелами народної мови і усної поезії, соковитого гумору і живої, багатої оповіді, продовжив кращі традиції М. Гоголя і Г. Квітки-Основ'яненка, органічно поєднавши яскраве зображення побуту, звичаїв, повір'їв українського селянства з романтичним захопленням героїчною історією боротьби запорозького козацтва проти іноземних поневолювачів. Саме ці риси обдарування Стороженка надають самобутності його творчості.

ЧАЙКОВСЬКИЙ АНДРІЙ.
САГАЙДАЧНИЙ.

Роман.

Андрій Якович Чайковський народився 1857 р. в Самборі на Львівщині. У 1877 р. закінчив гімназію і, відбувши річну військову службу, вступив на філософський факультет, а через рік перейшов на юридичний відділ Львівського університету. Працював адвокатом у Львові, потім у Бережанах відкрив адвокатську канцелярію, а після війни поселився у Коломні, де й помер 1935 р.

Літературна діяльність А. Чайковського розпочалася ще в гімназійні роки, коли він, під впливом прочитаних книжок, писав драми й оповідання.

Письменник глибоко знав сучасне йому селянське життя, на цю тему написав низку творів: «Образ

гонору» (1895), «Бразілійський гаразд» (1896), «Не піддавайся біді» (1908), «Не було виходу» (1927).

Життя галицької інтелігенції постає в двох трилогіях: «Олюнька» (1895), «В чужім гнізді» (1896), «Малолітній» (1919) та «Своїми силами» (1907), «З ласки родини» (1910), «Панич» (1921), у яких письменник відкрив читачам її побут і психологію.

Вся попередня творчість письменника була ніби підготовчою роботою до створення великої історичної епопеї про одного із найславетніших діячів української історії — гетьмана Сагайдачного. Один за одним з'являються твори з історії козаччини: «Козацька помста» (1910), «Віддячився» (1913), «За сестрою» (1914), «На уходах» (1921), «З татарської неволі» (1921), «Украдений син» (1930), «Сонце заходить» (1930), «Полковник Михайло Кричевський» (1935) та ін.

В галереї портретів національних героїв одни із перших — портрет Петра Сагайдачного. Він чи не єдиний був ще свого часу уславлений і в народних піснях, і в творах красного письменства і, без перебільшень, донині найчастіше згадується народом.

Найвизначнішим тогочасним твором про Сагайдачного були «Вірші на жалосний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного...» К. Саковича, які й до сьогодні є основним українським джерелом наших відомостей про життя, військові походи і героїчні подвиги козацького гетьмана. В українській літературі було чимало спроб істориків і письменників відтворити образ Сагайдачного. Це і оповіді козацьких літописців, романи Д. Мордовця «Сагайдачний» та З. Тулуб «Людолови». Майже невідомим для широкого кола читачів тривалий час залишався історичний романи А. Чайковського «Сагайдачний».

Події, описані у романі, розгортаються на широкому географічному просторі: Галичина — Запорозька Січ — Київ, Крим — Чорне і Азовське моря. Панорама життя народу широка, історично документована. Перед читачем постає життя збіднілої шляхти, з якої вийшов і сам Сагайдачний, діяльність князя Острозького, перші народні повстання проти шляхетського засилля і феодального визиску, жорстока боротьба проти татар і турок, картини життя Запорозької Січі, морські походи козаків, взяття Кафи

і Варни, розгром Синопа і турецького узбережжя, визволення тисяч невільників. Всі ці фрагменти історичної панорами письменник об'єдиує ідеєю боротьби за українську державність і її ідеологічиу опору і основу — православну церкву

Сталося так, що після возз єднання західноукраїнських земель із Радянською Україною один із найпопулярніших українських письмеиників А. Чайковський, історичними творами якого зачитувалися, був надовго викреслений з літератури. Тільки 1958 р. після тривалої перерви видавництво «Каменяр» видало збірку його творів «За сестрою», а 1966 р. — збірку під назвою «Олюнька». У 1989 р. видавництво «Дніпро» випустило в світ один із кращих історичних творів дожовтневої літератури, в якому відтворюються сторінки української історії кінця XVI — початку XVII ст

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

Книжки видавництва «Дніпро» ви можете попередньо замовити і придбати в книгарнях республіки або в магазині «Книга — поштою» 252117 Київ-117, вул. Попудренка, 26.